

9 771332 512004
#33/34 • Zagreb, 2019.
cijena 200 kn

UP&UNDERGROUND

9 771352 512004

Zagreb, 2019.
broj 33/34
cijena 200 kn

UP&UNDERGROUND

UP & UNDERGROUND
CRITICAL THEORY DOSSIER 33/34
200-ta godišnjica rođenja Karla Marxa

11. Subversive Film Festival:

Međunarodna konferencija: Borba za slobodu i
poetska pravda

Alterekonomski forum: Novi ekonomski modeli i
društvene transformacije

Subversive Forum; Mediteran Forum; Balkan Forum:
Pitanja identiteta i razlike

Škola Suvremene humanistike: Transformativni
potencijal radikalne pedagogije

**06. – 23.05.2018., kino Europa, Kulturno informativni
centar (KIC), Muzej suvremene umjetnosti (MSU),
kino Tuškanac**

U ovaj broj Up&Undergrounda uvrstili smo pet tekstova;
dva teksta su manje poznata, ali izuzetno vrijedna
Marxova doprinosa teoriji: *Uvod u kritiku političke
ekonomije (Osnovi kritike političke ekonomije I i II u Marx-
Engels, Dela: Tom 19 i tom 20, Institut za međunarodni
radnički pokret, Beograd, 1979: 5-26.)* i *Glose na
marginama udžbenika političke ekonomije Adolfa
Wagnera (Glose na marginama "Udžbenika političke
ekonomije" Adolpha Wagnera u Marx, Engels, Dela: Tom
30, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd,
1979: 298-322.).*

Preostala tri teksta prijevodi su uveda koje je za prva tri
toma *Kapitala* (u izdanju Penguin Classics) napisao
poznati ekonomist Ernest Mandel.

ISSN 1322-5124

BROJ/NUMBER: 33/34

OSNOVAN/ESTABLISHED: 1995.

ZA NAKLADNIKA/FOR THE PUBLISHER:

Nikola Devčić

NAKLADNIK/PUBLISHER:

Bijeli Val, Ilica 203a, 10000 Zagreb, Hrvatska

nikoladevcic@inet.hr

GLAVNI I ODOGOVORNİ UREDNIK/CHIEF EDITOR: Nikola
Devčić

UREDNIK OVOG IZDANJA/SPECIAL ISSUE EDITOR:

Dimitrije Birač

PREVODITELJI/TRANSLATORS: Dina Pokrajac, Luka
Resanović, Dimitrije Birač

FOTOGRAFIJA/PHOTO: Arhiv Up&Underground Critical
Theory Dossier

LEKTURA/PROOF-READING: Dina Pokrajac

GRAFIČKI UREDNIK/GRAFICS: Ruta

TISAK/PRINTED BY: Kerschoffset Zagreb d.o.o.

NAKLADA/PRINT RUN: 300

Pisma i rukopise slati na adresu nakladnika.

ZAHVALE/ACKNOWLEDGEMENTS:

– Gradska ured za obrazovanje, kulturu i šport, Zagreb

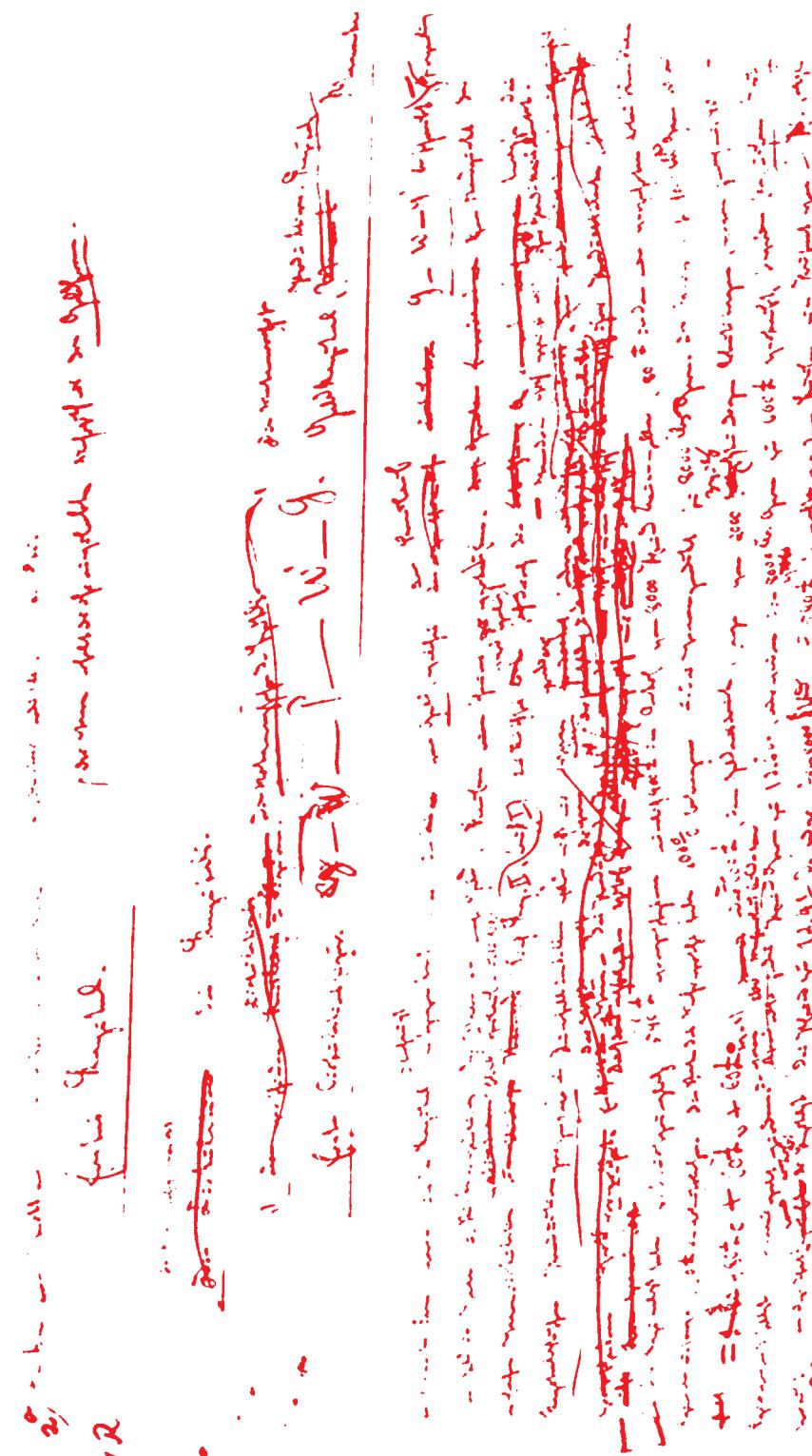
– Hrvatski audiovizualni centar

– Društvo hrvatskih filmskih redatelja

– Francuski institut u Hrvatskoj

www.up-underground.com

www.subversivefilmfestival.com

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

K a r l M a r x.

6

UVOD

Dimitrije Birač

25

KARL MARX

Uvod u kritiku političke ekonomije

41

ERNEST MANDEL

Uvod u prvi svezak *Kapitala* i *Rezultate neposrednog procesa proizvodnje*, tzv. Šesta glava

79

ERNEST MANDEL

Uvod u drugi svezak *Kapitala*

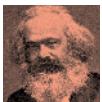
111

ERNEST MANDEL

Uvod u treći svezak *Kapitala*

147

KARL MARX

Glose na marginama Udžbenika političke ekonomije Adolpha Wağnera

DASK

apital.

UVOD

Birač, Dimitrije

“Marx je definitivno mrtav za čovječanstvo”
Benedetto Croce, 1907.⁰¹

Novi broj *Up&Undergrounda* koji se nalazi pred čitateljima izlazi povodom 200. (201.) obljetnice rođenja Karla Marxa (r.1818.) u možda nikad težim, a opet potencijalno plodnim okolnostima za ljevicu u posljednjih tri desetljeća. Razjedinjenost, ali i raznovrsnost na ljevici je sad su već činjenice. Uz sve to javljaju se i pogledi koji pokušavaju inauguirati pojам i praksu lijevog populizma. Da lijevi populizam nema ništa zajedničko s marksizmom, ne treba detaljnije pojašnjavati.

Možda treba samo napomenuti ključnu razliku između ova dva principa, ove dvije teorije. Dok lijevi populizam smatra da radnicima treba podilaziti i govoriti im ono što trenutno smatraju najpopularnijim, marksizam analizira one zakonitosti u ekonomiji i radničkom pokretu koje se do kraja mogu osvijestiti jedino političkom borbom, stoga on smatra da radnicima ne treba podilaziti nego da radnicima treba pomoći da sami shvate svoju potencijal, svoju snagu. Odnos lijevog populizma i marksizma može se svesti na odnos prirepaštva i zaoštajanja za stihijom pokreta te rukovođenja pokretom i njegovim usmjerenjem i jačanjem s ciljem osvajanja vlasti.

S druge strane, ni one struje koje u kapitalizmu vide sistem s mnogo pogrešaka i mnogo nepravde, za koje vjeruju da se mogu ispraviti s promjenom politike – objektivno neće pridonijeti promjeni trenutnog statusa quo.

Marksizam se temelji, iako se naravno ne iscrpljuje, na teoriji i praksi Karla Marxa i Friedricha Engelsa. Namjeru da znanstveno analizira kapitalizam kao prvi korak prema praktičnom djelovanju komunista, djelomično je ispunio u svojim ekonomskim spisima, posebno onim koje je za života uspio izdati. Dakako, najpoznatiji je prvi tom *Kapitala* (1867.).

U ovaj broj Up&Undergrounda uvrstili smo pet tekstova. Dva teksta su manje poznata, ali izuzetno vrijedna Marxova doprinosa teoriji: *Uvod u kritiku političke ekonomije* i *Bilješke na marginama udžbenika političke ekonomije* Adolfa Wagnera. Preostala tri teksta prijevodi su poznatog ekonomista Ernesta Mandela i pisani kao uvođi u Marxova prva tri toma *Kapitala*. Ovi briljantni teks-

tovi, vjerujemo, dodatno će zainteresirati čitatelje da nastave s upoznavanjem i drugih Marxovih djela.

Čitatelji će, između ostalog, moći vidjeti i kako je Marx riješio problem koji su mu naknadno postavili kritičari, naime, kako historijski materializam objašnjava tako razvijenu antičku filozofiju i umjetnost s obzirom na niske proizvodne snage u tadašnjoj Grčkoj. Pročitat će i Marxove kritičke bilješke na udžbeniku od Wagnera koje će im približiti Marxovu metodu analize robe u kapitalizmu i njegov znanstveni pristup. Dalje, metoda političke ekonomije kako je Marx razvija, fantastično je opisana u njegovom *Uvodu*. S druge strane, Mandelovi tekstovi pisani su upravo tako da se čitatelj lakše snađe u *Kapitalu*, ali i u svim kontroverzama oko njega. Tako se Mandel osvrnuo i na poznato pitanje transformacijskog problema, tj. Marxovog tretiranja vrijednosti u odnosu na cijene proizvodnje, odnosno na tobožnju diskrepanciju između njegova prvog i trećeg toma *Kapitala*. Pritom ni proces reprodukcije nije ostavio po strani.

Na kraju želim se kao urednik ovog broja zahvaliti našim prevoditeljima i svima koji su svojom sugestijom, savjetom, komentarom ili informacijom na bilo koji način dali svoj doprinos tome da i ovaj broj *Up&Undregrounda* bude uspješno priveden kraju. Naglasio bih da sam se odlučio sve naslove djela na engleskom jeziku prevesti, a na drugim stranim jezicima ostaviti u originalu. Također, Marxove citate koje koristi Mandel u svojim tekstovima, potražio sam u domaćim izdanjima, a to vrijedi za *Kapital I-III*. Neka pedanti ne zamjere što sam pritom koristio sad već legendarno izdanje zagrebačke Kulture 1947.-1948. u prijevodu Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića. Smatrao sam to nekom vrstom posvete ovim revolucionarima koji su u najtežim ljudskim uvjetima u zatvoru prevodili i krijučarili na slobodu prevedene dijelove *Kapitala*. Odgovornost za sve eventualne pogreške ili netočnosti u tekstu jest moja.

***

Ako postoji osoba u posljednjih dva stoljeća koja je bila toliko puta osporavana od strane kritičara koji se pritom nisu potrudili solidnije upoznati s predmetom kritike – onda je to Karl Marx. Još više bode u oči činjenica da je taj Marx uložio bezbroj radnih sati u istraživanje, pročitao tisuće knjiga i napisao tisuće stranica, a da bi potom njegovim kritičarima bilo dovoljno preletjeti jedva desetak posto njegove literarne ostavštine i na tako labavoj konstrukciji dalje graditi kritiku. Tješili su se da je njihova kritika toliko razorna i kvalitetna da i ne trebaju znati više o Marxu, da bi uvidjeli da Marx ne valja. Oni, međutim, koji su nešto više pročitali znaju koliko to nema veze s istinom.

Neki naši autori tako navode da je Marx proučio veliki broj djela objavljenih do njegovog vremena za temu kojo se bavio, odnosno da je pročitao "najmanje 1.500 knjiga" i da njegovi ekscerpti i zabilješke samo o ekonomskim pitanjima iznose "oko 1.300 stranica" (Zelenika, 1998: 430). Kakav je to tempo bio, možemo vidjeti po navođenju Rosdolskog koji kaže da je Marx "od rujna 1850. do listopada 1851. ekscerptirao djela ne manje nego 52 ekonomista" (Rosdolsky, 1975a: 14). Kautsky je morao ograničiti svoja naknadna izdanja Marxova rukopisa samo na onaj dio koji govori o 'Teorijama o višku vrijednosti' (otud i naslov). Da se odlučio izdati ostatak rukopisa, ovaj bi iznosio preko 1.000 stranica (ibid.: 26). Konačno, sam Engels je naveo jedan detalj koji govori u prilog Marxovoj discipline. Kad je Marx obrađivao materijale za poglavlje o zemljишnoj renti, "najprije je pročitao sve što mu je pružala naučna literatura njegovog doba o prvočitnim društvenim zajednicama, a onda se dao na izučavanje ruskog i srpskog jezika da bi proučio osnovne karakteristike oblika zemljишne svojine kod starih Slavena" (Marx, Engels, 1956: xxx). I njegov prevedeni opus na naš jezik samo o ekonomskim pitanjima iznosi preko četiri tisuća gusto tiskanih stranica.

Prema tome, ne može se razumjeti Marxova (ekonomska) teorija, a bez istraživanja spomenutog materijala.⁰²

S ciljem da potaknemo čitatelje na istraživanje i da im pritom olakšamo ukazujući na neke koncepte, u nastavku ćemo obraditi neke manje popularne pojmove iz Marxove ekonomске teorije.

01 (Singer, 1997).

02 Pritom treba reći onim intelektualcima koji se iz svec glasa deru da se Marx ne može shvatiti ako se ne čitaju njemački originali – da njegova namjera nije bila okupljati intelektualni kružok, nego pridonijeti radničkom pokretu. Samo takvim intelektualcima može na pamet pasti ideja da bi radnik, uz svu borbu koju vodi na radnom mjestu i izvan njega – još trebao učiti njemački jezik, a da ne bi slučajno krivo razumio ovu ili onu riječ, ovaj ili onaj pojam oko kojeg će valjda na kružoku raspravljati.

Moše Pijade, 1890-1957.

UVOD Birač, Dimitrije

o3 Imajući na umu da je jedno od svojstava živog rada da stvara-njem nove vrijednosti, održava i staru vrijednost – kapital mu određuje kroz akumulaciju, da održava i sve veće vrijednosti. A kako ovo održavanje vrijednosti kapital ne košta ništa, to svoj-stvo pripisuje kapital samom sebi kao „moć samoodržanja kapitala“. Ovo „pripojenje“ mani-festira se, u svom širem obliku, u društvenim proizvodnim sna-gama kao osobinama kapitala, a „stalno prisvajanje viška vrije-dnosti od strane kapitalista kao stalno samooplodivanje kapitala“ (ibid.: 536, kurzivi u originalu).

o4 Inače, „u populariziranju Marxove ekonomije poglavje o ‘pr-vobitnoj akumulaciji’ često se razmatra kao po sebi vrlo važan, ali u osnovi ipak izvan prave ekonomske analize padajući, sa-mo historijski Marxov ekskurs. Ništa ne može biti pogrešnije“ (Rosdolsky, 1975a: 116–117). Ili Marx: „Akumulacija samo pred-stavlja kraj trajan proces ono što se u prvobitnoj akumulaciji ja-vlja kao naročiti historijski pro-ces, kao proces postanka kapita-la i kao prelazak iz jednog načina proizvodnje u drugi“ (Marx, 1972: 210).

o5 Ovo se obično može vidjeti ka-da radnici nerijetko znaju govoriti da ih previše ne zanima što „šef“, „gazda“ ili „direktor“ radi s njihovim radnim vremenom sve dok su plaćeni itd., odnosno nije im previše bitno koji radni zadatak obavljaju.

o6 Sitni kapitalist ima tu tendenciјu da radnike tretira ili pokušava tretirati kao proširenu obitelj, u kojoj naravno nema mješta sindikatu.

Prvobitna akumulacija kapitala

Prije treba navesti pojam akumulacije kapitala. Njega je Marx definirao, nadopunivši shvaćanje Malthusa, kao proces “upotrebljavanja viška vrijednosti kao kapitala ili ponovno pretvaranje viška vrijednosti u kapital” (Marx, 1947: 508). Bitno je reći da Marx ne misli kako proširena reprodukcija nije moguća bez kapitalizma. Zato i kri-tizira pristup ekonomista što je “reprodukciјa u proširenem razmjeru u njihovim glavama nerazdvojna od kapitalističkog oblike ove reprodukcije” (Marx, 1972: 210). U kapitalizmu se ta reprodukcija manifestira kao akumulacija kapitala, pa “kao što se proces rada u kapitalističkom načinu proizvodnje ispoljava samo kao sredstvo za proces oplodivanja vrijednosti, tako se i re-produkcija ispoljava samo kao sredstvo da se predujm-ljena vrijednost reproducira kao kapital...” (Marx, 1947: 496).

Uđemo li dublje u dinamiku akumulacije, vidimo da je uvećanje kapitala pomoću kapitala zapravo proces u ko-jem se “posjedovanje minulog neplaćenog rada ispoljava kao jedini uvjet za trenutno prisvajanje živog neplaćenog rada u sve većoj mjeri” (ibid.: 512).⁹³

Pravo pitanje je sad gdje je izlaz iz tog procesa odnosno koja je njegova početna točka kretanja. Marx je “izlaz” odnosno “polaznu točku” izrazio u prepostavci prvobitne akumulacije kapitala (Marx, 1947: 638). U čemu je stvar? Pogledamo li idealni presjek kapitalističkog društva, u njemu postoje vlasnici novca, sredstava za proizvodnju i životnih namirnica, a koji žele “vrijednost kojom gospodare oploditi kupovinom tuđe radne snage” i postoje “slobodni radnici” koji pro-daju vlastitu radnu snagu. Oni su slobodni u dvostru-kom pogledu: “ne spadaju neposredno u sredstva za proizvodnju kao robovi, kmetovi, niti sredstva za proiz-vodnju njima pripadaju”. Prema tome, oni su “svega toga oslobođeni” (Marx, 1947: 639). Međutim, rad uoči nastanka kapitalizma nije bio slobodan niti su neposredni proizvođači bili odvojeni od sredstava za proizvodnju. Znači da je morao nastupiti proces kojim će se ostvariti ovo razdvajanje neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju i, posljedično, ‘oslobođenje rada’.

Prvobitnu akumulaciju kapitala treba razumjeti, stoga, kao historijski proces, kao historijsku pre-postavku kapitala.⁹⁴ Ona je prvobitno formiranje kapi-

tala koji se, jednom stvoren, neprestano obnavlja prisvajajući tuđi, neplaćeni višak rada. Da bi novac postao kapital, da bi se u njega pretvorio, moraju prvo postojati uvjeti za rad u obliku kapitala (Marx, 1972). Odvajanjem uvjeta za rad od radnika postiže se njihovo osamostaljenje kao sile nasuprot radu i radniku. Sredstva za proizvodnju radniku postaju nešto strano, tuđe, nešto što nije njegovo i na što on nema nikakav utjecaj. Sredstva za proizvodnju stoje pored njega kao tuđe vlasništvo kojem se on mora prodati (iznajmiti) ukoliko želi živjeti. Samim time što je on ostao bez tih sredstava, kao neposredni proizvođač, postaje on slobodni radnik, a time što je on slobodni radnik, više nije u posjedu ničega osim vlastite radne snage. Pošto on prodaje svoju radnu snagu na način da stupa u odnos sa vlasnikom sredstava za proizvodnju, odnosno da ovaj kupuje (un-ajmljuje) pravo na korištenje njegove radne snage, rad-niku se u tom procesu i njegova radna snaga pokazuje kao nešto tuđe.⁹⁵ Da je otuđena radna snaga postala razmjenska vrijednost samo je znak da se živa radna snaga već razdvojila od njenih objektivnih uvjeta. A ova razdvojenost i omogućuje da se bogatstvo koje postoji u obliku novca može pretvoriti u objektivne uvjete, dakle, u kapital (Marx, 1979a).

Ipak, to ne vrijedi samo i isključivo za odnos kapi-tal-rad. Pri sučeljavanju mnogih kapitala odvija se, up-ravo akumulacijom, propadanje sitnih kapitalista, a jačanje i širenje krupnih kapitalista. Marx to zove “dekapitalizacijom” jednih od strane drugih (Marx, 1972: 239). Za njega je to razdvajanje sredstava za proiz-vodnju od rada, samo u drugom obliku. Naime, sitni kapitalist puno više radi od krupnog kapitalista⁹⁶, odnosno rad kapitalista i njegova veličina kapitala su u obrnutom odnosu, pa se to “dekapitaliziranje” može sh-vatiti kao razdvajanje sredstava za proizvodnju od rada. Znači, ova centralizacija koja je immanentna kapitalizmu perpetuirala prvotno historijsko razdvajanje, ali u različitim oblicima.

Onim čitateljima koji se tek upoznaju s ekonom-skom teorijom, pa se iskreno pitaju kako je nastao kapi-talizam, odnosno je li to početno bogatstvo zaista nastalo marljivošću i štednjom, treba odgovoriti negativno. Prvobitna akumulacija kapitala odvijala se istovremeno na dvije strane: “pljačkom crkvenih dobara, lopovskim otuđivanjem državnih dobara, kradom općinskog vlasništva”, uzurpatorskim i nasilnim “pretvaranjem

feudalnog i plemenskog vlasništva u moderno privatno vlasništvo” (Marx 1947: 657) te “otkrićem zlatnih i srebrnih zemalja u Americi, istrebljivanjem, porobljavanjem i zakopavanjem urođenika u rudnike, početkom osvajanja i pljačkanja Istočne Indije, pretvaranjem Afrike u jedan zabran za trgovinski lov na crnokošće” na drugoj strani (ibid.: 673). Mirne duše je Marx mogao lucidno zaključiti da se “kapital rađa točeći krv i prljavštinu iz svih svojih pora, od glave do pete” (ibid.: 682).

Jednom nastao, kapital se širi i razvija, usisavajući radnu snagu i iz nje cijedi višak vrijednosti. Međutim, za njega ovaj proces ima svrhu jedino samooplodnjom, koja je rezultat realizacije tog viška na tržištu, odnosno prodaje proizvedenih roba. Konkurenca je mehanizam koji mu pomaže ili odmaže u tome, a konkurentnost sidro u nemirnim vodama kapitalizma. Dok je konkurentan, kapitalist je siguran da će opstati (to znači da će dalje rasti) i da će mu konkurenca u tome pomoći.

Prije nego se osvrnemo na ta dva koncepta u Marxovoj misli, dobro je razjasniti neke pojmove.

Višak vrijednosti možemo definirati kao višak preko prvobitne vrijednosti “bačene u promet”, to jest kao razliku između sume ubaćene u promet i, na temelju nje, “izvučene” veće novčane sume (Marx, 1947: 109). Preciznije, višak vrijednosti⁰⁷ je onaj višak koji je radnik stvorio u višku radnog vremena, povrh potrebnog radnog vremena kojim je reproducirao vrijednost vlastite radne snage. Pritom ne treba brkati višak vrijednosti i višak proizvoda. Potonji je utjelovljenje viška vrijednosti ali to ne znači da višak proizvoda po sebi predstavlja višak vrijednosti. Marx daje primjer sa seljakom gdje je ovaj, zbog plodne godine, udvostručio svoj proizvod bez dodatnog rada (Marx, 1972: 284).

Višak vrijednosti Marx je podijelio na absolutni i relativni višak. Pozadina je ove objektivne podjele viška vrijednosti u (subjektivnoj) želji kapitalista da najmori radne snage, čime je dobio i pravo na raspolažanje njome, on koliko god može produži to pravo raspolažanja, pa da i “od jednog radnog dana napravi dva” (Marx, 1947: 186). Radni dan je bitna sastavnica ovog procesa podjele, pri čemu rad obavljen u tom vremenu Marx dijeli na potreban rad i višak rada. U slučaju kad je radni dan promjenjiv, što se vidi i iz povijesti radničkog pokreta⁰⁸, kapitalist naprosto produžuje višak radnog vremena (unutar kojeg radnik stvara višak vrijednosti) tako što produžuje radni dan s na primjer deset na dvana-

aest sati. Višak vrijednosti koji je nastao ovim činom, Marx naziva absolutnim viškom vrijednosti i njegova proizvodnja je zapravo osnova gotovo svih klasnih društava u ranjoj povijesti.

Međutim, uzmemu li radni dan kao nepromjenjiv onda je jedini način da se uveća višak vrijednosti, taj da se smanji potrebni dio radnog dana. Višak vrijednosti dobiven smanjenjem potrebnog dijela radnog dana zove se relativni višak vrijednosti. Produljenje viška radnog vremena produljenjem ukupnog radnog dana zahtjeva političku moć. Međutim, produljenje viška vrijednosti smanjenjem potrebnog dijela dana⁰⁹, a bez smanjenja ukupnog radnog dana, zahtjeva ogroman porast proizvodnosti rada odnosno razvoj proizvodnih snaga društva. A to je neophodan uvjet za razvoj kapitalizma i možemo reći da je proizvodnja relativnog viška vrijednosti, ne kao iznimka, osobina upravo kapitalizma.

07 Inače, poznata je Marxova presudna kritička opaska ekonomistima da ne “razmatraju višak vrijednosti u čistom obliku” već ga miješaju s njegovim pojavnim oblicima (Marx, 1969: 6).

08 O toj borbi za radni dan vidjeti u Marx, *Kapital I*, Zagreb, 1947: str. 187–251.

09 Taj se proces odvija smanjenjem vrijednosti radne snage, odnosno napretkom u proizvodnji onih roba koje određuju vrijednost radne snage i kad manja količina rada stječe “snagu” da proizvodi veću količinu upotrebnih vrijednosti (Marx, 1947: 263).

Marxovi pogledi na konkureniju i konkurentnost

Sljedeći dio uvoda obradit će i manje poznate Marxove poglede na konkureniju i konkurentnost. Koliko nam je poznato, Marx nije posebno obrađivao ta dva procesa, ali se kroz sve njegove ekonomske radove provlače utvrđeni stavovi upravo oko konkurenije i konkurentnosti.

Konkurenca kao tržišni mehanizam u kapitalizmu

Marxova analiza kapitalizma i njegovih društvenih zakona i kategorija podrazumijeva svijest o njihovom historijskom karakteru. Drugim riječima, Marx polazi od pretpostavke da sve ono što je nastalo mora i nestati. U tom smislu konkurenca je samo još jedna od pojava kapitalizma koja će njegovim ukidanjem postati prošlost.

Za Marxa konkurenca nije moguća bez tržišta, kao što ni ono nije moguće bez konkurenije. Zapravo, konkurenca ‘razotkriva’ tržišni mehanizam i preko njega zakon vrijednosti.

Naime, na razini društva postoji podjela rada koju čini mnoštvo nezavisnih proizvođača roba. Njihova veza nije neposredno društvena budući da se njihov proizvod mora najprije pretvoriti u “oblik razmjenske vrijed-

- ¹⁰ "Dok u modernoj tvornici podjelju rada regulira do najsitnije pojedinosti autoritet poduzećnika, moderno društvo ne zna za drugo pravilo ni za drugi autoritet u podjeli rada osim za slobodnu konkurenčiju" (Marx, 1946: 114).
- ¹¹ Kakve su osobine tih granica vidje se iz iznimnog odlomka kojeg je Marx pisao prije više od sto pedeset godina. U vrijeme kada se u sekundi vremena ogromne vrijednosti kapitala prebacuju iz jednog kraja svijeta na drugi, njegove tvrdnje izgledaju kao da su pisane danas: "Dok kapital, dakle, s jedne strane, mora težiti za tim da poruši svaku lokalnu granicu prometa, tj. razmjene, da, kao svoje tržište osvoji cijelu Zemlju, on, s druge strane, teži za tim da pomoći vremena uništi prostor, tj. da reducira na minimum vrijeme koje je potrebno za kretanje od jednog mjesto do drugog. Što je razvijeniji kapital, što je dakle prostranije tržište na kojem on cirkulira, koje sačinjava prostornu putanju njegovog prometa, to više on u isti mah teži za većim prostornim širenjem tržišta i za većim uništavanjem prostora pomoći vremena" (Marx, 1974: 246).
- ¹² "Isto kao što je i čehovski obrt u svom dobu procvata našao u čehovskoj organizaciji potpunu slobodu koja mu je bila potrebna" (Marx, 1979b: 31).
- ¹³ Ovo se vidi iz činjenice da kapitalist sve i da želi povećati plaće svojim radnicima (što znači da mu manje ostaje za akumulaciju), on to ne može zbog konkurenčije.
- ¹⁴ Treba reći da je za Marxa pojam monopol obuhvaćao i ono što danas znamo pod duopolima i oligopolima.

Slobodna konkurenčija, taj medij kapitala, u isto vrijeme kad je ukinuo prepreke, ali samo one koje su bile prepreke za njega, a ne prepreke uopće, postavio je temelje vlastitih granica.¹¹ I u tim granicama kapital se osjeća slobodnim i ne ide za tim da ih ruši, zato što su njegove granice zapravo granice "vlastitih životnih uvjeta" (ibid.).¹²

Ali konkurenčija nije samo medij kapitala, ona nije samo realizator zakona vrijednosti, ona je i odnos kapitala prema samom sebi kao drugom kapitalu. Zbog toga Marx tek u trećem tomu *Kapitala* obrađuje konkurenčiju, gdje analizira djelovanje "mnogih kapitala".

Određenje konkurenčije kao realiziranje odnosa mnogih kapitala temeljno je za analizu kapitalizma. I ono ide uz raniju analizu konkurenčije – kao realiziranje zakona koji vladaju u organizaciji društva. Naime, kapital i njegovo kretanje kvalitativno su viši stupanj razvoja spomenutih zakona i zato je potpuna samo ona deskripcija Marxove analize konkurenčije koja istovremeno polazi od društvene podjele rada i svih glavnih proturječnosti razvijene robne privrede i od djelovanja kapitala jednih na druge.

Ključna je Marxova konstatacija da "svakom individualnom kapitalistu konkurenčija nameće unutrašnje zakone kapitalističkog načina proizvodnje kao vanjske prinudne zakone" (Marx, 1947: 521). Ona pokazuje da stvar nije u pojedinačnom kapitalistu, iako Marx još u predgovoru *Kapitala* napominje da je kapitalist personifikacija kapital-odnosa. Stvar je u samom načinu proizvodnje koji raspodjelu društvenog fonda rada ostvaruje putem tržišnog mehanizma i konkurenčije. I ovaj proces, ovi zakoni se obrušavaju na pojedinca kao da su prirodni zakoni baš zato što ih ovaj ne može promijeniti.¹³ Utoliko se svaki kapitalist u odnosu na druge može održati jedino neprekidnim povećavanjem kapitala, a ovo ne znači ništa drugo nego akumulacija. Zato je akumulacija kapitala temeljni proces kapitalizma.

Akumulacija kapitala neraskidivo je povezana s prvobitnom akumulacijom, kao što smo to već istaknuli. Na taj se način kapital koncentrira i centralizira što dovodi do monopola.¹⁴ Moglo bi se zato zaključiti da konkurenčija nepovratno vodi monopolu. To bi bilo samo djelomično točno jer se ova veza uzima kao nepovratna. Dijalektiku odnosa konkurenčije i monopolija, fantastično je prikazao Marx u dijelu *Beda filozofije* (1847).

Naime, on tamo tvrdi su konkurenčija i monopol dvije strane iste medalje i da upravo njihov međuodnos čitavu stvar gura naprijed. Po njemu, konkurenčija je proizašla iz feudalnog monopola rušeći sve smetnje i prepreke. U tom smislu je "konkurenčija bila suprotnost monopola, a ne monopol suprotnost konkurenčije" (Marx, 1946: 127). Moderni monopol, kaže Marx, nije onda samo prosta antiteza, on nije negacija konkurenčije ili njeno prosto ukidanje, nego "istinska sinteza". On je "negacija negacije" jer je negacija konkurenčije koja je i sama negacija feudalnog monopola. Drugim riječima, buržoaski monopol jest "jedinstvo suprotnosti" (ibid.).

Malo dalje u svom djelu Marx razvija svoje tvrdnje i konstatira bit ovog prirodnog procesa kapitalizma. Razradu teze da monopol rađa konkurenčiju koja onda rađa monopol vrijeti prenijeti u cijelosti: "Monopolisti prave konkurenčiju jedan drugome, konkurenti postaju monopolisti. Kad monopolisti delimičnim udruživanjem ograniče konkurenčiju među sobom, onda raste konkurenčija među radnicima, a što više raste masa proletara prema monopolistima neke nacije, tim neobuzdanija postaje konkurenčija među monopolistima različitih nacija. Sinteza je takva da se monopol može održati jedino ako neprekidno prolazi kroz konkurentsku borbu" (ibid.: 128).

Prema tome, Marx već na početku svoje ekonomiske literarne aktivnosti zaključuje notornu činjenicu koju je građanska ekomska misao prihvatala, pritom se ne pozivajući na njega, tek u dvadesetom stoljeću. Dotad se smatralo da je monopol izvanredno stanje kapitalizma, dok neke škole ekomske misli to smatraju i danas.

Možemo naglasiti da je konkurenčija neodvojiv proces kapitalističkog načina proizvodnje koji osim što čini jednu od temeljnih poluga organiziranja društvene podjele rada, čini vidljivim (odnosno realizira) unutrašnje zakone kapital-odnosa.

Kritika shvaćanja konkurenčije "vulgarne" političke ekonomije

Da bismo mogli ući detaljnije u Marxovu analizu mehanizma po sebi, dakle, objasniti konkurenčiju kao samostvarenje kapitala i njenu ulogu kao distributera uku-pnog viška vrijednosti kojim društvo raspolaže u datom

trenutku, nužno je nešto reći o Marxovoj kritici polit-ekonomskog shvaćanja konkurenčije. Ona je vrlo važna budući da je pomoću nje Marx razvijao i vlastite poglede.

Poznati stav o vulgarnoj političkoj ekonomiji, "da banalne i po sebi jasne predstave agenata robne proizvodnje (...) sistematizira, pedantizira i proglašava za vječite istine", Marx je primijenio i na konkurenčiju (Marx, 1961: 94).¹⁵ Zbog organizacije društva u kapitalizmu o kojoj smo nešto rekli u prethodnom poglavljiju, odnosno da "privatni radovi istupaju kao članci ukupnog društvenog rada tek putem odnosa u koje razmjena dovodi proizvode rada, a preko ovih i proizvođače", društveni odnosi se ne javljaju onako kako bi trebali, "kao neposredno društveni odnosi samih osoba u njihovim radovima" (Marx, 1947: 38). Oni se javljaju kao "stvarni odnosi među osobama, a društveni odnosi među stvarima" (ibid.). Glavni problem jest u tome što se oni u kapitalizmu ni ne mogu drugačije javljati. Prema tome, da bi ekonomist istraživao kapitalizam on mora prvo biti svjestan tog "fetišizma robe". Prema Marxu, vulgarni ekonomisti su najmanje svjesni toga i otuda njihovo pogrešno analiziranje pojave konkurenčije. Oni uglavnom konkurenčiju ne izvode iz društva, nego iz perspektive pojedinca, pojedinačnog kapitala. Za njih je kapital stvar (mogli bismo dodati stvar koja donosi profit), dok je za Marxa kapital "društveni odnos među osobama, odnos koji se ostvaruje preko stvari" (ibid.: 686, kurziv D. B.).

Glavnu dosljednu konzervativnu koju su ekonomisti uzdigli do neba, da su interesi pojedinca identični s interesima društva, Marx kritizira i pokazuje njenu neologičnost. Nije bit u tome što se sveopćom jurnjavom za privatnim interesom postiže ukupnost privatnih interesa. Ako ništa, iz te bi se "apstraktne fraze" prije mogao izvesti zaključak *bellum omnium contra omnes*. Ukoliko svi idu za privatnim interesom, utoliko svako uzajamno sprečava ostvarenje interesa drugih. I umjesto "opće afirmacije interesa, rezultira opća negacija. Poanta je upravo u tome da je sam privatni interes već društveno određeni interes i da se može postići samo unutar uvjeta koje je postavilo društvo i sa sredstvima koja ono daje, dakle, da je on vezan za reprodukciju tih uvjeta i sredstava" (Marx, 1979a: 62). Dakle, vulgarni ekonomisti zanemaruju upravo ono što pojedinca čini takvim, njegovo društveno porijeklo. Zbog toga oni konkurenčiju ne analiziraju kakva zaista jest, dakle kao društveni meha-

¹⁵ Napomena: Ovdje je korišteno slovensko izdanje prvog toma *Kapitala*.

¹⁶ Konkurenčija izvršava unutrašnje zakone kapitala. Ona ih ne pronalazi, nego realizira. "Zato, htjeti objasnit te zakone jednostavno konkurenčijom znači priznati da se oni ne razumiju" (Marx, 1979b: 111). Na drugom mjestu je Marx dodatno objasnio svoju misao: "Naučna analiza konkurenčije moguća je samo ako se shvati unutrašnja priroda kapitala, baš kao što je prividno kretanje nebeskih tijela razumljivo samo onome koji poznaje njihovo stvarno ali osjetilima neprimjetno kretanje" (Marx, 1947: 265).

nizam na određenoj fazi ljudske historije, nego kakva im se *pojavljuje*, kao pojedinačna težnja, motiv nepovezanih (za sebe samostalnih) individua s ciljem ostvarenja vlastitog interesa.

Prema tome, njima nisu mogle biti poznate proturječnosti koje je Marx oštromno naveo: osobna nezavisnost, ali koja je zasnovana na stvarnoj zavisnosti (zavisnosti od društva); slobodna individualnost, ali koja je zasnovana na univerzalnom razvoju individua i na njihovom podčinjanju društvu putem sveukupne produktivnosti. Društvena produktivnost daleko je moćnija od produktivnosti pojedinca samog za sebe. Konačna proturječnost, svako "radi za sebe, a njegov proizvod nije ništa za sebe" (ibid.: 63).

Vidjeli smo da nemogućnost pravilnog shvaćanja konkurenčije vulgarnih ekonomista proizlazi ponajviše iz njihove metodologije. Ona im prijeći da prođu kroz fetišizam robe i da umjesto stvari vide društvene odnose. Prije nego zaključimo ovo poglavje potrebno je navesti uzrok te metodologije. Pogrešna metodologija ne može stajati sama za sebe budući da je ona nužno vezana za procese koje pokušava pojasniti. U tom smislu je na vulgarnu ekonomiju presudno utjecao kapitalist i njegov pogled na konkurenčiju. Kao što je rečeno, vulgarna ekonomija samo teorijski oblikuje poglede pojedinog kapitalista. Kod pitanja konkurenčije stvari nisu nimalo drugačije.

Osnovna je Marxova teza da konkurenčija izokreće sve procese kapitalizma. U konkurenčiji se stvari pokazuju suprotnima nego što zaista jesu. Stoga da bi se istražila i razumjela suština kapitalizma ne može se započeti s konkurenčijom i tumačiti razne procese njenim djelovanjem. Naravno, ona je neizostavni dio kapitalističke organizacije i, kako ćemo kasnije vidjeti, jedino putem nje kapital postaje kapital jer tada djeluje na druge kapitale i oni na njega. Ali tek kad su nam poznati osnovni zakoni kapitalizma, konkurenčija će dati zaočenu sliku.¹⁶

Tako, na primjer, Marx upozorava da je kapitalist pod dojmom da je profit od pojedinačne robe smanjio tako što je smanjio njenu cijenu, ali da je ostvario veći profit uslijed veće mase prodane robe. Dalje, kapitalist je uvjeren da je baš on taj koji utvrđuje cijenu pojedinačnoj robi i da množenjem određuje ukupnu vrijednost proizvoda. Ali on ne vidi da je zapravo "prvobitni proces dijeljenje, a množenje je točno imajući za pretpostavku to

dijeljenje" (Marx, 1972: 211). Drugim riječima, kapitalist ne vidi da konkurenčija njemu raspodjeljuje ukupni dio viška vrijednosti koje je stvorilo društvo, a ne njegov kapital, odnosno on sam. Zato Marx prvo govori o dijeljenju. Tek nakon tog dijeljenja, moguće je množenje koje se onda kapitalistu pokazuje kao primarno. A budući da on to ne vidi, onda ni vulgarna ekonomija tu nije od velike pomoći, ona samo "prevodi čudnovate predstave kapitalista (...) na prividno više teorijski jezik i trudi se konstruirati pravilnost tih predstava" (ibid.).

Suštinsko rješenje za problem fetišizma robe kao glavnog uzroka manjkave metodologije ekonomista, Marx vidi u ukidanju privatnog vlasništva i tržišne organizacije društva te uspostavom društvene kontrole nad sredstvima za proizvodnju i svjesne (planske) organizacije društva.

Konkurenčija kapitalista i njena uloga u kapitalizmu

Konkurenčiju kapitalista Marx isprva analizira s jednog poznatijeg aspekta, dakle, odnosa mnogih kapitala i njihovog međudjelovanja. Činjenicu da konkurenčija kapitalista označava borbu među kapitalistima za što bolje uvjete proizvodnje, što jeftiniju robu i što veći profit, poznivali su mnogi tadašnji ekonomisti. Ova borba, eufemistički rečeno tržišna utakmica, svodila se na to da veliki kapitalist istisne maloga. I ovdje je on u punoj prednosti, kao što je na neki način u prednosti "kapitalist prema radniku" (Marx, 1967: 218). Veliki kapitalist posljedično akumulira dobitke malog kapitalista budući da on sebi u borbi može priuštiti manje dobitke ili čak gubitke na početku. U takvoj situaciji mali kapitalist ne može izdržati i propada.

Proizlazi da je tendencija konkurenčije gomilanje što više kapitala u što manje ruku. Ipak, konkurenčija je moguća samo na način da se "kapitali umnože, i to u mnogo ruku". Dakle, u kapitalizmu se javlja tendencija za natjecanjem, sukobom mnogih kapitala s ciljem što veće akumulacije, a kako je "akumulacija (...) pod vlašću privatnog vlasništva koncentracija kapitala u malo ruku", ta je tendencija stalno sputavana porastom monopola (ibid.: 217). Tako iz čitavog ovog procesa nastaje jedan unutrašnji zakon kapitalizma i konkurenčije, a odnoseći se prema pojedinačnom kapitalu kao izvanjski. Kapitalist koji ignorira konkurenčiju ubrzano propada, od-

nosno prestaje biti kapitalist. U tom smislu se može razumjeti zašto je Marx analizirajući kapital imao na umu baš kapital i kapitalista kao njegovu personifikaciju, a ne određenog kapitalista. Pojedinačni kapitalist može imati u sebi mnogo altruizma, ali njega konkurenca uvijek tjera da smanjuje troškove proizvodnje (dakle i najamnine). On taj zakon ne može promijeniti ni ukinuti, a da naravno ne ukine i vladajući način proizvodnje.

Možemo reći da je navedeni aspekt konkurenca među kapitalistima bio vidljiviji, a spomenuli smo da protiv njega ništa nisu imali ni ekonomisti. Međutim, kako je napredovao sa svojim studiranjem političke ekonomije, Marx je sve više ulazio u drugi aspekt konkurenca, do tada nepoznat ekonomskoj nauci. I dok se prvi aspekt provlači kroz Marxova djela, ovaj drugi aspekt je krucijalan za Marxovu ekonomsku misao i on je ponajviše obrađen u trećem tomu *Kapitala* i u drugom tomu *Teorija o višku vrijednosti*. Radi se o ulozi konkurenca u kapitalizmu i načinu na koja proizvedeni višak vrijednosti od radničke klase konkurenca raspodjeljuje kapitalističkoj klasi.

Najprije je potrebno konstatirati da za Marxa razmjena roba po njihovim vrijednostima vrijedi samo za jednostavnu robnu proizvodnju, u kojoj nema kapitala. Ovdje ukratko možemo navesti da je glavni problem za klasične ekonomiste, po Marxu, bio što nisu znali primijeniti zakon vrijednosti (da se samo ekvivalenti razmjenjuju) i na društvo kapitala. Tu se, naime, očito nisu razmjenjivali ekvivalenti. Marx je to pitanje riješio tako što je dokazao da se u razmjeni suočavaju ekvivalenti upravo zato što se nejednakost odvija u proizvodnji. Najamnina radnika nije plaća za njegov rad, nego ona predstavlja vrijednost njegove radne snage. Stoga u jednom dijelu dana, kaže Marx, radnik reproducira vlastitu najamninu, a u drugom dijelu stvara višak vrijednosti za koji nije plaćen i koji prisvaja kapitalist. U tom smislu vrijednost proizvedene robe razlikuje se od proizvedene vrijednosti. Proizvedenu vrijednost konstituirala vrijednost najamnine i višak vrijednosti, dok vrijednost same robe sadrži ono dvoje plus opredmećeni rad u obliku strojeva i sirovina.

Međutim, u kapitalizmu se razmjena roba odvija "po cijenama proizvodnje" (Marx, 1948: 144). To znači da je "cijena proizvodnje centar oko kojeg se okreće dnevne tržišne cijene i po kojem se u određenim periodima izjednačuju" (ibid.: 147). Dakle, ovdje je cijena

proizvodnje ono što je "Smith faktički nazvao prirodnom cijenom" (ibid.: 165). Zakon vrijednosti je i dalje, što se tiče Marxa, primijenjen time što smanjenje ili uvećanje radnog vremena potrebnog za proizvodnju "podiže ili snizuje cijenu proizvodnje" (ibid.: 147). Marxova radna teorija vrijednosti i zakon vrijednosti ovdje su komplementarni.

Do sada je rečeno da se u kapitalizmu robe razmjenjuju po cijenama proizvodnje oko kojih gravitiraju tržišne cijene, ali i dalje ne znamo na koji način nastaju cijene proizvodnje i koja je u svemu tome uloga konkurenca.

Evo što o tome Marx kaže: "...konkurenca kapitala u različitim oblastima stvara cijenu proizvodnje koja izjednačava profitne stope među različitim oblastima" (ibid.: 148). Ova izrazito jezgrovita misao bit će nam jasnija u nastavku. Dakle, konkurenca stvara cijenu proizvodnje na način da izjednačuje profitne stope. Ona je logično da je "nejednakost profitne stope, uvjet i pretpostavka za izjednačavanja konkurenca" (Marx, 1979b: 119).

Dvije stvari moraju biti jasne u razumijevanju Marxovih pogleda na konkurenčiju kapitala. Prvo, dok je u prvotnoj analizi kapitala Marx imao na umu kapital uopće ili kapital u apstraktnom smislu, u analizi konkurenca ili analizi "mnogih kapitala" on ima na umu konkretni, društveni kapital. Kapital nije sam za sebe, on postoji samo kao dio ukupnog kapitala jednog društva. U tom smislu, kad kapitalist nastupa pred radnikom, onda se tu radi o kapitalistu kao neodvojivom dijelu kapitalističke klase s jedne, i radniku kao neodvojivom dijelu radničke klase, s druge strane. Drugo, pozadina svega jest društveni fond rada, odnosno ukupan rad kojim neko društvo u određenom trenutku razvoja raspolaže. U općim crtama, prema Marxovoj teoriji ovaj rad se dijeli na opredmećeni i živi rad, dok se živi rad dalje dijeli na plaćeni i neplaćeni rad.¹⁷ Potonji je izvor viška vrijednosti.

Prema tome, pri razmatranju konkurenčije nužno je imati na umu da je pojedinačni kapital samo dio društvenog kapitala i da je profitna stopa udio neplaćenog rada u kapitalu.

Marx počinje od dane stope viška vrijednosti koja iznosi, primjera radi, 50 posto. Znači, radnik proizvodi višak vrijednosti u veličini ff svoje najamnine. Odabran je stalna stopa obzirom na različitost predujmljenog

¹⁷ "Da bi se neka roba prodavala po svojoj tržišnoj vrijednosti, tj. u razmjeru prema društveno potrebnom radu koji u sebi sadrži, mora cijelokupna količina društvenog rada koja se troši na cijelokupnu masu ove robne vrste odgovarati količini društvene potrebe za njome, tj. društvene potrebe sposobne za plaćanje. Konkurenca, kolebanja tržišnih cijena, koja odgovaraju kolebanjima razmijera potražnje i ponude, stalno nastoje da cijelokupnu količinu rada upotrebljene na svaku robnu vrstu svedu na tu mjeru" (Marx, 1948: 160). Je li rad društveno potreban ili nije u kapitalizmu se provjerava naknadno, putem tržišta.

kapitala, ali jednake veličine, u različitim granama proizvodnje, proizvodnja viška vrijednosti, a onda i profitna stopa jest različita. Upravo je različitost profitnih stopa, kako je ranije rečeno, uvjet i pretpostavka za konkurenčiju koja potom iz tih profitnih stopa pravi srednju ili opću profitnu stopu. Ova je "višak vrijednosti koji kapitalistička klasa proizvodi (godišnje) u odnosu prema predujmljenom kapitalu u njegovom društvenom obimu" (Marx, 1959: 55, kurziv u originalu).

Na sljedećoj tablici dodatno ćemo pojasniti ovaj primjer (ibid.: 100). Dakle, neka je pet vrsta kapitala raspodijeljeno u pet različitih grana proizvodnje. Svi su iste veličine, ali se razlikuju po organskom sastavu. On u Marxovoj terminologiji označava udio postojanog i promjenjivog kapitala u ukupnom kapitalu. U suštini to označava količinu opredmećenog rada kojeg pokreće živi rad. Kako jedino promjenjivi kapital (a to je radna snaga) stvara višak vrijednosti, logično je da manji udio promjenjivog kapitala znači i manji višak vrijednosti. Opet, veći udio postojanog kapitala (mašinerija i sirovine) znači veći napredak i razvoj proizvodnih snaga društva. Rekli smo da je stopa viška vrijednosti 50 posto. Tablica izgleda ovako:

Kapitali su veličine 100, a s obzirom na datu stopu viška vrijednosti u prvom slučaju višak vrijednosti iznosi 10, dakle polovinu od ukupne vrijednosti namjina. Istim postupkom dobivene su ostale vrijednosti. Profitna stopa, udio viška vrijednosti u ukupnom kapitalu, za svaki kapital iznosi drugačije. Dalje, vidi-mo da vrijednost proizvoda ($P + Pr + v$) iznosi u prvom slučaju 110. Istim postupkom dobivamo i ostale vrijednosti.

Sada dolazimo do glavne točke. Ukupni je kapital veličine 500 i zbroj profitnih stopa pojedinačnih kapitala iznosi 68,75. Kad se ovaj zbroj stavi u udio s ukupnim (društvenim) kapitalom, dobije se prosječna, opća profitna stopa od 13,75 posto. Bit je da "konkurenčija (prenošenje kapitala ili povlačenje kapitala iz jedne grane u drugu) dovodi do toga da kapitali jednake veličine u različitim granama, usprkos svom različitom organskom sastavu daju istu prosječnu profitnu stopu" (ibid., kurziv u originalu). Pri čemu je, možemo dodati, ukupni višak vrijednosti društva (u ovom slučaju ovih pet grana proizvodnje) uvjek jednak zbroju profitnih stopa. I upravo ovdje se događa da pojedinačni kapitalist ne prisvaja onoliko viška vrijednosti koliko je njegov

Vrijednost proizvoda					Cijena proizvodnje	
1.	P 80	Pr 20 (v=10)	110	Pf= 10%	113,75	v/pr u svim slučajevima=50 %
2.	P 50	Pr 50 (v=25)	125	Pf= 25%		
3.	P 70	Pr 30 (v=15)	115	Pf= 15%		
4.	P 90	Pr 10 (v=5)	105	Pf= 5%		
5.	P 72,5	Pr 27,5 (v=13,75)	113,75	Pf= 13,75%		
<i>Kapital</i>	P 362,5	Pr 137,5 (v=55)	500	Pf= 68,75/500		

radnik proizveo, nego samo koliko iznosi njegov „*alikvotni dio* cjelokupnog kapitala kapitalističke klase. On je akcija, čija se dividenda plaća proporcionalno njenoj veličini iz ukupne sume viška vrijednosti (ili neplaćenog rada) koji proizvodi cjelokupni promjenjivi (u najamnine predujmljeni) kapital klase” (ibid., kurziv u originalu). Veličina kapitala, kao dio društvenog kapitala, osigurava sebi jednak udio u ukupnom višku vrijednosti, a način na koji se to ostvaruje jest konkurenca.

Kako je prosječna stopa dobivena konkurenjom 13,75 posto, znači da je vrijednost pretvorena u cijenu proizvodnje. Kapitalistima je konkurenca odredila visinu prosječne profitne stope i cijenu proizvodnje po kojoj moraju prodavati svoje robe, bez obzira na njihovu vrijednost. Ta cijena, koja se sastoji od uloženog kapitala i prosječne profitne stope, „društveni višak vrijednosti jednako razdjeljuje među mase kapitala srazmjerno njihovoj veličini” i čini centar oko kojeg gravitiraju tržišne cijene (ibid.: 57).

Međutim, u tablici vidimo da je vrijednost proizvoda u četiri slučaja različita od njegove cijene proizvodnje. To znači da bi ostvarili prosječan profit, kapitalisti u slučaju 2 i 3 prodaju robu ispod njene vrijednosti, a kapitalisti u slučaju 1 i 4 iznad njene vrijednosti. Jedino u slučaju 5 kapitalist prodaje robu točno po njenoj vrijednosti, a to znači da se njegov organski sastav kapitala poklapa s organskim sastavom društvenog kapitala. Sastav je logično, a to je utjecaj konkurenje, da kapitalist u slučaju 4 prolazi najbolje zato što kod prisvajanja dijela ukupnog viška vrijednosti, on je stvorio najmanje viška vrijednosti. Ali on taj višak može “dobiti samo ako drugi prime manje od realne vrijednosti svojih proizvoda”, odnosno ako drugi prodaju ispod vrijednosti robe (Marx, 1979a: 370).¹⁸

Rezimirajmo Marxovu analizu konkurenje. Osnovna je uloga konkurenje, kako je Marx vidi, da ona „izjednačuje profitne stope različitih oblasti proizvodnje u prosječnu profitnu stopu i upravo time pretvara vrijednosti proizvoda tih različitih oblasti u cijene proizvodnje” (Marx, 1948: 174). Ova prosječna profitna stopa jest udio društvenog viška vrijednosti u društvenom kapitalu, pa je zato zbroj profita svih različitih oblasti proizvodnje „jednak zbroju viškova vrijednosti, a zbroj cijena proizvodnje¹⁹ cjelokupnog društvenog proizvoda jednak zbroju njegovih vrijednosti” (ibid.: 141). Ovo,

između ostalog, i zato što cijenu proizvodnje neke robe ne određuje samo vrijednost te robe, nego i cjelokupna vrijednost svih roba (dakle i udio *prosječnog* neplaćenog rada, odnosno viška vrijednosti) (ibid.: 172).

Dakle, kapital u prisvajaju ukupnog viška vrijednosti sudjeluje proporcionalno svojoj veličini, a ne individualnoj eksplotaciji. Drugim riječima, konkurenca odvaja prosječan profit u različitim oblastima proizvodnje od „stvarne eksplotacije rada od posebnih kapitala” (ibid.: 764).

Saznanje da putem konkurenje svaki kapital djeluje kao dio ukupnog, društvenog kapitala u odnosu na društveni rad, Marx je proširio tvrdnjom da tada ukupni proizvod društvenog rada (višak vrijednosti) kapitali konkretno dijeli srazmjerno udjelu u tom ukupnom kapitalu i u „razmjeri u kojoj sam ukupni kapital proizvodi višak rada” (Marx, 1972: 20). Iz toga proizlazi nekoliko implikacija. Prvo, Marx je time pokazao da problem nije u pojedinačnom kapitalu i njegovoj eksplotaciji. Ona mu je služila kao početni primjer, ali i taj primjer bio je apstraktan, uopćen. Problem je u sistemu, u društvenoj klasi kapitalista kao personifikaciji kapitala u cjelini, odnosno u prevlasti otuđenog i opredmećenog (mrtvog) društvenog rada u obliku sredstava za proizvodnju nad živim radom. Drugo, pokazao je da sukob postoji u samoj kapitalističkoj klasi, što se prilikom svake krize itekako vidi. Dok traje period prosperiteta, što znači dok kapitalistička klasa zajednički dijeli eksplotirani višak vrijednosti, konkurenca djeluje „kao praktično bratstvo kapitalističke klase” (Marx, 1948: 217). Međutim, čim stvari krenu nizbrdo i više se ne radi o podjeli dobitka, nego gubitka, tada svaki kapital ide za tim da smanji svoj udio u njemu koliko može i da ga prebací drugome. I tu se onda konkurenca javlja kao „pitljane snage i lukavstva (...) kao borba zakrvljene braće” (ibid.: 217).

Za kraj napomenimo da je Marxova analiza isključivala mogućnost monopolja, dakle situaciju kada pojedinačni kapitalist ostvaruje ekstraprofit, odnosno kad je njegova profitna stopa veća od društvene. Ovo je povezano sa zemljišnom rentom i zemljoposjednikom jer tamo gdje je zemljoposjednik, „konkurenca kapitala prestaje da djeluje” (Marx, 1959: 101; 57). Zemljovlasnik tada prisvaja razliku između vrijednosti i cijene proizvodnje.

¹⁸ U vezi ovih pitanja dobro je napomenuti da Marx razlikuje i „cijenu koštanja“ od cijene proizvodnje. Prva označava vrijednost koja je manja od vrijednosti robe, dakle prva označava troškove za kapitalista. Budući da njega ništa ne košta neplaćeni rad, on ne ulazi u njegovu cijenu koštanja i zato mu se čini (otud privid) da profit dolazi iz razlike prodajne cijene i cijene koštanja.

¹⁹ Možda je najbolja definicija da su to one cijene pomoću kojih njihova prodaja „donosi profite jednake veličine na jednake mase kapitala predujmljenih u proizvodnji svake od njih“ (ibid.: 142).

²⁰ *Nota bene* – Marxov napor bio je usmjeren prema dokazivanju da profit nastaje u proizvodnji, a ne u prometu. Dakle, on je dokazao da se profit samo realizira u prometu, dok su neki ekonomisti tvrdili da profit nastaje u prometu, iz razlike u cijeni (*profit upon alienation*).

Konkurenca radnika i kapitalista

Prihvatimo li Marxovu tvrdnju, u tekstu ranije izrečenu, da se kapital potvrđuje kao kapital tek u konkurenциjama, te u odnosu s drugim kapitalom, možemo zaključiti i da kapital postaje kapitalom tek u odnosu s radnikom. Cijeli proces prikivanja radnika za kapital, tog od radnika otuđenog sredstva za proizvodnju i kao takvog nastupajuće društvene sile naspram radnika, konačno proces eksplotacije i pretvaranja viška vrijednosti u kapital, Marx je obradio kao glavnu temu u svom glavnem djelu. Osnovna teza da je podrijetlo viška vrijednosti u neplaćenom radu radnika, a kojeg kapitalist prisvaja, nas ovdje ne zanima jer je riječ o procesu proizvodnje.²⁰

Konkurenca radnika i kapitalista ovdje podrazumijeva dva ravnopravna vlasnika robâ koji dolaze u kontakt putem tržišta, odnosno u fazi prometa. Promet je vrlo važan dio ukupnog kretanja kapitala, koji kapitalu omogućuje najam radne snage i time pokreće proces proizvodnje viška vrijednosti koji opet stvara preduvjete za promet. Moramo biti konkretni, Marx promet shvaća kao mali i veliki promet. Prvi označava razmjenu opredmećenog za živi rad u fazi proizvodnje, a drugi označava kretanje kapitala izvan faze proizvodnje (Marx, 1979b). Prema tome, kretanje kapitala kroz razne faze treba shvatiti kao dijalektički proces.

Suština odnosa kapitalista i radnika u fazi prometa, odnosno konkurenčije jest u tome što je kapital društvena sila, otuđeni proizvod samog rada i na taj način se pokazuje nadmoćnjim od rada. Kapital je postao silom onog trenutka kad su sredstva za proizvodnju oduzeta od neposrednog proizvođača i prema njemu okrenuta kao tuđa. Ovoj društvenoj sili sve je podređeno, a njena moć proizlazi iz procesa proizvodnje.

Ali u konkurenčiji stvari izgledaju malo drugačije. Ovdje vlada ravnopravnost i jednakost radnika i kapitalista. Radnik prodaje robu radnu snagu, a kapitalist posjeduje robu novac. Nastaje razmjena po zakonu vrijednosti koji kaže da se samo robe jednake vrijednosti razmjenjuju. Prema tome, nijedan od ove dvojice nije u lošijem položaju.

Međutim, kako je kapital ili njegova personifikacija kapitalist, u posjedu sredstava za proizvodnju, on je, da tako izrazimo, na društvenoj ljestvici jedan stupanj iznad radnika. Drugim riječima, "kapitalist može živjeti

duže bez radnika, nego radnik bez kapitalista" (Marx, 1967: 195). Ovu tipičnu nejednakost Marx opisuje ovako: "Radnik ne mora nužno zaraditi sa zaradom kapitalista, ali nužno s njim gubi". Tako radnik ne zarađuje kad kapitalist tvorničkom ili trgovačkom tajnom, monopolom ili povoljnim položajem svoga komada zemlje drži tržišnu cijenu iznad prirodne cijene. Uopće se može primijetiti da tamo gdje radnik i kapitalist jednako trpe, radnik trpi na svojoj egzistenciji, a kapitalist trpi na zaradi svog mrtvog mamona" (ibid.: 197).

Dakle, formalna (pravna) jednakost, ali suštinska (ekonomski) nejednakost uzrokuje inferiornost rada u odnosu na kapital. Zbog toga je radnicima bilo zabranjeno osnivati sindikate, dok su već godinama, pa i desetljećima postojala udruženja kapitalista. Kod zakona ponude i potražnje, dodatno profitira ona klasa koja kontrolira jednu stranu jer samim tim kontrolira i drugu. Kapitalisti, koji su ovom slučaju na strani potražnje, utječu raznim udruživanjima na ponudu radne snage i to putem brojnih politika. Oni time značajno urušavaju moć pojedinog radnika jer mogu kontrolirati njegovo zaposlenje.

Međutim, ako bi radnici osnivali vlastita udruženja, oni bi stekli utjecaj na ponudu radne snage i tako uzvratili kapitalistima u toj klasnoj borbi. A kvalitativni pomak ka većoj kontroli ponude radne snage znači ugrožavanje pozicije kapitala koji radnu masu disciplinira preko nezaposlenog stanovništva. Zbog toga je konkurenca radnika i kapitalista uvijek išla u smjeru ograničavanja ili zabrane procesa konsolidacije radništva. Uvjeti su konkurenčije bili i ostali "uvjeti eksplotacije rada" (Marx, 1947: 426).

Analizirajući odnos radnika i kapitalista, njihovu međusobnu konkurenčiju, Marx je uvijek podrazumijevao proces klasne borbe. Kakav će biti društveni položaj radnika ovisit će o klasnoj borbi koja prolazi kroz razne oblike i razne intenzitete kako se kapitalizam razvija.

Marx nam daje primjer klasne borbe kod trajanja radnog dana. S jedne strane, kapitalist pokušava radni dan učiniti što je moguće dužim, to je njegovo pravo koje on kao kupac robe ima. S druge strane, radnik ustraje na svom pravu kao prodavač i želi radni dan ograničiti na određenu normalnu veličinu. Dakle, borba dvaju prava koja su "potvrđena zakonom robne razmjene u istoj mjeri. Između jednakih prava odlučuje sila", zaključuje Marx i uopćava, "tako se u historiji kapitalističke proizvodnje normiranje radnog dana predstavlja kao borba

za granice radnog dana (...) borba između kapitalističke klase i radničke klase” (ibid.: 186-87).

Konkurenčija radnika

Konkurenčija između radnika je samo “drugi oblik konkurenčije kapitala” (Marx, 1979b: 31). Zakoni kapitala određuju život modernog društva i svih njegovih aktera. Spomenuli smo ranije da kapital postaje kapital tek u sudaru s drugim kapitalima, odnosno kroz konkurenčiju. Prema tome, konkurenčija kapitala i njihova akumulacija određuje potrebe za radnom snagom. Čitavo radno stanovništvo jedne zemlje podređeno je tim zakonima i potrebama proizašlim iz njih. Ukoliko se za vrijeme kriza odbaci jedan dio radnog stanovništva, odnosno ukoliko nije potreban kapitalu, utoliko on i ne postoji. Stoga ga Marx u nekim dijelovima prvog toma *Kapitala* naziva suvišnim radničkim stanovništvom.

Sama ponuda radne snage za kapital ima spasonosnu ulogu jer u vremenima krize, kad mnogo radnika ostaje bez posla, ruši se cijena radne snage i to omogućuje kapitalu da pokrene poslovni ciklus. S druge strane, za vrijeme prosperiteta, odnosno uzleta poslovnog ciklusa kapitala kad je potražnja za radnicima velika pa cijena radne snage raste, ponuda radne snage (dakle, “armija nezaposlenih”) ipak taj porast drži u određenim granicama. U tom smislu proizlazi politički zaključak – ako bi se zaposleni radnici ujedinili zajedno s nezaposlenima oni bi kontrolirali cijenu radne snage time što bi kontrolirali i ponudu. Međutim, takvo što još nije ostvareno u kapitalizmu.

Marx je, imajući na umu moć i suštinu kapitala, na konkurenčiju između radnika gledao kao situaciju u kojoj svi radnici gube. Naime, kao i svaki vlasnik robe, tako i radnik, da bi je prodao na tržištu mora je ponuditi jeftiniju ili kvalitetniju, a najbolje i jeftiniji i kvalitetniju. Ali što to znači? U prvom slučaju, kad radnik prodaje svoju robu što jeftinije, znači da on pristaje raditi za manju najamninu nego ostali radnici. Posljedica je da ta najamnina nerijetko ne obnavlja ni vlastitu vrijednost, odnosno da se višak radnog vremena, u kojem nastaje višak vrijednosti, duboko proteže na potrebno radno vrijeme. Tako da radnik osim što dobiva najamninu od koje tek preživjava, u isto vrijeme kontinuirano stvara sve veći profit kapitalu.

U drugom slučaju, njegova najamnina zaista jest veća, odnosno ona se obnavlja u cijelom potrebnom radnom vremenu, zbog toga što je njegov rad kvalitetniji. Ali tamo gdje je potreban kvalitetniji rad, sredstva za proizvodnju su i razvijenija, dakle, proizvodnja su²¹. Ovo samo znači da se potrebno radno vrijeme skraćuje u korist viška radnog vremena. Rezultat je veći višak vrijednosti nego u prvom slučaju. Prvi radnik je dobivao najamninu ispod vrijednosti vlastite radne snage i time je velikim dijelom nastajao spomenuti višak vrijednosti. Drugi radnik dobivao je punu najamninu ali je zbog veće proizvodnosti rada stvarao sve veći višak vrijednosti.

Prema tome, za obojicu radnika koji se natječu na tržištu radne snage, konkurenčija znači samo podvrgavanje kapitalu i njegovim zakonima.

Neupućeni čitatelj će primijetiti da koliko god konkurenčija može podvrgavati radnika, ipak je radniku bolje u doba konjunkture, nego krize. Marx ovdje odgovara na sebi svojstven način i pojašnjava da “tvrditi da radnik ima interesa da kapital brzo raste, znači samo ovo: ukoliko radnik brže umnožava tuđe bogatstvo, utoliko će dio koji na nj otpada biti veći, utoliko će više radnika moći dobiti posla i biti oživotvoreno, utoliko će brže rasti masa roblja zavisna od kapitala” (Marx, 1973: 63).

Drugim riječima, radnička klasa će “imati to zadovoljstvo da sama sebi kuje zlatne lance kojima je buržoazija priteže”. U tom smislu materijalni položaj radnikov će se popraviti, bit će bolji, ali na račun njegovog društvenog položaja (ibid.: 64).

Da ne bi bilo pogrešnih tumačenja, Marx je mišljenja da je za najamni rad, dakle oblik kakav rad dobiva u kapitalizmu, najbolja solucija upravo uzlet kapitala. To i jest proturječnost – za radnika je u postojećem sistemu najbolje rješenje rast kapitala, odnosno akumulacija kapitala, a ujedno je to za njega kao pripadnika radničke klase najlošije rješenje. Izlaz iz te proturječnosti ukidanje je najamnog rada kao trenutnog oblika rada, dakle ukidanje kapitala kao odnosa, a što samo može značiti ukidanje kapitalizma kao sistema.

²¹ Jedna od metoda podizanja proizvodnosti rada, uz revolucioniranje sredstava za proizvodnju, jest i drugaćija organizacija procesa rada. Kombiniranjem ovih metoda podjela rada postaje sve veća, a ona onda “osposobljava jednog radnika da radi za 5, 10, 20 njih; ona, dakle, povećava konkurenčiju među radnicima 5, 10, 20 puta” (Marx, 1973: 67).

²² "Konkurentska borba vodi se pojeftinjavanjem roba. Ako su uvjeti inače jednaki, jeftinoća roba zavisi od proizvodnosti rada, no ova zavisi od razmjera proizvodnje. Zato krupni kapitali tuku sitne" (Marx, 1947: 556). Ali da Marx nije jednostran pokazuje i sljedeći citat: "(...) kapitalističkom proizvodnjom stvara se jedna sasvim nova sila, kredit. On se u svom početku uvlači krišom kao skroman pomagač akumulacije, pomoću nevidljivih konaca privlači u ruke individualnih ili udruženih kapitalista novčana sredstva razasuta po površini društva u većim ili manjim masama, ali ubrzo postaje novim i strahovitim oružjem u konkurentskoj borbi, a najzad se pretvara u ogroman društveni mehanizam za centraliziranje kapitala" (ibid.: 556).

Nužno je napomenuti da je uopće svaka inovacija ili bilo kakva druga upravljačka politika pojedinačnog kapitalista u svrhu što veće konkurentnosti, ipak u krajnjoj liniji podredena proizvodnoj snazi rada.

²³ "(...) u obliku relativnog viška vrijednosti, koji se kao razvitan proizvodne snage radnika pojaviće u odnosu na radni dan kao smanjenje potrebnog radnog vremena, a u odnosu na stanovništvo – kao smanjenje potrebnog radnog stanovništva, u ovom obliku neposredno se javlja industrijski i specifično historijski karakter načina proizvodnje zasnovanog na kapitalu" (Marx, 1979b: 125).

Marxovi pogledi na konkurentnost

U Marxovoju analizi kapitalističkog načina proizvodnje jedan kapital pobjeđuje druge tako što svoju robu proizvodi jeftinije. Ipak, proizvoditi jeftinije u dugom roku ne može bilo koji kapital, nego je to gotovo uvijek opcija samo velikog kapitala. Razlog je jednostavan – mali kapital nema toliki razmjer ni kvalitetu proizvodnog procesa.

Proizvesti robu jeftinije od konkurenta moguće je promjenom raznih stavki koje ulaze u trošak proizvodnje te robe, ali u skladu s njegovom radnom teorijom vrijednosti, najveće značenje Marx pridaje upotrebi ljudskog rada.²²

Iz navedenog proizlaze dvije bitne tendencije: prva, kapitalistički način proizvodnje konstantno utječe na smanjenje prometnih vrijednosti proizvedenih roba (i time proširuje krug potrošača) i drugo, smanjenje prometnih vrijednosti rezultat je sve organiziranijeg procesa proizvodnje, odnosno organiziranije upotrebe unajmljene radne snage. Jer ovdje vrijeme riječ o proizvodnji viška vrijednosti i roba je samo njegov 'nositelj'.

Temeljna metoda porasta proizvodnosti rada jest revolucioniranje sredstava za proizvodnju, a kako je to imanentna značajka kapitalizma (koja se ostvaruje putem konkurenčije), nije čudno da je Marx baš proizvodnji relativnog viška vrijednosti posvetio mnogo prostora u svom glavnom djelu. Na drugom mjestu on konstatira: "(...) povećanje proizvodne snage rada i maksimalna negacija *potrebnog rada* nužna je tendencija kapitala. Ostvarenje te tendencije predstavlja pretvaranje sredstva za rad u mašineriju" (Marx, 1979b: 67, kurziv D. B.).

Marx u stvari želi reći da je društvo u kapitalizmu pronašlo dotad najuspješniji način proizvodnje, onaj koji čovjeku omogućuje veću kontrolu nad prirodom (ali ta kontrola nikad nije svemoćna jer čovjek nije jači od prirode!) i koji omogućuje razvoj oruđa za masovniju i jeftiniju proizvodnju nego ikad prije. Dakle, suština je u stalnom napretku proizvodnosti rada. Ovo ujedno znači da će daljnijim razvojem organizacije upotrebe rada i kapitalizam postati (možemo ustvrditi da je već postao) smetnja.²³

Može se primjetiti i Marxov kut gledanja na konkurentnost i kapital. On, za razliku ekonomista, konkurentnosti ne pristupa iz perspektive kapitala. On

se ne zalaže za što veću proizvodnost rada u svrhu smanjenja cijena robe i proširivanja kruga potrošača. Njemu nije važno što je engleski kapital konkurentniji od francuskog niti on zagovara reforme s ciljem podizanja konkurentnosti samo kako bi potonji kapital dostigao svog engleskog pandana.

Marx prilazi konkurentnosti najprije kao imanentnoj značajki kapitalizma, koje promatra kao historijski proces s pripadajućim mu tendencijama i posljedicama koje ove uzrokuju. Zatim u konkurentnosti, u tom procesu, vidi materijalni simptom prolaznosti samog sistema. Konačno, povezuje konkurentnost s konkurenčijom u smislu stihijskog i nesvjesnog, *ex post*, organiziranja društva.

"Kad neki kapitalist povećavši proizvodnu snagu rada pojeftini recimo košulje, nikako ne znači da on mora imati svrhu da u odgovarajućoj mjeri snizi vrijednost radne snage, a time i potrebno radno vrijeme; ali samo ukoliko na kraju krajeva pridonese takvom rezultatu, pridonijet će on i povišenju opće stopi viška vrijednosti" (ibid.: 265).

Može pojedini kapitalist imati mišljenje o tome što se događa porastom konkurentnosti, možda čak i točno mišljenje kad je riječ o njemu samom, ali on nema objektivnu sliku procesa. Razlog tome jest sama organizacija ovog društva, dakle mnoštvo nezavisnih, nepovezanih proizvođača roba koji ulaze u društvenu vezu tek putem tržišta. Porast konkurentnosti, odnosno proizvodne snage rada znači isto što i: "a) porast relativnog viška vrijednosti ili relativnog viška radnog vremena koji radnik daje kapitalu; b) smanjenje radnog vremena potrebnog za reprodukciju radne sposobnosti; c) smanjenje dijela kapitala koji se uopće razmjenjuje za živi rad u odnosu na njegove dijelove koji kao opredmećeni rad i uložena vrijednost sudjeluju u procesu proizvodnje" (ibid.: 120).

Rekli smo da mnogi ekonomisti, a da o kapitalistima i ne govorimo, nisu svjesni ovog, društvenog, aspekta konkurentnosti. Za njih je bit konkurentnosti u suverenosti potrošača. Drugim riječima, od konkurentnosti kapitala najviše koristi imaju potrošači zbog jeftinijih roba, te radnici zbog veće potražnje za njima.

Ali Marx je svjestan suštine, da "zato što je jedan individuum ili klasa individua prisiljena raditi više nego što je potrebno za zadovoljenje svojih prijekih potreba, zato što se na jednoj strani postavlja višak rada, na

drugoj se postavlja nerad i višak bogatstva". Ili još bolje, bogatstvo se javlja "zato što jedan individuum može zadovoljiti svoju vlastitu prijeku potrebu samo zadovoljavajući u isti mah prijeku potrebu i jedan višak povrh nje za drugog individuuma" (Marx, 1979a: 252). Marxu je bilo jasno ono što velikom dijelu ekonomista i danas nije posve jasno, da su u suštini bogati bogatiji za to što su siromašni sve siromašniji.

U ovom kontekstu porast konkurentnosti zapravo znači daljnje širenje spomenutog procesa raslojavanja. Konkurentnost je *modus operandi* kapitalizma, a sve što je podvrgnuto kapitalu jednostavno perpetuirala njemu immanentne proturječnosti. Uzmimo za primjer stroj. Uvijek treba razlikovati stroj kao sredstva za proizvodnju od stroja kao kapitala, odnosno njegove kapitalističke primjene. U prvom je slučaju on sredstvo za olakšavanje rada i smanjenje radnog vremena, u drugom je slučaju on sredstvo za pokoravanje radnika, za produženje radnog vremena i za dobivanje profita. Umjesto da radnik ima najviše koristi od stroja putem manjeg rada i veće (plaćene) dokolice, on je sve siromašniji u apsolutnom, ali najviše u relativnom smislu.

Ukidanjem kapitalizma, ukinula bi se i kapitalistička primjena stroja, ali ne i sam stroj²⁴ jer "kao što ni zlato ne bi izgubilo svoju upotrebnu vrijednost kao zlato kad više ne bi bilo novac", tako ni "mašinerija ne bi izgubila svoju upotrebnu vrijednost kad bi prestala biti kapital" (Marx, 1979b: 68).

Inače, kao završna poruka Marxove analize konkurenčije i konkurentnosti može nam poslužiti i napomena da je Marxov doprinos značajan i kod buržoaskog shvaćanja konkurenčije kao razvoja slobode. Dok ekonomisti običavaju konkurenčiju izjednačavati sa slobodom, dotle je Marx u najmanju ruku oprezan. Za njega je konkurenčija kao ekvivalent slobodi jedino slobodan razvoj *načina proizvodnje* zasnovanog na kapitalu. Prema njemu, "u slobodnoj konkurenčiji nisu individue postavljene kao slobodne nego je kao slobodan postavljen kapital" i još eksplicitnije: "To je samo slobodan razvitak na ograničenoj osnovi – na osnovi gospodstva kapitala. Zato je ta vrsta individualne slobode u isti mah najpotpunije ukidanje svake individualne slobode i potpuno podjarmljivanje individualnosti pod društvene uvjete koji uzimaju oblik stvarnih moći..." (Marx, 1979b: 31, 32).

Proizvodni rad i neproizvodni rad

Kapitala ne može biti bez proizvodnog rada jer jedino ovaj stvara višak vrijednosti. U tom smislu za one čitatelje koji se po prvi puta susreću s Marxovom teorijom, prikazat će se njene koncepte proizvodnog i neproizvodnog rada. Njih spominje i Mandel u svom uvodu u drugi tom *Kapitala*.

²⁴ Mnogi bi posumnjali baš o sudbinu stroja budući da ne razlikuju stroj kao sredstvo za proizvodnju i stroj kao kapital.

Proizvodni rad

Od mnoštva Marxovih definicija proizvodnog rada najpogodnijom se čini sljedeća: "Proizvodan rad je, dakle – u sistemu kapitalističke proizvodnje – takav rad koji za onog tko ga upotrebljava proizvodi višak vrijednosti, ili pretvara objektivne uvjete rada u kapital, a njihovog vlasnika u kapitalistu; dakle, rad koji svoj vlastiti proizvod proizvodi kao kapital. Ako, dakle, govorimo o *proizvodnom radu*, onda govorimo o *društveno određenom radu*, o radu koji prepostavlja sasvim određeni odnos između kupca i prodavača rada" (Marx, 1969: 302, kurzivi u originalu). U ovoj definiciji nužno je uočiti nekoliko stvari, dijelom i one koje smo prije spominjali, a nije ih na odmet ponoviti. Marx odmah upozorava da moramo imati na umu određeni društveni sistem proizvodnje – u našem slučaju kapitalistički. Dakle, iako je posvetio tisuće stranica kritičkoj analizi kapitalizma, Marx i dalje smatra nužnim ustvrditi da se analiza proizvodnog rada, kao i svih drugih ekonomskih kategorija, odvija unutar kapitalizma i da se tu govorio o "društveno određenom radu". Sljedeća stvar koja je bitna, a vidljiva je iz ove definicije jest da samo proizvodni rad pretvara uvjete rada u kapital, a da bi to bilo moguće oni moraju biti odvojeni od neposrednog proizvođača i tako biti potencijalni kapital. Ako to nisu, kao na primjer kod obrtnika, to ne znači da je njegov rad neproizvodan, nego znači da on nije proizvodan u okvirima kapitalizma, mada se on takvima čini. Također, proizvodni rad osim što reproducira onaj dio kapitala koji je za njega preduđmljen (promjenjivi kapital), stvara i višak vrijednosti. Upravo je proizvodnja viška vrijednosti ono što razlikuje proizvodni od neproizvodnog rada i što ga, uostalom, i čini proizvodnim radom sa stajališta kapitala. Višak vrijednosti kvantitativna je veličina jer nastaje tako što je vrijednost radne snage manja od vrijednosti njenim

²⁵ "Proizvodan je samo onaj najamni rad koji proizvodi kapital. (A to znači da taj rad reproducira veću sumu vrijednosti nego što je na njega utrošeno, ili da daje više rada nego što prima u obliku najamnine. Proizvodna je, dakle, samo radna snaga koja stvara veću vrijednost od svoje vlastite vrijednosti)" (Marx, 1969: 98).

"Jer, za kapitalistu kao takvog upotrebljena vrijednost radne snage ne sastoji se u njenoj stvarnoj upotreboj vrijednosti, u korisnosti tog posebnog konkretnog rada, ne u tome što je to rad prelca, rad tkača itd.; njemu je do toga isto tako malo stalo kao i do upotrebljene vrijednosti proizvoda toga rada kao takvog, budući da je proizvod za njegu roba (i to prije njene prve metamorfoze), a ne potrošni artikl. Kapitalistu na robi interesira samo to da ona sadrži više razmjenske vrijednosti nego što je on za nju platio. Tako se upotrebljena vrijednost rada za njega sastoji u tome što dobija natrag veću količinu radnog vremena nego što je platio u obliku najamnine" (ibid.: 101, kurziv u originalu).

²⁶ "Rad je produktivan samo onda kad proizvodi svoju vlastitu suprotnost" (Marx, 1979a: 177, kurzivi u originalu).

²⁷ "Gdje se razmjenja novca obavlja neposredno za rad koji ne proizvodi kapital, dakle nije proizvodan rad, on se kupuje kao usluga, što uopće nije ništa drugo već izraz za posebnu upotrebljenu vrijednost koju rad pruža kao i svaka druga roba; ali to je specifičan izraz za posebnu upotrebljenu vrijednost rada, ukoliko ovaj ne vrši usluge kao stvar, već kao djelatnost, što ga međutim nipošto ne razlikuje od mašine..." (Marx, 1969: 308, kurzivi u originalu).

²⁸ Ovaj sloj proizvodnih ili najamnih radnika, koji u današnjem vrijeme zovemo "bijelim ovratnicima", razliku od "plavih ovratnika" ili fizičkih radnika, živi životne sitne buržoazije stoga ne čudi da je njegova klasna svijest, iako bi trebala biti na

pokretanjem (radom) proizvedene robe. Nije konkretni rad, rad proizvođača cipela ili cigara, onaj koji robi daje vrijednost, dakle nije kvaliteta ono što je bitno i što zanima kapital, time i kapitalista. Njega se ne tiče koji posao radnik radi ako ovaj stvara višak vrijednosti. Naravno, to ne znači da je kapitalistu potpuno svejedno i da ga proizvodni proces uopće ne zanima, jer takav bi kapitalist vrlo brzo propao na tržištu, nego je cilj kapitalista dobivanje viška vrijednosti (tj., dobivanje pojavnog oblika viška vrijednosti, profita). Proizvodnja cipela ili cigara samo je jedan od načina da se postigne taj cilj jer njegova roba, da bi se prodala, mora imati i upotrebljenu vrijednost.²⁵

Prema tome, uopće nije bitno proizvodi li rad nešto korisno sa stajališta društva ili nešto potpuno beskorisno, poput luksuznih roba za bogataše na primjer. Ono što vrijedi jest jedino da taj rad pretvara novac u kapital stvaranjem viška vrijednosti, odnosno proizvodnost se ne mjeri po sadržaju (kakav je to rad, pa čak i stupanj njegove društvene korisnosti), nego po društvenoj određenosti, odnosno određenosti kapitala.²⁶

U skladu s tim potrebno je spomenuti i jedno vulgarno shvaćanje ove Marxove teorije, da je proizvodan rad samo onaj koji proizvodi materijalne, opipljive stvari. Vrlo je bitan sljedeći Marxov citat da bi se, uz već spomenute tvrdnje da je proizvodan rad onaj koji proizvodi višak vrijednosti bez obzira na materiju, dokazalo kako on nije mislio na materijalni izraz robe u običnom smislu: "Govorimo li o robi kao materijalnosti rada – u smislu njene razmjenske vrijednosti – onda je to tek zamišljeni, to jest čisto socijalni način egzistencije robe, koji s njenom tjelesnom realnošću nema nikakve veze; ona se predstavlja kao određena količina društvenog rada ili novca. Moguće je da konkretni rad, čiji je ona rezultat, ne ostavlja na njoj nikakva traga" (ibid.: 113, kurzivi D.B.). Dakle, za Marxa je bitan materijalni izraz robe koji predstavlja onaj društveni odnos koji je temelj kapitalizma. Što je on predstavljen u obliku stvari (fetišistički karakter), to je jednostavno zato što se drugačije ni ne može predstavljati i to uglavnom zbog onih razloga koje smo naveli na samom početku rada. Marx, po svemu sudeći, ne pravi razliku između rada i usluga u smislu današnje ekonomске nauke koja kvalificira ljudski rad i pod pojmom uslužnih djelatnosti.

Usluga je za njega druga riječ za neproizvodni rad,

odnosno rad koji se ne razmjenjuje za novac kao kapital, nego kao sredstvo plaćanja da bi se došlo do upotrebljene vrijednosti. Dakle, djelatnost rada ovdje se manifestira kao usluga, ne da oplodi novac, nego da ga umanji.²⁷ Zato je ispravnije tvrditi da su, današnjim rječnikom tako određene, uslužne djelatnosti itekako proizvodan rad, iako i među njima ima neproizvodnog rada, dakle u Marxovom smislu usluga, nego da je proizvodan rad u ne-uslužnim djelatnostima.

Dakako, rad znanstvenika, koji rade u procesu proizvodnje, također je rad koji se neposredno ne materijalizira u robi. Kapitalizmu kao razvijenom obliku robne privrede uopće je svojstvena podjela rada – od podjele rada između selâ i gradova do podjele na fizički i umni rad. Potonju podjelu također ne treba shvaćati u vulgarno materijalističkom smislu kao da je proizvodan isključivo fizički rad. Materijalni proizvod jest proizvod i fizičkog i umnog rada pa je na primjer jedan inženjer koji ne sudjeluje u neposrednom procesu proizvodnje isto tako najamni radnik prema kapitalu i u tom smislu proizvodan radnik (ibid.: 314).²⁸

Moglo bi se postaviti pitanje rada učitelja, profesora koji svojim radom utječu na kasnije radne sposobnosti svojih učenika – budućih radnika. Ovo pitanje, međutim, ne pogda bit stvari. Čovjek kojeg podučava profesor dobit će novo znanje na temelju kojeg će naći bolje, plaćenije radno mjesto i na taj će način troškovi učenja ulaziti u ukupne troškove proizvodnje njegove radne snage. No ovi troškovi nemaju nikakve veze s odnosom kapital-rad; ono što se ovdje plaća (usluga profesora) jest činjenje usluge kao takve. Drugim riječima, "posebna korisnost ove usluge ni ukoliko *ne mijenja* dati *ekonomski odnos*: ja time novac ne pretvaram u kapital, niti izvršilac usluge, učitelj, pretvara mene u *svoga kapitalistu*, u svoga gospodara. Prema tome je za *ekonomski karakter* ovog odnosa svejedno liječi li me doktor, je li me uspješno učitelj podučava..." (ibid.: 309, kurzivi u originalu). Ekonomski odnos je odnos između profesora i njegovog poslodavca samo kada ga ovaj plaća da podučava druge i time rad profesora postaje proizvodni rad za poslodavca (kapitalista).

Možemo navesti nekoliko Marxovih primjera proizvodnog rada. Dakle, glumac ili čak klaun, piše Marx, itekako je proizvodan radnik ako radi za nekog kapitalista, odnosno kada njemu daje više rada nego što dobiva od njega u obliku najamnine. Ovaj mu rad stvara

višak vrijednosti i jedino s tog gledišta on je proizvodan. Na isti je način i pjevačica koju je angažirao neki kapitalist za pjevanje na koncertima proizvodan radnik "jer proizvodi kapital". Zatim, pisac je isto proizvodan radnik, ali ne zato što proizvodi ideje, nego zato što "obogaćuje knjižara koji izdaje njegova djela" (ibid.: 102, 306). Pogledamo li sada Marxov primjer koji se tiče "opipljivog" proizvoda rada, a na kojem on ilustrira dotadašnje tvrdnje, koje dakako vrijede i za prethodno nabrojane primjere, stvar je sljedeća: kada kapitalist unajmi krojača da napravi kaput koji će poslije prodati, ovaj time proizvodi višak vrijednosti, dakle profit i samim time kapital. Ali on istovremeno proizvodi svog gazdu kao kapitalista, a sebe kao najamnog radnika. Prijе nego što je proces proizvodnje kaputa započeo, potencijalni gazda i najamni radnik suočili su se kao dva vlasnika robā, jedan kao vlasnik novca, a drugi kao vlasnik radne snage. Vlasnik novca ima za cilj svoj novac oploditi, dakle predujmiti ga kako bi na koncu iz te transakcije izšao s više novca. S druge strane, radnik ima za cilj vlastitu egzistenciju koju realizira prodajom svoje radne snage koja njemu ništa ne znači kao upotrebljiva vrijednost, nego samo kao prometna vrijednost. Ista ta upotrebljiva vrijednost, međutim, itekako znači gazdi jer ona stvara višak vrijednosti (ibid.: 216). Dakle, odvija se razmjena opredmećenog rada izraženog u općem ekvivalentu, novcu i živog rada utjelovljenog u radniku. Ipak, ono što ovaj odnos čini kapital- odnosom jest da se ovaj živi rad postavlja prema opredmećenom kao upotrebljiva vrijednost prema vrijednosti u smislu da ova vrijednost izlazi veća, a ne manja nego što je ušla u proces. Drugim riječima, radnik proizvodnjom kaputa *proizvodi* kapital kao društveni odnos. To je ključno. Što se taj odnos ostvaruje u kaputu, ovdje je sporedno!

Neproizvodni rad

Jednostavno rečeno, neproizvodni rad je naprosto onaj rad koji nije proizvodan, odnosno koji ne stvara višak vrijednosti. To onda povlači za sobom da se predujmljeni novac ne oplodjuje, ne pretvara se u kapital. Štoviše taj se novac na klasificira kao predujmljeni, nego kao potrošeni. Dakle, novac izdan za neproizvodan rad – to je potrošeni novac, neproizvodno potrošeni novac. Osoba koja je vlasnik novca i kupuje neproizvodan rad nerije

jetko će dobiti usluge koje je htjela, ali će u novčanom smislu osiromašiti.²⁹ Njezina se, sve manja, suma novca javlja u obliku običnog prometnog sredstva, a koje se pretvara u upotrebljivu vrijednost. Novac se troši u obliku dohotka. Ovdje nema velike razlike je li rad opredmećen u robu pa se kupuje na primjer kao cigara ili je to živi rad čiji se proizvod, cigara, zatim *konzumira*.³⁰

Pogledajmo sada stvar iz perspektive radnika. Za neproizvodnog je radnika karakteristično što on ne proizvodi robu, nego samo upotrebljivu vrijednost. Kad smo unajmili radnika da nam napravi cigaru koju ćemo konzumirati, tada nam je on proizveo upotrebljivu vrijednost, a ne robu. Osim upotrebljive vrijednosti, robu još konstituira i vrijednost koja se javlja u obliku prometne vrijednosti, a koja se pak ostvaruje tek na tržištu, tj. u odnosu prema nekoj drugoj robi (Marx, 1979a: 300, 305). Cigara sama za sebe i namijenjena za konzumaciju, a ne prodaju – nije roba. Prema tome, neproizvodni radnik dobiva robu od kupca (robu koja se može razmijeniti za sve ostale robe; dakle novac), ali ovome isporučuje upotrebljivu vrijednost.

Što se tiče proizvodnog radnika, njegova je pozicija upravo suprotna kapitalu. Sve proizlazi iz toga da je cirkulacija novca njegova vlasnika, radnika, takva da on taj novac troši na drugu robu ali radi potrošnje. Taj dio ulazi u cjelokupnu cirkulaciju koja se sastoji od razmjene robe, u obliku radne snage, za novac i potom se taj novac razmjenjuje za robu koja održava radnika na životu. S kapitalom je drugačije, on s novcem kupuje robu, radnu snagu, koja proizvodi novu robu s viškom vrijednosti ugrađenim u njoj i ostvaruje više novca njenom prodajom. Drugim riječima, radnik se u pravilu ne može obogatiti jer svoj novac neproizvodno troši.³¹ On svoj novac smanjuje iz dana u dan jer kupuje drugu robu koja pak nema tu sposobnost proizvodnje viške vrijednosti. S druge strane, kapitalist svoj novac oplodjuje i prema njemu je ta djelatnost radnika posredno proizvodna jer ga, održavajući ga na životu, čini sposobnim i spremnim za daljnju proizvodnju viške vrijednosti. Stoga Marx zaključuje da je biti proizvodni radnik – nevolja. On proizvodi tuđe bogatstvo i "samo kao takvo oruđe za proizvodnju tuđeg bogatstva, njegova egzistencija ima smisla" (Marx, 1969: 158).

Pogledamo li u cjelini proizvodni i neproizvodni rad, onda se jedan te isti rad javlja još i kao proizvodni i kao neproizvodni. Evo nekoliko primjera: kuvari i kono-

višem, zapravo na relativno slabom stupnju. Plaća i do nekoliko puta više od prosječnog radnika te stalno savjetovanje s kapitalistima, kojima je logično u interesu da "upose i mozak" a ne samo ruke, kod njih stvara osjećaj da su *al pari s gazdom*. U vremenima krize stvari se mijenjaju, iako ne toliko radikalno kao s fizičkim radnicima, ali inače možemo reći da ovaj sloj radničke klase daleko bolje stoji od prosječnih radnika. Ipak, gledajući s pozicije kapitala, svi su oni najamni radnici.

²⁹ Postoje i usluge koje su namenjene poput činovničkih usluga koje zapravo same ne proizvode ništa, "ni duhovno ni materijalno", ali su nužne zbog socijalnih odnosa. Zato je glavni zahtjev revolucionarne buržoazije bio reduciranje troškova države na održivi minimum za kapital. Danas je buržoazija i od toga stvorila biznis (ponajviše se to manifestira kod policije i vojske) stoga se više ne zalaže minimiziranje uloge države, osim naravno kad dode do krize (ibid.: 210).

³⁰ "U jednom slučaju stope kupac krojačkog rada i krojački radnik samo kao kupac i prodavač jedan prema drugom. Jedan plaća novac, drugi isporučuje robu, u čiju se upotrebljivu vrijednost moj novac pretvara. To bi bilo sasvim isto kao da sam kupio kaput u radnji" (ibid.: 216).

³¹ "Radnik može sebi pribaviti meso samo ako je proizveo najamninu kojom može meso platiti... Kod te klase samih proizvodnih radnika pokazuje se, dakle, kao neproizvodni rad 'onaj koji oni obavljaju za same sebe. Ovaj neproizvodni rad nikad im ne daje mogućnost da isti neproizvodni rad iznova ponove ako prethodno nisu proizvodno radio'" (ibid.: 109).

UVOD

Birač, Dimitrije

bari u nekom hotelu proizvodni su radnici ako oni proizvode (neposredno ili posredno) višak vrijednosti ili pretvaraju novac vlasnika hotela u kapital. Ali isti su ovi radnici neproizvodni onda kada su u odnosu prema potrošaču jer ovaj na njih troši svoj dohodak; oni su prema njemu u svojstvu "posluge" (ibid.: 103). Dakle, kuhanica vlasniku hotela proizvodi robu i time (Marx ovdje apstrahira od profita) vlasniku nadoknađuje fond iz kojega je on nastavlja plaćati. Ali ako potrošač kupi rad te iste kuharice da mu pripremi isto jelo kao i u prvom primjeru, onda je ona neproizvodan radnik i ne proizvodi robu zato što ga on troši (upotrebljava) ne kao rad uopće, nego kao sasvim konkretni rad. Za one koji možda i dalje ne vide glavnu razliku između razmijene kuhaničinog rada za novac vlasnika hotela i potrošača, ona je u tome što potrošač njen rad ne nadoknađuje njegov novac niti ga povećava. Zato Marx kaže da mu "ručak koji u hotelu pojede kao takav ne daje mogućnost da isti ručak po drugi put kupi i jede" (ibid.: 108). U isto vrijeme vlasnik hotela nadoknađuje i postojani i promjenjivi kapital te prisvaja višak vrijednosti. Sve ovo, dakele proizlazi iz toga unajmljuje li se rad kao element koji stvara vrijednost ili *samo* kao upotrebna vrijednost, kao konkretni rad.

Literatura

1. Marx, K., *Beda filozofije*, Kultura, Beograd, 1946.
— *Kapital I*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961.
— *Kapital I-III*; Kultura, Zagreb, 1947-1948.
— *Najamni rad i kapital* u Marx, K., Engels, F.: *Ekonomski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
— *Osnovi kritike političke ekonomije I i II* u Marx-Engels, Dela: Tom 19 i 20, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1979.
— *Prilog kritici političke ekonomije*; Kultura, Beograd, 1956.
— *Temelji slobode*; Naprijed, Zagreb; 1974.
— *Teorije o višku vrijednosti I-III* u Marx-Engels, Dela: Tom 24, 25 i 26 (1969, 1972) Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1969, 1972.
2. Marx, K., Engels, F., *Rani radovi*; Naprijed, Zagreb, 1967.
— *Prepisika I, III*; Kultura, Beograd, 1956, 1959.
3. Rosdolsky, R., *Prilog povijesti nastajanja Marxova "Kapitala": nacrt "Kapitala" iz 1857-1858 I, II*, 'Komunist', Beograd, 1975.
4. Singer, D., *Why Marxism?*, Monthly Review (November 1997, Volume 49, Issue 06) -<https://monthlyreview.org/1997/11/01/why-marxism/>.
5. Zelenika, R., *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, Ekonomski fakultet u Rijeci, Rijeka, 1998.

23

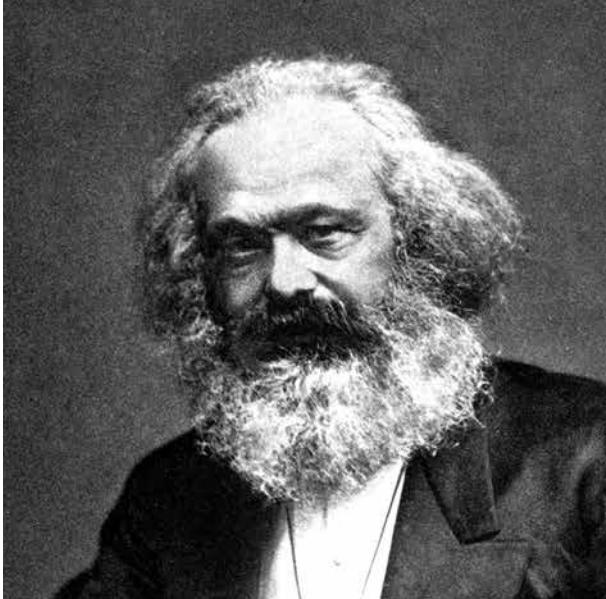
UVOD
Birač, Dimitrije

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

MARX, KARL

Uvod u kritiku političke ekonomije
(iz djela *Osnovi kritike političke ekonomije*, tj. *Grundrisse*)

MARX, KARL

**Uvod u kritiku političke ekonomije
(iz djela *Osnovi kritike političke ekonomije*, tj. *Grundrisse*)**

A. UVOD⁰¹

I. Proizvodnja, potrošnja, raspodjela, razmjena (promet)

1. Proizvodnja

a) Predmet o kome raspravljamo jest, prije svega, materijalna proizvodnja.

Naravno, polaznu tačku čine individue koje provode u društvu – dakle, društveno određena proizvodnja individua. Pojedinačni i osamljeni lovac i ribar, s kojima počinju Smith i Ricardo, spadaju među uobraženja 18. vijeka, lišena fantazije. To su robinzonade, koje nikako ne znače samo reakciju na profinjenost i vraćanje pogrešno shvaćenom prirodnom životu, kako to uobražavaju historičari kulture. Kao što na ovakovom naturalizmu ne počiva ni Rousseauov *contrat social* (društveni ugovor), koji subjekte, po prirodi nezavisne, dovodi u odnos i vezu pomoću ugovora. Ovo je privid, i to samo estetski privid malih i velikih robinzonada. One, naprotiv, znače anticipaciju “građanskog društva”, koje se premalо od 16. vijeka, a u 18. je divovskim koracima hitalo svojoj zrelosti. U tome društvu slobodne konkurenциje pojedinac se pojavljuje razriješen prirodnih veza itd., koje su ga za raznih historijskih epoha činile pripadnikom određenog, ograničenog ljudskog konglomerata. Pred očima proroka 18. vijeka, na čijim plećima još potpuno stoje Smith i Ricardo, lebdi ovaj individuum 18. vijeka – proizvod, s jedne strane, raspadanja feudalnih oblika društva, a, s druge strane, novih proizvodnih snaga koje su se razvile od 16. vijeka na ovamo – kao ideal čija egzistencija pripada prošlosti. Ne kao historijski rezultat, već kao polazna tačka historije. Jer lebdi kao prirodni individuum, primjereno njihovo predstavi o ljudskoj prirodi, ne kao historijski nastao, već kao od prirode dat. Ovakva zabluda bila je dosad svojstvena svakoj novoj epohi. Steuart, koji u mnogo čemu stoji u suprotnosti prema 18. vijeku i, kao aristokrat, više na historijskom tlu, izbjegao je tu ograničenost.

Što se dublje vraćamo u historijsku prošlost, to više se individuum – pa dakle i proizvodni individuum – pojavljuje kao nesamostalan, kao pripadnik veće cjeline: prvo još na sasvim prirodan način u porodici i u porodici proširenoj u pleme; kasnije u zajednici proizišloj iz su-

01 Upredgovor I. svesci *Priloga kritici političke ekonomije*, u januaru 1859., Marx je o *Uvodu* pisao: "Opći uvod, koji sam bio skicirao, izostavljam, jer mi se bolje razmislijući čini da bi svako antcipiranje rezultata koje tek treba dokazati bilo na smetnji, pa se čitalac koji uopće želi da me prati mora odlučiti da se od pojedinačnog penje k općem". *Uvod* je pronaden 1902.

protnosti i stapanja plemena, u njenim različitim oblicima. Tek u 18. vijeku, u "građanskom društvu", istupaju različiti oblici društvene veze prema pojedincu kao pu-ko sredstvo za njegove privatne svrhe, kao vanjska nužnost. Ali epoha koja rađa ovo stanovište, stanovište osamljenog pojedinca, upravo je epoha dosad najrazvijenijih društvenih (općih s ovoga stanovišta) odnosa. Čovjek je u najdoslovnjem smislu riječi *zoon politikon* (politička-društvena-životinja, op.ur.), ne samo društvena životinja, nego životinja koja se samo u društvu može osamiti. Proizvodnja osamljenog pojedinca izvan društva – rijetkost koja se civiliziranim čovjeku, koji je dinamično već imao u sebi društvene snage, doista može dogoditi kad slučajno zabasa u divljinu – isto je takva besmislica kao i razvijanje jezika bez individua koje *za-jedno žive i između sebe govore*. Na ovome se nemamo zašto dalje zadržavati. Mi se te tačke ne bismo ni dotali da tu glupost, koja je imala smisla i mogla se razumjeti kod ljudi 18. vijeka, nisu Bastiat, Carey, Proudhon itd. ozbiljno ponovo uvukli usred najnovije ekonomije. Za Proudhona i druge naravno da je ugodno da porijeklo jednog ekonomskog odnosa, čiji historijski postanak on ne poznaće, objasni historijsko-filozofski time što mitologizira da je Adam, ili Prometej, došao na gotovu misao, da je ova onda bila uvedena itd. Ništa suhoparni je i dosadnije nego kad *locus communis* (opće mjesto, banalnost, op.ur.) stane maštati.

Prema tome, kad je riječ o proizvodnji, uviјek je riječ o proizvodnji na nekom određenom stupnju društvenog razvitka – o proizvodnji društvenih individua. Zato bi moglo izgledati da, ako uopće hoćemo da govorimo o proizvodnji, moramo ili da pratimo proces historijskog razvijanja u njegovim različitim fazama, ili da unaprijed izjavimo da se bavimo jednom određenom historijskom epohom, na primjer, modernom građanskom proizvodnjom, koja, u stvari, i jest naša prava tema. No, sve epohe proizvodnje imaju izvjesna zajednička obilježja, zajednička određenja. *Proizvodnja uopće* jest apstrakcija, ali razumna apstrakcija ukoliko stvarno ističe, fiksira ono zajedničko i time nam ušteđuje ponavljanje. Međutim, ovo opće, ili upoređivanjem izdvojeno zajedničko, i samo je nešto mnogostruko raščlanjeno, nešto što se rastavlja na različita određenja. Ponešto od toga pripada svima epohama; ponešto je nekolikima zajedničko. (Neka) određenja bit će zajednička najnovijoj i najstarijoj epohi. Bez njih se neće moći zamisliti nika-

kva proizvodnja; međutim, ako i najrazvijeniji jezici imaju zakone i određenja zajednička s najnerazvijenijima, onda je baš razlika od tog zajedničkog općeg ono što sačinjava njihov razvitak. Određenja koja važe za proizvodnju uopće baš se moraju izdvojiti, da se zbog jedinstva – koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovječanstvo, i objekt, priroda, isti – ne bi zaboravila bitna različnost. U tome zaboravljanju je, na primjer, sva mudrost modernih ekonomista koji dokazuju vječnost i harmoniju postojećih socijalnih odnosa. Na primjer. Nikakva proizvodnja nije moguća bez nekog oruđa za proizvodnju, pa ma to oruđe bila samo ruka. Nikakva proizvodnja nije moguća bez minulog, nagomilanog rada, pa ma taj rad bio samo ona umješnost koja se ponavljanim vježbanjem skupila i koncentrirala u ruci divljaka. Kapital je, između ostalog, također oruđe za proizvodnju, također minuli, objektivirani rad. Prema tome, kapital je opći, vječni prirodni odnos; tj. kad izostavim baš ono specifično što "oruđe za proizvodnju", "nagomilani rad", tek čini kapitalom. Zbog toga se čitava historija odnosa proizvodnje, na primjer kod Careya, pojavljuje kao falsifikat koji su zlonamjerno udesile vlade.

Ako nema proizvodnje uopće, nema ni opće proizvodnje. Proizvodnja je uviјek *posebna grana proizvodnje* – na primjer, zemljoradnja, stočarstvo, manufaktura itd. – ili je totalitet. Samo što politička ekonomija nije tehnologija. Odnos općih određenja proizvodnje na danom stupnju društva prema posebnim oblicima proizvodnje treba izložiti na drugom mjestu (kasnije). Na posljeku, proizvodnja nije ni samo posebna. Štoviše, uviјek je to izvjesno društveno tijelo, izvjestan društveni subjekt taj koji djeluje u većem ili oskudnijem totalitetu grana proizvodnje. Odnos koji naučno prikazivanje ima prema realnom kretanju također još ne spada ovamo. Proizvodnja uopće. Posebne grane proizvodnje. Totalitet proizvodnje.

U ekonomiji vlada moda da se naprijed stavi opći dio, a to je upravo dio koji figurira pod naslovom "Proizvodnja" (vidi, na primjer, J. St. Milla), u kome se pretresaju *opći uslovi* svake proizvodnje. Taj opći dio sastoji se ili tobože treba da se sastoji:

- 1) iz uslova bez kojih proizvodnja nije moguća. To, u stvari, znači da se navedu samo bitni momenti svake proizvodnje. A ovo se, kao što ćemo vidjeti, svodi na nekoliko vrlo jednostavnih određenja koja se naširoko raspredaju u površne tautologije;

MARX, KARL
Uvod u kritiku političke ekonomije

Adam Smith, 1723-1790.

- 2) iz uslova koji više ili manje unapređuju proizvodnju, kao na primjer progresivno ili stagnatno društveno stanje Adama Smitha. Da bi se to što kod njega ima svoju vrijednost kao *aperçu* (kratak pregled, skica, op.ūr.) podiglo do naučnog značaja, bila bi potrebna istraživanja o periodima *stepena proizvodnosti* u razvitu pojedinih naroda – istraživanje koje leži izvan pravih granica teme, a ukoliko spada u nju, treba ga unijeti pri izlaganju konkurenkcije, akumulacije itd. U općoj formulaciji odgovor se svodi na ono opće: da se neki industrijski narod nalazi na vrhuncu svoje proizvodnje u času kad se uopće nalazi na svom historijskom vrhuncu. Doista. Industrijski vrhunac nekog naroda (postoji) dok mu glavna stvar još nije dobit nego dobijanje. Utoliko su Jenkiji iznad Engleza. Ili pak: da su, na primjer, izvjesne rasne sklonosti, klime, prirodni uslovi kao pomorski položaj, plodnost tla itd. povoljniji za proizvodnju od drugih. Pa i to opet izlazi na tautologiju da se bogatstvo stvara utoliko lakše ukoliko u većem stepenu ima njegovih elemenata, subjektivnih i objektivnih.

Ali sve ovo nije ono do čega je ekonomistima doista stalo u tom općem dijelu. Naprotiv, proizvodnja – vidi, na primjer, Milla – treba da bude prikazana, za razliku od raspodjele itd., kao obuhvaćena vječnim, od historije nezavisnim prirodnim zakonima, kojom prilikom se onda sasvim ispod žita poturaju građanski odnosi kao neoborivi prirodni zakoni društva *in abstracto*. Ovo je više ili manje svjesna svrha čitavog postupka. Kod raspodjele, naprotiv, kao da su ljudi sebi dozvolili svakojaku samovolju. Da nikako i ne uzmemu u obzir grubo raskidanje proizvodnje i raspodjele i njihov stvarni odnos, mora unaprijed biti toliko jasno da, ma koliko raspodjela i mogla biti različna na različnim stupnjima društva, ipak mora da bude mogućno da se, isto onako kao i u proizvodnji, izvuku zajednička određenja, a isto tako da bude mogućno da se sve historijske razlike smiješaju i zbrisu u *općeljudskim* zakonima. Na primjer, rob, kmet, najamni radnik – svi oni dobijaju izvjesnu količinu hrane koja im omogućuje da žive kao rob, kao kmet, kao najamni radnik. Osvajač koji živi od danka, ili činovnik koji živi od poreza, ili zemljovlasnik koji živi od rente, ili monah koji živi od milostinje, ili levit koji živi od desetka – svi oni dobijaju neki dio društvene proizvodnje, koji se određuje po drukčijim zakonima nego dio roba itd.

Dvije glavne tačke, koje svi ekonomisti stavljaju pod tu rubriku, jesu: 1) vlasništvo; 2) njegovo osiguranje pomoći pravosuđa, policije itd. Na ovo se ima dati vrlo kratak odgovor:

- ad 1) Svaka proizvodnja jest prisvajanje prirode od strane individuuma u okviru i posredstvom nekog određenog društvenog oblika. U ovom je smislu tautologija kazati da je vlasništvo (prisvajanje) uslov proizvodnje. A smješno je odatle napraviti skok na neki određeni oblik vlasništva, na primjer privatno vlasništvo. (Što povrh toga pretpostavlja kao uslov također i suprotni oblik, *nevlasništvo*). Naprotiv, historija pokazuje da je zajedničko vlasništvo (na primjer kod Indijaca, Slavena, starih Kelta itd.) bilo prvobitniji oblik, oblik koji pod vidom općinskog vlasništva još dugo igra značajnu ulogu. Ovdje još nikako nije riječ o pitanju da li se bogatstvo razvija bolje pod ovim ili pod onim oblikom vlasništva. Ali da ne može biti govora o proizvodnji, pa, dakle, ni o društvu gdje ne postoji neki oblik vlasništva, jest tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jest *contradiccio in subjecto*.
- ad 2) Osiguranje stečenoga itd. Kad se ove trivijalnosti svedu na svoj pravi sadržaj, onda one kažu više nego što znaju njihovi propovjednici. Naime, kažu da svaki oblik proizvodnje stvara svoje vlastite pravne односе, oblik vladavine itd. Sirovost i neshvaćanje sastoji se upravo u tome što se ono što je organski povezano dovodi slučajno u uzajamni odnos, u puku mislenu vezu. Gradanskim ekonomistima lebdi pred očima samo to da se s modernom policijom daje bolje proizvoditi nego, na primjer, pod pravom pesnice. Samo što zaboravljuju da je i pravo pesnice pravo i da pravo jačega produžuje da živi pod drugim oblikom i u njihovoj "pravnoj državi".

Kad društveni odnosi koji odgovaraju nekom određenom stupnju proizvodnje tek nastaju, ili kad već iščezavaju, prirodno je da nastupaju poremećaji proizvodnje, mada u različitim stepenu i s različitim djelovanjem.

Da rezimiramo: postoje određenja koja su zajednička svima stupnjevima proizvodnje i koja mišljenje fiksira kao opća; ali takozvani *opći uslovi* svake proizvodnje nisu ništa drugo do ovi apstraktni momenti, pomoći kojih se ne shvaća nikakav stvarni historijski stupanj proizvodnje.

02 Kako se vidi iz konteksta, Marx shvaća Spinozinu "determinaciju" onako kako ju je interpretirao Hegel, tj. kao određenje ili definiciju. Spinoza, kako se to napose vidi iz njegova pisma *Jellesu od 2.7.1674.*, pod "determinacijom" misli ograničenje. Njegova je teza, prema tome, da je "ograničenje-negacija".

2. Opći odnos proizvodnje prema raspodjeli, razmjeni, potrošnji

Prije no što zađemo dalje u analizu proizvodnje, potrebno je da zaustavimo pogled na različitim rubrikama koje ekonomisti stavljaju pored nje.

Evo predstave koja je jasna kao dan: u proizvodnji članovi društva prilagođavaju (izrađuju, oblikuju) proizvode prirode ljudskim potrebama; raspodjela određuje u kojem razmjeru pojedinac ima udjela u tim proizvodima; razmjena mu dostavlja posebne proizvode za koje on ima volju da razmjeni dio koji mu je pripao raspodjelom; najzad, u potrošnji postaju proizvodi predmeti užitka, individualnog prisvajanja. Proizvodnja izrađuje predmete koji odgovaraju potrebama; raspodjela ih razdjeljuje prema društvenim zakonima, razmjena ponovo razdjeljuje prema pojedinačnoj potrebi ono što je već razdijeljeno; najzad, u potrošnji proizvod izlazi iz ovog društvenog kretanja, on postaje neposredno predmet i sluga pojedinačne potrebe i zadovoljava je u užitku. Tako se proizvodnja pojavljuje kao polazna tačka, potrošnja kao završna tačka, a raspodjela i razmjena kao sredina, koja je sama opet dvostruka, jer je raspodjela određena kao moment koji polazi od društva, a razmjena kao moment koji polazi od individua. U proizvodnji se objektivira ličnost, u potrošnji se subjektivira stvar; u raspodjeli društvo preuzima posredništvo između proizvodnje i potrošnje u obliku općih, vladajućih određenja; u razmjeni ovo posredništvo vrši slučajna određenost individuuma.

Raspodjela određuje razmjer (količinu) u kojem proizvodi dolaze na individuuma; razmjena određuje proizvodnju u kojoj individuum zahtijeva udio koji mu je dodijeljen raspodjelom. Na taj način proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja sačinjavaju pravi pravcati zaključak; proizvodnja općenitost, raspodjela i razmjena posebnost, potrošnja pojedinačnost u kojoj je obuhvaćena cjelina. Ovo je svakako neka veza, ali površna. Proizvodnju određuju opći prirodni zakoni; raspodjelu društvena slučajnost, pa ona stoga može da utječe na proizvodnju manje ili više povoljno; razmjena stoji između jedne i druge kao formalno društveno kretanje, a završni čin potrošnje, koji se ne shvaća samo kao krajnja meta, nego i kao krajnja svrha, leži, u stvari, izvan ekonomije, osim ukoliko ne djeluje natrag na polaznu tačku i ponovo otvara čitav proces.

Protivnici političkih ekonomista – bili to protivnici iz njihove oblasti ili izvan nje – koji im prebacuju da barbarski raskidaju ono što spada zajedno, stoje ili na istom tlu kao oni, ili ispod njih. Najobičniji je prijekor da su politički ekonomisti razmatrali proizvodnju suviše isključivo kao samosvrhu. Raspodjela je isto toliko važna. Osnovicu ovog prijekora sačinjava upravo predstava ekonomista da raspodjela postoji pored proizvodnje kao samostalna, nezavisna sfera. Ili (im se prebacuje da se) svi momenti ne obuhvaćaju u njihovom jedinstvu. Kao da ovo raskidanje nije iz zbilje prodrlo u udžbenike, nego, obrnuto, iz udžbenika u zbilju, i kao da se ovdje radi o nekom dijalektičkom izmirenju pojmove, a ne o shvaćanju realnih odnosa!

a) Potrošnja i proizvodnja

Proizvodnja je neposredno i potrošnja. Dvostruka potrošnja, subjektivna i objektivna: individuum koji u proizvođenju razvija svoje sposobnosti također ih i izdaje, troši u činu proizvodnje, sasvim onako kao što je prirodno plodenje izvjesna potrošnja životnih snaga. Drugo: potrošnja sredstava za proizvodnju koja se upotrebljava i rabate, a djelimično (kao, na primjer, pri sagorijevanju) ponovo rastavljaju na opće elemente. Također i potrošnja sirovine koja ne zadržava svoj prirodni oblik i svojstva, nego ovi, naprotiv, bivaju razoren. Zbog toga je čin same proizvodnje u svim svojim momentima i čin potrošnje. Ali ovo ekonomisti priznaju. Proizvodnju kao neposredno identičnu s potrošnjom, potrošnju kao neposredno podudarnu s proizvodnjom, nazivaju oni *proizvodna potrošnja*. Ova identičnost proizvodnje i potrošnje izlazi na Spinozinu postavku: *Determinatio est negatio.⁰²*

Ali ovo određenje proizvodne potrošnje postavlja se upravo samo zato da bi se potrošnja identična s proizvodnjom rastavila od prave potrošnje, koja se, naprotiv, shvaća kao uništavajuća suprotnost proizvodnje. Pogledajmo, dakle, pravu potrošnju.

Potrošnja je neposredno i proizvodnja, kao što je i u prirodi potrošnja elemenata i kemijskih materijala proizvodnja biljke. Da, na primjer, u hranjenju, koje je jedan oblik potrošnje, čovjek proizvodi svoje vlastito tijelo, jasno je. Ali ovo važi i za svaku drugu vrstu potrošnje koja na ovaj ili onaj način s izvjesne strane proizvo-

MARX, KARL
Uvod u kritiku političke ekonomije

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

di čovjeka. Potrošnja proizvodnje. Ali, kaže ekonomija, ova s potrošnjom identična proizvodnja jest druga proizvodnja, koja proizlazi iz uništenja prvog proizvoda. U prvoj se proizvođač postvario, u drugoj se stvar koju je on napravio personificira. Prema tome, ova potrošna proizvodnja – iako sačinjava neposredno jedinstvo između proizvodnje i potrošnje – bitno se razlikuje od prave proizvodnje. Neposredno jedinstvo u kome se proizvodnja poklapa s potrošnjom, a potrošnja s proizvodnjom, ne ukida njihovo neposredno dvojstvo.

Proizvodnja je, prema tome, neposredno potrošnja, potrošnja je neposredno proizvodnja. Svaka je neposredno svoja suprotnost. Ali se u isti mah među njima vrši jedno posredničko kretanje. Proizvodnja posreduje potrošnju, kojoj stvara materijal, kojoj bi bez nje nedostajao predmet. Ali potrošnja posreduje proizvodnju, jer tek ona proizvodi stvara subjekt za koji oni i jesu proizvodi. Proizvod dobija posljednji *finish* tek u potrošnji. Željeznica na kojoj se ne vrši vožnja, koja se, dakle, ne rabati, ne troši, jest željeznica samo *dynamēi* (u mogućnosti, potencijalno, op.ur.), ne i zbiljski. Bez proizvodnje nema potrošnje; ali i bez potrošnje nema proizvodnje, jer bi proizvodnja tada bila bez svrhe. Potrošnja proizvodi proizvodnju dvostruko:

1) Time što proizvod tek u potrošnji postaje zbiljski proizvod. Na primjer, neka haljina postaje doista haljina tek činom nošenja; kuća koja nije nastanjena nije doista stvarna kuća; dakle, kao proizvod, za razliku od pukog prirodnog predmeta, potvrđuje se, *postaje* proizvod tek u potrošnji. Tek potrošnja, uništavajući proizvod, daje ovome *finishing stroke*; jer proizvod je proizvodnja ne samo kao postvarena djelatnost, nego samo kao predmet za djelatni subjekt.

2) Time što potrošnja stvara potrebu *nove* proizvodnje, dakle onaj idealni, unutrašnji motiv proizvodnje koji je njena prepostavka. Potrošnja stvara pobudu proizvodnji; ona stvara i predmet koji je u proizvodnji djelatan kao onaj element koji određuje svrhu. Ako je jasno da proizvodnja pruža potrošnji predmet spolja, onda je otuda isto toliko jasno da potrošnja *postavlja* predmet proizvodnji *idealno*, kao unutrašnju sliku, kao potrebu, kao pobudu i kao svrhu. Ona stvara predmete potrošnje u još subjektivnoj formi. Bez potrebe nema proizvodnje. Ali potrošnja reproducira potrebu.

Ovome od strane proizvodnje odgovara da proizvodnja:

- 1) pruža potrošnji materijal, predmet. Potrošnja bez predmeta nije potrošnja; dakle, u ovom pogledu proizvodnja stvara, proizvodi potrošnju.
- 2) Ali proizvodnja ne stvara potrošnji samo predmet. Ona potrošnji daje i njenu određenost, njen karakter, njen *finish*. Isto onako kao što je potrošnja dala proizvodnju njegov *finish* kao proizvodu, proizvodnja daje potrošnji njen *finish*. *Stvar stoji tako* da predmet nije neki predmet uopće, već je određeni predmet koji se mora potrošiti na određeni način, a i ovaj način posreduje opet sama proizvodnja. Glad je glad, ali glad koja se utoljava kuhanim mesom pomoću noža i viljuške je drukčija od gladi koja pomoću ruke, nokata i zuba guta sirovo meso. Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet potrošnje, nego i način potrošnje, ne proizvodi je, dakle, samo objektivno nego i subjektivno. Proizvodnja, dakle, stvara potrošača.
- 3) Proizvodnja ne dostavlja samo materijal potrebi, nego i potrebu materijalu. Kad potrošnja izide iz svoje prve prirodne sirovosti i neposrednosti – a i samo ostajanje u njoj još bi bilo rezultat proizvodnje koja ne može da se makne iz prirodne sirovosti – onda je ona čak i kao pobuda posredovana predmetom; potreba koju ona za njim osjeća stvara se promatranjem tog predmeta. Umjetnički predmet – a tako i svaki – stvara publiku koja ima smisla za umjetnost i koja umije da uživa u lijepom. Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet za subjekt, već i subjekt za predmet. Proizvodnja, dakle, proizvodi potrošnju: 1) stvarajući materijal za nju; 2) određujući način potrošnje; 3) stvarajući u potrošaču kao potrebu one proizvode koje je tek ona stvorila kao predmet. Ona, dakle, proizvodi predmet potrošnje, način potrošnje, pobudu potrošnje. Isto tako, potrošnja proizvodi *sklonost* proizvođača, podstičući u njemu potrebu koja određuje svrhu.

Identičnosti između potrošnje i proizvodnje pojavljuju se, prema tome, trostruko:

- 1) *Neposredna identičnost*: potrošnja je proizvodnja; potrošnja je proizvodnja. Potrošna proizvodnja. Proizvodna potrošnja. Ekonomisti nazivaju jedno i drugo proizvodnom potrošnjom. Ali prave još jednu razliku. Prva figurira kao reprodukcija; druga kao proizvodna potrošnja. Sva istraživanja o prvoj jesu istraživa-

03 Pod "socijalističkim beletristima" Marx misli na knjiške socijaliste kao što su njemački "istinski socijalisti" (Karl Grün i dr.) ili Proudhon.

- nja o proizvodnom i neproizvodnom radu; o drugoju su to istraživanja o proizvodnoj i neproizvodnoj potrošnji.
- 2) Da se svaka pojavljuje kao sredstvo one druge; da je posredovana njome, što se izražava kao njihova uzajamna zavisnost; kretanje kojim se dovode u uzajamni odnos i pojavljuju kao neophodne jedna za drugu, a ipak još ostaju spoljašnje jedna drugoj. Proizvodnja stvara materijal kao spoljašni predmet za potrošnju; potrošnja stvara potrebu kao unutrašnji predmet, kao svrhu za proizvodnju. Bez proizvodnje nema potrošnje; bez potrošnje nema proizvodnje. Ovo figurira u ekonomiji u mnogo oblika.
- 3) Proizvodnja nije samo neposredno potrošnja, a potrošnja neposredno proizvodnja; niti je proizvodnja samo sredstvo za potrošnju, a potrošnja svrha za proizvodnju, tj. da jedna drugoj pruža njen predmet, proizvodnja potrošnji vanjski, a potrošnja proizvodnji zamišljeni; nego svaka od njih nije samo neposredno ona druga, niti samo posreduje drugu, nego svaka od njih, izvršujući sebe, stvara drugu, sebe kao drugu. Potrošnja izvršuje čin proizvodnje tek time što dovršava proizvod kao proizvod, što ga razara, što mu uništava samostalni oblik stvari, time što potrebom ponavljanja podiže na stepen umješnosti onu sklonost koja se razvila u prvom činu proizvodnje; ona, dakle, nije samo završni čin kojim proizvod postaje proizvod, nego i čin kojim proizvođač postaje proizvođač. S druge strane, proizvodnja proizvodi potrošnju stvarajući određeni način potrošnje, a zatim time što stvara draž potrošnje, samu sposobnost potrošnje kao potrebu. Ova posljednja identičnost, određena pod 3), u ekonomiji se mnogostruko razjašnjava u odnosu potražnje i ponude, predmeta i potreba, potreba koje je stvorilo društvo i prirodnih potreba.

Prema tome, za nekog hegelovca nije ništa jednostavnije nego da proizvodnju i potrošnju stavi kao identične. A to su i uradili ne samo socijalistički beletristi⁰³, nego i sami prozaični ekonomisti, na primjer Say u ovom obliku: ako se promatra neki narod, njegova proizvodnja je njegova potrošnja. Ili također čovječanstvo *in abstracto*. Storch je dokazao Sayu da nije u pravu, jer neki narod, na primjer, ne troši čisto svoj proizvod, već stvara i sredstva za proizvodnju itd., stalni kapital itd. Osim toga,

promatrati društvo kao jedan jedini subjekt, znači promatrati ga pogrešno – spekulativno. Kod jednog subjekta proizvodnja i potrošnja pojavljuju se kao momenti jednog čina. Ovdje je samo važno istaći da se proizvodnja i potrošnja, ako se promatraju kao djelatnosti jednog subjekta ili mnogih individua, svakako pojavljuju kao momenti procesa u kome je proizvodnja zbiljska polazna tačka, pa zato i dominantni moment. Sama potrošnja kao nužda, kao potreba, jest unutrašnji moment proizvodne djelatnosti; ali ova posljednja je polazna tačka realizacije; a stoga i moment koji dominira tom realizacijom, čin u kome čitav proces ponovo počinje da teče. Individuum proizvodi neki predmet i potrošnjom tog predmeta vraća se opet u sebe, ali kao proizvodan individuum i kao individuum koji sam sebe reproducira. Tačko se potrošnja pojavljuje kao moment proizvodnje.

U društvu, međutim, proizvođačev odnos prema proizvodu, čim je ovaj gotov, jest vanjski odnos, a vraćanje proizvoda subjektu zavisi od njegovih odnosa prema drugim individuima. On ne postaje gospodar proizvoda neposredno. Njemu neposredno prisvajanje ovoga i nije svrha kad proizvodi u društvu. Između proizvođača i proizvoda stupa *raspodjela*, koja pomoći društvenih zakona određuje njegov udio u svijetu proizvoda, dakle stupa između proizvodnje i potrošnje.

Pa da li raspodjela stoji kao samostalna sfera pored i izvan proizvodnje?

b) Raspodjela i proizvodnja

Ako razmatramo obične ekonomije, mora nam prvo pasti u oči da se u njima sve postavlja dvostruko. Na primjer, u raspodjeli figuriraju zemljišna renta, najamnina, kamata i profit, dok u proizvodnji figuriraju zemlja, rad i kapital kao agenti proizvodnje. U pogledu kapitala jasno je već unaprijed da je postavljen dvostruko: 1) kao agent proizvodnje; 2) kao izvor prihoda; kao onaj koji određuje određene oblike raspodjele. Stoga kamata i profit figuriraju također kao takvi u proizvodnji, ukoliko su oblici u kojima se kapital povećava, raste, ukoliko su momenti proizvodnje samog kapitala. Kamata i profit kao oblici raspodjele pretpostavljaju kapital kao agenta proizvodnje. Oni su načini raspodjele koji imaju za pretpostavku kapital kao agenta proizvodnje. Oni su isto tako načini reprodukcije kapitala.

MARX, KARL
Uvod u kritiku političke ekonomije

Isto tako najamnina je najamni rad promatran pod drugom rubrikom: određenost koju rad ima ovdje kao agent proizvodnje pojavljuje se kao određenje raspodjele. Kada rad ne bi bio određen kao najamni rad, ne bi se način na koji on učestvuje u proizvodima pojavljivao kao najamnina, kao, na primjer, u sistemu ropstva. Najzad, zemljšna renta, da odmah uzmemu najrazvijeniji oblik raspodjele u kome zemljšno vlasništvo učestvuje u proizvodima, ima za pretpostavku krupno zemljšno vlasništvo (u stvari krupnu zemljoradnju) kao agenta proizvodnje, a ne prosto zemlju, kao što ni najamnina nema za pretpostavku prosto rad. Zbog toga se odnosi i načini raspodjele pojavljuju samo kao naličja agenata proizvodnje. Neki individuum koji u obliku najamnog rada učestvuje u proizvodnji, učestvuje u obliku najamnine u proizvodima, rezultatima proizvodnje. Struktura raspodjele potpuno je određena strukturom proizvodnje. Sama raspodjela je proizvod proizvodnje, ne samo po predmetu, zato što se samo rezultati proizvodnje mogu raspodjeljivati, nego i po obliku, zato što određeni način učešća u proizvodnji određuje naročite oblike raspodjele, oblik u kome se učestvuje u raspodjeli. Čista je iluzija stavljati zemlju u proizvodnju, zemljšnu rentu u raspodjelu itd.

Zbog toga su ekonomisti kao Ricardo, kojima je najviše predbacivano da imaju u vidu samo proizvodnju, odredili isključivo raspodjelu kao predmet ekonomije, jer su oblike raspodjele instinkтивno uzimali kao najodređeniji izraz u kome se u datom društvu fiksiraju agenti proizvodnje.

Prema pojedinačnom individuumu raspodjela se, naravno, pojavljuje kao društveni zakon koji uvjetuje njegovo mjesto u proizvodnji unutar koje on proizvodi, dakle tako da prethodi proizvodnji. Od samog početka individuum nema kapitala, nema zemljšnog vlasništva. On je od rođenja upućen na najamni rad društvenom raspodjelom. Ali sama ova upućenost jest rezultat (toga) što kapital i zemljšno vlasništvo postoje kao samostalni agenti proizvodnje.

Promatrajući cijela društva, čini se da raspodjela još s jedne strane prethodi proizvodnji i nju određuje; takoreći kao predekonomska činjenica. Neki osvajački narod podijeli zemlju među osvajače i nametne na taj način određenu raspodjelu i oblik zemljšnog vlasništva; uslijed toga on određuje proizvodnju. Ili on pretvoriti osvojeni narod u roblje i na taj način učini robovski

rad osnovicom proizvodnje. Ili neki narod razbijje revolucijom krupno zemljšno vlasništvo u parcele; dakle, ovom novom raspodjelom daje proizvodnji nov karakter. Ili zakonodavstvo ovjekovječi zemljšno vlasništvo u izvjesnim porodicama, ili podijeli rad kao nasljednu privilegiju pa ga na taj način fiksira kastinski. U svima tim slučajevima, a svi su oni historijski, čini se da raspodjela ne dobija svoju strukturu i određenost od proizvodnje, već proizvodnja od raspodjele.

U najpovršnjem shvaćanju raspodjela se pojavljuje kao raspodjela proizvoda, pa je tako još više udaljena i *quasi* samostalna prema proizvodnji. Ali prije no što je raspodjela proizvoda, ona je: 1) raspodjela oruđa za proizvodnju i 2) – što je samo daljnje određenje istog odnosa – raspodjela članova društva među različne vrste proizvodnje. (Podređivanje individua pod određene odnose proizvodnje.) Raspodjela proizvoda očvidno je samo rezultat ove raspodjele koja je uključena u samom procesu proizvodnje i koja određuje strukturu proizvodnje. Promatrati proizvodnju ne uzimajući u obzir ovu raspodjelu koja je u njoj uključena predstavlja, očigledno, šuplju apstrakciju, dok je, obrnuto, raspodjela proizvoda sama po sebi data ovom raspodjelom koja od samog početka sačinjava jedan moment proizvodnje. Ricardo, kome je bilo stalo do toga da modernu proizvodnju shvati u njenoj određenoj društvenoj strukturi i koji je *par excellence* ekonomist proizvodnje, upravo zbog toga ne proglašava proizvodnju već raspodjelu glavnom temom moderne ekonomije. A otud opet potječe besmislica ekonomista koji proizvodnju izlažu kao vježnu istinu, dok historiju progone u oblast raspodjele.

Kakav odnos zauzima prema proizvodnji ova raspodjela koja određuje samu proizvodnju, jest, očigledno, pitanje koje spada u okvir same proizvodnje. Ako bi neko rekao da bar tada, kako je proizvodnja zavisna od izvjesne raspodjele oruđa za proizvodnju, raspodjela u ovom značenju prethodi proizvodnji, sačinjava njenu pretpostavku, onda na to treba odgovoriti da proizvodnja ima doista takve uslove i pretpostavke koji su momenti raspodjele. U samom početku ovi momenti mogu izgledati samonikli. Sam proces proizvodnje pretvara ih iz samoniklih u historijske, pa ako se za neki period pokazuju kao prirodna pretpostavka proizvodnje, za neki drugi period bili su njen historijski rezultat. Oni se stalno mijenjaju u okviru same proizvodnje. Na primjer, primjena mašina mijenja raspodjelu kako oruđa za proizvodnju.

David Ricardo, 1772-1823.

04 Marx ima u vidu A. Smithovu podjelu sfere prometa na dva razna područja: promet među sa-mim trgovcima i promet iz-među trgovaca i individualnih potrošača.

zvodnju, tako i proizvoda. Samo moderno krupno zemljишno vlasništvo jest rezultat kako moderne trgovine i moderne industrije, tako i primjene ove posljednje na zemljoradnju.

Sva gore nabačena pitanja svode se u posljednjoj instanci na to kako općehistorijski uslovi interveniraju u proizvodnji i kakav je njen odnos prema historijskom kretanju uopće. Ovo pitanje očevidno spada u raspravljanje i izlaganje same proizvodnje.

Međutim, u onom trivijalnom obliku u kome su gore nabačena, može se s njima raščistiti po isto tako kratkom postupku. Pri svima osvajanjima moguće su tri stvari. Osвајачki narod podvrgne osloveni narod svome načinu proizvodnje (na primjer u ovom vijeku Englezi u Irskoj, djelimično u Indiji); ili ostavi stari način proizvodnje i zadovolji se dankom (na primjer Turci i Rimljani); ili nastupi uzajamno djelovanje kojim nastane nešto novo, neka sinteza (djelimično u oslovenjima Germana). U svima ovim slučajevima način proizvodnje, bilo osvajača, bilo oslovenog naroda, bilo onaj koji proiziđe iz stanja oba načina, određuju novu raspodjelu koja nastupa. Tako je ova, mada se pojavljuje kao pretpostavka za nov period proizvodnje, i sama opet proizvod proizvodnje, ne samo uopće historijske proizvodnje, već određene historijske proizvodnje.

Pustošći Rusiju, Mongoli su, na primjer, radili saobrazno svojoj proizvodnji, gajenju stoke, za koju su velike, nenastanjene površine glavni uslov. Germanski barbari, za koje je tradicionalna proizvodnja bila zemljoradnja s neslobodnim ljudima i izoliran život na selu, mogli su utoliko lakše da podvrgnu rimske provincije tim uslovima što je koncentracija zemljишnog vlasništva, koja je u ovima bila izvršena, već sasvim bila srušila starije odnose u zemljoradnji.

Tradicionalno je shvaćanje da se u izvjesnim periodima živjelo samo od pljačke. Ali da bi se moglo pljačkati, mora da postoji nešto za pljačkanje, dakle proizvodnja. A i sama vrsta pljačke opet je određena vrstom proizvodnje. Neka *stockjobbing nation* (nacija burzovnih špekulanata, op.ur.) npr. ne može se pljačkati (na isti način) kao neka nacija govedara.

Kad se pljačka rob, neposredno se pljačka oruđe za proizvodnju. Ali tada proizvodnja zemlje za koju je on opljačkan mora da bude tako strukturirana da dopušta robovski rad ili se (kao u Južnoj Americi itd.) mora stvoriti način proizvodnje koji odgovara robovskom radu.

Zakoni mogu neko sredstvo za proizvodnju, na primjer zemlju, ovjekovječiti u izvjesnim porodicama. Ovi zakoni dobijaju ekonomski značaj samo ako je krupno zemljishno vlasništvo u skladu s društvenom proizvodnjom, kao, na primjer, u Engleskoj. U Francuskoj je vođena sitna zemljoradnja uprkos krupnom zemljishnom vlasništvu, zbog čega je revolucija ovu i razbila. Ali ovjekovječeњe parcelnog vlasništva, na primjer putem zakona? Uprkos tim zakonima vlasništvo se opet koncentrira. Utjecaj zakona u pravcu održavanja odnosa raspodjele, a time i njihovo djelovanje na proizvodnju, treba posebno odrediti.

c) Najzad razmjena i promet

Razmjena i proizvodnja

Sam promet je samo određeni moment razmjene ili i razmjena promatrana u svom totalitetu.

Ukoliko je *razmjena* samo moment koji posreduje između proizvodnje i njome određene raspodjele, s jedne strane, i potrošnje, s druge strane; ali ukoliko se potrošnja i sama pojavljuje kao moment proizvodnje, očigledno je i razmjena obuhvaćena u proizvodnji kao moment. Jasno je, prvo, da razmjena djelatnosti i sposobnosti koja se vrši u samoj proizvodnji neposredno pripada njoj i nju u biti sačinjava. Drugo, to isto važi za razmjenu proizvoda, ukoliko je ona sredstvo za izradu gotovog proizvoda namijenjenog neposrednoj potrošnji. Utoliko je sama razmjena čin obuhvaćen u proizvodnji. Treće, takozvana *exchange* između *dealers* (trgovaca) i *dealers*⁰⁴ isto je tako po svojoj organizaciji potpuno određena proizvodnjom kao i sama proizvodna djelatnost. Kao nezavisna pored proizvodnje, indiferentna prema njoj, razmjena se pojavljuje samo u posljednjem stadiju, kad se proizvod razmjenjuje neposredno za potrošnju. Ali: 1) nema razmjene bez podjele rada, pa bila ova samonikla ili već i sama historijski rezultat; 2) privatna razmjena ima za pretpostavku privatnu proizvodnju; 3) intenzivnost razmjene, kao i njena ekspanzija, kao i njena vrsta, određene su razvitkom i strukturu proizvodnje. Na primjer, razmjena između grada i sela; razmjena na selu, u gradu itd. Tako se razmjena pojavljuje u svim svojim momentima ili kao direktno obuhvaćena u proizvodnji ili određena njome.

MARX, KARL

Uvod u kritiku političke ekonomije

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

Rezultat do kojega dolazimo nije da su proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja identične, već da sve one sačinjavaju članove jednog totaliteta, razlike u okviru jednog jedinstva. Proizvodnja dominira kako nad samom sobom u suprotnom određenju proizvodnje, tako i nad ostalim momentima. Od nje proces počinje stalno iznova. Da razmjena i potrošnja ne mogu da budu dominantne, jasno je samo po sebi. Isto važi i za raspodjelu kao raspodjelu proizvoda. A kao raspodjela agenata proizvodnje ona je sama moment proizvodnje. Prema tome, određena proizvodnja određuje određenu potrošnju, raspodjelu, razmjenu i određene međusobne odnose ovih različitih momenata. Na svaki način, i proizvodnju u *njenom jednostranom obliku* određuju, sa svoje strane, drugi momenti. Na primjer, kad se proširi tržište, tj. sfera razmjene, proizvodnja raste u obimu i dublje se diferencira. S promjenom raspodjele mijenja se proizvodnja; na primjer, s koncentracijom kapitala, različitom raspodjelom stanovništva na grad i selo, itd. Najzad, potrebe potrošnje određuju proizvodnju. Vrši se međusobno djelovanje između različitih momenata. To se događa kod svake organske cjeline.

3. Metoda političke ekonomije

Kada datu zemlju promatramo sa stanovišta političke ekonomije, počinjemo s njenim stanovništvom, njegovom podjelom na klase, gradom, selom, morem, različnim granama proizvodnje, izvozom i uvozom, godišnjom proizvodnjom i potrošnjom, robnim cijenama itd.

Izgleda da je ispravno početi s realnim i konkretnim, sa zbiljskom prepostavkom, dakle, na primjer, u ekonomiji sa stanovništvom, koje je osnova i subjekat čitavog društvenog čina proizvodnje. Međutim, pri bližem promatranju, to se pokazuje kao pogrešno. Stanovništvo je apstrakcija ako izostavim, na primjer, klase od kojih se sastoji. Ove klase su, opet, prazna riječ ako ne poznam elemente na kojima one počivaju, na primjer najamni rad, kapital itd. Ovi, opet, prepostavljaju razmjenu, podjelu rada, cijene itd. Kapital, na primjer, nije ništa bez najamnog rada, bez vrijednosti, novca, cijene itd. Počnem li, dakle, sa stanovništvom, bila bi to haotična predstava cjeline i ja bih bližim određivanjem dolažio analitičkim putem na sve jednostavnije pojmove; od

zamišljenog konkretnog na sve mršavije apstrakcije, dok ne bih dospio do najjednostavnijih određenja. Odatle bih morao krenuti natrag, dok ponovo ne bih stigao do stanovništva, ali ovaj put ne kao haotične predstave cjeline, već kao bogatog totaliteta mnogih određenja i odnosa.

Onaj prvi put jest put kojim je ekonomija historijski pošla u svom postanku. Ekonomisti 17. vijeka, na primjer, uvijek počinju od žive cjeline, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvijek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opće odnose, kao podjelu rada, novac, vrijednost itd. Čim su ovi pojedinačni momenti bili više ili manje fiksirani i apstrahirani, počeli su nicati ekonomski sistemi koji se od jednostavnog, kao rad, podjela rada, potreba, razmjenska vrijednost, penju do države, razmjene među nacijama i svjetskog tržišta.

Očito je da je ova druga metoda naučno ispravna. Konkretno je konkretno zato što je ono sjedinjenje mnogih određenja, dakle jedinstvo mnogostrukog. Zbog toga se ono u mišljenju pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat, ne kao polazna tačka, mada ono jest zbiljska polazna tačka, pa stoga i polazna tačka opažaja i predstave. Onim prvim putem bila je puna predstava rasplinuta u apstraktno određenje; ovim drugim apstraktina određenja dovode do reprodukcije konkretnog putem mišljenja.

Zbog toga je Hegel pao u iluziju da realno treba shvatiti kao rezultat mišljenja koje se u sebi sjedinjuje, u sebe udubljuje i iz samog sebe kreće, dok je metoda pnenjanja od apstraktnog ka konkretnom samo način pomoći kojega mišljenje prisvaja konkretno, reproducira ga kao duhovno konkretno. Ali ni u kom slučaju proces postajanja samog konkretnog. Na primjer, najjednostavnija ekomska kategorija, recimo razmjenska vrijednost, prepostavlja stanovništvo, stanovništvo koje proizvodi u određenim odnosima; također i izvjesnu vrstu porodice ili općine ili države itd. Razmjenska vrijednost nikad ne može postojati osim kao apstraktini, *jednostrani* odnos već date konkretnе, žive cjeline.

Naprotiv, kao kategorija, razmjenska vrijednost živi pretpotpim životom. Zbog toga se za svijest – a filozofska svijest je tako određena – za koju je pojmovno mišljenje zbiljski čovjek, a stoga i pojmljeni svijet tek kao takav zbiljski svijet, kretanje kategorija pojavljuje kao zbiljski čin proizvodnje (koji, na žalost, dobija pod-

strek samo izvana) čiji je rezultat svijest; a ovo je – što je opet tautologija – utoliko tačno što je konkretni totalitet, kao misleni totalitet, kao misleni konkretum, doista proizvod mišljenja, poimanja; ali nikako proizvod pojma koji misli izvan ili iznad opažanja i predstave i koji sam sebe rađa, već proizvod prerade opažanja i predstave u pojmove. Cjelina, kako se pojavljuje u glavi kao mislena cjelina, jest proizvod glave koja misli, koja prisvaja svijet na jedini način koji joj je moguće, na način koji je drukčiji od umjetničkog, religioznog, praktičnoduhovnog prisvajanja toga svijeta. Realni subjekt produžuje da postoji sve vrijeme izvan glave u svojoj samostalnosti; dokle god se glava naime odnosi prema njemu samo spekulativno, samo teorijski. Stoga i pri teorijskoj metodi predstava mora stalno imati u vidu subjekt, društvo, kao pretpostavku.

Ali zar ove jednostavne kategorije nemaju i neku nezavisnu historijsku ili prirodnu egzistenciju prije onih konkretnijih? ça dépend (već prema tome, op.ur.). Hegel, na primjer, ispravno počinje filozofiju prava s posjedom kao s najjednostavnijim pravim odnosom subjekta. Ali ne postoji nikakav posjed prije porodice ili prije odnosa gospodstva i potčinjenosti, koji su mnogo konkretniji odnosi. Naprotiv, bilo bi pravilno kazati da postoje porodice, plemenske cjeline, koje još samo posjeduju, a nemaju *vlasništvo*. Jednostavnija kategorija pojavljuje se, dakle, kao odnos jednostavnih porodičnih ili plemenskih zajednica prema vlasništvu. U višem društvu ona se pojavljuje kao jednostavniji odnos razvijenje organizacije. Međutim, uvijek je pretpostavljen konkretniji supstrat, čiji je odnos posjed. Moguće je predstaviti sebi pojedinog divljaka koji posjeduje. Ali tada posjed nije pravni odnos. Netačno je da se posjed historijski razvija u porodicu. Naprotiv, on uvijek pretpostavlja ovu "konkretniju pravnu kategoriju". Ipak bi tada još uvijek ostalo toliko da su jednostavne kategorije izrazi prilika u kojima se nerazvijena konkretnost može realizirati a da još nije postavila mnogostraniji odnos ili mnogostraniju vezu koja je duhovno izražena u konkretnoj kategoriji, dok razvijenija konkretnost zadržava istu kategoriju kao podređen odnos.

Novac može postojati i postojao je historijski prije no što je postojao kapital, prije no što su postojale banke, prije no što je postojao najamni rad itd. S te strane može se, dakle, kazati da jednostavnija kategorija može izrazavati odnose koji vladaju u nerazvijenoj cjelini ili po-

dređene odnose neke razvijenije cjeline, (odnose) koji su historijski već imali egzistenciju prije no što se cjelina razvijala u pravcu koji je izražen u konkretnoj kategoriji. Utoliko bi tok apstraktnog mišljenja, koje se od najjednostavnijeg penje ka složenom, odgovarao zbiljskom historijskom procesu.

S druge strane, može se kazati da ima veoma razvijenih ali historijski nezrelijih društvenih oblika u kojima imamo najviše oblike ekonomije, na primjer kooperaciju, razvijenu podjelu rada itd., a da ne postoji nikakav novac, na primjer Peru. I kod slavenskih općina novac i razmjena koja ga uslovjava ne pokazuju se ili se malo pokazuju u okviru pojedine općine, nego na njenoj granici, u saobraćaju s drugima, kao što je i uopće pogrešno stavljati razmjenu usred općine kao primarno konstitutivni element. Naprotiv, ona se na početku više pokazuje u odnosu jednih općina prema drugima negoli za članove u okviru jedne iste općine. Dalje: mada novac vrlo rano i svestrano igra izvjesnu ulogu, ipak se on u antičkom svijetu nalazi kao dominantan element samo kod jednostrano određenih nacija, trgovackih nacija. A čak i u najrazvijenijih naroda antičkog svijeta, kod Grka i Rimljana, njegov puni razvitak, koji je u modernom građanskom društvu pretpostavka, pojavljuje se samo u periodu njihovog propadanja. Prema tome, ova sasvim jednostavna kategorija pojavljuje se historijski u svojoj intenzivnosti tek u najrazvijenijim društvenim prilikama. Nikako ne prožimajući sve ekonomske odnose. Na primjer, u Rimskoj Imperiji, u vrijeme njenog najvišeg razvijatka, naturalni porez i naturalna davanja ostadoše osnovice. Novčani sistem bio je tamo potpuno razvijen u stvari samo u vojsci. On nije nikad obuhvatio cjelinu rada. I tako, mada je jednostavnija kategorija historijski mogla da postoji prije konkretnije kategorije, ona može u svom punom intenzivnom i ekstenzivnom razvitku da pripada upravo samo složenijim oblicima društva, dok je konkretnija bila potpunije razvijena u nekom manje razvijenom obliku društva.

Rad izgleda kao sasvim jednostavna kategorija. I predstava o njemu u toj općenitosti – kao o radu uopće – prastara je. Pa ipak, shvaćen ekonomski u ovoj jednostavnosti, "rad" je kategorija isto toliko moderna koliko i odnosi koji rađaju tu jednostavnu apstrakciju. Monetarni sistem, na primjer, postavlja bogatstvo još sasvim objektivno, kao stvar izvan sebe u novcu. Bio je veliki napredak prema ovakvom gledištu kada je manufaktur-

MARX, KARL
Uvod u kritiku političke ekonomije

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

ni ili komercijalni sistem stavio izvor bogatstva iz predmeta u subjektivnu djelatnost – u trgovački ili manufakturni rad – a ipak još uvijek shvaćao tu djelatnost samo u njenoj ograničenosti, kao djelatnost koja pravi novac. Prema ovom sistemu (napredak je) fiziokratski sistem, koji postavlja određeni oblik rada—zemljoradnju—kao rad koji stvara bogatstvo, a sam objekt ne više prerušen u novac, već kao proizvod uopće, kao opći rezultat rada. Ipak ovaj proizvod, saobrazno ograničenom karakteru djelatnosti, još uvijek je proizvod određen prirodnom, proizvod zemljoradnje, proizvod zemlje *par excellence*.

Ogroman napredak načinio je Adam Smith što je odbacio svaku određenost djelatnosti koja stvara bogatstvo – (stavivši na to mjesto prosto-naprosto rad, ni manufakturni, ni trgovački, ni poljoprivredni rad, nego i ovaj i onaj). A s apstraktном općenitosti ove djelatnosti koja stvara bogatstvo (pojavljuje se) i općenitost predmeta određenog kao bogatstvo, proizvod uopće, ili opet rad uopće, ali kao minuli, opredmećen rad. Koliko je ovaj prijelaz bio težak i velik vidi se iz toga što i sam Adam Smith s vremena na vrijeme ponovo pada u fiziokratski sistem. Moglo bi izgledati da je time nađen samo apstraktan izraz za najjednostavniji i prastari odnos u kome ljudi – bilo u kom obliku društva – istupaju kao proizvođači. To je, s jedne strane, tačno. S druge strane nije.

Ravnodušnost prema određenoj vrsti rada pretpostavlja veoma razvijen totalitet zbiljskih vrsta rada, od kojih više ni jedna ne gospodari nad svima. Najopćije apstrakcije uopće i postaju samo pri najbogatijem konkretnom razvitu, u kome se jedno pojavljuje kao zajedničko mnogima, kao svima opće. Tada prestaje mogućnost da se ono zamišlja jedino u posebnom obliku. S druge strane, ova apstrakcija rada uopće nije samo duhovni rezultat nekog konkretnog totaliteta radova. Ravnodušnost prema određenom radu odgovara obliku društva u kome individue s lakoćom prelaze s jednog rada na drugi, pa im je određena vrsta rada slučajna i zato indiferentna. Tu je rad ne samo u kategoriji, nego i u zbilji postao sredstvo za stvaranje bogatstva uopće i presta je da kao određenje bude spojen s individuama u nekoj posebnosti. Takvo je stanje najrazvijenije u najmodernijem obliku postojanja građanskih društava – u Sjedinjenim Državama. Tek tu apstrakcija kategorije “rad”, “rad uopće”, rad *sans phrase* (bez okolišanja, op. ur.), polazna tačka moderne ekonomije, postaje praktično istinita.

Prema tome, najjednostavnija apstrakcija, koju moderna ekonomija stavlja na čelo i koja izražava prastari odnos koji važi za sve društvene oblike, pojavljuje se kao praktično istinita u toj apstrakciji ipak samo kao kategorija najmodernijeg društva. Moglo bi se kazati da se ono što se u Sjedinjenim Državama javlja kao historijski proizvod – ova ravnodušnost prema određenom radu – kod Rusa, na primjer, pojavljuje kao urođena sklonost. Ali je vraška razlika da li barbari imaju sklonost da budu upotrebljeni za sve, ili civilizirani ljudi sami sebe upotrebljavaju za sve. A onda, ovoj ravnodušnosti prema određenosti rada kod Rusa odgovara tradicionalna prikovanost za neki određeni rad, iz kojega ih izbacuju samo uticaji izvana. Ovaj primjer rada uvjerljivo pokazuje kako su čak i najapstraktnije kategorije, uprkos tome što – baš zbog svoje apstraktnosti – važe za sve epohe, u samoj određenosti ove apstraktnosti isto toliko proizvod historijskih prilika i kako u punoj mjeri važe samo za te prilike i unutar njih.

Građansko društvo je najrazvijenija i najraznolikija historijska organizacija proizvodnje. Stoga kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumijevanje njegove strukture, daju u isto vrijeme uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživjelih društvenih oblika čijim se ruševinama i elementima ono izgradilo, od kojih se u njemu djelimice još povlače nesavladani ostaci, dok su se djelimice puki nagovještaji razvili u izrađena značenja itd. U anatomiji čovjeka ključ je za anatomiju majmuna. Nasuprot tome, u nižim životinjskim vrstama mogu se nagovještaji ka nečem višem razumjeti samo ako je to više već poznato. Tako građanska ekonomija daje ključ za antičku itd. Ali nikako na način ekonomista koji brišu sve historijske razlike i u svima društvenim oblicima vide građanski oblik. Danak, desetak itd. mogu se razumjeti kad se poznaje zemljšna renta. Ali se oni ne smiju identificirati. Kako je, dalje, građansko društvo samo antagonistički oblik razvitka, to će se u njemu odnosi ranijih oblika često moći da nađu samo sasvim zakržljali ili čak travestirani. Na primjer, općinsko vlasništvo. Stoga, ako je istina da kategorije građanske ekonomije sadrže istinu za sve druge društvene oblike, treba to uzeti samo *cum grano salis* (s rezervom, op. ur.). One mogu da ih sadrže razvijene, zakržljale, karikirane itd., uвijek s bitnom razlikom. Takozvani historijski razvitak počiva uopće na tome što posljednji oblik smatra prošle oblike kao stepenice ka samom sebi, pa kako je on rijetko

ko, i to pod sasvim određenim uslovima, sposoban da kritizira samog sebe – ovdje naravno nije riječ o takvим historijskim periodima koji sami sebi izgledaju kao doba propadanja – to ih on uvijek shvaća jednostrano. Kršćanska religija bila je sposobna da pridoneše objektivnom razumijevanju ranijih mitologija čim je njena samokritika bila do izvjesnog stepena, takočeći *dynamicē* (potencijalno, op.ur.) gotova. Tako je građanska ekonomija došla do razumijevanja feudalnog, antičkog i orientalnog društva čim je započela samokritika građanskog društva. Ukoliko se građanska ekonomija, mitologizirajući, nije čisto identificirala s prošlošću, njena kritika ranijeg (društva), osobito feudalnog s kojim je još imala direktno da se bori, ličila je na kritiku koju je kršćanstvo vršilo nad paganstvom ili protestantizam nad katolicizmom.

Kao uopće u svakoj historijskoj, socijalnoj nauci, tako i pri izlaganju ekonomskih kategorija treba uvijek imati na umu da je subjekt, u našem slučaju moderno građansko društvo, dat i u zbilji i u glavi, te da zbog toga kategorije izražavaju oblike postojanja, određenja egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva, ovog subjekta, i da ono stoga *ni u naučnom pogledu* nipošto ne počinje tek tamo gdje se o njemu govori *kao o takvome*. Ovo treba imati na umu, jer to odmah pruža odlučujuće uputstvo za raspored.

Na primjer, ništa ne izgleda prirodnije nego početi sa zemljjišnom rentom, sa zemljjišnim vlasništvom, jer je ovo vezano za zemlju, izvor svake proizvodnje i svake egzistencije i za prvi oblik proizvodnje svih donekle učvršćenih društava – zemljoradnju. Ali ništa ne bi bilo pogrešnije od toga. U svima društvenim oblicima postoji određena proizvodnja koja određuje rang i utjecaj svima ostalim i čiji odnosi zbog toga određuju rang i utjecaj svima ostalim. Ovo je opće osvjetljenje, u koje se utapaju sve ostale boje i koje ih modifcira u njihovoj posebnosti. To je naročiti etar koji određuje specifičnu težinu svakoj egzistenciji koja se u njemu istakne. Na primjer, kod pastirskih naroda. (Narodi koji su samo lovci i ribari leže izvan tačke od koje počinje pravi razvitak.) Kod njih dolazi do izvjesnog, sporadičkog, oblika zemljoradnje. Time je određeno i zemljjišno vlasništvo. Ono je zajedničko i zadržava taj oblik više ili manje, već prema tome da li se ti narodi više ili manje još drže svojih tradicija, na primjer općinsko vlasništvo kod Slavena. Kod naroda sa sjedilačkom zemljoradnjom – već samo to sjedi-

laštvo je veliki napredak – gdje zemljoradnja prevlađuje, kao što je u antičkom i u feudalnom društvu, imaju čak i industrija i njena organizacija, kao i oblici vlasništva koji joj odgovaraju, više ili manje zemljovlasnički karakter; ili (društvo) potpuno zavisi od nje, kao kod starih Rimljana, ili u gradu i u njegovim odnosima podražava seosku organizaciju, kao u srednjem vijeku. Sam kapital u srednjem vijeku – ukoliko nije čisto novčani kapital – kao tradicionalni zanatski alat itd., itd., ima taj zemljovlasnički karakter.

U građanskom društvu stvar je obrnuta. Zemljoradnja postaje sve više samo jedna grana industrije i potpuno je pod vlašću kapitala. Isto tako i zemljjišna renta. U svima oblicima u kojima vlada zemljjišno vlasništvo preovlađuje još prirodni odnos. U onima u kojima vlada kapital – prevlađuje element stvoren društveno, historijski. Zemljjišna renta ne može se razumjeti bez kapitala. Ali kapital može bez zemljjišne rente. Kapital je ekonomska sila građanskog društva koja svim vlada. On mora sačinjavati i polaznu i završnu tačku, i mora se izložiti prije zemljjišnog vlasništva. Pošto se jedno i drugo odvojeno razmotri, mora se razmotriti njihov uzajamni odnos. Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomski kategorije onim redom u kome su historijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u modernom građanskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodni odnos ili što odgovara redu historijskog razvitka. Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi historijski zauzimaju u uzastopnom sljedovanju različitih društvenih oblika. Još manje o njihovom redoslijedu “u ideji” (Proudhon, jednoj nejasnoj predstavi historijskog kretanja). Radi se o njihovoj strukturi u modernom građanskom društvu.

Cistota (apstraktna određenost) u kojoj se trgovački narodi – Feničani, Kartažani – pojavljuju u starom svijetu data je upravo preovlađivanjem samih zemljodničkih naroda. Kapital kao trgovinski ili novčani kapital pojavljuje se u toj apstraktnosti upravo tamo gdje kapital još nije vladajući element društva. Lombardani i Jevreji zauzimaju isto mjesto prema srednjovjekovnim društvima koja se bave zemljoradnjom.

Kao još jedan primjer različitog položaja koji na različitim stupnjevima društva zauzimaju iste kategorije: jedan od posljednjih oblika građanskog društva: *join-stock-companies* (dionička društva, op.ur.). Ali ona se

MARX, KARL
Uvod u kritiku političke ekonomije

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

pojavljuju i u njegovom početku u vidu velikih privilegiranih i monopolom snabdjevenih trgovачkih kompanija.

I sam pojam nacionalnog bogatstva uvlači se kod ekonomista 17. vijeka tako – a ova predstava produžuje da živi djelimično i kod ekonomista 18. vijeka – da se bogatstvo stvara samo za državu, a da njena moć stoji u razmjeru prema tom bogatstvu. Bio je to još nesvjesno licemjerni oblik u kome su se samo bogatstvo i njegovo proizvođenje oglašavali kao svrha modernih država, a ove samo još smatrале kao sredstvo za proizvođenje bogatstva.

Jasno je da raspored treba načiniti tako da budu izloženi: 1) opća apstraktna određenja, koja uslijed toga više ili manje pripadaju svima društvenim oblicima, ali u gore objašnjrenom smislu, 2) kategorije koje sačinjavaju unutrašnju strukturu građanskog društva i na kojima počivaju osnovne klase. Kapital, najamni rad, zemljишno vlasništvo. Njihov međusobni odnos. Grad i selo. Tri velike društvene klase. Razmjena među njima. Promet. Kredit (privatni). 3) Obuhvatanje građanskog društva u obliku države. Promatrano u odnosu prema samom sebi. "Neproizvodne" klase. Porezi. Državni dug. Javni kredit. Stanovništvo. Kolonije. Iseljavanje. 4) Međunarodni odnos proizvodnje. Međunarodna podjela rada. Međunarodna razmjena. Izvoz i uvoz. Mjenični kurs. 5) Svjetsko tržište i krize.

4. Proizvodnja. Sredstva za proizvodnju i odnosi proizvodnje. Odnosi proizvodnje i odnosi prometa. Oblici države i oblici svijesti u odnosu prema odnosima proizvodnje i prometa. Pravni odnosi. Porodični odnosi.

Nota bene u pogledu tačaka koje ovdje treba spomenuti i koje se ne smije zaboraviti:

- 1) Rat je usavršen ranije nego mir; način kako su se ratom i u armijama itd. razvili izvjesni ekonomski odnosi, kao najamni rad, mašine itd., ranije nego u unutrašnjosti građanskog društva. I odnos između proizvodne snage i prometnih odnosa osobito je očigledan u armiji.
- 2) Odnos dosadašnje idealne historiografije prema realnoj. Osobito takozvane kulturne historije, historije starih reli-

gija i država. (Tom prilikom može se nešto reći i o različitim vrstama dosadašnje historiografije. Takozvana objektivna. Subjektivna (moralna i druge).

Filozofska.)

3) Drugostepeno i trećestepeno. Uopće izvedeni, preneseni, ne izvorni odnosi proizvodnje. Ovdje utjecaj međunarodnih odnosa.

4) Prigovori materijalizmu ovog shvaćanja. Odnos prema naturalističkom materijalizmu.

5) Dijalektika pojmove proizvodna snaga (sredstvo za proizvodnju) i odnos proizvodnje, dijalektika čije granice treba odrediti i koja ne ukida realnu razliku.

6) Nejednak odnos razvijka materijalne proizvodnje, na primjer prema umjetničkoj. Uopće pojam napretka ne treba uzimati u običnoj apstrakciji. Kod umjetnosti itd. ova disproporcija još nije toliko važna ni teška za razumijevanje kao u samim praktično-socijalnim odnosima. Na primjer, odnos obrazovanosti. Odnos Sjedinjenih Država prema Evropi. Ali stvarno teška tačka, koju ovdje treba raspraviti, jest kako odnosi proizvodnje stupaju kao pravni odnosi u nejednak razvitak. Dakle, na primjer, odnos rimskog privatnog prava (u krivičnom i javnom pravu to je manje slučaj) prema modernoj proizvodnji.

7) Ovo shvaćanje pojavljuje se kao nužan razvitak. Ali, opravdanost slučajnosti. Kako. (Između ostalog i slobode.) (Utjecaj saobraćajnih sredstava. Svjetska historija nije uvijek postojala; historija kao svjetska historija je rezultat.)

8) Polazna tačka, naravno, od prirodne određenosti; subjektivno i objektivno. Plemena, rase itd.

Kod umjetnosti je poznato da određena doba njenog procvata nikako ne stoje u razmjeru prema općem razvijku društva, pa, dakle, ni prema materijalnoj osnovici, tako reći kosturu njegove organizacije. Na primjer, Grci u poređenju s modernima ili također Shakespeare. O izvjesnim oblicima umjetnosti, na primjer o epu, čak je priznato da se oni nikad ne mogu proizvoditi u njihovom svjetsko-epochalnom, klasičnom vidu čim nastane umjetnička proizvodnja kao takva; dakle, da su u oblasti same umjetnosti izvjesni njeni važni oblici mogućni samo na nekom nerazvijenom stupnju razvijka umjetnosti. Ako je to slučaj u odnosu različitih rodova umjetnosti u okviru oblasti same umjetnosti, već je manje neobično što je to slučaj u odnosu cijele oblasti umjetnosti

- 05 Mančesterska firma koja je izradivala razna oruda, strojeve i lokomotive. Na njenom čelu je bio Richard Roberts, jedan od najistaknutijih pronašača 19. vijeka na području mehanike, koji je među ostalim pronašao i automatsku predilicu. Rimski bog *Vulkan*, koji odgovara grčkom bogu Hefestu, a ovđe se uspoređuje s Roberts & Co., bio je bog vatre, kovanja i mehaničkih vještina.
- 06 Jedan od glavnih epitetova *Jupiter-a* bio je "gromovnik", jer je upravljao nebeskim pojavama, a napose gromom i munjom.
- 07 Velika francuska banka (osnovana 1852.) koja se proslavila svojim financijskim spekulacijama i najzad bankrotirala (1867.). Grčki bog Hermes, smatrao se ne samo glasnikom drugih bogova, nego među ostalim i zaštitnikom trgovine i trgovaca, velikim lukavcem i majstorem prevare.
- 08 Mali trg u Londonu, sjedište redakcije i štamparije najuglednijih novina *The Times*, u prenesenom smislu i sama redakcija i štamparija tih novina. Fama, koja se ovđe uspoređuje sa *The Times* – rimski naziv grčke božice glasina i priča Osse.

prema općem razvitku društva. Teškoća se sastoji samo u općoj formulaciji tih protivurječnosti. Čim se one specificiraju, već su i objasnjene.

Uzmimo, na primjer, odnos grčke umjetnosti i zatim Shakespearea prema sadašnjici. Poznato je da grčka mitologija nije samo arsenal grčke umjetnosti, nego i njeno tlo. Da li je predstava prirode i društvenih odnosa, koja leži u osnovici grčke fantazije, pa otud i grčke umjetnosti, mogućna uz *selfactors* (automatske predilice, op. ur.), željeznice, lokomotive i električne telegrafe? Gdje ostaje Vulkan prema Roberts & Co⁰⁵, Jupiter⁰⁶ prema gromobranu i Hermes prema Crédit mobilier!⁰⁷ Svaka mitologija savlađuje prirodne sile, ovladava njima i oblikuje ih u uobrazilji i pomoću uobrazilje: dakle, iščezava kad se njima zbiljski ovlada. Kud će Fama kraj Printing-house Square?⁰⁸ Grčka umjetnost prepostavlja grčku mitologiju, tj. prirodu i društvene oblike koje je već narodna fantazija preradila na nesvesno umjetnički način. To je njen materijal. Ne svaka bilo koja mitologija, tj. ne svaka bilo koja nesvesno umjetnička prerada prirode (uključujući u ovo sve predmetno, dakle i društvo). Egiptavska mitologija nije nikad mogla biti tlo ili materinsko krilo grčke umjetnosti. Ali u svakom slučaju *jedna* mitologija. Dakle, ni u kom slučaju neki društveni razvitak koji isključuje svaki mitološki odnos prema prirodi, svaki mitologizirajući odnos prema njoj; koji, dakle, od umjetnika traži fantaziju nezavisnu od mitologije.

S jedne druge strane: je li Ahil moguć s prahom i olovom? Ili uopće Ilijada sa štamparskom presom ili čak sa štamparskom mašinom? Zar pjevanje, predanja i muzike ne prestaju nužno sa štamparskim valjkom, zar, dakle, ne iščezavaju nužni uslovi epske poezije?

Ali teškoća nije u tome da se razumije da su grčka umjetnost i ep vezani za izvjesne oblike društvenog razvijanja. Teškoća je u tome da se razumije što nam oni još pružaju umjetničko uživanje i što u izvjesnom pogledu važe kao norma i nedostižni uzor.

Čovjek ne može da ponovo postane dijete, osim da podjetinji. Ali, zar se on ne raduje naivnosti djeteta i zar on sam ne mora opet na nekom višem stupnju težiti za tim da reproducira svoju istinu? Zar u djetinjoj prirodi ne oživi u svakoj epohi njen vlastiti karakter u svojoj prirodnoj istinitosti? Zbog čega historijsko djetinjstvo čovječanstva, gdje se ono najljepše rascvjetalo, ne bi značilo vječitu draž kao stupanj koji se više nikad neće vratiti? Ima djece neodgojene i djece starmale. Mnogi od

starih naroda spadaju u tu kategoriju. Normalna djeca bili su Grci. Draž njihove umjetnosti za nas nije u protivurječnosti prema nerazvijenom stupnju društva na kome je izrasla. Ona je, naprotiv, njegov rezultat i, na protiv, nerazdvojno je vezana za to što se nezreli društveni uvjeti pod kojima je nastala i pod kojima je jedino mogla nastati nikad ne mogu vratiti.

Napisano krajem avgusta 1857.

Prvi put objavljeno u Časopisu
Die Neue Zeit, Bd. 1, No. 23 -25,
1902- 1903. *Grundrisse*, S. 5 - 31.

1. Au-gabe.

Kritik
1916

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals.

Hamburg

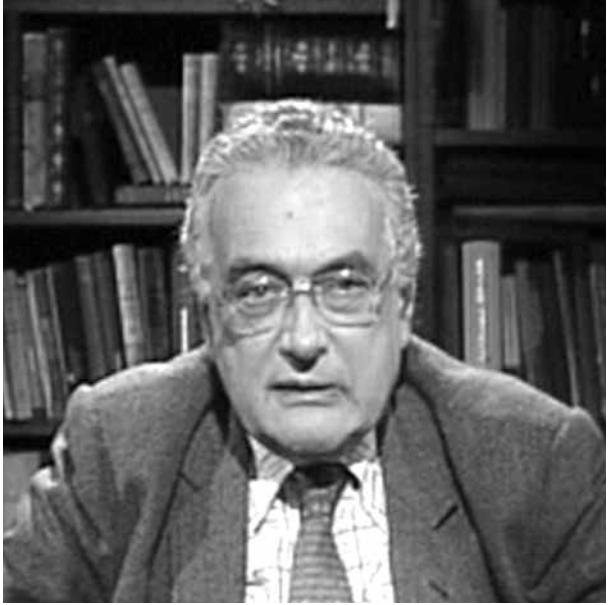
Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt, 24 Barclay-Street.

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku *Kapitala*
i *Rezultatima neposrednog procesa
proizvodnje*, tzv. *Šesta glava*

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku
Kapitala i Rezultatima
neposrednog procesa
proizvodnje, tzv. Šesta
glava

Kada je objavljen prvi svežak *Kapitala*, kapitalistička industrija, iako je dominirala u svega nekoliko zapadnoeuropskih zemalja, i dalje se činila kao izolirani otok okružen morem nezavisnih farmera i zanatlija koji su pokrivali čitav svijet, čak i veći dio Europe. Međutim, ono što je Marxov *Kapital* pojašnjavao bilo je iznad nemilosrdnog i neodoljivog impulsa širenja koji karakterizira proizvodnju za privatni profit i pretežnu upotrebu profita za akumulaciju kapitala. Od vremena Marxova pisanja, kapitalistička tehnologija i industrija doista su se proširile čitavim svijetom. Posljedično, nije poraslo samo materijalno bogatstvo i mogućnost konačnog oslobođenja čovečanstva od tereta besmislenog, repetitivnog i mehaničkog rada, već je porasla i polarizacija društva na sve manji broj vlasnika kapitala i sve veći broj umnih i manualnih radnika, primoranih da vlasnicima prodaju svoju radnu snagu. Koncentracija bogatstva i moći u malom broju ogromnih industrijskih i finansijskih korporacija dovela je sa sobom univerzalni sukob kapitala i rada.

Buržoaska klasa i njezini ideolozi povremeno su bili uvjereni kako su pronašli kamen mudrosti; osjetili su da doista mogu proglašiti konačan kraj kriza i socio-ekonomskih proturječnosti u kapitalističkom sustavu. Ali unatoč kejnzijskim metodama, kao i drugim pokušajima integriranja radničke klase u kasni kapitalizam, sustav se danas pokazao da ima češće i veće krize, nego što je to bio slučaj kad je pisan *Kapital*. Od Vijetnamskog rata do općeg meteža svjetskog monetarnog sustava; od porasta radikalnih radničkih borbi u Zapadnoj Europi nakon 1968. do odbacivanja buržoaskih vrijednosti i kulture od strane mnogih mladih ljudi diljem svijeta; od ekoloških i energetskih kriza do stalnih ekonomskih recesija; zaista ne treba tražiti više indikacija da je dosegnut vrhunac kapitalizma. *Kapital* objašnjava zašto su izoštrene kontradikcije kapitalizma bile neizbjježne kao i sam nagli rast. Prema tome, suprotno široko prihvaćenim vjerovanjima, Marx je više ekonomist 20. nego 19. stoljeća. Današnji zapadni svijet mnogo je bliži "čistom" modelu *Kapitala* od svijeta u kojem je on nastao.

o1 Niske zemlje (Low countries) je stari termin za zemlje današnjeg Beneluxa, op.prev.

Svrha Kapitala

U Kapitalu, temeljni cilj Marxa bio je razotkriti zakone kretanja koji određuju porijeklo, uspon, razvoj, pad i nestanak datog društvenog oblika jedne ekonomske organizacije: kapitalističkog načina proizvodnje. On nije tražio univerzalne zakone ekonomske organizacije. Upravo suprotno, jedna od ključnih teza *Kapitala* jest da takvi zakoni ne postoje. Prema Marxu, ne postoje ekonomski zakoni koji bi podjednako vrijedili za svaki oblik društvene organizacije (osim trivijalnosti poput formule prema kojoj nijedno društvo ne može konzumirati više nego što proizvodi, bez da pritom ne reducira vlastite zalihe bogatstva – bilo da je riječ o plodnosti zemlje, ukupnoj populaciji, masi sredstava za proizvodnju itd.). Svaki zasebni društveni oblik jedne ekonomske organizacije ima i zasebne ekonomske zakone. *Kapital* se stoga ograničava na istraživanje onih zakona koji određuju kapitalistički način proizvodnje. U tom smislu, to djelo nije “čista” ekonomska teorija. Za Marxa, “čista” ekonomska teorija, odnosno teorija apstrahirana od specifične društvene strukture, nije ni moguća. Ona bi bila istovjetna kakvoj “čistoj anatomiji” apstrahiranoj od konkretnе vrste bića koja se treba istražiti. Analogiju možemo razvijati i dalje. Dakako, postoji *komparativna anatomija* kao grana prirodnih znanosti korisna za produbljivanje našeg znanja o ljudskoj i životinjskoj psihologiji, ali ona je samo usputna pojавa u razvoju anatomskog razumijevanja zasebne vrste. Na isti način, Marxova teorija historijskog materijalizma doista uključuje komparativnu ekonomsku analizu – primjerice ispitivanje evolucije ljudskog rada, produktivnosti ljudskog rada, društvenog viška proizvoda i ekonomskega rasta – od robovlasništva preko feudalizma do kapitalizma. Ali takva usporedba može dati rezultat jedino temeljem analize zasebnog načina proizvodnje, od kojih svaki ima vlastitu ekonomsku logiku i zakone kretanja. A oni se ne mogu zamijeniti ili podvesti pod “vječne” ekonomske zakone. Analogiju možemo privesti konačnom zaključku. Ako netko pokušava pronaći bazičnu jezgru “svake” anatomije, on napušta oblast zasebne znanosti i ulazi u novu: biologiju ili biokemiju. Slično tome, ako netko pokušava otkriti osnovne hipoteze rada koje bi vrijedile za “svaki” ekonomski sistem, on iz oblasti ekonomske teorije prelazi u oblast znanosti o društvenim strukturama: historijski materijalizam.

Marxova ekonomска teorija i njegov temeljni rad *Kapital* bazirani su na shvaćanju relativnosti, *društvene uvjetovanosti i historijske ograničenosti* svih ekonomskih zakona. Pri društveno-ekonomskom razvoju čovječanstva, robna proizvodnja, tržišna ekonomija ili distribucija društvenih resursa između različitih proizvodnih grana prema "objektivnim ekonomskim zakonima", koji se odvijaju "iza leđa samih proizvođača", ne odgovaraju "ljudskoj prirodi", nisu oduvijek postojali niti će zauvijek postojati. Pojašnjavajući korijene kapitalističkog načina proizvodnje, *Kapital* ukazuje na neizbjježno historijsko posrnuće i nestanak tog istog društvenog uređenja. Ekonomска teorija utemeljena na historijskoj relativnosti svakog ekonomskog sistema i njegovoј strogoj ograničenosti vremenom, podsjeća gospodu kapitaliste, njihove prirepke i apologete kako je sam kapitalizam produkt historije. Nestat će u dogledno vrijeme kao što se i rodio. Novi društveni oblik ekonomске organizacije tada će zamijeniti kapitalistički: funkcionirat će prema zakonima drukčijima od onih koji određuju kapitalističku ekonomiju.

Ipak, *Kapital* se ne bavi isključivo kapitalističkim načinom proizvodnje, iako je otkrivanje zakona koji određuju ovaj način proizvodnje ključni zadatak tog djela. Kapitalistička proizvodnja je razvijena robna proizvodnja, a ona razotkriva kretanja i kontradikcije skrivene u svim osnovnim "celijama" – robama. Stoga ne treba čuditi što Marx ne započinje prvi svezak *Kapitala* analizom kapitalističkog načina proizvodnje, kapitala ili najamnog rada, čak niti analizom odnosa najamnog rada i kapitala. Nemoguće je znanstveno, adekvatno i u cijelosti analizirati bilo koju od navedenih kategorija, koje odgovaraju temeljnoj strukturi kapitalističkog društva, bez prethodne analize vrijednosti, razmjenske vrijednosti i viška vrijednosti. Zauzvrat, potonje kategorije ovise o analizi robe i rada koji te robe proizvodi.

Kao što višak vrijednosti i kapital logično nastaju analizom vrijednosti i razmjenske vrijednosti, tako i kapitalistički način proizvodnje historijski nastaje razvojem robne proizvodnje: bez pojave sitne robne proizvodnje ne bi bilo ni kapitalizma. *Kapital, Osnovi kritike političke ekonomije* i druga glavna Marxova ekonomska djela stoga uključuju mnoge analize sitne robne proizvodnje, načina proizvodnje koji je u mnogostrukim oblicima trajao 10.000 godina, a svoj vrhunac doživio tek između 13. i 16. stoljeća u Niskim zemljama^{o1}, Sjevernoj Italiji,

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

02 I. I. Rubin, *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, Detroit, 1972, str. 254–6; Lucio Colletti, *Marksizam i Hegel*, NLB, London, 1973, str. 131–2; Louis Althusser, *Objekt kapitala u Kako čitati Kapital*, NLB, London, 1970, str. 113–17, 124–6. Postoјi i jedna lucidna primjedba samog Marxa, iz Šeste glave prvog sveska *Kapitala*: “Ipak, promet roba i promet novca u određenim granicama, otud određeni stepen razvoja trgovine, jeste pretpostavka, polazna točka stvaranja kapitala i kapitalističkog načina proizvodnje” (Vidi Šestu glavu str. 89).

03 Karl Marx, *Kapital*, Moskva, 1962, Vol. 3, str. 172–4; Friedrich Engels, *Zakon vrijednosti i profitne stope*, ibid. (dodatak), str. 873–6; Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin, 1925, str. 199–232; Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, London, 1969, Vol. 1, str. 65–8.

04 Mandel, op. cit., str. 59–65.

kasnije i Velikoj Britaniji (do određenog stupnja i u Japanu prije Meiji revolucije).

Prigovori su uznapredovali – od strane ranih russkih marksista poput Bogdanova, kasnjih komentatora poput Rubina i suvremenih marksista poput Lui Colletija i Louisa Althussera⁰² – o stavu koji je inicirao Engels, Roza Luxemburg podržala, a kojeg i sam podržavam⁰³ da Marxov *Kapital* pruža ne samo temeljnu analizu kapitalističkog načina proizvodnje, nego ujedno i značajne komentare na čitav historijski period koji uključuje važni fenomen sitne robne proizvodnje.

Međutim, ovi prigovori temelje se na dvostrukom brkanju. Istina jest da je kapitalistički način proizvodnje jedini oblik društvene organizacije ekonomije koji u sebi sadrži razvijenu robnu proizvodnju. Stoga bi bilo pogrešno smatrati kako je, primjerice, helenističkim robovlanskičkim društvom ili klasičnim Islamskim carstvom – kao dva oblika društva sa izrazito razvijenom sitnom robnom proizvodnjom, novčanom ekonomijom i međunarodnom trgovinom) – vladao “zakon vrijednosti”. U navedenim pretkapitalističkim načinima proizvodnje, robna proizvodnja bila je pomiješana sa, te u krajnjoj instanci podređena organizaciji proizvodnje nekapitalističke naravi (prije svega poljoprivrednoj proizvodnji), odnosno proizvodnji koja slijedi drugčiju ekonomsku logiku od one koja upravlja razmjenom roba ili akumulacijom kapitala.

Ali to nipošto ne implicira da u društvima u kojima je sitna robna proizvodnja postala dominantan način proizvodnje (tj. tamo gdje većinu proizvođača čine slobodni seljaci i zanatlije koji posjeduju i razmjenjuju proizvode svoga rada), zakoni koji određuju razmjenu roba i cirkulaciju novca ne vrše snažan utjecaj na ekonomsku dinamiku. Ustvari, u tim društvima upravo razvoj zakona vrijednosti vodi razdvajaju proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju, premda čitav niz društvenih i političkih kretanja utječe na proces rađanja modernog kapitalizma, čas ga požuruje, čas usporava, ili kombinira s trendovima koji vode različitim smjerovima.

S druge strane, ako je istina da “ekomska računica bazirana na količini društveno izjednačenog rada” ostvaruje svoju punu formu jedino u kapitalizmu, i to isključivo kao objektivni ekonomski zakon, a ne kao svjesna odluka vlasnika roba, onda iz toga uopće ne slijedi da se “izračun količine rada” ne može pojavit već u pretkapitalističkim društvima u kojima robna proizvodnja

već postaje regularna. Štoviše, upravo se u razdobljima kada je sitna robna proizvodnja već naširoko prisutna, ali istovremeno pomiješana s tradicionalnim oblicima “naturalne” ekonomске organizacije, što podrazumijeva svjesnu raspodjelu ekonomskih resursa i društvenog rada između raznih oblika proizvodnje (kroz običaje, navike, obrede, religiju, vjećanje starješina, skupove sudionika itd.), javlja potreba za svjesnim računanjem “količina rada”, upravo kako bi se izbjegle osnovne nepravde i nejednakosti u društvenim organizacijama koje se još uvijek temelje na visokom stupnju društvene jednakosti i povezanosti. Ja sam pokušao empirijski dokazati kako je to i bio slučaj, u raznim historijskim razdobljima, na raznim krajevima svijeta.⁰⁴

To ne znači da je zakon vrijednosti “produkt pretkapitalističke historije”. Niti znači da su ta, još uvijek relativno primitivna društva, bila opterećena istom maničnom potjerom za materijalnim nagradama i mjerenjima troškova radnog vremena prema djeličima sekunde, kao što su danas naša; to su ipak “čisti” produkti buržoaskog društva. Ali znači da se embrioni oblici “zakona vrijednosti” mogu pronaći u embrionom razvoju robne proizvodnje, baš kao što roba, “osnovna celija” kapitala, u embrionom obliku sadrži sve unutrašnje kvalitete i proturječnosti te društvene kategorije. Poricati tu historijsku dimenziju Marxove analize značilo bi pretvoriti projekto kapitalizma u nerješivu misteriju.

Netko bi mogao prigovoriti da je sve to sporna točka za same ekonomiste, odnosno da je to predmet interesa antropologa, etnologa i povjesničara. Međutim, implikacije su zapravo izuzetno dalekosežne. Ako tvrdimo da analiza zakona kretanja kapitalističkog načina proizvodnje nužno uključuje barem neke osnovne elemente analize ekonomskog fenomena validnog za sve historijske epohe koje obuhvaćaju ekonomsku organizaciju unutar koje postoji robna proizvodnja, mi ujedno i proširujemo vrijednost dijelova *Kapitala* za prošlost, ali i za budućnost. Jer fenomen robne proizvodnje očito preživjava, barem djelomično, u društvima u kojima je vladavina kapitala već ukinuta, ali koja još uvijek nisu u potpunosti besklasna, odnosno socijalistička društva: SSR i Narodne republike Istočne Europe, Kina, Sjeverni Vietnam, Sjeverna Koreja i Kuba. *Kapital* nije vodič za razumijevanje zakona kretanja tih društava kao što nije ni vodič za razumijevanje razvijenih kasnih srednjovjekovnih društava baziranih na sitnoj robnoj proizvodnji.

- 05 Karl Korsch, *Marksizam i filozofija*, NLB, London, 1970, str. 54-60.
- 06 Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Beč, 1923, p. X.
- 07 Marx, pismo Mauriceu Lachatreu od 18. ožujka 1872.; vidi *Uvod francuskom izdanju*, str. LXV.
- 08 Vidi prvi svezak *Kapitala*, str. LXIII-LXIV.

Ali nas može mnogo podučiti o dinamici (i dezintegrijućoj logici) robne proizvodnje i novčane ekonomije u takvim nekапitalističkim društvima, i proturjeđima koja ona uvode u specifične i čiste zakone kretanja potonjih.

Ako *Kapital* nije studija o vječnim ekonomskim zakonima, sadrži li barem znanost o kapitalističkoj ekonomiji? Neki marksisti, poput Nijemca Karla Korschha, poriču to.⁰⁵ Kao i mnogi buržoaski kritičari Marxa, i on smatra da je *Kapital* prvenstveno instrument za revolucionarno svrgavanje kapitalizma od strane radništva. Prema njima, nemoguće je odvojiti znanstveni sadržaj *Kapitala* od njegovih "revolucionarnih" namjera, kao što je pokušao uraditi austrijsko-njemački marksist Rudolf Hilferding.⁰⁶ Ove tvrdnje ne obaziru se na osnovnu distinkciju koju su Marx i Engels uveli između utopijskog i znanstvenog socijalizma. Počevši od 1843., Marx je doista ostao revolucionar do kraja svog života. Međutim, smatrao je kako socijalizam (komunizam) mora imati znanstveno utemeljenje. Znanstvena analiza kapitalističkog načina proizvodnje trebala je biti njegov kamen temeljac, jer pokazuje kako i zašto kapitalizam kroz vlastiti razvoj stvara ekonomске, materijalne i socijalne preduvjete društvu udruženih proizvođača. U tom pogledu i s tim ciljem, Marx je težio analizirati kapitalizam na objektivan i strogo znanstven način. Drugim riječima, on nije dao oduška vlastitoj agresivnoj mržnji prema određenom obliku ekonomске organizacije, radi revolucionarne strasti ili suošjećanja prema ugnjetavanim i potlačenima; niti je bio motiviran osobnim inatom, teškim materijalnim položajem ili psihičnom nestabilnošću. Marx je nastojao otkriti objektivne zakone kretanja. Marx nije prezirao nikoga više, uključujući i buržoaske filistre, od ljudi sa znastvenim pretenzijama koji su svejedno namjerno izokretali empirijske podatke ili falsificirali rezultate istraživanja kako bi udovoljili vlastitim potrebama. Upravo zato što je bio uvjeren da je stvar proletarijata od odlučne važnosti za čitavu budućnost čovječanstva, htio je pružiti kao kamen čvrstu znanstvenu istinu, a ne klimavu platformu retoričke pogrde ili vlastite puste želje.

Friedrich Engels, 1820-1895.

45

Metoda *Kapitala*

Sama svrha *Kapitala* ujedno je i jasan podsjetnik znanstvene metode koju je Marx primijenio u svom temeljnog djelu – metode materijalističke dijalektike. Marx nije ostavljao prostora dvojbi kako je on upravo kroz tu metodu shvaćao vlastiti rad. U pismu Mauriceu Lachatreu, uredniku prvog francuskog izdanja prvog sveska *Kapitala*, inzistirao je na činjenici kako je on prva osoba koja je primijenila tu metodu u studiji ekonomskih problema.⁰⁷ Ponovno, u svom pogовору drugom njemačkom izdanju prvog sveska, Marx je precizirao kako je upotreba dijalektičke metode *differentia specifica Kapitala*, ono što ga izdvaja od svih ranijih ekonomskih analiza.⁰⁸

Kada se u proučavanju ekonomskih problema primjeni dijalektička metoda, ekonomski fenomeni se ne promatraju odvojeni jedni od drugih, prema vlastitim komadićima i dijelovima, već u svojoj unutarnjoj povezanosti kao integrirani totalitet, strukturiran oko i prema dominantnom načinu proizvodnje. Spomenuti je totalitet stoga analiziran prema svim aspektima i manifestacijama, uvjetovan izvjesnim zakonima kretanja, što također vodi njegovim korijenima, kao i neizbjegnom nestanku. Otkriveno je kako zakoni kretanja datog načina proizvodnje nisu ništa drugo nego razotkrivanje unutarnjih proturječnosti one strukture koja određuje njegovu prirodu. Zadanu ekonomsku strukturu u isto vrijeme karakteriziraju jedinstvo i borba ovih proturječnosti, od kojih oboje određuju konstantne promjene kroz koje ona prolazi. Ove (kvantitativne) promjene koje se stalno zbivaju u danom načinu proizvodnje kroz adaptaciju, integraciju reformi i samoobranu (evoluciju), razlikuju se od onih (kvalitativnih) promjena koje kroz nagle skokove stvaraju drukčiju strukturu, novi način proizvodnje (revolucija).

Marx jasno suprotstavlja vlastitu dijalektičku metodu istraživanja i nauke Hegelovo, iako nikada nije okljevao priznati svoju zahvalnost njemačkom filozofu koji je, potaknut Francuskom revolucijom, katapultirao dijalektičku metodu nazad u moderni svijet. Hegelova dijalektika bila je idealistička: glavno kretanje bilo je ono apsolutnog duha; materijalna stvarnost samo je izvanjska pojava idealne esencije. Upravo suprotno, Marxova je dijalektika materijalistička: "kod mene je idejni svijet samo materijalni svijet prenijet i prerađen u čov-

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

09 Ibid, str. LXIII.

10 Engels, pismo Conradu Schmidtu od 1. studenog 1891, u Marx/Engels, Izabrana korespondencija, Moskva, 1965, str. 439.

11 Lenin, Plan Hegelove dijalektike (Logika), Sabrana djela, Vol. 38, str. 319.

12 "Tu će se pokazati otkuda potječe način shvaćanja čiste i vulgarne ekonomista, naime otuda što se u njihovu mozgu uvijek odražava samo neposredni povijesni oblik odnosa, a ne njihova unutrašnja povezanost. Uostalom, ako bi stvar bila takva, čemu bi uopće bila potrebna nauka?" (pismo Marx-a Engelsu, 27. lipnja 1867., Izabrana korespondencija, str. 191). Vidi također treći svezak Kapitala, str. 171.

13 Karl Marx, Randglossen zu A. Wagners "Lehrbuch der politischen Oekonomie", MEW 19, str. 364, 368-9 (engleski prijevod u Teorijskoj praksi, br. 5, London, 1972). Ovdje pod nazivom Glose na marginama Udžbenika političke ekonomije Adolpha Wagnera.

jekovoj glavi".⁰⁹ Temeljni zakoni kretanja povijesti su zakoni stvarnih ljudi, koji sami proizvode vlastitu materijalnu egzistenciju unutar određenog društvenog okvira. Razvoj misli odgovara u krajnjoj instanci tom temeljnom kretanju, i reflektira ga, iako kroz mnoštvo posredovanja. Stoga je i znanstveni proces razmišljanja, kroz kojeg je Marx došao do razumijevanja kapitalističkog načina proizvodnje, i sam proizvod tog istog načina proizvodnje, buržoaskog društva i njegovih proturječnosti. Tek sekundarno ga se može gledati kao produkt razvoja mnogih znanosti i ideologija: klasične njemačke filozofije, engleske političke ekonomije, francuske historiografije i političke nauke, pred-markovskog socijalizma. Jedino je razvoj buržoaskog društva i njegovih kontradikcija, ponajviše borbe kapitala i rada, omogućio Marxu da asimilira, kombinira i preobrazi sve te znanosti na specifičan način, u specifičnom smjeru. Pa ipak, iako je materijalistička dijalektika zapravo Hegelova (idealistička) dijalektika "ponovno obrnuta na pravu stranu", obje imaju zajednička svojstva. Dijalektika kao logika kretanja pretpostavlja da sva kretanja, sve evolucije, bilo da se radi o evoluciji prirode, društva, ili ljudske misli, sadrže određene generalne forme koje se nazivaju "dijalektikima".¹⁰ U načinu na koji je *Kapital* stvoren, i Engels i Lenin uvidjeli su upečatljivu primjenu te dijalektičke metode; tako Lenin kaže da nam Marx možda nije ostavio svoju kratku raspravu o dijalektici, ali je zato ostavio *Kapital*, koji je primjena materijalističke dijalektike na polju ekonomskih fenomena.¹¹

Upravo stoga što je Marxova dijalektika materijalistička, ona se ne zasniva na intuiciji, predrasudama ili mistifikatorskim postavkama, već na punoj primjeni znanstvenih podataka. Istraživačka metoda mora se razlikovati od metode izlaganja. Empirijske činjenice moraju se prvo prikupiti, a dobivena saznanja u potpunosti shvatiti. Tek kada je to postignuto može se provesti dijalektička reorganizacija materijala kako bi se razumio totalitet. Ako je sve to učinjeno uspješno, rezultat je "reprodukциja" čovjekova mišljenja o ovom materijalnom totalitetu: kapitalističkom načinu proizvodnje.

Glavna opasnost po svakog znanstvenika uključenog u istraživanje društvenih fenomena jest da uzima stvari zdravo za gotovo. Razlika između pojavnosti i suštine, koju je Marx naslijedio od Hegela¹² i koja je bitan sastojak dijalektičke metode istraživanja, nije ništa doli stalno nastojanje da se prodre što dublje kroz uzastopne

slojeve fenomena, prema zakonima kretanja koji objašnjavaju zašto se taj fenomen razvija u određenom smjeru i na određene načine. Neumorna potraga za novim pitanjima i odgovorima, neumorna preispitivanja svega, i to tamo gdje drugi vide gotove odgovore i vulgarne dokaze; to je svakako jedna od glavnih zasluga Marxa kao revolucionarnog inovatora u ekonomskoj znanosti.

No, za Marxa, materijalističkog dijalektičara, razlika između suštine i pojavnosti nipošto ne implicira da je "pojavnost manje stvarna" od "suštine". Primjerice, utvrđeno je da kretanje vrijednosti određuje kretanje cijena. Ali Marx materijalist smijao bi se svakom "marksistu" koji bi tvrdio da su cijene "nestvarne" zato što je utvrđeno da su određene kretanjima vrijednosti. Razlikovanje "suštine" i "pojavnosti" odnosi se na različite stupnjeve determiniranosti, točnije procesa spoznaje, a ne na različite stupnjeve stvarnosti. Ako se nastoji objasniti kapitalistički način proizvodnje u svom totalitetu, nije dovoljno poznavati isključivo "temeljnu suštinu" – "zakon vrijednosti". Nužno je integrirati "suštinu" i "pojavnost" kroz sve njihove posredne spone, kako bi se objasnilo kako i zašto se određena suština pojavljuje u jednom konkretnom obliku, a ne u drugom. "Pojavnosti" nikada nisu slučajne ili samorazumljive. One postavljaju problem i moraju biti objašnjene u svom kretanju, a to objašnjenje pomaže kako bi se prodrlo kroz nove slojeve misterije te nas opet dovelo bliže punom shvaćanju specifičnog oblika ekonomске organizacije koju želimo razumjeti. Poricati potrebu za reintegracijom "suštine" i "pojavnosti" bilo bi nedijalektički i mistifikatoriški kao i da prihvativimo "pojavnosti" kakve jesu bez da pokušavamo otkriti temeljne sile i kontradikcije koje nastoji sakriti od oka površnog i empirističkog promatrača.

Način na koji *Kapital* započinje analizom osnovnih kategorija robne proizvodnje, tj. temeljnom jedinicom ("osnovnom celijom") kapitalističkog ekonomskog života – robom, često se uzima kao model primjene dijalektičke metode. Sam Marx otvoreno kaže da ne polazi od vrijednosti kao temeljnog koncepta, već od robe kao elementarnog materijalnog fenomena koji se nalazi u samim temeljima kapitalizma, jedine ekonomске organizacije koja se temelji na razvijenoj robnoj proizvodnji.¹³ Strogo govoreći, ispravno je, ali ipak nedovoljno kazati kako se Marxova metoda sastoji od "penjanja s

Vladimir I. Lenin, 1870-1924.

¹⁴ Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, Pelican Marx Library, str. 101. Vidi pod suprotnim Leninom (op.cit., str.171): "Misao koja polazi od konkretnog prema apstraktnom...ne bježi dalje od istine, već joj se približava". U svojim komentarima na tri sveska *Kapitala*, napisanim ranih tridesetih, D.I. Rosenberg zanimalivo primjećuje da su Marxove apstrakcije zauzvrat konkretnе, dokle god su povezane s konkretnom ekonomskom formacijom i historijski determinirane. One nisu ni arbitrarne ni apriorne apstrakcije. (Vidi španjolski prijevod originalnog ruskog teksta, objavljen od *Seminar de El Capita'*, Escuela Nacional de Economia, UNAM, Mexico, Cuademo I, str.46).

¹⁵ Vidi na ovu i povezane teme, između ostalog: Otto Morf, *Geschichte und Dialektik in der politischen Oekonomie*, Frankfurt, 1970; Evald Vasiljevič Iljenkov, *La dialettica dell'astratto e del concreto nel Capitale di Marx*, Milan, 1961; Karel Kosík, *Die Dialektik des Konkreten*, Frankfurt, 1967; Jindřich Zelený, *Die Wissenschaftslogik und Das Kapital*, Frankfurt, 1969; Leo Kofler, *Geschichte und Dialektik*, Hamburg, 1955 itd.

¹⁶ Na primjer, Eugen von Böhm-Bawerk, *Karl Marx i kraj njegova sustava*, New York, 1949, str. 117; Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899., str. 51-71; Karl Popper, *Otvoreno društvo i njegov neprijatelji*, London, 1962, Vol. 2, str. 82; Vasilij Leontjev, *Značaj Marxove ekonomije za vremenu ekonomsku teoriju*, American Economic Review Supplement, mart 1938., reizdano u Horowitz, *Marx i moderna ekonomija*, London, 1968. str. 95, itd.

¹⁷ "Koliko su god bitni ovi tehnički doprinosi za napredak ekonomski teorije, kad danas ocjenjujemo Marxa postignuća, zasjenjeni su njegovom brijančnom analizom dugoročnih tendencija kapitalističkog sistema. Evidencija je uistinu impresiv-

apstraktnog prema konkretnom".¹⁴ On zapravo polazi od materijalno-konkretnih elemenata kako bi potom zašao u teorijsku apstrakciju, koja mu zatim pomaže da reproducira konkretni totalitet u svojoj teorijskoj analizi. U svom bogatstvu i razvijanju, konkretno je uvijek spoj bezbroj teorijskih "apstrakcija". Ali materijalna konkretnost, stvarno buržoasko društvo, postoji prije svih ovih znanstvenih nastojanja, u konačnoj instanci ih i određuje, te ostaje konstantna praktična referentna točka koja testira ispravnost teorije. Jedino ako se reprodukcija ove konkretnе sveukupnosti u čovjekovim mislima približi stvarnoj materijalnoj sveukupnosti, može se reći da je misao znanstvena. Na prvi pogled, kretanje koje dominira prvim sveskom *Kapitala* pojavljuje se kao pokret ekonomskih kategorija, od robe i njezinih unutarnjih proturječja do akumulacija kapitala i njegova sloma. Pitanje koje se često postavlja jest sljedeće: je li ovo kretanje samo apstraktni pregled "suštine" kapitalizma, ili je debelo pojednostavljeni odraz stvarnog ekonomskog razvijatka, odnosno stvarne povijesti od prve pojave robne proizvodnje do kompletne kapitalističke proizvodnje na Zapadu, pročišćen od svih sekundarnih i mješovitih oblika koji bi samo zamračili bazičnu prirodu ovog kretanja?

Na ovo pitanje nemoguće je odgovoriti kratkim "da" ili "ne". Robe proizvedene sporadično u pretkapitalističkim društvima, na marginama glavnih procesa proizvodnje i potrošnje, očito ne mogu izazvati zastrašujuću "logiku zakona vrijednosti", koji Marx maestralno razotkriva u *Kapitalu*. Robna proizvodnja kao temeljna i dominantna odlika ekonomskog života prepostavlja kapitalizam, odnosno društvo u kojem su radna snaga i instrumenti proizvodnje i sami postali robe. U tom je slučaju istinito da je analiza prvog sveskog *Kapitala* logička (bazirana na dijalektičkoj logici), a ne historijska.

Međutim, dijalektika implicira da svaki fenomen ima svoj postanak i kraj, da ništa nije vječno niti svršeno jednom zauvijek. Stoga je historijska ciljija kapitala ujedno i ključ razumijevanja logičke analize kapitala: filogeneza i embriologija ne mogu se u potpunosti odvojiti. Unutar kapitalističke akumulacije koja se svakodnevno odvija u suvremenom kapitalističkom životu, reproducirani su neki elementi primitivne akumulacije kapitala: bez te primitivne akumulacije ne bi bilo kapitalističkog načina proizvodnje. Prema tome, logička analiza

ipak odražava neke osnovne trendove historijskog razvoja. Najjednostavniji oblici pojave nekih "ekonomskih kategorija" (koje su samo oblici materijalne egzistencije i materijalne stvarnosti koje ljudski um zapaža i pojednostavljuje) su često i njihovi primitivni, točnije izvorni oblici. Koliko se god ovakva interpretacija činila kontroverznom, teško je poreći da je upravo jedinstvo logičke i historijske analize bio način na koji su Marx i Engels shvaćali svoju metodu.¹⁵

Od Bernsteina i Poperra pa sve do suvremenih akademskih ekonomista, nastala je čitava literatura na temu "beskorisne", "metafizičke", čak i "mistifikatorske" prirode dijalektičke metode koju je Marx posudio od Hegela.¹⁶ Pozitivistička skučenost pogleda ovih kritičara svjedoči upravo suprotnom – Marxovoj širini historijske vizije i prodornoj lucidnosti, tj. nečemu što je postigao upravo zahvaljujući dijalektičkoj metodi. Zahvaljujući toj metodi, Marxov *Kapital* pojavljuje se kao div naspram suvremenih ekonomskih analiza. *Kapital* nije bio priručnik koji bi pomogao vladama da riješe probleme deficit-a, niti kakvo banalno pojašnjenje svih uzbudljivih događanja koja se odvijaju na tržištu kada gospodin Smith ne može pronaći kupca za svojih posljednjih 1.000 tona željeza. Namjera je bila pokušati pojasniti što bi se dogodilo radu, strojevima, tehnologiji, veličini produzeća, socijalnoj strukturi stanovništva, diskontinuitetu ekonomskog rasta, te odnosu radnika i rada, kada bi kapitalistički način proizvodnje razotkrio sve svoje užasne potencijale. Iz tog kuta gledanja, postignuće *Kapitala* zaista je impresivno. Upravo radi Marxa kapaciteta da istraži dugoročne zakone kretanja kapitalističkog načina proizvodnje u svojoj suštini, ne obazirući se na tisuće sekundarnih aspekata, njegova tadašnja dugoročna predviđanja u povijesti su se pokazala točnima: zakon akumulacije kapitala, stalni tehnološki napredak, ubrzani porast produktivnosti i intenzivnosti rada, rastuća koncentracija i centralizacija kapitala, transformacija velike većine ekonomski aktivnih ljudi u prodavače (vlastite) radne snage, pad profitne stope, povećanje stope viška vrijednosti, periodične recesije, neizbjegnja klasna borba kapitala i rada, porast revolucionarnih pokušaja svrgavanja kapitalizma.¹⁷

Ovo stajalište često se osporavalo na dva polja. Za kritičare Marxa, najlakši način diskreditacije jest jednostavno negiranje toga da su se ikada potvrdili zakoni kretanja kapitalističkog načina proizvodnje koje je on

na: rastuća koncentracija bogatstva, rapidna eliminacija malih i srednjih poduzeća, progresivno ograničavanje konkurenčije, neprestani tehnološki napredak u pratinji stalno rastuće važnosti postojanog kapitala, i, ne i najmanje važno, neumanjuća amplituda uzastopnih poslovnih ciklusa- nenadmašan niz ispunjenih prognoza, protiv kojih moderna ekonomska teorija ima malo toga reći, svoj uglednost unatoč” (Leontijev, op.cit., str. 94).

¹⁸ Klasični primjer takve hiper-simplifikacije daje Paul Samuelson. On reducira zakone kretanja kapitalističkog načina proizvodnje na dva(!): “pauperizacija radničke klase”, “rastuća monopolizacija pod kapitalizmom”, te za prvo zaključuje da se “jednostavno nikada nije dogodila”, dok za drugo konstatira da “je trideset godina Marx bio u pravu sa svojim proročanstvom, iako sljedećih sedamdeset godina nije potkrijepljeno najdetaljnijim istraživanjima industrijske koncentracije”. Sve je potom okrunjeno zaključnom tvrdnjom da je Marx mislio da postoji “neizbjegjan zakon kapitalističkog razvoja prema kojem će se poslovni ciklusi samo pogorsavati” i da ni to nije točno (Paul A. Samuelson, “Marxova ekonomija kao ekonomija”, *American Economic Review*, Vol. 57 (1967), str. 622-3).

¹⁹ Karl K. Popper, *Predviđanje i proročanstvo u društvenim znanostima u Pretpostavke i pobijanja – Rast znanstvenog znanja*, London, 1963, str. 339.

²⁰ Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Vol. 2, čitavo poglavje 23, posebno str. 210.

²¹ Lenjin, op. cit., str. 319: “Svi ti momenti (stupnjevi, faze, procesi) spoznaje kreću se iz smjera subjekta prema objektu, bivaju testirani u praksi čime dolaze do istine...”.

²² Zabavan obol ovoj naizgled absurdnoj hipotezi “drugih” zamislivih zakona kretanja dao je Vilfredo Pareto u “kritici” Marxove teorije vrijednosti. Kako bi dokazao da je Marx imao

otkrio. To se generalno radi na način da se ti zakoni reduciraju na nekoliko pogrešnih i pojednostavljenih formula: “rastuća pauperizacija radničke klase” i “sve gore ekonomske krize”.¹⁸ Nešto profinjeniji prigovor dao je Karl Popper kada je poricao i samu mogućnost, a onda i znanstvenu prirodu, takvih “zakona”, pri čemu ih je nazivao “bezuvjetnim historijskim proročanstvima” koja se moraju jasno odvojiti od “znanstvenih predviđanja”. “Uobičajena predviđanja u znanosti su uvjetna. Ona tvrde da će određene promjene (recimo, temperatura vode u čajniku) pratiti i neke druge promjene (recimo, kipljenje vode)”¹⁹, kazao je Popper. On poriče znanstvenu narav *Kapitala* tvrdeći da se, za razliku od znanstvenih teorija, njegove hipoteze ne mogu znanstveno testirati.²⁰

Takve primjedbe očito se temelje na nedostatku shvaćanja same naravi materijalističke dijalektike koja, kako je to primijetio Lenjin, zahtijeva stalnu verifikaciju putem prakse čime se obogaćuje predmet spoznaje.²¹ Biće doista lako “dokazati” pogrešnost Marxovih analiza da je iskustvo pokazalo da su razvitkom kapitalističke industrije tvornice postajale sve manje, te da je industrija postajala sve manje ovisna o tehnologiji, ili da je sve većim snabdijevanjem kapitala od strane radnika, to više radnika postajalo vlasnicima svojih tvornica, tim je manje njihove plaće odlazilo na potrošačka dobra, a tim više na njihova vlastita sredstva za proizvodnju. Da je doista bilo desetljeća bez ekonomskih fluktuacija ili potpunog nestanka sindikata i udruga poslodavaca (što bi proizašlo iz nestanka kontradikcija između kapitala i rada, pošto su radnici postali vlasnici vlastitih sredstava i uvjeta proizvodnje), tada bi se moglo reći da je *Kapital* smeće koje nije uspjelo predvidjeti što će se dogoditi u stvarnom kapitalističkom svijetu stoljeće nakon njegove publikacije. Dovoljno je usporediti stvarni povijesni razvoj od 1867. s onim što je Marx predvidio s jedne strane, s bilo kojim takvim alternativnim “zakonima kretanja” s druge strane, kako bismo razumjeli koliko je izvaredno bilo Marxovo teorijsko postignuće, odnosno koliko čvrsto odolijeva eksperimentu historijskog testa.²²

Plan *Kapitala*

Kapital nije bio rezultat spontanog stvaralaštva niti Marxova iznenadnog interesa prema ekonomskim pro-

blemima. Još otkad je ovaj doktor filozofije (Jena, 1841.) postao komunist tijekom 1840-ih, živeći pod pritiskom tadašnjih socijalnih problema (tretman prema kradljivcima drva u rajnskoj provinciji u Pruskoj; ustanak šleskih tekstilnih radnika; štrajkovi u Engleskoj; klasne borbe u Francuskoj), okrenuo se ekonomskim studijama. Ali njegov prvi susret s modernom političkom ekonomijom (čije glavne rezultate možemo čitati u *Ekonomsко-filosofskim rukopisima, Bijedi filozofije, Najamnom radu i kapitalu te Manifestu Komunističke partije*) bio je nagle prekinut pritiskom vanjskih događaja. Budući da je aktivno sudjelovao u politici, Marx se vratio iz Pariza u Njemačku pri samom izbijanju revolucionarnog ustanka 1848., kako bi osnovao i uređivao dnevne novine. Kada je kontrarevolucionarna reakcija potopila Europu nakon kolapsa revolucije, emigrirao je u London gdje je neko vrijeme preživljavao kao novinar. Tadašnji pritisci, zajedno s teretom političkog emigranta u Londonu, odgodili su mogućnost sistematske prezentacije njegove ekonomske teorije za čitavo desetljeće.

Tek kad je, preko Lasallea, jedan izdavač natjerao Marxa da pojasni svoje ekonomske ideje u cjelini, dolazi do njegova ponovnog susreta sa Smithom, Malthusom, Ricardom, J.B. Sayem, Sismondijem i Tookeom, kao i s bogatom riznicom britanske vlade *Blue Books*, što je bio nezaobilazan izvor faktografskog materijala o stanju britanske industrije, trgovine, finansija i života radničke klase. Sistematsko učenje o ekonomskim činjenicama i mislima o kapitalizmu, koje je Marx nastavio oko 1857., donijelo je sljedeće radove:

- (a) prvu grubu skicu *Kapitala*, objavljenu posthumno pod nazivom *Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie)*, napisanu 1857-58.;
- (b) nedovršenu knjigu *Prilog kritici političke ekonomije (Zur Kritik der politischen Oekonomie)*, objavljenu 1859.;
- (c) rukopise 1861-63., dvadeset i tri velike bilježnice, od kojih je Kautsky izdvojio *Teoriju o višku vrijednosti* (poznatu i kao četvrti svežak *Kapitala*). Ovo obuhvaća samo bilježnice VI-XV. Bilježnice I-V bave se temama obrađenima u prvom svesku *Kapitala*; bilježnice XVI, XVII i XVIII bave se temama u trećem svesku *Kapitala*; bilježnice XIX-XXIII se ponovno bave temama iz prvog sveska, i uključuju podužu obra-

ugrađeni *petitio principii* u ranoj teoriji vrijednosti, Pareto je kazao da možemo pretpostaviti i da krojačica unajmljuje svoju mašinu, i njezinu vlastito postojanje, što bi onda vodilo zaključku da je mašina "proizvela" višak vrijednosti (*Introduction a K. Marx Le Capital, extraits faits par P. Lafargue, in Marxisme et économie pure*, Ženeva, 1966, str. 47-8). Ostavimo li po strani to što njegov primjer ne "dokazuje" ništa, značajno je što taj kontramodel implicira: da radnici upošljavaju vlastita sredstva za proizvodnju, te da, kao rezultat toga, posjeduju proizvode svog rada, prodaju ih na tržištu, i time prisvajaju profit (višak vrijednosti) proizveden tijekom procesa proizvodnje. Evidentno je da to nije bio dominantan trend industrijskog razvoja posljednjih 150 godina. Ali, čak i krajem 19. stoljeća, to pitanje se činilo toliko "otvorenim" u Paretovom umu da je uopće mogao razvijati takvu hipotezu bez da je uvidio njezinu evidentnu apsurdnost. To još više naglašava dubinu Marxova uvida u djelovanje kapitalizma.

²³ Dva najčešća, znanstvena izdanja prvog sveska *Kapitala* su ona od Institute for Marxism-Leninism of the Central Committee of the SED (MEW 23) i ona H.J. Liebera i Benedikta Kauckog (Stuttgart, 1962), od kojih oba ukazuju na varijacije u tekstovima među raznim njemačkim i francuskim izdanjima koja su uređivali sami Marx i Engels. Izdanje je Liebera ponešto kompletnije, budući da ukazuje na varijacije u samom tekstu. Izbrojio sam barem stotinu tekstualnih varijacija u Lieberovu izdanju, od kojih su neka važna, ali tek nekoliko njih dovoljno da ih se spomene u uvodu. [Postojeći prijevod je uradio MEW 23. Značajna razlika između ovog i ranijih izdanja na njemačkom i francuskom nazačena je u tekstu].

²⁴ Karl Marx, pismo Engelsu od 2. aprila 1858., u *Izabranoj korespondenciji*, str. 104.

- du povijesti tehnike i upotrebe strojeva unutar kapitalizma;
- (d) rukopise 1864-65., koji se uglavnom bave temama iz trećeg sveska;
- (e) četiri rukopisa napisana između 1865. i 1870., iz kojih je Engels izvukao glavninu materijala za drugi svezak *Kapitala*;
- (f) završnu verziju *Kapitala*, napisanu 1866-67.

Od šest ključnih ekonomskih tekstova zrelog Marxa, prvi je svezak jedini koji je sam autor dovršio i uredio, te koji je čak naknadno i dorađivao na njemačkom i francuskom.²³ Drugi i treći svezak, koji su ostali nedovršeni, posthumno je uz veliki trud izdao Marxov doživotni prijatelj Friedrich Engels. *Teorije o višku vrijednosti* preudio je i izdao Kautsky. *Osnovi kritike političke ekonomije* ugledali su svjetlo dana tek 1939. godine. Značajan dio rukopisa iz 1861-63. još uvijek nije objavljen. Inicijalni plan *Kapitala* bio je sastavljen 1857. konačni plan datira iz 1865-66. U periodu između leži devet godina intenzivnih studija, posebice u Britanskom muzeju, i to u izrazito teškim okolnostima. Marx je bio opterećen stalnim finansijskim poteškoćama, bolešću te smrću troje vlastite djece, među kojima je bio i njegov omiljeni sin Edgar, kao i svojim ponovnim političkim i socijalnim angažmanom, posebice kroz aktivnosti u Međunarodnom udruženju radnika (tzv. Prvo internacionali). Potreba za odgovorom na oštar i klevetnički napad od strane svog političkog protivnika, stanovitog Herr Vogta, koštala je Marxa gotovo godinu i pol dana odgađanja izrade *Kapitala*. Konačno, bolest i loše zdravlje postajali su sve veće prepreke. Za svoje "čireve" sarkastično govorio da će ih buržoazija pamtitи sve do svoje smrti. Ali Marxov zreli rad prožet je prije svega stočkim podnošenjem svih nedaća koje su ga okruživale, prije nego gorčinom proizašlom iz materijalnih poteškoća.

Od samog početka, Marx je nastojao izložiti cjelovitu analizu kapitalizma u svom totalitetu. Inicijalni plan *Kapitala* tome svjedoči i glasi kako slijedi:

1. svezak o kapitalu
  - a) kapital općenito
    - (1) Proces proizvodnje kapitala
    - (2) Proces cirkulacije kapitala
    - (3) Profit i kamata
  - b) o konkurenciji

- c) o kreditu
- d) o dioničkim društvima
- svezak o zemljišnom vlasništvu
- svezak o najamnom radu
- svezak o državi
- svezak o međunarodnoj trgovini
- svezak o svjetskom tržištu i krizama²⁴

Verzija *Kapitala* iz 1865-66. sadrži četiri sveska:

1. Proces proizvodnje kapitala
2. Proces cirkulacije kapitala
3. Oblici procesa u totalitetu
4. Povijest teorije

Roman Rozdolski, čovjek koji je do današnjice posvetio najviše vremena proučavanju ovog procesa, izdvaja čak četrnaest različitih planova *Kapitala* nastalih između rujna 1857. i travnja 1868.²⁵

Postavljaju se dva pitanja. Prvo, zašto je Marx modificirao svoj prvotni plan, i kakve implikacije te modifikacije imaju za razumijevanje Marxove metode i sadržaja *Kapitala*? Drugo, implicira li verzija iz 1865-66. kako (nama danas dostupna) četiri sveska zapravo predstavljaju konačni naum, kako je želio i sam Marx? Odgovori na navedena pitanja sadrže mnoge interesantne implikacije, kako za diskusiju o samoj Marxovoj ekonomskoj teoriji, tako i za rasvjetljavanje doprinosa nekih njegovih talentiranih sljedbenika i učenika.

U stvari, ono što danas zovemo *Kapital* jest Marxov treći pokušaj da predstavi svoje poglede na kapitalistički način proizvodnje u svojoj cjelini. Kao prvi pokušaj, *Osnovi kritike političke ekonomije* iz 1857-58. u potpunosti slijede inicijalni plan *Kapitala*, ali zastaju na glavi 1. a) (3). Drugi pokušaj, koji datira iz perioda 1861-63., još je uvijek neobjavljen, osim dijela *Teorije o višku vrijednosti*. Treći pokušaj jest onaj iz 1865-66., od kojeg danas imamo četiri sveska. Danas znamo i da se Marx, počevši od siječnja 1863., namjeravao baviti zemljišnom rentom kao elementom distribucije maksimalnog viška vrijednosti među različitim sektorima vladajućih klasa. Ipak, čini se kako se tih godina još uvijek držao odvojenih svezaka o najamnom radu, zemljišnom vlasništvu, kreditu, konkurenциji i dioničkim društvima.²⁶

Logika takvog plana implicira namjeru da se odvojeno bavi glavnim društvenim klasama buržoaskog dru-

- 25 Roman Rozdolski, *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen Kapital*, Frankfurt, 1968, Vol. 1, str. 78.
- 26 Karl Marx, pismo Kugelmannu od 28. decembra 1862, MEW 30, str. 639-40; *Teorije o višku vrijednosti*, London, 1969, Prvi dio, str. 404.
- 27 Rosa Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, London, 1956, str. 329-47; Rozdolski, op. cit., Vol. 1, str. 86-97.
- 28 Joan Robinson, *Esej o Marxovoj ekonomiji*, London, 1949, str. VIII-IX.
- 29 Karl Marx, treći svezak *Kapitala*, str. 106-107, 243, etc.; Rozdolski, op. cit., Vol. 1, str. 76.

štva: prvo industrijskim kapitalistima, zatim zemljoposjednicima, te konačno proletarijatom. Osim toga, implicira i naum da strogo odvoji probleme proizvodnje vrijednosti, viška vrijednosti i kapitala od problema kapitalističke konkurenčije, koja se jedino može razumjeti kao ono što proizlazi iz procesa redistribucije prethodno proizvedenog viška vrijednosti.

Ukoliko je inicijalni plan bio nužna odskočna daska prema konačnoj analizi kapitalističkog načina proizvodnje, Marxova daljnja analiza pokazala je da je ipak bio prepreka rigoroznom i konzistentnom ekspozeu zakona kretanja tog načina proizvodnje. Stoga je na kraju morao biti odbačen. Svezak o najamnom radu na kraju je integriran u prvi svezak – *Proces proizvodnje kapitala*. Činilo se nemogućim baviti se najamnim radom odvojeno od proizvodnje viška vrijednosti, točnije od kapitalističkog procesa proizvodnje (Marx se vjerojatno namjeravao baviti fluktuacijom najamnina u šestom svesku o svjetskom tržištu i krizama). Svezak o zemljišnom vlasništvu integriran je, zajedno sa svescima o profitu, kamati, konkurenčiji i dioničkim društvima, u novi treći svezak, koji istražuje ključne oblike kapitalističkog način proizvodnje u svom totalitetu, iz perspektive redistribucije maksimalnog viška vrijednosti proizvedenog među raznim sektorima vlasničkih klasa.

Promatrajući promjenu inicijalnog plana *Kapitala*, možemo shvatiti i što se nije promijenilo. Prvi i drugi svezak *Kapitala* mogu se i dalje podvesti pod pravac "Kapital općenito". Jedino treći svezak, kao originalno zamisljeni četvrti, peti i šesti, koji nikada nisu napisani, spadaju pod pravac "mnogih kapitala". To konkretno znači da za određeni broj problema, poput primjerice, izvora i mehanike "trgovinskih ciklusa" (kapitalističkih kriza hiperprodukcije), u prvom i drugom svesku nema mesta jer se time može baviti jedino sruštanjem s najviših razina apstrakcije, gdje se kapitalom bavimo u njegovim globalnim vezama s najamnim radom, kako bi se istražile međusobne interakcije različitih kapitala. Upravo radi toga što nije uzela u obzir ovu specifičnu strukturu uzastopnih svezaka *Kapitala*, Rosa Luxemburg počinila je metodološku pogrešku kada je Marxa optužila da je konstruirao svoje reproduktivne postavke drugog sveska bez da je riješio "problem realizacije" ili bez da je formulirao teoriju kriza.²⁷ Ovom zanimljivom problemu vratit će se u predgovoru drugom svesku.

Sličnu pogrešku počinila je i Joan Robinson u svom predgovoru drugom izdanju *Eseja o Marxovoj ekonomiji*, gdje tumači kontradikciju između prepostavki vezanih uz realne plaće u prvom i trećem svesku. U prvom svesku, piše Robinson, Marx prepostavlja da rast produktivnosti rada vodi rastu stope eksploracije, dok u trećem svesku smatra da rast produktivnosti rada može voditi, kroz stabilnu stopu eksploracije, do rasta realnih plaća i pada profitne stope.²⁸ Joan Robinson ne razumiće da su prvi i treći svezak na različitim stupnjevima apstrakcije, da se bave različitim pitanjima, i vode do različitih prepostavki kako bi se pojasnila *specifična dinamika* koja daje odgovor na ta pitanja.

U prvom svesku Marx istražuje odnosa kapitala i rada općenito, pri čemu apstrahirira utjecaje međukapitalističke konkurenčije na distribuciju viška vrijednosti i na varijacije realnih plaća. On stoga prepostavlja inicijalno stabilnu realnu plaću dovoljnu za preživljavanje, kako bi pokazao mehaniku kojom kapital proizvodi, prisvaja i povećava višak vrijednosti. U trećem svesku Marx istražuje posljedice kapitalističke konkurenčije na distribuciju i redistribuciju viška vrijednosti među kapitalistima, pa stoga mora u analizu integrirati i posljedice te konkurenčije na stopu eksploracije (primjerice za vrijeme *booma*, kada je stupanj zaposlenosti visok). Kako bi se dobili temeljni odgovori na ova pitanja, logično je apstrahirati fluktuaciju u stopi profita i najamnina u prvom svesku, te prepostaviti stabilnu stopu eksploracije u trećem svesku, ali zatim odbaciti ove pojednostavljene hipoteze (prvi svezak, glava 17; treći svezak, glava 14).

Konačno, iz mnogih napomena razasutih kroz ručopise trećeg sveska jasno je da je Marx zadržao svoju namjeru da dovrši *Kapital* sa svescima o državi, vanjskoj trgovini, svjetskom tržištu i krizama, iako je te probleme izbacio iz finalnog plana *Kapitala*.²⁹ Tek kada neobjavljeni rukopisi iz 1861-63. postanu javno dostupni, moći ćemo znati postoji li negdje gruba skica onoga što je namjeravao razviti u te tri knjige, ili je to namjeravao objaviti kao potpuno nove i unaprijeđene studije o buržoaskom društvu.

U pogledu tih promjena u planiraju *Kapitala* kao cjeline, konačna verzija prvog plana još je upadljivija. Ne smijemo zaboraviti da je prvi svezak, koji je sam Marx uredio, u velikoj mjeri sljednik originalnih i nedovršenih skica drugog i trećeg sveska, koje je kasnije izdao

Joan Robinson, 1903-1983.

³⁰ Prema Maximilienu Rubelu, rukopisi za drugi svezak *Kapitala* nastali su između 1865. i 1870., osim nove verzije prva četiri odjeljka napisana 1877. i kratkog rukopisa iz 1879.; rukopisi za treći svezak datiraju iz perioda 1861-63. i 1865-70. (*Bibliographie des reuves de Karl Marx*, Paris, 1956, str. 22). Stoga opravdano pretpostavljamo da, osim kraćih pasusa izmijenjenih 1877. i 1879., rukopisi korišteni za urediranje drugog i trećeg sveska prethode konačnoj verziji prvog sveska (Vidi također Engelsov uvod u drugi svezak *Kapitala*, str. IX-XIII).

³¹ Karl Marx, treći svezak *Kapitala*, str. 54-55; Friedrich Engels, *Zakon vrijednosti i profitna stopa*, ibid. (dodatak), str. XXXII.

Engels.³⁰ Stoga nam upravo prvi svezak pruža najbolji uvid u Marxova stajališta o kapitalizmu.

Iz mjesta koje prvi svezak zauzima u cjelokupnom planu *Kapitala* možemo riješiti dvije zablude koje se često ponavljaju u diskusijama o Marxovoj ekonomskoj teoriji. Istina je da, prema Marxu i Engelsu, kapitalisti ne razmjenjuju robe koje posjeduju na temelju njihove vrijednosti, dok se u sitnoj robnoj proizvodnji razmjena grubo temelji na vrijednosti.³¹ Ali to ne znači da se prvi svezak *Kapitala*, koji prepostavlja razmjenu roba prema njihovim vrijednostima, bavi pretkapitalističkom robnom proizvodnjom i razmjenom, niti da se tek u trećem svesku počinje istraživati što je to kapitalistička cirkulacija roba. Upravo suprotno, Marx u prvom svesku apstrahira problem redistribucije viška vrijednosti među konkurenčkim kapitalistima (tj. problem izjednačavanja profitne stope), kako bi izolirao i demonstrirao zakone kapitalističke robne proizvodnje i cirkulacije u njihovu "najčišćem", fundamentalnom obliku.

U isto vrijeme pogrešno je prepostavljati da se prvi svezak bavi samo "suštinom" ili "apstrakcijama", dok se tek treći svezak bavi analizom "konkretnog" kapitalizma. Ništa nije "konkretnije" i bliže neposredno vidljivim ekonomskim činjenicama ("pojavnosti") od analize radnog dana, najamnina i strojeva u prvom svesku. Komentatori ovdje brkaju vrstu pitanja koja se rješavaju u prvom svesku s metodom odgovora. Prvi svezak apstrahira kapitalističku konkurenčiju od neu-jednačenog i mješovitog razvoja i samim time od cijena proizvodnje, izjednačavanja profitne stope i, još više, tržišnih cijena, upravo kako bi razotkrio temeljni izvor viška vrijednosti u procesu proizvodnje, što znači proces trošenja radne snage od strane kapitala. Ali taj se problem rješava kombinacijom teorijskih uvida i empirijskih potvrda, i to konstantnim pokušajima da se otkriju posredne spone između "suštine" i "pojavnosti", kroz temeljitu analizu toga kako i zašto se "suština" (vrijednost radne snage) manifestira kroz "pojavnost" (fluktuaciju realnih plaća).

Plan prvog sveska

Prvi svezak *Kapitala* prezentiran nam je kao rigorozna logička konstrukcija. Započinje elementarnom formom kapitalističkog bogatstva, robom i njezinim unutarnjim

proturjećima – između upotrebe i razmjenske vrijednosti. Budući da je proizvod *privatnih* radova, čiji društveni karakter više ne može biti prepoznat automatski, neposredno i direktno, roba može zajedno postojati samo putem nužne posljedice, novca – univerzalnog sredstva razmjene. Međutim, analiza cirkulacija roba u pratični cirkulacije novca vodi razotkrivanju unutarnjih mogućnosti i kontradikcija novca: mogućnost da razmjenska vrijednost utjelovljena u novcu postane autonomni ekonomski čimbenik; umjesto kao posrednik, novac se pojavljuje kao početna i posljednja točka u procesu cirkulacije; kao novac uposlen za gomilanje još novca, to jest kao kapital.

U pretkapitalističkim društvima, kapital se javlja izvan sfere proizvodnje, i rijetko uopće ulazi u tu sferu. Parazitski se hrani na društvenom višku proizvedenom i izvorno prisvojenom od strane nekapitalističkih klasa. Ovdje Marx dolazi do svoje središnje točke. Temeljna razlika između kapitalističkog i pretkapitalističkog načina proizvodnje jest da u kapitalizmu kapital ne samo da prisvaja, već i proizvodi višak vrijednosti. Budući da je to smatrao fundamentalnim u razumijevanju svih aspekata buržoaskog društva, i ekonomskih i političkih, Marx *Kapital* započinje čitavim sveskom posvećenim iscrpanoj analizi procesa proizvodnje. S obzirom da je kapitalistički proces proizvodnje istovremeno i proces proizvodnje vrijednosti, viška vrijednosti i kapitala, kao i proces proizvodnje i konstantne reprodukcije temeljnih antagonističkih društvenih odnosa: onog između najamnog rada i kapitala, prisile proletarijata da prodaje svoju radnu snagu kapitalistima, prisile kapitalista da akumuliraju kapital i time maksimiziraju višak vrijednosti iznudjen od radnika. Prvi svezak koncentriran je oko Marxova glavnog otkrića, pojašnjenja "tajne" viška vrijednosti. Postoji jedna roba, to je radna snaga, čija upotreba vrijednost kapitalistu omogućuje da proizvede novu vrijednost, veću od njezine razmjenske vrijednosti. "Proces proizvodnje" koji Marx analizira u prvom svesku stoga je u suštini proces proizvodnje viška vrijednosti. Proizvodnja viška vrijednosti može se istražiti i još detaljnije, ako se sam kapital podijeli na postojani i promjenjivi. *Postojani kapital* predstavlja onaj dio bogatstva kapitalističke klase kojim ona postiže i задržava monopol nad vlasništvom i pristup materijalnim sredstvima proizvodnje. Time radničkoj klasi u potpunosti onemogućuje samostalno izdržavanje. To je nužan

Roman Rozdolski, 1898-1967.

³² Engelsov sažetak Marxova *Priloga kritici političke ekonomije* Friedrich Engels. Vidi dodatak sveštu tog naziva, London, 1971, str. 225.

preduvjet proizvodnji viška vrijednosti. Ali on se ne proizvodi sam od sebe. Jedino radna snaga živog rada proizvodi dodanu vrijednost, uključujući i višak vrijednosti. Zato Marx taj dio kapitala kojim kapitalisti kupuju radnu snagu naziva *promjenjivim kapitalom*, jer jedino taj dio zaista stvara višak vrijednosti.

Sljedeći korak u analizi jest razlikovanje proizvodnje apsolutnog i relativnog viška vrijednosti. Apsolutni višak vrijednosti stvara se produljenjem radnog dana iznad onog broja sati za vrijeme kojih radnik proizvede vrijednost koja je samo ekvivalent njegove najamnine. Relativni višak vrijednosti stvara se povećanjem produktivnosti rada u sektorima proizvodnje potrošačkih dobara, što radniku omogućuje da reproducira ekvivalent svoje najamnine u kraćem dijelu radnog dana, čime višak vrijednosti raste bez produljenja radnog dana. Marx dodaje i da je stvaranje apsolutnog viška vrijednosti dominiralo u ranim stoljećima kapitalističkog načina proizvodnje (u Engleskoj, ugrubo rečeno, između 16. i prve polovice 19. stoljeća), dok stvaranje relativnog viška vrijednosti postaje dominantno kada se u potpunosti razotkriva logika industrijske revolucije (razvoj strojeva) i klasne borbe između kapitala i rada.

Centralni dio četvrтog odjeljka u prvom svesku (*Proizvodnja relativnog viška vrijednosti*) sastoji se od poduze analize manufakture i moderne tvornice (12. i 13. glava). Ovdje proizvodnja viška vrijednosti zadobiva važnu dodatnu dimenziju. U fazi manufakture, kapital eksploratira plodove rasta u produktivnosti rada koji su proizašli iz sve razvijenijih oblika podjele rada. Ali *tehnika proizvodnje* ostaje fundamentalno ista. Rad je razdijeljen u funkciji odsjeka konačnog proizvoda proizvedenog manufakturom. Ali iznad tih odsjeka nikakve se promjene ne događaju u procesu rada. Glavni je interes kapitalista u fazi manufakture stalna direktna *kontrola kapitala nad radom* kako bi se osiguralo maksimalno trošenje viška rada unutar zadane razine tehnike. Može se usporediti sa radionicom u kojoj su radnici izgubili slobodu da sami određuju svoj ritam rada, u kojoj rad postaje prisilan. Mnogi početni manufaktturni koncerni bili su doslovno takvi: radionice ispunjene radnicima koji su u određenoj mjeri izgubili svoju individualnu slobodu.

Dolaskom industrijske revolucije i pojmom moderne tvornice, ovaj proces podčinjavanja rada kapitalu tijekom procesa proizvodnje ne postaje ukorijenjen sa-

mo u hijerarhijskim oblicima organizacije rada, već i u samoj prirodi takvog procesa proizvodnje. Pošto sada proizvodnja postaje mehanizirana, postaje i reorganizirana oko mašinerije. Ritam rada i količina živog rada podređeni su mehaničkim potrebama strojeva. Otuđenje rada više nije samo otuđenje proizvoda rada, već i otuđenje oblika i sadržaja samog rada.

Eksplozivne mogućnosti modernih strojeva Marx je istovremeno razvio u tri smjera. Strojevi su glavno oružje kapitala za podčinjavanje rada kapitalu u tijeku procesa proizvodnje. Strojevi su i glavno oružje za podizanje proizvodnje relativnog viška vrijednosti, čime neumorno potiču i proces akumulacije kapitala. Konačno, strojevi, koji štede rad, glavno su oružje za proizvodnju i reprodukciju "industrijske rezervne armije" putem koje najamnine fluktuiraju oko vrijednosti robe radne snage, te putem koje je kapitalistima zajamčeno prisvajanje viška vrijednosti.

Marx stoga logički u svoju analizu proizvodnje viška vrijednosti ubacuje razvitak klasne borbe između kapitala i rada, budući da podrijetlo klasne borbe vidi upravo u tom procesu proizvodnje. Iznuđivanje viška vrijednosti iz živog rada predstavlja borbu kapitalista za produljenje radnog dana, kako bi se povisilo radno opterećenje radnika bez dizanja najamnine, a sve kako bi kapital prisvojio sve dobiti od rastuće produktivnosti rada. Suprotno od toga, borba protiv kapitalističke eksploracije za radnike predstavlja borbu za smanjenje radnog dana bez smanjenja najamnine, borbu za smanjenje radnog opterećenja, borbu za dizanje realnih plaća. Način na koji ta klasna borba protiv neposrednih aspekata kapitalističke eksploracije doživljava transformaciju u borbu za svrgavanje čitavog kapitalističkog sustava ukratko je opisan u osmom i zadnjem odjeljku prvog sveska. Sedmi se odjeljak ponajviše bavi akumulacijom kapitala, tj. ciljem čitave paklene logike koju je Marx oglio. Kapital proizvodi višak vrijednosti koji se, u većem opsegu, potom transformira u dodatni kapital, koji zauzvrat proizvodi dodatni višak vrijednosti. I tako dalje, sa svim svojim kontradiktornim posljedicama po čovječanstvo.

Ako nabrojimo uzastopne odjeljke prvog sveska, i razdijelimo prvi svezak na tri sastavne glave, možemo vidjeti kako ova nepogrešiva logika analize razotkriva i grubo odgovara historijskom procesu "oslobođenom historijskim forme i svih slučajnosti koje smetaju".³²

³³ Izdanje *Osnova kritike političke ekonomije* od strane The Pelican Marx Library sadrži ozbiljnu grešku u prijevodu. Marxov koncept *Verwertung* (valorizacija, proces oplodivanja vrijednosti) preveden je kao "ostvarenje kapitala". Marx koristi koncept ostvarenje generalno jedino u odnosu s realizacijom vrijednosti roba (što uključuje, dakako, višak vrijednosti). Ali taj problem ima svoje mjesto u oblasti optiča roba i kapitala, dok je problem valorizacije kapitala (problem višaka vrijednosti ili profita u odnosu na, ili kao proporcija, kapitala) temeljni aspekt kapitalističkog procesa proizvodnje.

³⁴ Vidi između ostalog, Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique*, Pariz, 1963.

³⁵ Karl Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, Pelican Marx Library, str. 325, 527-9, 707-12 itd.

- I. Polazna točka: elementarna forma kapitalističkog bogatstva: roba
  - (a) roba i realizacija njezina viška vrijednosti, ili proces razmjene
  - (b) proces razmjene i sredstvo razmjene: novac
  - (c) novac, nužni posrednik procesa cirkulacije roba
- II. Novac se pretvara u kapital, tj. vrijednost u potrazi za uvećanjem, višak vrijednosti; priroda viška vrijednosti
- III. Proizvodnja viška vrijednosti: apsolutni višak vrijednosti
- IV. Proizvodnja viška vrijednosti: relativni višak vrijednosti (od manufakture do modernog tvorničkog sustava)
- V. Veze između najamnina, produktivnosti rada i viška vrijednosti; stopa viška vrijednosti
- VI. Kako se vrijednost radne snage pretvara u najamnine, njihove različite forme i varijacije
- VII./VIII. Akumulacija kapitala, tj. kapitalističko bogatstvo u svom totalitetu: posljedice po rad. Korijeni kapitalizma ("prvobitna akumulacija kapitala").

Na kraju prvog sveska vraćamo se tamo odakle smo i počeli: kapitalističkom bogatstvu. Ali ga više ne shvaćamo jednostavno kao zbir "elementarnih elemenata", kao gomilu roba (iako i to jest!). Sada ga shvaćamo i kao rezultat gigantskog procesa *proizvodnje* vrijednosti, *izvlačenja* viška vrijednosti iz živog rada; kao gigantski pokret koji konstantno revolucionira sredstva za proizvodnju, organizaciju proizvodnje, organizaciju rada i same proizvođače. Pod formulom "kapital-vrijednost u potrazi za dodatnom vrijednošću" sada podrazumijevamo kapital koji organizira proces samovalorizacije (*Verwertung*), tj. proces konstantne potrage za povećanjem vlastite vrijednosti kroz jedinstvo procesa rada i procesa proizvodnje povećane vrijednosti (*Einheit von Arbeitssprozess und Verwertungsprozess*). Time nam je mnogo jačnije zašto analiza kapitalizma prvo *mora* razjasniti sve što se događa tijekom procesa proizvodnje.³³

Stav Marxa prema tehnologiji, strojevima i tvorničkom sustavu često je bio pogrešno interpretiran, čak i od strane autora koji su mu bili naklonjeni. Više nego ikoji tadašnji ekonomist, sociolog ili filozof, Marx je bio svjestan dugoročnih revolucionarnih efekata koje strojevi imaju prema svim aspektima života u buržoaskom društvu. Ni njegovu optužnicu na račun nehumanih re-

zultata kapitalističke upotrebe strojeva ne može previdjeti nitko tko čita 8., 13. i 23. glavu prvog sveska, makar i s minimalnom pažnjom. Je li stoga prigodno Marxa smatrati kasnjim luditom, pretečom proroka nultog rasta? Ili je pak prikladno, kako su neki smatrali³⁴, Marxa držati obozavateljem kapitalističke tehnologije koji je sve svoje nade položio u dugoročne emancipatorske efekte tehnologije, sposobne da umanju neizbjegni teret rada i umora na koji je čovjek osuđen?

Dijalektičar Marx, ustrajan u svestranoj analizi kapitalizma i kapitalističke tehnologije, izbjegava obje navедene zamke, i konzervativno-romantičarsku, i nehumano-mehanicističku. U glasovitim odlomcima *Osnova kritike političke ekonomije*³⁵, naglašava civilizacijski i progresivni aspekt kapitalizma, njegov golemi impuls razvoja društvenih proizvodnih snaga, nemilosrdnu potragu za novim načinima i sredstvima uštede na radu, za novim potrebama i sektorima masovne proizvodnje, čime se otkrivaju neograničene ljudske mogućnosti. Ali istovremeno pokazuje kako *specifičan kapitalistički oblik* ovog razvoja desetostruk povećava i nehumane potencijale tehnologije, strojeva i razmjenске vrijednosti koji se "izbezumljuju" (odnosno postaju sami sebi svrha). Kapitalizam podčinjava čovjeka stroju umjesto da koristi stroj kako bi čovjeka oslobođio tereta mehaničkog i repetitivnog rada. Također podčinjava sve društvene aktivnosti imperativu neprekidnog nagona individualnom bogaćenju putem novca, umjesto da društveni život upregne prema razvoju bogatih individualnosti i njihovih društvenih odnosa. Kontradikcija upotrebine i razmjenске vrijednosti, inherrentna svakoj robi, u potpunosti se razotkriva u kontradiktornoj prirodi *kapitalističke* mašinerije. Ako kapitalizam nije svrgnut nakon što je stvorio materijalne i društvene preduvjete besklasnom društvu udruženih proizvođača, ova kontradikcija implicira mogućnost stalno rastuće *transformacije proizvodnih snaga u destruktivne snage*, u doslovnom značenju riječi: ne samo snage destrukcije bogatstva (krize i ratovi), ljudskog bogatstva i radosti, već jednostavno i destrukcije života.

Marxova radna teorija vrijednosti

Nijedan dio Marxove teorije nije doživio više napada akademskog svijeta u zadnjih 75 godina od njegove teorije vrijednosti. Njegovi buržoaski kritičari pokazuju svoj

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

³⁶ Na "klasični" napad Böhm-Bawerka odgovorio je Hilferding (oba teksta su objavljena zajedno u Böhm-Bawerk, op. cit.). Slične napade vršili su Pareto (op.cit., str. 40 ff.), Michael von Tugan-Baranovski (*Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Leipzig, 1905, str. 139 ff.), i drugi. Nešto suvremeniji je sadržan u Joan Robinson, op.cit., a na njezin je efektno odgovorio Rozdolski, op.cit., Vol.2, str. 626-40.

³⁷ Böhm-Bawerk, op. cit., str. 29-30; Samuelson, op. cit., str. 620; Tugan-Baranovski, op. cit., str. 141.

³⁸ Böhm-Bawerk, op. cit., str. 65-80; Joseph Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, London, 1962, str. 23-4.

oštar klasni instinkt na ovom polju, budući da ova teorija uistinu jest kamen temeljac čitavog sistema. Ali nije-dno intelektualno nastojanje nije bilo bazirano na toliko pogrešnim shvaćanjima, kao što su to bili konstantni napadi na marksističku radnu teoriju vrijednosti.³⁶

Ta teorija raspoznaće dva aspekta pitanja vrijednosti, kvantitativni i kvalitativni. Iz kvantitativnog kuta gledanja, vrijednost robe jest kvantitet jednostavnog rada (kvalificirani rad koji je reduciran na jednostavni rad kroz dani koeficijent), društveno potrebnog za njezinu proizvodnju (tj. uz prosječnu produktivnost rada). Iz kvalitativnog kuta, vrijednost robe uvjetovana je *apstraktnim* ljudskim radom – robe proizvedene *privatnim* radovima postaju proporcionalne u onoj mjeri u kojoj društvo apstrahira od konkretnog i specifičnog aspekta svake individualne privatne vještine ili grane industrije, te potom izjednačava sve te radove kao apstraktni društveni rad, bez obzira na specifičnu upotrebnu vrijednost svake od roba.

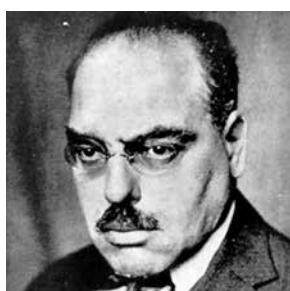
Kako bi se ova teorija razumjela, nužno je formulirati pitanje na koje je Marx pokušao dati odgovor. Problem je ovaj: Čovjek mora raditi kako bi zadovoljio svoje materijalne potrebe, kako bi "proizvodio svoj materijalni život". Način na koji je rad svih proizvođača u određenom društvu podijeljen među raznim granama materijalne proizvodnje odredit će opseg zadovoljenja raznih potreba. Dakle, uvezši u obzir određeni zbroj potreba, stroga ravnoteža između potreba i učinaka zahtijeva distribuciju rada (ili "inputa rada") između raznolikih grana proizvodnje u određenom razmjeru, i samo u tome. U primitivnom društvu, ili u razvijenom socijalističkom, ova distribucija inputa rada odvija se na svjesno planirani način: u primitivnom društvu, na temelju navika, običaja, tradicije, magično-ritualnih procesa, odluka starješina itd.; u socijalističkom, na temelju demokratskog odabira prioriteta od strane udruženih proizvođača-potrošača. Ali u kapitalizmu, u kojem je rad postao privatni rad, i u kojem su proizvodi rada robe proizvedene nezavisno jedna od druge, od strane tisuća nezavisnih tvrtki – ne postoje svjesne odluke koje bi prethodno ustanovile ravnotežu inputa rada i društveno prepoznatih potreba (ovo implicira da su u kapitalizmu društveno prepoznate jedino potrebe izražene putem efektivne potražnje). Ravnoteža je postignuta isključivo slučajno, putem djelovanja slijepih tržišnih sila. Fluktuacije cijena, kojih se akademski ekonomisti drže kao pri-

jani plota, u najboljem slučaju služe tek kao signali koji sugeriraju je li ravnoteža uzdrmana, kojim pritiscima i u kojem smjeru. One ne pojašnjavaju što se uravnotežilo i *koja* pokretačka snaga stoji iza tih bezbrojnih fluktuacija. Upravo je na ta pitanja Marx pokušao odgovoriti svojom usavršenom radnom teorijom vrijednosti.

Iz ovog pristupa sasvim je vidljivo kako Marx nikada nije namjeravao objašnjavati kratkotrajne fluktuacije cijena na tržištu putem svoje teorije vrijednosti, što su prepostavljeni mnogi njegovi kritičari, počevši od Austrijanca Böhm-Bawerka.³⁷ (Problemima kratkotrajne fluktuacije cijena Marx se vjerojatno namjeravao baviti u nikad napisanom šestom svesku inicijalnog plana *Kapitala*). Niti ima smisla govoriti o radnoj teoriji vrijednosti, objašnjenoj u prvom svesku, kao "mikroekonomskoj teoriji" koja je navodno u suprotnosti s "mikroekonomskom" radnom teorijom vrijednosti iz trećeg sveska. Ono što je Marx pokušao istražiti bio je *skriveni ključ iz fluktuacije cijena*, atomi unutar molekule, da se tako izrazimo. Odveo je ekonomsku analizu na drukčiji i viši stupanj apstrakcije. Pitanje koje je postavio nije bilo *kako Sammy trči* (kakve pokrete rade njegove noge i tijelo dok trči), već što tjera Sammyja da trči.

Slijedi kako je 99 posto kritika upućenih Marxovoj radnoj teoriji vrijednosti u potpunosti mimo suštine, posebice kada pokušavaju "pobijati" prve stranice prvog sveska *Kapitala*, koje se ponekad tumače kao "dokaz" te teorije.³⁸ Kazati da robe imaju zajedničke kvalitete, a ne da su proizvodi društvenog rada znači transformirati analizu društvenih odnosa u logičku igraonicu. Očigledno, te "druge kvalitete" nemaju ništa s *vezom* između članova društva u anarhičnoj tržišnoj ekonomiji. Ako su kruh i avioni negdje "oskudni", ne znači da su srazmjeri. Čak i kada tisuće ljudi umire od gladi, kada je "intenzitet potrebe" za kruhom zasigurno tisuću puta veći od "intenziteta potrebe" za avionima, prva roba će ostati neizmjerno jeftinija od druge, jer je mnogo manje društveno potrebnog rada utrošeno na njezinu proizvodnju.

Pitanje koje se često postavlja jest – zašto se uopće zamarati ovakvom istragom? Zašto se "ekonomiju" ne može ograniciti na analizu stvarnih događanja u svakodnevnom ekonomskom životu (u kapitalizmu, to je očito) – uspona i pada cijena, najamnina, kamatnih stopa, profita itd., umjesto da se pokušava otkriti misteriozne "sile ispod površine ekonomije" koje bi navodno trebale

Rudolf Hilferding, 1877-1941.

Eugen von Böhm-Bawerk,
1851-1914.

upravljati stvarnim ekonomskim događanjima, ali tek na visokoj razini apstrakcije i u finalnoj analizi?

Ovakav neo-pozitivistički pristup je istovremeno neobično i tipično neznanstven. Nitko tko se bavi medicinom (ostale prirodne znanosti da ni ne spominjemo), ne bi se ni usudio pitati: "zašto se zamaramo proučavanjem 'dubljih uzroka' bolesti, kada za postavljanje dijagnoze možemo sakupiti simptome?" Razumijevanje ekonomskog razvoja nije moguće ako se ne pokušava otkriti što točno "stoji iza" neposredne pojavnosti. Zakoni o neposrednoj kratkotrajnoj fluktuaciji cijena na tržištu ne mogu objasniti zašto, da damo interesantan primjer, jedan kilogram zlata 1974. kupuje gotovo duplu količinu datih američkih potrošačkih košarica nego prije sedamdeset godina (prosječan indeks potrošačkih cijena porastao je nešto više od pet puta u usporedbi s 1904., dok je cijena zlata na slobodnom tržištu porasla devet puta). Očigledno, temeljno kretanje cijena dugoročno je povezano s različitim dinamicama dugoročne društvene produktivnosti rada u različitim potrošačkim industrijama s jedne, odnosno rudarskoj industriji s druge strane; odnosno, sa zakonima vrijednosti koje je formulirao Marx.

Jednom kada shvatimo da famozna "nevidljiva ruka" koja bi trebala regulirati ponudu i potražnju na tržištu nije ništa nego djelovanje samog zakona vrijednosti, možemo spojiti čitavu seriju ekonomskih procesa koji u suprotnom ostaju nepovezani komadići analize. Novac nastao iz razmjene može služiti kao univerzalni ekvivalent vrijednosti roba samo zato što je i sam roba, koja sadrži unutarnju vrijednost (odnosno, u slučaju papirnog novca, predstavlja robu s vlastitom unutarnjom vrijednosti). Monetarna je teorija ponovno spojena s teorijom vrijednosti i teorijom akumulacije kapitala. Usponi i padovi poslovnog ciklusa izgledaju kao mehanizam putem kojega preokreti u vrijednostima roba prestaju, uz bolnu devalorizaciju (gubitak vrijednosti), i to ne samo "pješadije" vojske robe, individualne mase robe široke potrošnje koja se prodaje na svakodnevnoj bazi, već i njezine "teške artiljerije" – strojeva na masovnoj skali, odnosno fiksнog kapitala. Teorije ekonomskog rasta, "poslovnog ciklusa", kapitalističkih kriza, profitne stope i tendencije pada – sve one proizlaze u konačnici iz djelovanja zakona vrijednosti. Stoga je besmisleno pitanje ima li zakon vrijednosti ikakve koristi u ekonomskoj analizi, kao i pitanje treba li nam koncept temeljnih če-

stica (atoma itd.) u fizici. Doista, nijedna koherentna i konzistentna analiza kapitalističke ekonomije u svom totalitetu, koja objašnjava sve temeljne zakone kretanja tog sistema, nije moguća bez "elementarnih principa" organiziranih oko vrijednosti roba.

U marksističkoj ekonomskoj teoriji, "zakon vrijednosti" ispunjava trostruku ulogu. Prvo, *upravlja* (što ne znači da određuje ovdje i sada) odnosima razmjene među robama; točnije, uspostavlja *osovinu* oko koje *dugoročne promjene* u relativnim cijenama robe osciliraju. (U kapitalizmu ovo uključuje i odnos razmjene između kapitala i rada, iznimno važnu poantu kojoj ćemo se vratiti kasnije). Drugo, određuje relativan razmjer uku-pnog društvenog rada (što u konačnici implicira i ukupne materijalne društvene resurse) posvećen proizvodnji različitih vrsta roba. Na taj način, zakon vrijednosti vrši distribuciju materijalnih resursa među različitim granama proizvodnje (i društvenim aktivnostima općenito) prema podjeli "efektivne potražnje" za različite vrste roba, za što se uvjek podrazumijevalo da se zbiva unutar okvira antagonističkih klasnih odnosa proizvodnje i raspodjele. Treće, upravlja ekonomskim rastom, na način da određuje prosječnu profitnu stopu i usmjerava investicije prema onim tvrtkama i sektorima proizvodnje gdje je profit natprosječan, odnosno od onih tvrtki i sektora gdje je ispodprosječan. Ovo kretanje kapitala i investicija u konačnici odgovara uvjetima "ekonomije" društvenog rada i njegova "rasipanja", odnosno djelovanja zakona vrijednosti.

Marxova je radna teorija vrijednosti unaprijeđena i usavršena radna teorija vrijednosti proizašla iz "klasične" škole političke ekonomije, posebice one Ricardove. Ali promjene koje je Marx unio u tu teoriju bile su mnogobrojne. Jedna je bila posebice odlučujuća: upotreba koncepta *apstraktnog društvenog rada* kao temelja njegove teorije vrijednosti. Upravo iz tog razloga, Marxa se ni na koji način ne može smatrati "naprednim neo-rikardijancem". "Količine rada kao suština vrijednosti" nešto je potpuno drukčije od "količine rada kao *numeraire*" – uobičajene mjere vrijednosti svih roba. Razlika između konkretnog rada, koji određuje upotrebnu vrijednost roba, i apstraktnog rada, koji određuje njihovu vrijednost, revolucionarni je iskorak na koji je Marx bio jako ponosan; smatrao ga je svojim glavnim postignućem, zajedno s otkrićem *opće* kategorije viška vrijednosti, zaukuženom profitom, rentom i kamatom. To je temelje-

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i
Rezultatima neposrednog procesa
proizvodnje, tzv. Šesta glava

³⁹ Vidi *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 62.

no na razumijevanju naročite strukture društva proizvođača roba, odnosno na ključnom problemu – kako povezati segmente globalnog radnog potencijala društva, koji su zadobili oblik privatnog rada. zajedno s Marxovim konceptom potrebnog rada i viška rada (potreban proizvod i višak proizvoda), ovo otkriće predstavlja glavnu vezu između ekonomske teorije i znanosti o socijalnoj revoluciji, historijski materijalizam.

Način na koji marksistička radna teorija vrijednosti oštro isključuje upotrebu vrijednosti od bilo kakvog direktnog određivanja vrijednosti i razmjenске vrijednosti često je bilo pogrešno interpretirano kao Marxovo odbacivanje upotrebe vrijednosti izvan granica ekonomske analize i teorije. To ne odgovara bogatoj dialektičkoj složenosti *Kapitala*. Kada se budemo bavili pitanjem reprodukcije, u uvodu u drugi svezak, imat ćemo priliku zadržati se na specifičnom načinu na koji se kontradikcija između upotrebe i razmjenске vrijednosti mora premostiti pod kapitalizmom, kako bi se ekonomski razvoj učinio mogućim. Ovdje samo želimo naglasiti kako je, prema Marxu, roba bila shvaćena kao ono što obuhvaća i jedinstvo i proturječnost između upotrebe i razmjenске vrijednosti: neki predmet bez ikakve upotrebe vrijednosti za potencijalnog kupca ne može ostvariti svoju razmjensku vrijednost; a upravo je posebna upotreba vrijednost dviju kategorije roba, sredstava za proizvodnju i radne snage, igrala ključnu ulogu u njegovoj analizi kapitalističkog načina proizvodnje.

Kao što smo već kazali, zakon vrijednosti fundamentalno izražava činjenicu da se u društvu baziranom na privatnom vlasništvu i privatnom radu (u kojem je ekonomsko odlučivanje fragmentirano između tisuća nezavisnih tvrtki i milijuna nezavisnih "ekonomskega agenata"), društveni rad ne može neposredno priznati. Ako gospodin Jones ima radnike koji proizvedu 100.000 pari cipela godišnje, on zna da ljudima trebaju cipele i da ih kupuju; čak i zna, ako će se potruditi napraviti domaću zadaću, da godišnji broj cipela prodanih u Velikoj Britaniji (i drugim zemljama gdje planira izvoziti svoj proizvod) debelo premašuje skromnu brojku od 100.000 pari. Ali on ne zna hoće li tih specifičnih 100.000 pari koje posjeduje pronaći specifične kupce koji će ih htjeti i moći kupiti. Tek nakon što proda cipele i zaprimi njihov ekvivalent, on može ustanoviti (pod pretpostavkom da je ostvario prosječnu stopu profita na investirani kapi-

tal): moji radnici su doista utrošili društveno potreban rad u mojoj tvornici. Ako se dio proizvedenih cipela ne proda, ili ako se proda uz gubitak ili uz profit niži od prosječnog, znači da društvo dio rada utrošenog na njihovu proizvodnju nije prepoznalo kao društveno potreban rad, već ga promatra kao uzaludan rad.

Ali ovo "prepoznavanje" ili "odbijanje prepoznavanja" određene kvantitete rada od strane društva zbiva se isključivo u funkciji zadovoljenja efektivne potražnje na tržištu, odnosno neovisno je od upotrebe vrijednosti ili društvene korisnosti specifičnih fizičkih kvaliteta date robe. Društvo prepoznaće kvantitet rada utrošen u proizvodnju, apstrahirajući od tih konsideracija. Zato je Marx ove kvantitete zvao "kvantitetama apstraktog društveno potrebnog rada". Ako jedna funta opijuma, kutija dum-dum metaka ili portret Hitlera pronađu svog kupca na tržištu, rad utrošen na njihovu proizvodnju bit će društveno potreban rad; njihova proizvodnja je bila proizvodnja vrijednosti. S druge strane, ako izvrsni komad porculana ili novi farmaceutski proizvod iz nekog razloga ne pronađu kupca, njihova proizvodnja nije stvorila vrijednosti, već je ekvivalent uzaludnom društvenom radu – čak i ako će, u nekoj dalekoj budućnosti, njihovi stvaratelji biti slavljeni kao genijalci ili dobrovori čovječanstva. Radna teorija vrijednosti ne bavi se sudom o korisnosti stvari iz ugla ljudske sreće ili društvenog napretka. Još manje se bavi stvaranjem "uvjeta za pravednu razmjenu". Ona jednostavno raspoznaće dublje značenje stvarnog čina razmjene i proizvodnje robe u kapitalizmu, te što upravlja razmjenom prihoda između društvenih klasa koji proizlaze iz tih činova, neovisno od moralnih, estetskih ili političkih sudova. Onaj koji bi tražio takve "sudove", morao bi kazati da Marx, koji je razumio zašto zakon vrijednosti djeluje tako kako djeluje pod robnom proizvodnjom, nije težio "obrani" tog zakona, već suprotno – izgradnji društva u kojem će djelovanje tog zakona biti u potpunosti napušteno.

Jedan od najčešćih prigovora na račun Marxove rane teorije vrijednosti glasi otprilike ovako: ako su cijene u konačnici određene vrijednošću (društveno potrebnom kvantitetom apstraktog rada), kako onda robe koje nisu proizvod rada, odnosno koje nemaju vrijednost, ipak imaju cijenu? Marx je zapravo na ovaj prigovor odgovorio mnogo prije skiciranja prvog sveska *Kapitala*.³⁹ Proizvodi prirode ("besplatne robe"), koji uistinu nemaju vrijednost budući da za njihovu proizvodnju ni-

je utrošen društveni rad, mogu dobiti cijenu kroz privatno prisvajanje, kroz društveni institut privatnog vlasništva. Zemlja na koju ljudska noga nije stupila kako bi joj povećala plodnost nema vrijednost. Ali može imati cijenu ako je okružena ogradom na koju je postavljen natpis: "privatno vlasništvo: zabranjen prolaz", i ako su ljudi spremni platiti tu cijenu jer im ta zemlja treba kao sredstvo življenja. Ta cijena će u stvarnosti biti kapitalizacija neto dohotka (zemljišna renta), koji će pritjecati vlasniku, dohodak proizveden od strane onih koji će je obrađivati i izvlačiti materijalne resurse (proizvode za vlastitu konzumaciju ili robe) svojim oruđem.⁴⁰

U odgovoru svima koji su pogrešno tvrdili da je prvi svezak *Kapitala* bio zaokupljen dokazivanjem kako se robe u kapitalizmu zapravo razmjenjuju prema kvantitetu apstraktnog društveno potrebnog rada koji posjeđuju, neki su autori tvrdili kako se radna teorija vrijednosti bavi samo *kvalitativnim* aspektom problema, a ne *kvantitativnim*, i da je "društveno potrebna" radna količina sadržana u robama nemjerljiva. Ovakav pogled ide u drugu krajnost. Stoji da je kvantitativno mjerjenje radnog kvantiteta u robama komplikirano. Međutim, po teškoća nije toliko konceptualna (primjerice, netko bi mogao početi s makroekonomskim skupinama: ukupnom sumom radnih sati utrošenih u čitavoj oblasti materijalne proizvodnje – industriji, poljoprivredi i transportu roba – u određenoj zemlji, raspodjeli tih sati među raznim granama industrije i ključnim skupinama roba, njihovim međuodnosom kroz input-output tablicu, radom utrošenim za prosječnu mjeru proizvedenu u "autarkičnim" granama gdje se sirovine ne moraju uvoziti iz inozemstva, čime se može ići prema procjeni ukupnog utroška rada po industrijskoj grani i po proizvedenoj robi...) koliko je vezana uz nedostatke točnih informacija. Bilo bi neophodno "otvoriti knjige" svih kapitalističkih poduzeća i provjeriti brojke na temelju dokaza iz samih pogona, kako bi se pristupilo kvantitativnom mjerjenju radne količine sadržane u robama u kapitalističkim zemljama.

Marxovo ključno otkriće: njegova teorija viška vrijednosti

Klasična škola političke ekonomije, koja uključuje i Ricarda, gledala je na profit kao preostali neto dohodak,

nakon što su isplaćene plaće. Uistinu, njihova privrženost ovom konceptu bila je tolika da je Ricardo vjerovao da samo povećanja ili opadanja troškova proizvodnje u potrošačkim industrijama mogu utjecati na stopu profita. Što god se dogodilo industriji luksuznih roba, ili čak industriji sirovina, neće utjecati na globalnu stopu profita.

Ovaj je pogled nepotpun, stoga i netočan, ali je barem predstavljao pokušaj da se uhvati u koštač s problemom raspodjele dohotka među društvenim klasama kao funkcijom onoga što se događa tijekom proizvodnje. Predstavnici postrikardijanske "vulgarne" ekonomske teorije, a posebice neoklasični marginalisti, ne zamaraju se pitanjem "zašto?", već se zadovoljavaju odgovorom na "kako?". Oni jednostavno kažu da "faktori" (rad, kapital, zemlja) imaju različite cijene na tržištu, te se ograničavaju na proučavanje fluktuacija tih cijena. Razmotriti *porijeklo* profita, kamata i renti; upitati *moraju* li radnici napustiti dio proizvoda svog rada kada rade za tuđeg poduzetnika; istražiti mehanizme kroz koje se ovo prisvajanje odvija kao rezultat iskrenog čina razmjene, bez ikakvog varanja ili kovanja zavjere: na Marxa je palo da razotkrije ova temeljna pitanja o kapitalističkom načinu proizvodnje.

Porijeklo dohotka i potrošnje vladajućih klasa u pretkapitalističkim društvima nisu stvar spekulacije. Svi znaju da su, prema ekonomskom shvaćanju, oni bili rezultat prisvajanja dijela plodova rada proizvođača od strane vladajućih klasa. Kada je srednjovjekovni kmet radio pola tjedna za vlastito preživljavanje na zemlji svog starještine, a drugi dio tjedna bez ikakve plaće na posjedu plemića ili crkve, netko bi mogao kazati da je, s "moralnog" gledišta, on pružao svoj neplaćeni rad u zamjenu za "uslugu" profane ili nebeske zaštite. Ali nitko ne bi pomiješao ovu "razmjenu" s onim što se odvija na tržištu. To ustvari nije bila nikakva ekonomska razmjena, nikakva razmjena bilo čega na što bi se mogla staviti cijena, čak ni na najindirektniji način. "Uslugu zaštite" kmet nije "kupio" ništa više nego što ju je od bande gangstera kupio mali čikaški biznismen. To je iznuđivanje koje mu je nametnulo društveno uređenje, svidjelo se to njemu ili ne. Izvor društvenog viška proizvoda koji je pritjecao pretkapitalističkim vladajućim klasama očito je neplaćen rad (bilo u obliku radnih usluga, ili tjelesnih proizvoda tih radnih usluga, ili čak novčane posudbe) utrošen od strane proizvođača.

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

⁴¹ Ovdje se referiramo na masovno prisvajanje zemlje od strane bijelih naseljenika i kolonijalnih kompanija, tjeranje Afrikanaca u stado "rezervi", nametanje novčanog poreza u suštinskoj ne-monetary ekonomiji, tjeranje Afrikanaca na prodaju radne snage kako bi stekli novac nužan za plaćanje poreza, nametanje masovnih novčanih globa, ili čak direktne prisiljene radne kazne za nebrojena kršenja zakona, posebno izrađenih kako bi snabdijevale naseljenike radnom snagom itd.

U slučaju robovljenja, kontekst je jasan, ako ne i jasniji, posebice u ekstremnim slučajevima gdje gospodar robu nije obezbijedio čak ni crkavicu, već ju je rob morao obezbijediti sedmi dan u tjednu. U pogledu planataža robova, čak će i najveći skeptici među kritičarima historijskog materijalizma teško moći osporiti da čitav društveni proizvod (bilo onaj dio koji je hranio roba, bilo dio koji je hranio gospodara) ima samo jedan izvor: društveni rad utrošen isključivo od strane roba.

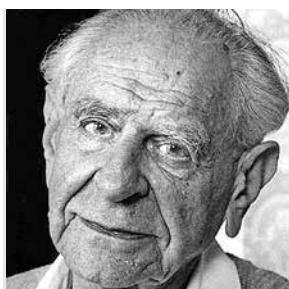
Međutim, kada promatramo kapitalistički način proizvodnje, sve se čini mnogo složenije, možemo reći čak i mnogo mračnije. Nikakva brutalna sila, bilo da je to nadglednik s bićem ili grupa naoružanih ljudi, ne tjera radnika da se odrekne bilo čega što je proizveo ili što posjeduje. Čini se kako se njegov odnos s kapitalistom temelji na činu razmjene koji je identičan onome u kojem se na tržištu susreću mali obrtnik ili seljak, kao vlasnici roba koje su sami proizveli. Čini se i kako radnik prodaje svoj "rad" u zamjenu za nadnicu. Kapitalist "kombinira" taj rad sa strojevima, sirovinama i radovima drugih ljudi kako bi proizveo gotove proizvode. Budući da kapitalist posjeduje te strojeve i sirovine, kao i novac kojim plaća nadnlice, nije li "prirodno" kako bi onda trebao posjedovati i gotove proizvode koji su rezultat "kombinacije tih faktora"?

To je ono što *izvana izgleda* da se događa u kapitalizmu. Ali, kada je zavirio ispod površine, Marx je iznio niz frapantnih zapažanja koja se mogu poricati jedino namjernim odbijanjem ispitivanja jedinstvenih društvenih uslova koji stvaraju naročitu "razmjenu" između rada i kapitala. U prvom redu, postoji institucionalna nejednakost stanja u kojem se nalaze kapitalisti i radnici. Kapitalist nije *prisiljen* kupovati radnu snagu na stalnoj bazi. On to radi jedino ako mu je profitabilna. Ako nije, on će radije pričekati, otpuštati radnike, čak i zatvoriti poduzeće dok ne dođu bolja vremena. S druge strane, radnik (ovdje se riječ koristi u društvenom značenju, pri čemu se ne misli isključivo na manualnog radnika) se nalazi *pod ekonomskom prisilom* da prodaje svoju radnu snagu. S obzirom da nema pristup sredstvima za proizvodnju, uključujući i zemlju, ili bilo kakvim besplatnim većim zalihama hrane, i da u rezervi nema novaca pomoći kojih bi mogao preživjeti dok ne radi, on *mora* prodavati svoju radnu snagu kapitalistu na svakodnevnoj bazi i po važećoj stopi. Bez takvog institucionaliziranog pritiska, potpuno razvijeno kapitalističko dru-

štvo bilo bi nemoguće. Doista, kada je takva prisila od-sutna (primjerice, tamo gdje postoje veliki prostori slobodne zemlje), kapitalizmu će biti spriječen rast sve dok, svim raspoloživim sredstvima, kapitalistička klasa ne spriječi pristup toj slobodnoj zemlji. Posljednji odjeljak prvog sveska o kolonizaciji iznimno pronicljivo razrađuje tu temu. Povijest Afrike, posebice Južne, ali također i portugalskih, belgijskih, francuskih i britanskih kolonija, zapanjujuće potvrđuje tu analizu.⁴¹ Ako ljudi žive u uvjetima gdje ne postoji *ekonomski* prisila za prodajom radne snage, represivna *sudska* i *politička* prisila mora poduzetnicima dodijeliti potrebnu radnu snagu; drukčije kapitalizam ne bi mogao preživjeti.

Uloga sindikata, usput rečeno, neposredno je pojašnjena u svjetlu ove analize. Radnici koji uspijevaju prikupiti rezervni fond mogu biti oslobođeni prisile prodaje vlastite radne snage po određenoj tržišnoj stopi barem na nekoliko tjedana. Kapitalizmu se tako nešto nimalo ne sviđa. To je protivno "prirodi"; ako ne ljudskoj prirodi, onda barem dubljoj prirodi buržoaskog društva. Zato su, u vremenima početnog robusnog kapitalizma, sindikati jednostavno bili zabranjeni. Zato se i u vremenima senilnog kapitalizma, postupno vraćamo u situaciju gdje je radnicima zabranjeno pravo na štrajk – pravo da apstiniraju od prodaje svoje radne snage po ponuđenoj cijeni kada god žele. Na ovom slučaju, Marxov je uvid jasno potvrđen od strane najviših autoriteta buržoaske države: pod kapitalizmom, rad je u suštini *prisilni* rad. Kad imaju priliku, kapitalisti dvolično preferiraju prisilu odjenuti plaštrom "jednake i poštene razmjene" na "tržištu rada". Kada licemjerje više nije moguće, vraćaju se onome s čime su počeli: goloj prisili.

Dakako, Marx je bio savršeno svjestan činjenice da nije dovoljno spojiti društvenu radnu snagu manualnih i intelektualnih radnika kako bi se organizirala proizvodnja u modernim tvornicama. Potrebno je i osigurati zemlju, zgrade, energiju, infrastrukturne elemente poput cesta i vode, strojeve, datu strukturu organiziranog društva, sredstva komunikacije itd. Aliapsurdno je pretpostavljati da ceste i kanali "proizvode vrijednost" zato što je tvornička proizvodnja nemoguća bez tih uvjeta proizvodnje. Nije mnogo logičnije ni pretpostavljati da strojevi sami od sebe "proizvode" bilo kakvu vrijednost. O svim navedenim "faktorima" možemo reći samo da se njihova određena vrijednost mora zadržati i reproducirati, putem ugradnje njihovih dijelova u tekući učinak živog rada, tijekom proizvodnog procesa.

Karl Popper, 1902-1994.

⁴² Jasno je da Marx nije "pretvorio" ljudе u "robe", za što ga mnogi "etički" kritičari optužuju. On je primijetio da je kapitalizam stvorio takvu transformaciju, pa je stoga osudio kapitalizam. Popper znakovito tvrdi da "teorija vrijednosti (Marxova)... smatra ljudski rad fundamentalno suprotnim svim drugim procesima u prirodi, primjerice radu životinja. To jasno pokazuje da je teorija bazirana na moralnoj teoriji, doktrini prema kojoj su ljudska patnja i utrošeni ljudski život stvar (I) fundamentalno različita od svih prirodnih procesa... Ne poričem da je ta teorija ispravna s moralnog stanovišta... Ali također smatram da ekonomska analiza ne bi smjela biti bazirana na moralnim, metafizičkim ili religijskim doktrinama kojih sam utemeljitelj nije svjestan" (*Otvoreno društvo*, Vol.2, str. 329). Kao prvo, Marx nije bio nesvjestan razlike između ljudskog rada i napora životinja poput mrava; o tome govorи u prvoj glavi prvog sveska *Kapitala*. Drugo, nema ničega metafizičkog u činjenici da će ljudi, jednom kad se udruže u međusobne društvene odnose kako bi se izdržavali, sva-kako smatrati ljudski rad, kao bazu društvene organizacije, drukčijim od prirodnih procesa, plodnosti zemlje ili stoke itd. Nema ničega metafizičkog u razlikovanju, iz ljudske točke gledanja, kemijskih procesa u stablima i nužnih sporazuma za odvajanje ukupnog društveno dostupnog radnog vremena među raznim vrstama ljudske aktivnosti. Prije dvije tisuće godina, branitelji institucije robo-vlasništva izjednačavali su robe s "rudima koja govore", ili s "rintajućim životinjama koje govore". Mi znamo da Popper ne prihvata ropstvo. Bi li onda rekao da je ova osuda ropstva čisto "metafizička" ili bi priznao da je temeljena na znanstvenim, antropološkim razlikovanjima čovjeka i životinje?

⁴³ Mark Blaug, *Tehnološka promjena i marksovska ekonomija*, Kyklos Vol. 3, 1960, citirano u Howrowitz, op. cit., str. 227.

Približavamo se istini kada primjećujemo da *vlasničke titule* (pravo privatnog prisvajanja) nad zemljom i strojevima vode situaciju gdje ti "faktori" neće biti ugrađeni u proces proizvodnje, bez da njihovi posjednici ne dobiju očekivanu "zaradu" koja je iznad nadoknade za trošenje tih "faktora". To je očigledno istina. Ali nije istina da vlasničke titule potom "proizvode" takve "zarade". Niti da se posjednici tih vlasničkih titula potom susreću s vlasnicima radne snage na ravnopravnim osnovama. Jedino bi se u "kapitalističkom robovlasničkom društvu", gdje gospodari robova iznajmljuju radnu snagu vlasnicima tvornica koji od zemljisnih vlasnika uzimaju zemlju pod zakup, moglo reći da postoji institucionalna jednakost između svih vlasnika, ali ne i između vlasnika i robova! U tom slučaju, vlasnici robova bi iznajmljivali robe jedino ako bi dobivali "neto zaradu" koja je *iznad održavanja robova*.

Drugo, društvena situacija u kojoj je mali dio društva monopolizirao vlasništvo i pristup sredstvima za proizvodnju, te isključio sve ili gotovo sve neposredne proizvođače, nipošto nije produkt "prirodne nejednakosti talenata i sklonosti" među ljudima. Tako nešto nije postojalo desetima tisuća godina u društvenom životu *homo sapiens*. Čak i u relativno bliskoj povijesti, recimo prije 150 godina, devet desetina proizvođača na ovom planetu, koji su velikom većinom bili poljoprivredni proizvođači, imalo je direktni pristup, na ovaj ili onaj način, svojim sredstvima za proizvodnju i življenje. Odvajanje proizvođača od njihovih sredstava za proizvodnju bio je dugačak i krvav historijski proces, detaljno analiziran u sedmom odjeljku prvog sveska, "takozvana prvobitna akumulacija".

Treće, radnik ne prodaje kapitalistu svoj rad, već svoju *radnu snagu*, svoj kapacitet da radi određeno vrijeme. Ta radna snaga u kapitalizmu postaje roba.⁴² Kao takva ima specifičnu vrijednost (razmjensku vrijednost), kao i svaka druga roba: kvantitet društveno potrebnog rada potrebnog za reprodukciju – što će reći vrijednost potrošne robe potrebne da se radnici i njihova djeca zadrže u stanju da rade na određenom stupnju intenziteta. Ali ta roba ima posebnu kvalitetu, posebnu "upotrebljivu vrijednost" za kapitalista. Kada kapitalist "konzumira" radnu snagu u procesu proizvodnje, *radnik proizvodi vrijednost*. Njegov rad ima dvostruku ulogu kod očuvanja vrijednosti – on prenosi vrijednost sirovine i dijela stroja koji se koristi u procesu proizvodnje u gotovi pro-

zvod, te *stvara novu vrijednost*, na način da troši sam sebe. Čitav misterij izvora profita i rente nestaje kada shvatimo da, u procesu proizvodnje, radnici mogu (i moraju – inače ih kapitalist ni ne bi unajmio) proizvesti vrijednost veću od vrijednosti njihove radne snage, veću od ekvivalenta nadnica koje primaju. Vraćamo se gdje smo i počeli, u pretkapitalistička društva, te smo skinuli paučinu očite "razmjenske vrijednosti": poput feudalne rente ili izdržavanja robovlasnika, kapitalistički profit, kamata i renta potječu *iz razlike između onoga što radnik proizvede i onoga što dobije za vlastito održavanje*. U kapitalizmu ova se razlika pojavljuje u obliku vrijednosti, a ne fizičkog učinka. Ta činjenica sprječava proces da буде neposredno transparentan. Ali ne čini ga fundamentalno drukčijim od "razmjene" koja se odvijala između feudalnog gospodara i kmeta.

Stoga je neispravno tvrditi, kako to čini Blaug, koji slijedi ostale akademske kritičare Marxa, kako je Marxova teorija viška vrijednosti teorija "nezarađene dobiti".⁴³ Radi se o teoriji *prisvajanja ili dedukcije* kapitalističkog prihoda, kao što je bila klasična radna teorija vrijednosti. Kapitalisti prisvajaju vrijednost koju su radnici već stvorili, prije procesa cirkulacije roba i raspodjele prihoda. Nijedna vrijednost ne može biti raspodijeljena – s makroekonomskog stajališta, odnosno pogleda na buržoasko društvo u cjelini – ako prethodno nije proizvedena.

Marx je smatrao otkrivanje koncepta viška vrijednosti, koji predstavlja ukupan zbroj profita, kamate i rente svih dijelova buržoaske klase, svojim temeljnim teorijskim otkrićem.⁴⁴

Ono povezuje historijsku društvenu znanost i znanost o kapitalističkoj ekonomiji, te pojašnjava i kori-jene i sadržaj klasne borbe i dinamike kapitalističkog društva.⁴⁵

Jednom kada shvatimo da višak vrijednosti *proizvode* radnici, odnosno da višak vrijednosti nije ništa nego drevni društveni višak proizvoda u *novčanom obliku*, u obliku vrijednosti, jasan nam je povijesni skok koji se zbio kada se taj društveni višak proizvoda više nije pojavljivao u obliku luksuzne robe (čija konzumacija je nužno ograničena, čak i u uvjetima ekstremnog rasipništva kao što je bilo u Rimskom carstvu ili na francuskom dvoru 18. stoljeća), već u obliku novca. Više novca ne znači samo dodatnu kupovnu moć za takve luksuzne robe, već i za više strojeva, sirovina, radne snage. I ovdje

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

44 "Najbolje u mojoj knjizi jeste 1. (na ovome počiva cijelo razumijevanje činjenica) odmah u prvoj glavi istaknuti *dvojaki karakter rada*, prema tome da li se izražava u upotreboj ili u prometnoj vrijednosti; 2. Tretiranje viška vrijednosti nezavisno od njegovih posebnih oblika, kao profita, kamate, zemljisne rente itd. Ovo će se naročito pokazati u drugom tomu" (Marx, pismo Engelsu iz 24. kolovoza 1868., MEW 31, str. 326).

45 Popper (*Otvoreno društvo*, vol. 2, str. 160) tvrdi da Marx nije otkrio generalnu kategoriju viška vrijednosti, već je naslijedio od Ricarda. Pritom citira Engelsov uvod u drugi svezak *Kapitala*. Sam Engels tako nešto nije rekao. On kaže, što svaki student ekonomskih doktrina zna, da je dugi niz ekonomista, od Adama Smitha i fiziokrata do Ricarda i postrikardijanskih antikapitalista 1820-ih i 1830-ih u Velikoj Britaniji, profit i rentu smatralo oduzimanjem od proizvoda "produkтивnog rada". Ali samo je Marx uspio pokazati kakav rad stvara višak vrijednosti i koji je stvarni sadržaj procesa proizvodnje viška vrijednosti (nevezano za njihove specifične oblike), te objasniti taj proces.

46 Slijedeći Böhm-Bawerka, Samuelson izvodi "produkтивnost kapitala" iz činjenice da "možemo dobiti više budućih potrošačkih proizvoda koristeći indirektnie ili zaobilazne metode" (*Ekonomija, uvodna analiza*, New York, 4. izdanje, str. 576-577). U objašnjenju koje slijedi, "povećanje" potiče iz činjenice da je "trenutačna potrošnja žrtvovana" za proizvodnju "posrednih roba". Ali ljudi su ti koji se odriču potrošnje (ostavimo po strani koji su ljudi doista natjerani na apstinenciju). Ljudi proizvode posredne robe. Ljudi povećavaju produkтивnost svog rada. Kako to čitavo ljudsko djelovanje iznenada vodi izlučivanju vrijednosti iz "intermedijskih dobara" (koje se naziva "produkтивnost kapitala") jest misteriozna tajna koju Samuelson ne rješava.

je Marx otkrio ekonomsku prisilu. Privatno vlasništvo, fragmentacija društvenog rada među različitim tvrtkama, odnosno sama priroda razvijene robne proizvodnje – kapitalizma – implicira prisilu natjecanja za udjelima na tržištu. Potreba za akumulacijom kapitala, potreba za povećanim izvlačenjem viška vrijednosti, neutaživa žeđ za viškom vrijednosti koja karakterizira kapitalizama, sve je to na jednom mjestu: akumulacija kapitala = pretvaranje viška vrijednosti u dodatni kapital.

Što se tiče vrijednosti, ponovno valja napomenuti u čemu je stvar: kontrola nad dijelovima ukupno raspoloživog kvantiteta društvenog rada. Dovoljno je podsjetiti na tu temeljnu činjenicu kako bismo pokazali koliko su promašene kritike na račun teorije viška vrijednosti koje govore o "produkтивnosti kapitala", pri čemu se pod kapitalom podrazumijevaju strojevi.⁴⁶ Strojevi nikada ne mogu sami od sebe unajmiti nijedan dio raspoložive društvene radne snage, osim u znanstvenoj fantastici. U svijetu koji je nešto više prozaičan, a u kojem mi živimo, ljudi koji su u vlasništvu strojeva iz tog razloga mogu unajmljivati i otpuštati druge ljudi. Kako i zašto proizvod rada tih ljudi potom biva podijeljen jest ono što Marx pokušava istražiti.

Dakako, Marx nije "poricao" da strojevi mogu povećati društvenu produkтивnost rada. Upravo suprotno, ako pročitamo 13. glavu prvog sveska bit će kristalno jasno da je Marx bio svjesniji tehnoškog potencijala od svih svojih ekonomskih suvremenika. Ali pitanje na koje se ne obazire većina njegovih kritičara i drugih eksponenata "vulgarne" ekonomije jest veoma jednostavno – zašto bi rezultate povećane produkтивnosti rada prisvajao kapitalist? Zašto bi udružena produkтивnost mnogih ljudi koji rade zajedno – poznati "kolektivni radni potencijal tvornice", kojeg je Marx detaljno analizirao u izvorno sedmom odjeljku, a zapravo šestoj glavi posthumno objavljenoj pod nazivom *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje* – dakle, udružena produkтивnost znanstvenika i tehnologa, manualnih i umnih radnika, izumitelja strojeva i pregibača, uvećavala profit vlasnicima strojeva? Sigurno ne zato što ti strojevi imaju neku misterioznu kvalitetu "stvaranja" vrijednosti, odnosno "stvaranja" kvantiteta društveno potrebnog rada?⁴⁷ Zasigurno zato što su vlasnici u poziciji da prisvajaju proizvode te udružene produkтивnosti. I tako smo se vratili Marxovoј teoriji viška vrijednosti.

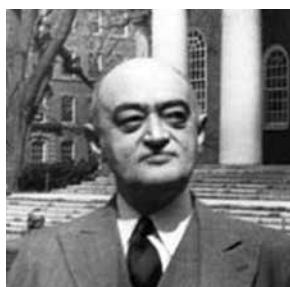
Interesantna, ako ne i zapanjujuća, inovativnost u apologetici kapitalističkog profita nedavno se pojavila u obliku teorije firme koju su razvili Alchian i Demsetz.⁴⁸ Vlasnici različitih "udruženih ulaganja" bi trebali imati prirodnu tendenciju ka zabušavanju jer u određenoj mjeri preferiraju "nematerijalna dobra" (!) poput slobodnog vremena, atraktivnih uvjeta rada i vremena za razgovor sa kolegama. Iz toga slijedi, prema Alchianu i Demsetzu, da ako se zabušavanje želi provjeravati, netko mora imati pravo nadzora nad članovima tima, kao i vlastitu nesklonost ka zabušavanju. Također mora imati i pravo da dobije ostatak nakon što su sva druga ulaganja isplaćena u ugovorenom iznosu, pravo da raspusti tim, kao i pravo da proda svoja prava. Nakon što je s velikom radošću primio vijest da je promaknut u status člana "kooperativnog tima", na ravnopravnim osnovama s kapitalistom, prosječni radnik ne može, a da se ne upita iz kojih misterioznih razloga je taj "netko" tko dobiva sva ta "ekonomski neophodna prava" *uvijek vlasnik "inputa – sredstava za proizvodnju"*, a *nikada vlasnik "inputa – radne snage"*. Možda zato što je kapitalist lišen ljudskih poruka zabušavanja, ili nema sklonosti ka dokolici ili atraktivnim radnim uvjetima? Ili je možda zato što gospoda apologeti kapitalizma pokušavaju zanemariti činjenicu prisvajanja viška vrijednosti putem monopolističkog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju?

Marxova teorija kapitala

Kapital je iz marksističke perspektive *društveni odnos između ljudi* koji se pojavljuje kao odnos između stvari ili između ljudi i stvari. Nastao logičkim slijedom iz Marxove radne teorije vrijednosti i teorije viška vrijednosti, to je još jedno od temeljnih otkrića koje njegovu ekonomsku teoriju radikalno suprotstavlja svim oblicima akademiske "ekonomije".

Marx energično odbacuje ideju, koju su izložili "vulgarni" i neoklasični ekonomisti, da je kapital "bilo kakva zaliha bogatstva" ili "bilo koje sredstvo povećanja produkтивnosti rada".⁴⁹ Čimpanza koja koristi štap kako bi dohvatile banane nije prvi kapitalist više nego što plemenska zajednica koja uči gomilati svoje bogatstvo putem stočarstva ili navodnjavanja, "akumulira kapital". Kapital prepostavlja da dobra nisu proizvedena za direktnu konzumaciju proizvodnih zajednica, već za pro-

- 47 Jedina kvaliteta koju strojevi imaju "u sebi i po sebi" jest da povećaju produktivnost rada i time umanjuju vrijednost roba – a ne da "stvaraju" vrijednost.
- 48 A. Alchian i H. Demsetz, "Proizvodnja, informacijski troškovi i ekonomski organizacija", *American Economic Review*, 1972.
- 49 Joseph Schumpeter, *Povijest ekonomskih analiza*, New York, 1954, str. 558–9.
- 50 Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, str. 15–18.
- 51 Primjerice, MacCord Wright, *Kapitalizam*, New York, 1951, str. 135. "U Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, Marx pokazuje kako kapitalizam mistificiraće predstavlja povećanje društvene produktivnosti rada – društveni razvoj kao što je znanstveni napredak ili kooperaciju mnogo radnika itd. prikazuje kao rezultat "produktivnosti kapitala".
- 52 Na temu razvoja kućne industrije i prvih manufaktura u 15. i 16. stoljeću vidi, između ostaloga, N. W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie*, 's-Gravenhage, 1908.

Joseph Schumpeter, 1883–1950.

daju kao robe; da je ukupni radni potencijal društva postao fragmentiran u privatne radove koji se odvijaju nezavisno jedni od drugih; da robe stoga imaju vrijednost; da se ta vrijednost ostvaruje putem razmjene pomoću posebne robe zvane novac; da taj novac stoga može započeti nezavisni proces cirkulacije, kao vlasništvo određene društvene klase čiji članovi djeluju kao vlasnici vrijednosti koji teže uvećanju vrijednosti. Ako je, kao što je Adam Smith pojašnjavao uzastopnim generacijama studenata ekonomskih fenomena, proizvodna (tehnička) podjela rada izvor povećanoj produktivnosti rada – u velikoj mjeri nezavisno od određenog društvenog oblika organizacije ekonomije – onda kapital nije produkt te podjele rada, već društvene podjelu rada, u kojoj se vlasnici akumulirane vrijednosti susreću s ne-vlasnicima.

Joseph Schumpeter je Marxu zamjerio što je elaborirao teoriju kapitala bez da je objasnio korijene kapitala.⁵⁰ Ništa nije netočnije. Dijalektičar Marx savršeno je razumio razliku između proizvodnje i reprodukcije na temeljima kapitalističkog načina proizvodnje s jedne, odnosno porijeklo i razvoj kapitala u pretkapitalističkim društвima s druge strane. Doista, jedan od ključnih prigovora nepreciznom i neznanstvenom baratanju kategorijama od strane "vulgarnih" ekonomista može se uputiti njihovoj upotrebi termina "kapital" i "kapitalizam", koji su za njih više-manje sinonimi. *Kapitalizam* je kapitalistički način proizvodnje, konfiskacija sredstava za proizvodnju od strane kapitala, koji je postao dominantan u sferi proizvodnje. *Kapital* je vrijednost (prvotno u obliku novca) koja postaje nezavisni operater u porama ne-kapitalističkog načina proizvodnje. Kapital se prvobitno pojavljuje kao zelenički i trgovачki (trgovina na velike udaljenosti) kapital. Nakon dugog historijskog procesa, i tek pod specifičnim društvenim uvjetima, kapital pobjedički prodire u sferu proizvodnje u obliku manufakturnog kapitala (to se zabilo u kasnom 15. i 16. stoljeću u Zapadnoj Europi; u 18. stoljeću u Japanu; u Kini, izolirani elementi manufakturnog kapitala vjerojatno su se pojavili već više od tisuću godina ranije).

U jednostavnoj robnoj proizvodnji, kapital ne *proizvodi* višak vrijednosti. On samo prenosi u višak vrijednosti dijelove aktualne proizvodnje i prihoda koji nastaju nezavisno od kapitala. Može prisvojiti dio društvenog višaka proizvoda koji redovno prelazi u ruke pretkapitalističkih vladajućih klasa (primjerice, prisvajanje di-

jelova feudalne zemljische rente putem zeleničtvja). Može prisvojiti dio proizvoda koji redovno služi kao potrošački fond samim proizvođačima. Glavna karakteristika djelovanja kapitala u pretkapitalističkim odnosima proizvodnje jest da on jedva uvećava globalno bogatstvo društva; on ne može značajno razviti proizvodne snage niti stimulirati ekonomski rast. Može imati samo dezinTEGRacijski učinak po dati pretkapitalistički društveni poredak, budući da ubrzava raspad nekoliko društvenih klasa. Međutim, ubrzavanjem transformacije dobara koja su proizvedena i konzumirana kao upotrebljive vrijednosti isključivo u robe, odnosno ubrzavanjem širenja novčane ekonomije, on historijski može pripremiti tenu konačnoj pojavi kapitalističkog načina proizvodnje.

Kapital koji djeluje u pretkapitalističkom načinu proizvodnje u suštini upućuje na teoriju novčane cirkulacije i prisvajanja. Zato u prvom svesku *Kapitala* Marx prvo predstavlja kapital u drugom odjeljku, nakon što je objasnio prirodu novca. Drugi odjeljak stoga je i nazvan *Pretvaranje novca u kapital*. Ovdje ponovno logička analiza odgovara historijskom procesu, na kojeg se Marx kontinuirano referira, iako uglavnom u fusnotama. S druge strane, kapital koji djeluje u kapitalističkom načinu proizvodnje, stvarni predmet studije u *Kapitalu*, referira se očigledno na teoriju proizvodnje i prisvajanja vrijednosti i viška vrijednosti. Marx objašnjava u prvom svesku, u 22. glavi, kako se zakoni prisvajanja roba transformiraju kada prelazimo iz društva sitne robne proizvodnje u kapitalističko društvo. U prvom slučaju, izravni proizvođači su ujedno i vlasnici proizvoda svoga rada; u drugom, vlasnici kapitala postaju vlasnici proizvoda rada izravnih proizvođača. Apologeti kapitalizma ovu činjenicu pokušavaju opravdati argumentom kako kapitalisti radnicima "stavlju na raspolaganje" oruđa za proizvodnju kojima se odvija proizvodnja.⁵¹ Ali opet nam povijest omogućava da probijemo licemjerje ovog argumenta. Jer kapitalizam nije rođen – u vremenima manufakture – na način da su kapitalisti "stavljeni proizvođačima na raspolaganje" bilo kakve nove strojeve. Rođen je kapitalističkom *eksproprijacijom* oruđa koja su sami proizvođači posjedovali i sastavljali pod zajedničkim krovom.⁵²

Pod kapitalističkim načinom proizvodnje, kapital je dakle vrijednost konstantno uvećavana viškom vrijednosti, koji se proizvodi produktivnim radom i koji kapitalisti prisvajaju putem prisvajanja roba koje proizvo-

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

- ⁵³ Vidi prvi svezak *Kapitala*, str. 38. U napomeni četvrtom njemačkom izdanju prvog sveska *Kapitala* (vidi str. 13.), Engels kaže da u engleskom jeziku postoje dve različite riječi koje izražavaju dva različita aspekta rada: rad koji proizvodi upotrebnu vrijednost naziva se *work*, a rad koji proizvodi razmjensku vrijednost, koji je jedino kvantitativno mjerljiv, naziva se *labour*.
- ⁵⁴ John Kenneth Galbraith, *Nova industrijska država*, New York, 1967, Poglavlje 18.
- ⁵⁵ Ibid., Poglavlje 10.
- ⁵⁶ Joan Robinson, *Akumulacija kapitala*, London, 1956; Piero Sraffa, *Proizvodnja roba pomoću roba*, Cambridge, 1960.

de radnici u tvornicama u vlasništvu kapitalista. Način na koji ova analiza kapitala i kapitalizma zavisi o instituciji privatnog vlasništva često je bio pogrešno shvaćen i (ili) prezentiran, kako od strane Marxovih kritičara, tako i od strane njegovih sljedbenika. Stoga zaslužuje neki komentar.

Historijski i logički, kapitalizam je vezan uz privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, što dopušta privatno prisvajanje proizvedenih roba, pa stoga i privatno prisvajanje viška vrijednosti, a onda i privatnu akumulaciju kapitala. Zasigurno nije slučajno da je "pravo na privatno vlasništvo" stoga u temelju čitave konstitutivne i pravne nadgradnje, koju su stoljeća zakonodavstva zazidala u osnove robne proizvodnje.

Ali ono s čime se suočavamo kada istražujemo društvene odnose koji stoje iza tih pravnih oblika nije, dakako, jednostavno formalno privatno vlasništvo; u suprotnom bi analiza bila svedena na običnu tautologiju. Kada Marx tvrdi da je robna proizvodnja moguća jedino zato što je društveni rad fragmentiran na *privatne radove koji se obavljaju nezavisno jedni od drugih*,⁵³ on upućuje na *socio-ekonomsku*, a ne na pravnu realnost; potonje je samo odraz – i to ponekad prilično nesavršen! – prvog. Kapitalizam je specifični odnos najamnog rada i kapitala, društvena organizacija u kojoj je društveni rad fragmentiran na međusobno nezavisna poduzeća, koja donose nezavisne odluke o investiranjima, cijenama i oblicima finansijskog rasta, koja se međusobno natječu za udjele tržišta i profitu (ukupnog viška vrijednosti proizvedenog ukupnim produktivnim radom), i koja prema tome kupuju i eksplotiraju najamni rad pod posebnim ekonomskim uslovima, prisilama i ograničenjima. To nije jednostavna generalna veza između "proizvođača" i "akumulatora", "proizvođača" i "administratora", budući da je takva veza u konačnici karakteristika svih klasnih društava, dakle nije po ničemu specifična kapitalizmu.

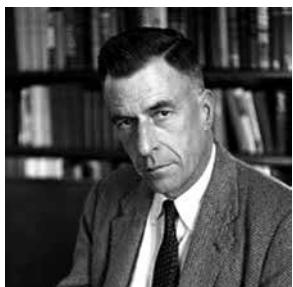
Sadržaj ekonomske institucije privatnog kapitala stoga je *nezavisna tvrtka* (bilo mala manufaktura, bilo velika multinacionalna korporacija). Irrelevantno je da li je *pravni oblik* strogog prilagođen tom sadržaju, i često postavlja kompleksne pravne probleme. Jesu li dioničari samo vlasnici prihoda na papiru, ili su vlasnici dijela "imovine" ili "vlasništva"? Zakoni o bankrotima – koji se razlikuju od kapitalističke države do države – mogu ići do najsitnijih mogućih detalja. Ali vitalne ekonom-

ske odluke (npr. glavne investicije) donose sve te tvrtke koje su doista nezavisne, a ne podređene. Temeljna činjenica u životu kapitalističke ekonomije jest ona da bitne odluke ne donosi društvo kao cjelina niti "udruženi proizvođači".

Opet, sadržaj *ekonomske institucije privatnog vlasništva* (fragmentiranog društvenog rada) ne treba mi ješati s pitanjem *agenata* koji odlučuju u nezavisnim tvrtkama. Bilo da su oni koji odlučuju individualni vlasnici, ili zastupnici vlasnika dionica, ili tzv. menadžeri, ni najmanje ne mijenja činjenicu da svi oni rade pod prethodno analiziranom ekonomskom prisilom. Neki današnji ekonomisti, poput Galbraitha, pa čak i nekih marksista, tvrde kako su se suvremene velike korporacije uvelike osloboidle tih ograničenja.⁵⁴ To je iluzija, nastala extrapolacijom okolnosti koje su prevladavale tijekom prilično dugog *booma*. Ustvari, ideja da se bilo koja velika korporacija, koliko god moćna bila, može potpuno oslobođiti prisile (monopolističke) konkurenčije, odnosno može imati zajamčenu specifičnu potražnju za svojim proizvodima, neovisno od poslovnog ciklusa i tehnoloških inovacija, imala bi smisla jedino kad bi ta korporacija bila izolirana od ekonomskih fluktuacija i neizvjesnosti. Kada bi dakle sama narav njezinih proizvoda kao robnih proizvoda bila osporena. Iskustvo ne potvrđuje takve tvrdnje.

Temeljno razlikovanje koje uvodi Galbraith, na tragu Baumola, Kaysena i ostalih, ono između prisile za maksimizacijom profita (koja je vrijedila za nekadašnja poduzeća) i maksimizacijom rasta (koja vrijedi za današnje korporacije)⁵⁵ postaje lišeno praktičnog dugoročnog značaja kada shvatimo da rast u suštini ostaje funkcija profita, i da se akumulacija kapitala u konačnici može realizirati jedino putem proizvodnje i ostvarenja viška vrijednosti. Jedino zrno istine koje preostaje jest razlika između kratkoročne i dugoročne maksimizacije profita, koje i jest jedna od temeljnih razlika između konkurenetskog i monopolističkog kapitalizma.

Rasprava o prirodi kapitala dobila je novi i značajni poticaj "internom" kritikom teorije marginalne produktivnosti kapitala od strane Piera Sraffe i kembričke škole. Oni su uvjerljivo demonstrirali da je mjeru ulaganja kapitala u neoklasičnoj "funkciji proizvodnje" temeljena na cirkularnom rasuđivanju.⁵⁶ Jer ukoliko se utjecaj marginalnih povećanja ili smanjenja ulaganja kapitala nakon proizvodnje mora izmjeriti, ovo se jedino

John Kenneth Galbraith

⁵⁷ Maurice Dobb, *Sraffin sustav i kritika neoklasične teorije distribucije*, reizdano u E. K. Hunt i Jesse G. Swartz (ur.), *Kritika ekonomskih teorija*, Harmondsworth, 1972, str. 207. Valja primijetiti kako Dobb, da iskoristimo šumpeterski žargon, samo opravda upotrebu rada kao *numeraire*, na tipičan neokardijanski način, i nimalo na temelju marksističke radne teorije vrijednosti.

⁵⁸ Karl Marx, treći svezak *Kapitala*, str. 123-124.

⁵⁹ Moglo bi se kazati da odgovara graničnom slučaju stagnacije u određenoj fazi trgovinskog ciklusa.

⁶⁰ Čak je i Schumpeter uvelike branio "apstinencijsku" teoriju profita, iako joj je davao manje vulgaran karakter nego Senior. "Kapitalist... razmjenjuje predjam za tokove. Apstinencija za koju... je plaćen ulaz u akumulaciju kapitala/novca. Ne postoji dodatna isplata za suzdržavanje od potrošnje, čak ni u slučajevima kada bi to bilo fizički moguće" (*Povijest ekonomskih analize*, str. 661). Vidi također *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, str. 16.

može učiniti novcem imajući u vidu heterogenu prirodu tzv. "kapitalnih dobara". "Ali taj proces procjenjivanja kapitalnih ulaganja dovodi u pitanje stopu povrata tvornice i opreme, od čega je potonja kapitalizacija"; točnije "mora se pretpostaviti kamatna stopa da bi se demonstriralo kako je određena ravnotežna stopa prinosa".⁵⁷ Izlaz je u tome da pronađemo zajedničku supstancu u svim "kapitalnim dobrima" nezavisno od novca, odnosno da se vratimo društveno potrebnom radu kao mjerljivoj supstanci vrijednosti svih roba.

Marxova teorija akumulacije kapitala

Kapital je stoga po definiciji vrijednost u potrazi za uvećanjem, viškom vrijednosti. Ali ako kapital proizvodi višak vrijednosti, višak vrijednosti također proizvodi dodatni kapital. U kapitalizmu, ekonomski rast pojavljuje se u obliku akumulacije kapitala. Temeljni nagon kapitalističkog načina proizvodnje jest nagon za akumuliranjem kapitala. Tome nije tako radi kakve misteriozne i tautološke "akumulativne strasti" ili sklonosti dijela kapitalista, već je suštinski objašnjeno konkurenjom, odnosno fenomenom "mnogih kapitala". Bez konkurenije, Marx tvrdi kategorički, "pogonska vatra" rasta bila bi ugašena.⁵⁸ Potpuno monopolizirani kapital ("jedan svjetski trust") bio bi u srži stagnirajući kapital.

Međutim, uz konkureniju dolazi i trend da se radnici zamjenjuju strojevima kao pogonskom silom akumulacije kapitala i ekonomskog rasta u kapitalizmu. Kada bi produžetak učinka zadržao dati odnos između uloženog živog i mrtvog rada (strojevi i sirovine), rapidno bi dosegao i fizički limit (ukupna raspoloživa radna snaga), stoga i profitni limit. Pod uvjetima trajne pune zaposlenosti, nadnice bi imale tendenciju rasta i ugrožavanja profita do točke na kojoj bi akumulacija kapitala i ekonomski rast postepeno nestali.

Ekonomski rast u kapitalizmu nije "neutralan" u pogledu odnosa između uloženog živog i mrtvog rada (između promjenjivog i postojanog kapitala). On je uvelike opterećen ekspanzijom uređaja koji služe uštedi rada. Permanentna tendencija prema uvećanju društvene produktivnosti rada jest glavni civilizacijski nusproekt akumulacije kapitala, glavna objektivna usluga koju je kapitalizam učinio čovječanstvu. Akumulacija kapitala poprima primarni oblik u rastu vrijednosti tvornica i

opreme, kao i zaliha sirovina dostupnih u industrijskim kapitalističkim zemljama. Dugoročno, akumulacija je impresivna kao što je Marx mogao i zamišljati. Vrijednost svih akumuliranih privatnih ne-seoskih proizvođača trajno je umnožena više od deset puta u nepromijenjenim dolarima između 1900. i 1965. u SAD-u, a ta procjena je sigurno podcijenjena budući da je temeljena na službenim podacima koji su pristrani radi izbjegavanja poreza.

Kapitalistička je akumulacija, naravno, drukčija od ophođenja pretkapitalističkih vladajućih klasa. Kad bi se sav višak vrijednosti konzumirao u obliku luksuznih roba, akumulacije kapitala ne bi ni bilo. Kapital bi tada bio zadržan na razini koju je već dosegao. Taj poseban "ograničavajući" slučaj Marx je prezentirao pod nazivom "jednostavna reprodukcija", iz analitičkih razloga. On ne odgovara "stvarnom" stadiju ili situaciji normalnog funkcioniranja kapitalističkog načina proizvodnje.⁵⁹ Kao što smo već istaknuli, kapitalizam karakterizira prisila za akumulacijom, odnosno "proširenu reprodukciju".

Proširena reprodukcija pretpostavlja da nije sav višak vrijednosti, proizveden produktivnim radom i prisvojen od strane kapitalističke klase, neproduktivno konzumiran. Dio je transformiran u luksuzne robe i nestaje iz procesa reprodukcije. Dio je transformiran u dodatni kapital na način da se koristi za kupnju postrojenja i opreme, sirovina i radne snage. To je onda proces akumulacije kapitala: transformacija viška vrijednosti u dodatni kapital, koji može proizvesti nove inkrementne viške vrijednosti, što vodi novom uvećanju kapitala. Kretanje se razvija u spiralnom obliku, kao što je razumio već Simonde de Sismondi, jedan od ranih "romantičnih" kritičara kapitalizma, kojeg je Marx po tom pitanju citirao s odobravanjem.

Činjenica da je akumulacija kapitala moguća jedino zato što dio viška vrijednosti prisvojen od strane kapitalističke klase nije društveno potrošen na luksuzne robe, čini polaznu točku za tzv. teoriju "apstinencije" (ili točnije, opravdanja) profita i kapitalističke eksplotacije.⁶⁰ Povjesno gledano, ne postoji ni trunke dokaza za pretpostavku da je kapital nastao iz "štedljivih navika" nekih članova društva, nasuprot nesmotrenosti ostalih, pri čemu su svi imali jednak pristup resursima koji su prvotno bili usporedivi. Upravo suprotno, svi povijesni dokazi potvrđuju da je nagla pojava velikih količina "ka-

⁶¹ Karl Marx, *Nadnice, cijena i profit, u Izabrana djela u prvom svesku*, London, 1970, str. 220-21.

pitala” (u obliku zaliha plemenitih metala i drugog blaga), u društvu prethodno ograničenom isključivo na naturalnu ekonomiju (na proizvodnju roba koje su sadržavale samo upotrebnu vrijednost), bila rezultat ne samo “stedljivosti” i “skromnosti”, već i piratstva, pljačke, nasilja i krađa širokih razmjera, te porobljavanja ljudi i trgovanja robovima. Povijest postanka zapadnoeuropskog zelenoškog i trgovačkog kapitala između 10. i 13. stoljeća, od piratstva na Mediteranu, preko pljačke Bizanta u Četvrtom Križarskom ratu, pa do regularnih pljačkaških racija na slavenskim teritorijama centralne i istočne Europe, vrlo je slikovita.

Ono što u povijesti nije potvrđeno još je absurdno – je u svjetlu suvremene ekonomske analize. Nitko imalo ozbiljan ne može tvrditi da gospoda Rockefeller, Morgan i Mellon trebaju dobiti kompenzaciju za svoju vrlinu što nisu rasipali desetke milijardi dolara na dodatne jahte, vile i privatne avione – vulgarna verzija teorije apstinencije. Ali njezina nešto sofisticirana verzija, ideja da je profit vlasnika kapitala samo način na koji je njihov “predujam” pretvoren u “tokove” dugoročnih investicija kapitala, daje povoda za razmišljanje. Jer odakle dolazi “predujam” ako ne iz “tokova”, znači – što je drugo kapital ako ne akumulirani profit? Poricati da profit nastaje u procesu proizvodnje ide protiv svih znanstvenih i praktičnih zapažanja u kapitalističkoj ekonomiji. Kada to shvatimo, nema prostora za ikakvu teoriju dobivanja profita na temelju apstinencije – nego jedino za teoriju dobivanja profita oduzimanjem.

U *Kapitalu* Marx promatra proces akumulacije na dvije različite i uzastopne razine apstrakcije. U prvom svesku, u okviru “Kapitala općenito”, on ga istražuje u svjetlu onoga što se događa i protječe iz razmjene između najamnog rada i kapitala. U trećem svesku, istražuje akumulaciju kapitala (ekonomski rast pod kapitalizmom) u svjetlu onoga što se događa u sferi “mnogih kapitala”, odnosno kapitalističke konkurenциje. Stoga će ostaviti za uvod u treći svezak ispitivanje glavnih kritika Marxa od strane onih koji propituju validnost zakona kretanja akumulacije kapitala koja je postavljen u tom svesku. Ovdje ću se ograničiti na ispitivanje temeljnih efekata akumulacije kapitala na najamni rad.

Za razliku od mnogih svojih suvremenika, uključujući i neke od najstrožih ne-marksističkih kritičara kapitalizma, Marx nije smatrao da akumulacija kapitala ima jednostavne i nedvosmisleno štetne učinke na po-

ložaj najamnog rada. Marx je proučavao kretanje realne plaće tijekom poslovnog ciklusa, i svakako mu nije promakla činjenica da su nadnice na najvišem stupnju kada akumulacija kapitala napreduje najbržim tempom.⁶¹ Ali opet, htio je poći dalje od te evidentne činjenice kako bi proučio *suštinske izmjene u vrijednosnim izrazima* koje bi akumulacija kapitala izvršila na rad.

Stoga je nastala njegova tvrdnja da sam način na koji se akumulacija kapitala odvija, sama motivacijska sila kapitalističkog progresa – razvitak postojanog kapitala, strojeva – sadrži snažnu dinamiku za redukcijom vrijednosti radne snage. Budući da je ova vrijednost ekvivalent vrijednosti *date* kolичine potrošačkih roba, neophodne za nadoknadu kapaciteta radnika da proizvodi na određenom stupnju intenziteta, opadanje vrijednosti tih potrošačkih roba, koje nastaje porastom produktivnosti rada vodi padu vrijednosti radne snage, *ceteris paribus*.

Ovaj argument ne implicira ni tendenciju smanjenja realnih plaća (upravo suprotno, baziran je na pretpostavci *stabilnih* realnih plaća u kratkom i srednjem roku) niti trend prema “rastu absolutne bijede” radničke klase. Ovom teorijom, koja se lažno pripisuje Marxu, bavit ćemo se u sljedećem poglavljju ovog uvoda. Međutim, implicira da povoljni rezultati rasta produktivnosti rada završavaju, i to u velikom opsegu, u rukama kapitalističke klase, na način da se pretvaraju u dopunski “relativni višak vrijednosti”, koji osigurava da dugoročni trend industrijske rezervne armije rada ostaje stabilan ili rastući.

Na svjetskoj razini ovo je zasigurno točno otkad postoji kapitalizam. Kao što je Marx predvidio, kapitalizam se ne širi samo otvaranjem novih poslova, već i stvaranjem nove nezaposlenosti (uništenjem zaposlenja prethodnih radnika, a posebice prethodnih samozauposlenih sitnih seljaka i zanatlija). Ali izračunavati “prosječnu vrijednost radne snage u svijetu” je dakako besmislena apstrakcija. Otkako je industrijski kapitalizam na Zapadu preplavio ostatak svijeta svojim jeftinim, masovno proizvedenim robama, a najkasnije od 1970-ih, trend *divergencije* pojavljuje se u svjetskoj ekonomiji: dugoročno opadanje rezervne armije rada u Zapadnoj Europi (kao rezultat izvoza emigranata i roba) i porast rezervne armije rada u nerazvijenim zemljama. (Potonji je proces uključivao i transformaciju masa pretkapitalističkih seljaka, stočara i obrtnika marginalizira-

⁶² Vidi, između ostalog, ove tekstove: Samir Amin, *L'Accumulati'on d l'ichelle mondiale*, Pariz, 1970; Arghiri Emmanuel, *Nejednaka razmjena* (uključuje raspravu s Charlesom Bettelheimom), London, 1972; Christian Palloix, *L'Economie mondiale capitaliste*, Paris, 1973; i raspravu o ovim knjigama od Ernesta Mandela u *Kasnji kapitalizam*, London, 1975. Zanimljivo, W. Arthur Lewis, u svojem *Razvoj i neograničene rezerve rada* (Manchester School of Economic and Social Studies, Vol. XXII, svibanj 1954), pokušava pokazati kako pojačana akumulacija kapitala u sebi sadrži i veliku industrijsku rezervnu armiju; ali ograničava taj slučaj isključivo na početnu industrijalizaciju i ne priznaje Marxove pretpostavke trajnog preoblikovanja ove rezervne armije putem procesa mehanizacije.

⁶³ Najekstremniji primjer jest "globalizacija troškova" u analizi troškova i koristi, prema kojoj se ljudska bolest i smrt također računaju kao novčani trošak.

ne skitnice, migrantske sezonske radnike i prisilne radnike, slijedeći sličan put koji se dogodio nekoliko stoljeća ranije u Zapadnoj Europi).

Dinamika "akumulacije kapitala na svjetskoj razini" mora se stoga promatrati kao organska cjelina, a ne kao jednostavan zbroj procesa akumulacije kapitala u različitim zemljama. Djelovanje svjetskog tržišta kao gigantskog sifona koji prenosi vrijednost s juga na sjever našeg planeta (iz zemalja niže produktivnosti rada u zemlje više), leži u srži imperialističkog sustava. Dok je rasprava o teorijskom objašnjenu ovog fenomena još uvijek u povojima⁶², važno je napomenuti da se sam fenomen bazira na nejednakom kretanju (nejednakoj mobilnosti) kapitala i rada, te unosi sve te dimenzije u analizu kapitalizma koju je Marx namjeravao objaviti u nikad napisanim svescima 4, 5 i 6 u originalnom planu *Kapitala*.

Akumulacija kapitala jest akumulacija bogatstva u obliku roba, u obliku vrijednosti. Proizvodnja vrijednosti postaje cilj sam po sebi. Rad je degradiran na razinu sredstva putem kojeg se ostvaruje novčani prihod. Jedan od najfrapantnijih i "najmodernijih" dijelova *Kapitala* jest istraživanje nehumanih posljedica akumulacije kapitala po radnike i sam rad. Marx je u drugo njemačko izdanje prvog sveska sam dodao napomenu da, pod kapitalizmom, radna snaga ne postaje samo roba za kapitalista, već tu formu poprima i za samog radnika, čime se implicira da je degradacija rada i objektivna i subjektivna kod industrijskog proletarijata. "Službenoj" političkoj ekonomiji trebalo je dugo vremena, posebice nakon revolta radnika protiv ubrzanja na montažnim trakama, da otkrije što je Marx anticipirao iz svog temeljnog razumijevanja fundamentalnih mehanizama koji upravljaju kapitalističkim načinom proizvodnje.

S obzirom da akumulacija kapitala prepostavlja proizvodnju radi profita, s obzirom da je njoj maksimizacija profita logička podloga, egzaktne kalkulacije u minutu zahtijevaju stalnu reorganizaciju procesa proizvodnje s jednom svrhom – smanjenjem troškova. Iz kuta gledanja jedne kapitalističke tvrtke, radnik ne može biti smatrano ljudskim bićem obdarenim svojim elementarnim pravima, dostojanstvom, i potrebom da razvije svoju ličnost. On je "element troška" i taj "trošak" se mora stalno i isključivo mjeriti u terminima novca, kako bi bio krajnje reducirana. Čak i kada se u radnu organizaciju uvode "međuljudski odnosi" i "psihološka razmatra-

ne", ona se u konačnici vrte oko "ekonomije troška" (odnosno "dodatahnih troškova" kao što su prekovremeni rad, previše prekida rada, izostanci s posla, štrajkovi itd.).⁶³

Kapitalistička je ekonomija stoga divovsko poduzeće dehumanizacije, transformacija same svrhe ljudskih bića u instrumente i sredstva za zaradu i akumulaciju kapitala. Ni strojevi niti bilo kakve tehnološke prisle ne pretvaraju radnike, i općenito muškarce i žene, u dodatke i robe čudovišne opreme. Kapitalistički je princip maksimizacije profita u nezavisnim tvrtkama taj koji oslobađa taj zastrašujući trend. Druge vrste tehnologije i druge vrste strojeva savršeno su dostižne –ako temeljni princip ulaganja više nije "ušteda troškova" od strane nezavisnih konkurenčkih tvrtki, već optimalni razvoj svih ljudskih bića.

Marxova teorija najamnina

Začudo, ideja stalnorastućeg opadanja životnog standarda radničke klase, koja se često lažno pripisivala Marxu, začeta je od strane onih ekonomista s kojima je Marx bio u stalnim polemikama nakon što je usavršio svoju ekonomsku teoriju. Započeo ju je Malthus, da bi, preko Ricarda, stigla i do nekih socijalista iz Marxove generacije, poput Ferdinanda Lassallea. Bilo pod plaštom "stabilnog fonda nadnica" ili "željeznog zakona nadnica", u suštini je riječ o teoriji koja nadnica objašnjava rastom stanovništva. Kad god najamnine rastu prilično iznad fiziološkog minimuma, radnici bi trebali imati više djece, koja potom stvaraju visoku nezaposlenost i spuštanju najamnine natrag do minimuma.

Logičke mane ove teorije su blistave. Ona proučava samo što se događa na strani ponude radne snage; uopće ne proučava što se događa na strani potražnje. Pretpostavlja da je potencijalna radnička populacija linearna priredba populacijskog rasta, a da je zauzvrat demografsko kretanje linearne priredbe stvarog prihoda. Sve posredne veze – poput učnika rasta prihoda na stopu mortaliteta djece i stopu rođenja, da ne govorimo o učinku rasta prihoda i organiziranoj snazi radničke klase u vezi duljine radnog tjedna, trajanju obuke i momentu umirovljenja – su eliminirane iz lanca razmišljanja, što vodi pogrešnim i absurdnim rezultatima.

Ferdinand Lassalle, 1825-1864.

64 Lenjin poentira da razvojem kapitalističke industrije dolazi do progresivnog povećanja radničkih potreba (*Povodom takozvanog pitanja tržišta*, u Sabrana djela, Vol. 1, str. 106-7). Vidi također i Marx: "Ovo možemo i sada uzgred spomenuti, naime da relativno ograničenje u sferi radničke potrošnje (koja je samo kvantitativna, ne i kvalitativna, ili još preciznije, samo kvalitativna postavljena preko kvantitativne) njima kao potrošačima...daje potpuno drukčiju važnost kao izvršiteljima proizvodnje nego što su je imali npr. u antici ili srednjem vijeku, ili što je imaju danas u Aziji" (*Osnovi kritike političke ekonomije*, Pelican Marx Library, str. 283). Također *ibid.*, str. 186-7, 409.

65 Karl Marx, *Nadnice, cijena i profit*, Selected Works in one volume, str. 223; *Kapital*, Vol. I, Glava 20 (vidi str. 489-490). Kategoričnu tvrdnju u tom pogledu možemo naći u *Teorijama o višku vrijednosti*, drugi dio, str. 16-17; "Što je produktivnija jedna zemlja u odnosu na drugu na svjetskom tržištu, to će biti i veće plaće u njoj, u usporedbi s drugom zemljom".

Ako usporedimo Marxovu teoriju nadnica s razmišljanjima akademskih ekonomista njegova vremena, primjećujemo korak naprijed koji je ostvario Marx. Jer Marx ne ističe samo da radna snaga, koja se u kapitalizmu transformirala u robu, ima vrijednost koja je objektivno determinirana kao i vrijednosti svih drugih roba, već i to da vrijednost radne snage ima karakteristike drukčije od ostalih roba – naime, da zavisi od dva elementa: *psiholoških i povjesno-moralnih* potreba radničke klase.

Ovo razlikovanje je usko povezano s naročitom prirodnom radne snage: robom neraskidivo povezanim s ljudskim bićima, integriranom u ljudska bića, koja nisu obdarena samo mišićima i želucem, već i sviješću, petljom, žudnjama, nadama i potencijalnim buntovništвom. *Fizički kapacitet za rad* može se mjeriti unosom kalorija koji trebaju nadoknaditi gubitak energije. Ali *voljnost* na određeni ritam i intenzitet rada, pod određenim uvjetima i uz određenu opremu sve veće vrijednosti, te rastuću ranjivost, prepostavlja nivo prisile koji nije jednostavno ekvivalent ukupnog zbroja kalorija, već je i funkcija onoga što radnička klasa uobičajeno smatra svojim "trenutnim" i "uobičajenim" standardom življenja.⁶⁴ Marx ističe da se ti uobičajeni standardi uvelike razlikuju od zemlje do zemlje, te su generalno viši u zemljama koje imaju naprednu, razvijenu kapitalističku industriju nego u zemljama koje su još uvijek u pretkapitalističkom stadiju, ili prolaze kroz porodajne muke "prvobitne" industrijske akumulacije kapitala.⁶⁵

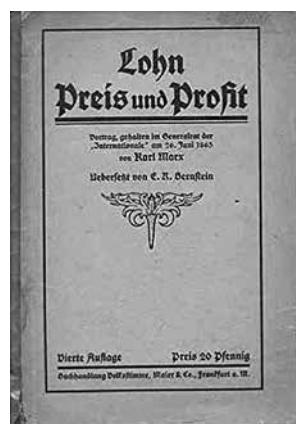
Time dolazimo do neočekivanog zaključka: sudeći prema ovom aspektu Marxova rada, realne plaće bi trebale biti veće u razvijenijim kapitalističkim zemljama – time i u razvijenijim stadijima kapitalizma – nego u manje razvijenim zemljama. Ovo bi također impliciralo da bi plaće naginjale povećanju s vremenom, kako raste stupanj industrijalizacije. S druge strane, već smo ranije napomenuli da je Marx pojašnjavao kako fluktuacijom plaća kroz poslovni ciklus, dakle cijena, a ne vrijednosti radne snage, u suštini upravlja kretanje industrijske rezervne armije. Realne plaće imaju tendenciju rasta u vremenima *booma* i pune zaposlenosti, te tendenciju pada u vremenima depresije i visoke stope nezaposlenosti. Ipak, on je ukazao da u tom kretanju ne postoji ništa automatsko, i da je klasna *borba* – uključujući sindikalne akcije koje je smatrao neophodnima – instrument putem kojeg radnici mogu iskoristiti povoljnije uvjete

na "tržištu rada" kako bi malo povećali svoje plaće, dok je glavni učinak depresije taj što može oslabiti otpor radničke klase kada im se plaća smanjuje.

Ali Marx se držao svoje teorije vrijednosti s obzirom prema nadnicama. Nadnice su cijene radne snage kao robe. Poput ostalih cijena, ni one ne fluktuiraju na sumice, već oko osovine koja je vrijednost te robe. Kretanje nadnica koje su pod utjecajem uspona i padova poslovnog ciklusa objašnjava samo kratkoročne fluktuacije: to mora biti integrirano unutar šire analize, koja će pojasniti dugoročne fluktuacije nadnica unutar *promjena vrijednosti radne snage*.

Prema tome, Marxovu teoriju nadnica možemo formulirati kao *teoriju nadnica povezane s akumulacijom kapitala*, što je suprotno krutoj demografskoj teoriji nadnica, koju je zastupala škola Malthusa, Ricarda i Lassallea. Dugoročna kretanja nadnica su u funkciji akumulacije kapitala u peterostrukom pogledu:

- Akumulacija kapitala nagovješta pad vrijednosti određene potrošačke košarice uključene u određeni životni standard radničke klase (uz određene troškove reprodukcije radne snage). U tom smislu, razvoj kapitalizma sadrži tendenciju da *pritišće vrijednost* radne snage, dok ostale stvari ostaju jednake. Da ponovimo: taj pad vrijednosti radne snage ne ukazuje na pad, već samo na stabilnost realnih plaća.
- Akumulacija kapitala implicira opadanje u vrijednosti, te proširenje dobitka (masovne proizvodnje) potrošačkih roba koje prethodno nisu bile uključene u trošak reprodukcije radne snage. Ako su objektivni i subjektivni faktori povoljni, radnička klasa *može iznudit* uključenje tih roba u prihvatljivi minimum životnog standarda, i može proširiti "moralno-povijesnu" komponentu vrijednosti radne snage, čime *pođije njezinu vrijednost*. Ovo se ne događa automatski, već isključivo kao rezultat klasne borbe.
- Akumulacija kapitala poticat će rast vrijednosti radne snage ako *dugoročna strukturalna ponuda* radne snage ozbiljno ne premašuje potražnju, ili ako je čak ispod potražnje. Ovo objašnjava zašto su nadnice u SAD-u otppetka bile znatno veće nego u Europi, zašto su nadnice u Europi u kasnijoj polovici 19. stoljeća počele značajno rasti kao posljedica masovnih prekoceanskih migracija rezervne armije rada, i zašto je ustrajna masovna nezaposlenost i nedovoljna zapo-

- ⁶⁶ Spomenuli smo da je vrijednost radne snage objektivna kategorija. To implicira, među ostalim fenomenima, i da važan porast u intenzitetu radnog procesa vodi porastu vrijednosti radne snage, ako sve drugo ostane jednak. Veće trošenje radne snage u sebi sadrži potrebu za većom potrošnjom, primjerice, hrane ili unošenja veće količine kalorija, kako bi se izbjegla erozija kapaciteta rada. Rozdolski (op. cit., Vol. 1, str. 331) u tom pogledu skreće pozornost na razliku koju je napravio Otto Bauer između "psiholoških potreba" nastalih iz jednostavnog životnog procesa radnika, i onih nastalih iz radnog procesa, pri čemu se, u usporedbi s prvima, ove druge postupno šire zajedno s rastućom intenzifikacijom rada u kapitalizmu.
- ⁶⁷ Vidi, između ostalog: Pareto, op. cit., str. 63; Ludwig von Mises, *Le Socialisme*, Pariz, 1938, str. 438; Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, str. 34-8; Karl Popper, *Otvorenovo društvo*, Vol. 2, str. 155-8; W. Arthur Lewis, *Teorija ekonomskog rasta*, London, 1955, str. 298; Eric Roll, *Povijest ekonomskih misli* (2. izdanje), London, 1954, str. 284, 293, itd. Dva autora koja imaju podjednako pogrešne poglede, unatoč tome što su pobliže proučavali Marx-a i što se nazivaju marksistima, su John Strachey u *Svremenim kapitalizam*, London, 1956, str. 101-8 i Fritz Sternberg u *Der Imperialismus*, Berlin, 1962, str. 57-60. Objektivniji su Paul M. Sweezy's u *Teorija kapitalističkog razvoja*, Oxford, 1943, str. 87-92, i J. Steindl u *Zrelost i stagnacija američke ekonomije*, Po-glavlje 14, Oxford, 1952.
- ⁶⁸ *Manifest Komunističke partije*, Revolucije 1848., Pelican Marx Library, 1973, str. 74-5, 78.
- ⁶⁹ Prvi svezak *Kapitala*, glava 15 (vidi, str. 454), sadrži ključnu formulu u tom pogledu: "Tako bi cijena radne snage mogla, kad raste proizvodna snaga rada, ne-prestano padati, a da u isto vrijeme neprekidno raste masa radnikovih životnih namirnica" (kurziv E.M.). Na isti način, u fa-

slenost u nerazvijenim zemljama u sebi nosila i opadajuću vrijednost radne snage (često uz opadajuće realne plaće) u posljednja dva desetljeća.

Akumulacija kapitala uspostavlja gornju *barijeru* koju nijedno povećanje vrijednosti radne snage u kapitalizmu ne može probiti. Ako i kada povećanje vrijednosti radne snage nagovješta snažno opadanje viška vrijednosti, akumulacija kapitala se usporava, ponovno se javlja visoka nezaposlenost, a nadnica se ponovno prilagođavaju stupnju koji odgovara akumulaciji kapitala. Drugim riječima, pod kapitalizmom nadnica *mogu* pasti do točke gdje "povjesno-moralni" sastojci vrijednosti radne snage potpuno nestaju, gdje su zapravo reducirani do golog fiziološkog minimuma. *Ne mogu* se podići do točke na koji "povjesno-moralni" sastojak vrijednosti radne snage briše višak vrijednosti kao izvor akumulacije kapitala.

Akumulacija kapitala sadrži povećanu eksploraciju radnika, što uključuje i povećano *trošenje radne snage*, posebice putem intenzifikacije procesa proizvodnje. Međutim, ovo zauzvrat implicira *potrebu za većom potrošnjom*, samo kako bi se radna snaga reproducirala fiziološki. Stoga možemo reći da kapitalizam podiže vrijednost radne snage tako što je pojačano eksploratori,⁶⁶ a zasigurno možemo pronaći negativnu potvrdu ovog učinka akumulacije kapitala na vrijednost radne snage. Kada nadnice potonu ispod odredenog stupnja (posebice pod utjecajem ratova ili reakcionarnih diktatura), produktivni učinak radnika će padati, a radna snaga neće doživjeti rekonstrukciju do svog punog proizvodnog kapaciteta, kao posljedica preniskе razine nadnica.

Kako je onda moguće da je toliko autora, toliko dugo vremena, Marxu pripisivalo "teoriju apsolutnog osiromašenja radnika pod kapitalizmom", što je očigledno impliciralo teoriju namjernog opadanja vrijednosti, i to ne samo radne snage, već i realnih plaća?⁶⁷ Prvo, zato što je Marx u svojim mlađim danima, u principu i podržavao takvu teoriju – primjerice, u *Komunističkom manifestu*.⁶⁸ Ali to je bilo formulirano prije nego je svoje teorijsko razumijevanje kapitalističkog načina proizvodnje doveo do svog konačnog, zrelog zaključka. Tek 1857.-58. svjedočimo rođenju Marxove ekonomске teorije u zao-kruženom i dosljednom obliku. Nakon što je napisao

Prilog kritici političke ekonomije i Osnove kritike političke ekonomije (Grundrisse), više nije bilo traga bilo kakovom historijskom trendu apsolutnog osiromašenja u njegovim ekonomskim analizama.

Druge, zato što mnogo autora brka Marxov tretman vrijednosti radne snage (koja ovisi o vrijednosti roba široke potrošnje koje radnik kupuje svojom plaćom) s kategorijom realne plaće (koja je određena masom roba široke potrošnje koje njegova plaća kupuje). Pod kapitalizmom, uz stalni rast produktivnosti rada, ove kategorije se mogu kretati u suprotnim smjerovima.⁶⁹

Treće, zato što se dva poznata pasusa u prvom sveku *Kapitala* uporno pogrešno shvaćaju.⁷⁰ U oba pasusa Marx govori o "rastućoj bijedi" i osiromašenju, te o "akumulaciji bijede". Ali kontekst jasno ukazuje da se Marx referira na siromaštvo i bijedu "viška populacije", "pauperizirani sloj radničke klase", točnije na *nezaposlene i poluzaposlene siromaše*. Razotkrivajuće studije o siromaštву u bogatim zemljama poput SAD-a i Velike Britanije⁷¹ zapanjujuće potvrđuju da je mizerija starijih umirovljenika, nezaposlenih, bolesnih, beskućnika, degradiranih ili prekarnih slojeva proletarijata – doista stalno svojstvo kapitalizma, uključujući i kapitalizam "države blagostanja". Stvar je u tome što Marx u tim glavama koristi dvosmisljene formulacije čime uvećava konfuziju po tom pitanju.

Znači li to da Marx nije formulirao nijednu teoriju osiromašenja radničke klase, ili da je imao optimistične pretpostavke o općem trendu radničkih uvjeta pod kapitalizmom? To bi svakako bio potpuni paradoks, u svjetlu onoga što je napisao u 23. glavi prvog sveska. Poanta je u tome što se ta glava – kao i sva Marxova zrela pisanja na tu temu – *ne bavi kretanjima realnih plaća ništa više nego što se glave o vrijednosti bave kretanjima tržišnih cijena roba osim radne snage*. To je jasno naznačeno u odломku gdje Marx tvrdi da akumulacijom kapitala situacija po radnike postaje gora, *bez obzira jesu li njihove plaće visoke ili niske*.⁷²

Ono što zapravo imamo pred sobom jest teorija tendencije *relativnog osiromašenja* radničke klase u kapitalizmu, i to u dvostrukom smislu. Prvo, u smislu da produktivni radnici obično dobiju manji dio nove vrijednosti koju proizvode; drugim riječima, postoji trend prema uvećanju u stopi viška vrijednosti. Drugo, u smislu da su potrebe radnika, kao ljudskih bića, odbijene čak i kada najamnine rastu. To važi čak i za njihove do-

moznom pasusu na kraju *Nadnica, cijena i profit*, Marx kaže: "...posljedično opća tendencija kapitalističke proizvodnje nije da poveća, već da potopi proječni standard plaća, ili da pogura cijenu rada do granice njegova minimuma" (*Selected Works in one volume*, str. 225) i nadodaje da napor za povećanjem plaća u 99 posto slučajeva služe samo zadržavanju vrijednosti radne snage. Ovaj čitavi argument odnosi se na trend vrijednosti radne snage, a ne realnih plaća.

⁷⁰ Vidi prvi svezak *Kapitala*, glava 23, Odjeljak 7, str. 572–573, 574.

⁷¹ Vidi na primjer, klasik Michaela Harringtona *Druga Amerika*, Harmondsworth, 1963, i ekvivalentnu studiju Briana Abela Smitha i Petera Townsenda, *Siromašni i najsiromašniji*, London, 1963, koje procijenjuju da 14 % britanskog stanovništva (7 milijuna ljudi!) živi u siromaštvu ili na rubu siromaštvu, dvadeset godina nakon uspostave socijalne države! Otkriti da je takvo siromaštvu ukorijenjeno u sustavu najamnog rada, i da njegova trajna eliminacija (drugim riječima, osiguran standard života za sva ljudska bića, nevezano za to koliko rade i rade li uopće) nije moguća bez da se oboji ekonomska prisila za prodajom proleterske radne snage, jest jedno od Marxovih epohalnih otkrića koje je fundamentalno za njegovu ekonomsku teoriju.

⁷² Vidi prvi svezak *Kapitala*, str. 574–575.

⁷³ Na primjer Böhm-Bawerk, op. cit., str. 8–85; Pareto, op. cit., str. 52–3; Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, str. 24, itd. Zanimljivu raspravu o ovom problemu nedavno je pokrenuo Bob Rowthorn, "Kvalificirani rad u marksističkom sustavu", u *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, proljeće 1974.

⁷⁴ Ovo rješenje prvi je formulirao Hilferding u svom odgovoru Böhm-Bawerku (op. cit., str. 136–46), a onda su ga izričitije razradili Hans Deutsch (*Qualifizierte Arbeit und Kapitalismus*, Beč, 1904) i Otto Bauer ("Qualifizierte

datne potrošačke potrebe koja nastaju putem uvećanja produktivnosti rada, što je rezultat akumulacije kapitala. Dovoljno se prisjetiti neispunjene potreba radnika na području obrazovanja, zdravstva, stjecanja i diferencijacije vještina, dokolice, kulture, stambenog pitanja (čak i u najrazvijenijim kapitalističkim državama današnjice), da bismo uvidjeli kako ta pretpostavka ostaje točna unatoč tzv. potrošačkom društvu. Još više važi u pogledu potreba radnika kao proizvođača i građanina – njegovih potreba da razvijanje osobnost, da postane ispunjeno i kreativno ljudsko biće itd.; te potrebe brutalno ugušuje tiranija besmislenog, mehaničkog, usitnjeneog rada, otuđenje produktivnih kapaciteta i otuđenja stvarnog ljudskog bogatstva.

Kao dodatak zakonu *općeg relativnog osiromašenja* radničke klase u kapitalizmu, Marx također uočava trend prema *periodičnom* apsolutnom osiromašenju, esencijalno u funkciji kretanja nezaposlenosti. To je usko vezano uz neizbjegljivost cikličnih fluktuacija pod kapitalizmom, točnije uz neizbjegljivost periodičnih kriza hiperprodukcije, ili "recesija" kako se to danas naziva uz manje provokativne konotacije.

Postoji još jedan aspekt Marxove teorije najamnina oko kojeg se, već gotovo čitavo stoljeće, zaoštrava polemika. To je pitanje različite vrijednosti "kvalificirane radne snage" i "nekvalificirane radne snage" (bez obzira je li povezano s pitanjem daje li Marx zadovoljavajuće objašnjenje činjenice da, prema njegovoj teoriji vrijednosti, kvalificirani rad u sat vremena proizvodi veću vrijednost nego nekvalificirani). Počevši od Böhm-Bawerka, neki kritičari su tvrdili da su ovdje otkrili jednu od temeljnih nedosljednosti Marxove ekonomskе teorije.⁷³ Jer ako je veća produktivnost, u odnosima vrijednosti, kvalificiranog radnika od produktivnosti nekvalificiranog ujedno i funkcija veće plaće ovog prvog, ne vraćamo li se tako poznatom cirkularnom argumentu Adama Smitha, prema kojem "cijena rada" određuje "prirodnu cijenu" dobara, ali je zauzvrat određena "prirodnom cijenom" jedne kategorije dobara, tzv. potrošačkih roba, to jest hrane?

Marx je zapravo izbjegao takvo cirkularno razmatranje, suprotno od onoga što njegovi kritičari pogrešno pretpostavljaju. On nikada nije objašnjavao veću količinu vrijednosti sata kvalificiranog rada u usporedbi sa satom nekvalificiranog rada prema većim plaćama koje kvalificirani rad dobiva. Veća količina objašnjena je stro-

go u terminu radne teorije vrijednosti, dodatnim troškovima rada nužnima za proizvodnju vještine, u što su također uključeni ukupni troškovi školovanja onih koji ne završavaju uspješno svoje izučavanje. Veća vrijednost proizvedena u satu kvalificiranog rada, u usporedbi sa satom nekvalificiranog rada, proizlazi iz činjenice što kvalificirani rad ne sudjeluje u "ukupnoj radnoj snazi" (*Gesamtarbeitsvermögen*) društva (ili određene industrijske grane) samo svojom radnom snagom, već i malim dijelom radne snage koja je nužna da proizvede njegovu vještinsku.⁷⁴ Drugim riječima, svaki sat kvalificiranog rada može se smatrati satom nekvalificiranog rada umnoženim koeficijentom koji ovisi o trošku školovanja.⁷⁵ Marx govori u kontekstu "kombiniranog rada" protiv "jednostavnog rada". Analogijom, vještina se može usporediti s dodatnim oruđem, koje samo po sebi ne proizvodi vrijednost, već prenosi dijelove svoje vrijednosti u vrijednost proizvoda koji je proizveo kvalificirani radnik.

Marxova teorija novca

Marxova namjera da formulira vlastitu teoriju novca nastala je iz znakovite mane Ricardova ekonomskog sistema.⁷⁶ Dok se drži stroge radne teorije vrijednosti o robama, Ricardo tvrdi da to vrijedi za zlato jedino ako kvantitet u cirkulaciji ostaje u potpunosti proporcionalan masi i cijenama drugih roba. Povećanje i smanjenje novčane cirkulacije izazvalo bi daljnje opadanje ili uvećanje vrijednosti zlata. Marx nastoji nadići ovu nedosljednost ugradnjom svoje teorije novca u svoje generalno objašnjenje vrijednosti, proizvodnje vrijednosti i nezavisne cirkulacije vrijednosti (novčane cirkulacije, cirkulacije kapitala), na temelju rigorozne primjene radne teorije vrijednosti.

Kao kod teorije vrijednosti, i kod ove monetarne teorije najvažniji je kvalitativni aspekt, koji je dosad zadobio premalo pozornosti, bilo od Marxovih kritičara bilo od sljedbenika. Činjenica da je društveni rad, u društvu temeljenom na razvijenoj robnoj proizvodnji, razlomljen u mnoge segmente privatnih rada koji se vrše nezavisno jedni od drugih, vodi tome da, kako smo vidjeli, njegov društveni karakter može biti prepoznat tek *post festum*, putem prodaje roba, te da ovisi o količini ekvivalenta koji dobije u toj prodaji. Društveni karakter ra-

te Arbeit und Kapitalismus”, u *Die Neue Zeit*, 1905–6, br. 20). Deutsch se od Hilferdinga razlikuje po tome što se za Hilferdinga jedino trošak proizvodnje vještine (rad učitelja itd.) dodaje vrijednosti kvalificirane radne snage, dok se za Deutsche i vrijeme utrošeno od strane učenika tijekom učenja mora uračunati u taj trošak. Bauer podržava Deutschevu tezu da “rad” učenika stvara dopunsku vrijednost i ulazi u proces proizvodnje vrijednosti kvalificiranog radnika, ali za razliku od Deutsche (i skupa s Hilferdingom), on tvrdi da ta vrijednost uvećava višak vrijednosti koji je proizveo kvalificirani radnik, a ne vrijednost njegove vlastite radne snage. Vidi ovoj polemici također Rubin, op.cit., str. 159–71 i Rozdolski, op. cit., Vol.2, str. 597–614.

⁷⁵ Rubin, op. cit., str. 165–6.

⁷⁶ Karl Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 170–79.

⁷⁷ Vidi Marxovu fusnotu u prvom svesku, na početku treće glave o novcu (str.57): “Pitati radi čega novac neposredno ne predstavlja samo radno vrijeme, tako da npr. neka papirna novčanica predstavlja, recimo, dva sata rada znači jednostavno pitati zašto se na osnovi robne proizvodnje proizvodi rada moraju predstavljati kao robe; jer predstavljanje robe uključuje niješno udvajanje u robu i novčanu robu. Ili, zašto se privatni rad ne može tretirati kao neposredno društven, kao njegova suprotnost.”

⁷⁸ Primjerice, Hilferdingov prijedlog (*Das Finanzkapital*, str. 29–30) za kategorijom zvanom “društveno potrebna vrijednost optica” (*gesellschaftlich notwendiger Zirkulationswert*), uspostavljena odvajanjem sume vrijednosti svih roba brzinom optica novca. Hilferding ne primjećuje nepodudarnost odvajanja kvantiteta vrijednosti, tj. društveno potrebnog kvantiteta rada, brzinom sredstva optica. Jedino cijene (monetarni izraz vrijednosti) mogu biti tako odvojene. Robe ne mogu ući

da ugrađen u robe može se stoga pojaviti samo kao neka stvar izvan robe – kao novac. Činjenicu da se odnosi među ljudima u kapitalizmu (razvijenoj robnoj proizvodnji) pojavljuju kao odnosi među stvarima – fenomen koji je Marx opširno analizirao pri kraju prve glave prvog sveska, *Fetiški karakter robe i njegova tajna* (vidi prvi svezak *Kapitala*, str. 36–48) – ne treba shvatiti u smislu da ljudi u kapitalizmu, zavedeni lažnom sviješću, imaju iluziju da su suočeni sa stvarima dok su zapravo suočeni s određenim društvenim odnosima proizvodnje. To je također objektivna nužnost i prisila. U uvjetima razvijene robne proizvodnje, društveni rad *ne može* biti neposredno prepoznat drukčije nego kroz svoju razmjenu putem novca. Cirkulacija roba ne može, a da ne proizvede svog dvojnika u cirkulaciji posrednika razmjene, novca.⁷⁷ Novac je neophodna materijalizacija apstraktnog društvenog rada: to je kvalitativna odrednica u marksističkoj monetarnoj teoriji.

Mnogi autori, uključujući i marksiste⁷⁸, previdjeli su ovu fundamentalnu društvenu narav novca, ukorijenjenu u specifične društvene odnose proizvodnje, pa su novcu, i njegovu pronalasku, pridavali funkcije koje ne mogu ispuniti u društvu temeljenom na privatnom vlasništvu. Pretpostaviti “automatsku” realizaciju razmjenske vrijednosti roba kroz stvaranje “adekvatnog” obujma novca znači pretpostaviti i da je vrijednost prethodno utvrđena, da je sav rad utrošen na proizvodnju tih roba bio društveno potreban rad. Drugim riječima, pretpostavljajući da postoji stalna ravnoteža ponude s efikasnou potražnjom, te stoga, da ne postoji robna proizvodnja, već apriorna prilagodba proizvodnje prema svjesno registriranim potrebama. U kapitalizmu, uključujući monopolistički kapitalizam, to nikada ne može biti ostvareno.

Novac nastao iz procesa razmjene, iz optica roba, može ostvariti vrijednost tih roba samo zato što i sam ima vrijednost, zato što je i sam roba proizvedena društveno potrebnim apstraktним radom. Marxova teorija novca je, stoga, iznad svega *robna teorija novca* u kojoj novčani standardi (plemeniti metali) ulaze u proces cirkulacije s vlastitim intrinzičnom vrijednošću. Iz tog kuta gledanja, Marx mora odbaciti bilo koju kvantitativnu teoriju novca, na zlatnim ili zlatno-srebrnim temeljima. Kada, uz određenu brzinu optica, odredena količina zlata ima vrijednost veću od ukupne mase roba za koje se razmjenjuje, ona u procesu optica više ne može

“izgubiti” vrijednost (točnije, izazvati povećanje cijena kroz izobilje poluga) više nego bilo koja druga roba. Dogodit će se to da će dio biti povučen iz optica i nagomilan, dok se ne pojavi ponovna potreba za ulaskom u opticaj.

Međutim, ukoliko takva robna teorija novca implira potpuno odbacivanje kvantitativne teorije, dok je god novac direktno temeljen na plemenitim metalima, vodi nas u suprotni smjer čim se suočimo s papirnatim novčanicama koje u stvarnosti funkcioniraju kao predstavnici i simboli plemenitih metala. U ovom slučaju, neovisno o tome je li posrijedi zakonita konvertibilnost papira u zlato⁷⁹, emisija papirnatog novca u količini koja mu, pod određenom vrijednošću zlata i određenom brzinom optica novčanica, omogućava da ostvari cijene svih roba u opticaju, neće imati utjecaja na te cijene. Ali ako se ta količina papirnatog novca u opticaju udvostruči u svojoj nominalnoj vrijednosti, a da sve druge stvari ostanu jednake, cijene izražene u toj valutu će se također udvostručiti, i to ne u kontradikciji s radnom teorijom vrijednosti, već njezinom primjenom. Da pojednostavimo. Ako pretpostavimo da svaka jedinica zlata ulazi u opticaj svega jednom godišnje, jednadžba $1.000.000 \text{ točnica} = 1.000 \text{ kilograma zlata}$ znači da je ista količina društveno potrebnog apstraktnog rada (recimo $100.000.000 \text{ radnih sati}$) nužna da proizvede dotičnu količinu čelika i zlata. Ako $1.000.000 \text{ funti}$ predstavlja $1.000 \text{ kilograma zlata}$, onda je činjenica da cijena jedne tone čelika iznosi jednu funtu samo izraz jednakih vrijednosti (u količini apstraktnog rada) između jedne tone čelika i jednog kilograma zlata. Ali ako je, kroz dodatno izdavanje papirnatog novca, $1.000 \text{ kilograma zlata}$ sada predstavljeno kroz $2.000.000 \text{ funti}$, onda će, ukoliko sve druge stvari ostanu jednake, cijena čelika rasti s jedne na dvije funte, prema strogoj primjeni radne teorije vrijednosti.

S obzirom na papirnati novac, to ne znači da je Marx bio zagovornik ikakve mehanicističke kvantitativne teorije. Postoji očita analogija između njegove teorije i tradicionalnih oblika kvantiteta novca; ali ova analogija je ograničena dvama suštinskim faktorima. Prvo, za Marxa je, s papirnatim novcem kao i s metalnim novcem, kretanje vrijednosti roba, točnije fluktuacija materijalne proizvodnje i produktivnost rada, ono što ostaje *primum movens* fluktuacija cijena, a ne usponi i padovi kvantiteta papirnatog novca u opticaju.⁸⁰ U tom pogle-

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

- u proces cirkulacije drukčije nego putem (prethodnih) cijena. (Vidi *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 66-8.)
- ⁷⁹ Ovo je, primjerice, bio slučaj u Francuskoj nakon vojnog poraza od Njemačke 1870-71, kada je plaćanje visokih ratnih odšteta u zlatu Njemačkom carstvu nametnulo privremenu suspenziju konvertibilnosti franka bez izazivanja ikakvih inflacijskih kretanja cijena u Trećoj republici.
- ⁸⁰ Osim u slučajevima galopirajuće inflacije.
- ⁸¹ Vidi Karl Marx, treći svezak *Kapitala*, str. 337. Na margini prvog izdanja prvog sveska *Kapitala*, Marx je dodao napomenu trećem odjeljku, što je Engels u sljedećim izdanjima pretvorio u fuznotu (vidi str. 97-98.), u kojoj naznačuje distinkciju između monetarne krize kao izraza opće krize hiperprodukcije, i autonomne monetarne krize.
- ⁸² Karl Marx, treći svezak *Kapitala*, Glava 25., posebno str. 368.
- ⁸³ Karl Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 165; *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 116.
- ⁸⁴ Karl Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 121-35; *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 116, 119-22, 149-53.
- ⁸⁵ Rijetki izuzetak je knjiga Brune Fritscha, *Die Geld und Kredittheorie von Karl Marx*, Frankfurt, 1968, koja, iako je dosta kritički nastrojena, priznaje Marxovu zaslugu kao "prvog stvarnog teoretičara kredita". Mnogo slabija je ranija knjiga H. Blocka, *Die Marxsche Geldtheorie*, Jena, 1926.
- ⁸⁶ Karl Kautsky, "Geld, Papier und Ware", u *Die Neue Zeit*, 1911-12, Nos. 24, 25.
- du, Marx u trećem svesku *Kapitala* istražuje potrebu za uvećanjem opticaja novca u momentu izbjanja krize, i oštro kritizira ulogu koju je odigrala Narodna banka Engleske, kroz primjenu "principa valute", naglašavajući novčanu paniku i monetarnu krizu kao akceleratore krize hiperprodukcije, dok se kriza zapravo poklopila s odjlevom zlata iz Engleske. Istovremeno je poricao i kakvu mogućnost sprječavanja recesija putem izdavanja dodatnog novca.⁸¹
- Drugo, Marx je savršeno razumio da dijalektički međuodnos svih elemenata mehanističke kvantitativne teorije izjednačavanja isključuje mogućnost jednostavno izvedenih zaključaka iz nezavisnih varijacija jednog od tih elemenata. Primjerice, znao je da je brzina opticaja novca određena još i poslovnim ciklusom te se ne može smatrati stabilnom u datoj fazi kad bi se samo kvantitet novca trebao mijenjati. Međutim, analiza njegova mišljenja o tim pitanjima, kao i kratki komentar na njegovu čitavu teoriju o ulozi novca u poslovnom ciklusu i o fiktivnom kapitalu ima svoje mjesto u predgovoru trećem svesku.
- Razvojem i uopćavanjem robne proizvodnje, novac se sve više pretvara u novčani kapital. Sve se više zamjenjuje "novčanicama" u procesu opticaja, te se iz sredstva razmjene sve više transformira u sredstvo plaćanja, odnosno u duplikat dugova, instrument kredita. U razmatranju kreditne uloge novca Marxa zadržava strogu privrženost prema radnoj teoriji vrijednosti, pa je čitav njegov ekonomski sistem u potpunosti "monistički". I novac kao uopćeni ekvivalent razmijenske vrijednosti svih roba i novac kao sredstvo namirenja duga (koji rezultira iz uopćavanja prodaje na kredit) su potraživanja određenog dijela ukupnog utroška rada društva u datom periodu. Koja god bila "nominalna" vrijednost valute, i koji god bio "standard mjerena" cijena, očigledno je nemoguće raspodijeliti više kvantiteta rada nego što je proizvedeno i nagomilano unutar istog vremenskog perioda. S druge strane, uvezvi u obzir samu narav robne proizvodnje, opće uvećanje opticaja novca (uvećanje "agregatne potražnje") ne može dugoročno sprječiti mogućnost da čitave serije proizvedenih roba neće udovoljiti "specifičnoj potražnji" koja njihovim vlasnicima treba kako bi ostvarili barem prosječnu stopu profit-a. Tehnološke promjene, razlike u produktivnosti između raznih tvornica i tvrtki, promjene u realnim plaćama i strukturi troškova potrošača, promjene profitne stope koje zahtijevaju promjene u smjerovima i strukturi investicija: sva ta složena kretanja koja omogućuju poslovne cikluse i periodične krize, te ih pod uvjetima razvijene robne proizvodnje čine čak i neizbjegljiva, ne mogu biti eliminirana manipulacijama obujma valuta ili valutnih jedinica. Iskustva nakon Marxove smrti, a posebice nakon "kejnzijske revolucije", u potpunosti potvrđuju ispravnost te dijagnoze, iako potvrđuju i to da, pod određenim uvjetima i unutar specifičnih ograničenja, monetarne politike mogu reducirati amplitudu ekonomskih fluktuacija, a toga je Marx bio savršeno svjestan.⁸²
- Marxovi kratki komentari o dvojnoj prirodi zlata, kao "posljednjem utočištu" čitavog sustava papirnatog novca, te jedine moguće "svjetske valute" prihvatljive za namirenje svih iznosa između središnjih banaka (i buržoaskih klasa) različitih nacija, posebice su zanimljivi danas, kada je monetarni sustav Bretton-Woodsa doživio slom radi nemogućnosti konvertibilnosti dolara u zlato. Interesantno je napomenuti da Marx odbacuje sve teorije koje objašnjavaju "vrijednost" novca dogovorom (konvencijom) ili državnom prisilom⁸³, ali svejedno potvrzuje ulogu novca kao sredstva zadnjeg namirenja iznosa na internacionalnoj skali sa specifičnom ulogom buržoaske države. Jedna od funkcija države jest stvaranje "općih uvjeta za kapitalističku proizvodnju". Koherentna i prihvaćena valuta zasigurno pripada tim "općim uvjetima". Papirnati novac s fiksnom stopom tečajne razmjene (*Zwangkurs*) može biti nametnut jedino autoritetom države unutar datih ograničenja.⁸⁴ Ali tamo gdje tog autoriteta nema, vlasnici roba ne mogu biti natjerani da, u razmjeni za svoju robu, prihvate novac čiju stopu smatraju napuštanom. "Novac sa zlatnim potkrićem" kao univerzalno sredstvo razmjene i plaćanja na svjetskom tržištu prepostavlja svjetsku vladu, drugim riječima odsustvo među-imperijalističke konkurenčije i konačno nestanak privatnog vlasništva. Očekivanje da bi se tako što moglo dogoditi u kapitalizmu je utopiski.
- Kasniji marksisti su mnogo manje analizirali, kritizirali i diskutirali Marxovu teoriju novca, nego druge dijelove njegove ekonomске teorije.⁸⁵ Ipak, u samu zoru Prvoga svjetskog rata, odvijala se zanimljiva diskusija između Hilferdinga, Kauckog i Varge, o mogućnosti utvrđivanja "društveno potrebnog obujma novca" iz vrijednosti roba – hipoteza koja je očito pogrešna budući

- ⁸⁷ Eugen Varga, "Goldproduktion und Teuerung", u *Die Neue Zeit*, 1911-12, I, br. 7, i 1912-13, I, br. 16; Rudolf Hilferding, "Geld und Ware", ibid, 1911-12, I, br. 22; Karl Kautsky, "Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnden Charakter der Teuerung", *Ergänzungsschrift* br. 16, *Die Neue Zeit*, 1912-13; Otto Bauer, "Goldproduktion und Teuerung", *Die Neue Zeit*, 1912-13, II, Nos. 1 and 2. Ova rasprava nastavila se između Varge i E. Ludwiga 1923., u teorijskom glasniku KPD, *Die Internationale*.
- ⁸⁸ Najizvanredniji primjer je Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Vol. 2. Vidi također, od istog autora, *Pretpostavke i pobijanja*, str. 336-46, citirano iznad.
- ⁸⁹ Za Bernsteinoovo propitivanje teorije sloma vidi, primjerice, op.cit. str. 113-28. Za mlaki odgovor vidi Heinrich Cunow "Zur Zusammenbruchstheorie" u *Die Neue Zeit*, 1898-9, I, str. 424-30. U *Das Finanzkapital*, Hilferding je već načeo teorijsku mogućnost "organiziranog" kapitalizma bez kriza, putem djelovanja "općeg kartela" (op.cit., str. 372.).
- ⁹⁰ Vidi, na primjer, Tugan-Baranovski, op. cit., str. 236-9; Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, str. 42; Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Vol. 2, str. 155 i dr.; C.A.R. Crosland, *Budućnost socijalizma*, London, 1956, str. 3-5, itd. Zanimljivu i voluminoznu antologiju tekstova vezanu uz *Zusammenbruchstheorie* u Italiji su objavili Lucio Colletti i Claudio Napoleoni, *Il futuro del capitalismo - Crollo o sviluppo?* Bari, 1970.
- ⁹¹ Karakteristična izjava Poperra: "Koliko je apsurdno identificirati ekonomski sustav modernih demokracija sa sistemom koji je Marx zvao 'kapitalizam' može se vidjeti na prvi pogled, njegovom usporedbom s Marxovim programom za komunističku revoluciju u deset točaka" (u *Komunističkom manifestu*) (*Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Vol. 2, str. 129).

da brka vrijednost roba i njihovu cijenu.⁸⁶ Varga je u seriji polemika, koje su nastavljene i ranim 1920-ih, ustrajao u sljedećoj tezi: ako bi centralna banka kupila zlato po fiksnoj cijeni, optičaj intrinzične vrijednosti zlata ne bi utjecao na opći nivo cijena, već bi samo upravljao usponima i padovima diferencijalne rente koju bi određivali rudnici zlata, uz produktivnost iznad razine koja dozvoljava prosječnu stopu profita uz datu cijenu zlata.⁸⁷ Naknadni razvoj, posebice u zadnja četiri ili pet desetljeća, potvrđio je kako su ova pokušaja ispravljanja Marxove teorije novca bili neosnovani i pogrešni.

Kapital i sADBINA kapitalizma

Marksizam iskazuje svoju superiornost u domeni ekonomije nad klasičnom i neoklasičnom političkom ekonomijom najviše preko integriranja teorije i historije. Zbog svoje sposobnosti točnih predviđanja dugoročnih trendova kapitalističkog razvoja, što uključuje glavne unutarnje kontradikcije kapitalističkog načina proizvodnje koji pokreće taj dugoročni razvoj unaprijed, *Kapital* i dalje fascinira podjednako i zagovornike i protivnike. Oni koji generacijama nastavljaju optuživati Marxa za "neznanstveni" *parti pris* (predrasuda, op.ur.) ili spekulativni izlet u oblast proročanstva,⁸⁸ ne mogu pobjeći teretu dokaza. Na njima je da objasne misterioznu činjenicu da je jedan mislilac, po njima potpuno lišen oruđa analize, uspio nepogrešivo razriješiti dugoročne zakone kretanja koji su odredili razvoj kapitalizma za stoljeće i pol.

Osim tzv. zakona rastućeg apsolutnog osiromašenja radničke klase, koji se pogrešno pripisuje Marxu, drugi aspekt njegovih teorijskih zaključaka o kapitalističkom načinu proizvodnje koji je od izlaženja prvog sveska *Kapitala* bio pod najvišim udarima kritike, bila je tzv. teorija neizbjježnog kolapsa kapitalizma (*Zusammenbruchstheorie*). Prvi put izazvana od strane bernštajnovskih "revizionista" unutar socijalističkog pokreta, a onda slabu branjena od strane najortodoksnijih marksista te epohe⁸⁹, teorija je bila izložena ismijavanju jednoličnog slijeda autora posljednjih desetljeća. Svi su pitali ritualno retoričko pitanje: nije li kapitalistički način proizvodnje pokazao kapacitet adaptacije i autoreforme daleko iznad svega što je Marx predvidio?⁹⁰

Argumenti koji slijede takvu liniju razmišljanja obično sadrže temeljnu manu: nastoje dokazati previše.

Tvrde kako je kapitalizam preživio toliko kriza, da nitko ne može dovoditi u pitanje njegove kapacitete da preživi i one buduće. Ali istovremeno tvrde i da se današnji ekonomski sistem na Zapadu ne može više smatrati "kapitalističkim"; i da se kroz uzastopne auto-reforme i adaptacije, kojima se nastoje prebroditi krize koje prije te njegovim uništenjem, kapitalizam transformirao u novu društvenu ekonomsku organizaciju. To se najčešće opisuje terminom "mješovita ekonomija", iako su smisljene i nove formule koje bi ga trebale opisati, poput "menadžerskog kapitalizma", "organiziranog kapitalizma", "menadžerskog društva", "tehnostrukturne vladavine" itd.

No, *Kapital* nije samo moćan alat za razumijevanje linija razvitka svijeta još od vremena industrijske revolucije. On nas i snabdijeva jasnom i nedvosmislenom definicijom onoga što kapitalistički način proizvodnje suštinski predstavlja. Kapitalizam nije ni društvo "savršene konkurenčije" niti društvo "rastuće pauperizacije", ni društvo u kojem "privatni poduzetnici vladaju tvornicama", čak niti društvo u kojem je "novac jedan i jedini gospodar". Nejasne i neprecizne definicije tog tipa, koje dozvoljavaju izbjegavanje *temeljnih* pitanja, vode bezbrojnim konfuzijama o vezi između današnjeg ekonomskog sustava na Zapadu i ekonomskog sustava analiziranog u *Kapitalu*.⁹¹ *Kapital* pokazuje da je kapitalistički način proizvodnje fundamentalno određen (samo) trima uvjetima: (1) činjenicom da mase proizvođača nisu vlasnici sredstava za proizvodnju u ekonomskom smislu, već moraju prodavati svoju radnu snagu vlasnicima; (2) činjenicom da su ti vlasnici organizirani u odvojene tvrtke koje se međusobno natječu za udjele na tržištu gdje se prodaju robe, za profitabilna polja investicija za kapital, za izvore sirovina itd. (odnosno, institucija privatnog vlasništva u ekonomskom značenju rijeći); (3) činjenicom da su sami vlasnici sredstava za proizvodnju (razne tvrtke) stoga primorani iznuđivati maksimalan višak vrijednosti od proizvođača, kako bi akumulirali sve više i više kapitala – što vodi, u uvjetima razvijene robne proizvodnje i razvijenog otuđenja, stalno rastućoj mehanizaciji rada, koncentraciji i centralizaciji kapitala, rastućoj organskoj kompoziciji kapitala, tendenciji pada profitne stope i, periodično, povratnim krizama hiperproduckcije.

Ako su to kriteriji, onda nema dvojbe da je zapadno društvo još uvijek kapitalističko; da su najamni rad i

92 Vidi, na primjer, reakciju učenjaka poput Barryja Commonera (*Završni ciklus*, London, 1972) na ekološku krizu.

93 Vidi, na primjer, kraj Marxova izvrsnog pisma Friedrichu Boulteu 23. studenog 1871. (*Izabrana korespondencija*, str. 269-71) u kojem objašnjava nužnost prethodne organizacije radničke klase, kako bi ona mogla izazvati buržoaziju da preuzme političku vlast, i činjenicu da bez takve sistematske edukacije putem propagande, agitacije i akcije, radnička klasa ostaje zatočenik buržoaske politike.

94 Rosa Luxemburg sjajno sintetizira kontradiktorno trendove već 1899: "Proizvodni odnosi kapitalističkog društva približavaju se sve više i više proizvodnim odnosima socijalističkog društva. Ali s druge strane, njeovi politički i pravni odnosi (i, možemo dodati, njihovi ideološki odrazi u svijesti ljudi) podiju između kapitalističkog i socijalističkog društva stalno rastući zid. Ovaj zid se ne ruši, već suprotno, jača i konsolidira razvojem društvenih reformi i smjerom (buržoaske parlamentarne) demokracije" (*Reforma ili revolucija*, u Mary Alice Waters (ur.), *Rosa Luxemburg govori*, New York, 1970, str. 57).

kapital još uvijek dvije antagonističke klase društva; da je akumulacija kapitala više no ikad temeljna pokretačka snaga tog društva; i da izvlačenje i ostvarenje privatnog profitu upravlja temeljnim nagonom odvojenih tvrtki.

Aspekti suvremenog zapadnog društva poput činjenice da su neke od tih firmi nacionalizirane; da postoji rastući državni intervencionizam u ekonomiji; da je konkurenčija postala "nesavršena" (da se više ne vodi putem smanjenja cijena, već putem smanjenja troškova proizvodnje i rasta raspodijele i prodaje); da radnici imaju jake sindikate (osim kada su, u slučajevima nasilnih društvenih kriza, buržoaske demokratske slobode za-branjene) i da je njihov životni standard porastao mnogo više nego je Marx očekivao – sve to ni najmanje ne ukida ili umanjuje relevantnost temeljnih strukturalnih značajki kapitalizma definiranih u *Kapitalu*, iz kojih potiču svi temeljni zakoni kretanja. Ti zakoni i dalje ostaju validni.

I bez (Protagorina, op.ur.) paradoksa suda moglo bi se ustvrditi da je, iz strukturalnog gledišta, "konkretni" kapitalizam posljednje četvrti dvadesetog stoljeća mnogo bliži "apstraktnom" modelu *Kapitala* nego je to bio "konkretni" kapitalizam 1867., kada je Marx dovršavao prvi svezak. Prvo, zato jer je posrednička klasa malih nezavisnih proizvođača (vlasnika svojih sredstava za proizvodnju), koja je prije sto godina još uvijek bila značajan društveni sloj, danas gotovo nestala; radnici koji su primorani prodavati svoju radnu snagu danas sačinjavaju više od 80 posto ekonomski aktivnog stanovništva u većini zapadnih zemalja, a u nekim i više od 90 posto. Drugo, zato jer je koncentracija i centralizacija kapitala dovela do situacije gdje ne samo da nekoliko stotina divovskih korporacija dominira ekonomijom svake imperialističke države, već nekoliko stotina multinacionalnih korporacija u svojim rukama koncentriira trećinu ukupnog bogatstva svjetske kapitalističke ekonomije. Treće, zato jer je produktivnost i objektivna socijalizacija rada porasla do obujma da je proizvodnja vrijednosti za privatno bogaćenje postala apsurdna, mnogo više nego je Marx mogao predvidjeti prije sto godina, a svijet tako uvjerljivo vrišti za planiranim čuvanjem resursa kako bi se zadovoljile potrebe na temelju svjesno i demokratski izabralih prioriteta do te mjere, da čak i protivnici socijalizma ne mogu da ne shvate poruku.⁹²

Netko se sada može pitati: kako to da onda eksproprijatori već nisu postali eksproprijirani, i zašto kapitalizam još uvijek postoji u visoko industrijaliziranim zemljama? Odgovor na takvo pitanje morao bi uključivati detaljan kritički pregled političke i društvene povijesti 20. stoljeća. Ali čitava poanta jest u tome da Marx nikada nije predviđao nikakav nagli i automatski kolaps kapitalističkog sustava u jednoj "konačnoj" krizi, radi jednostavnog ekonomskog razloga. U poznatoj 24. glavi prvog sveska *Historijska tendencija kapitalističke akumulacije*, Marx opisuje ekonomske tendencije koje izazivaju reakciju društvenih snaga. Rast proletarijata, njegove eksploatacije, i organiziranog revolta protiv te eksploracije, glavne su poluge svrgavanja kapitalizma. Centralizacija sredstava za proizvodnju i objektivno područtvljenje rada stvaraju ekonomske preduvjete za društvo temeljeno na kolektivnom vlasništvu i slobodnoj kooperaciji udruženih proizvođača. Ali oni takvo društvo ne proizvode automatski na neki univerzalni dan i pobjede. Moraju biti svjesno upotrijebljeni, u povlaštenim trenucima društvene krize, da izvrše revolucionarno svrgavanje sustava.

Kao i bilo koji društveni mislilac, Marx je bio daleko od ikakvih fatalističkih vjerovanja u automatske učinke ekonomskog determinizma. Nanovo je ponavljao da su ljudi ti koji stvaraju i moraju stvarati vlastitu povijest, ali ne arbitrarno i nezavisno od materijalnih uvjeta u kojima su se našli.⁹³ Bilo koja teorija kolapsa kapitalizma se stoga može smatrati marksističkim ako je teorija svjesnog svrgavanja kapitalizma, tj. teorija socijalističke revolucije.⁹⁴ Glava 24, na samom kraju prvog sveska, samo ukazuje u dosta širokim crtama, kako i zašto objektivne unutarnje proturječnosti kapitalističkog načina proizvodnje čine to svrgavanje mogućim i nužnim. Prema Marxovim riječima, ostalo mora rezultirati iz rasta "revolta radničke klase, klase koja brojčano konstantno raste, te je obučena, ujedinjena i organizirana samim mehanizmom kapitalističkog procesa proizvodnje".

Drugim riječima, između rastućih ekonomske proturječja kapitalističkog načina proizvodnje s jedne, i kolapsa kapitalizma s druge strane, postoji nužno posredovanje: razvitak klasne svijesti, organizirane snage i kapacitet za revolucionarnu akciju radničke klase (uključujući revolucionarno rukovodstvo). Ta glava marksističke teorije nije pripojena u *Kapital*. Možda je

⁹⁵ Ovoj temi, a posebice odnosu između polemike o slomu i tendencije pada prosječne profitne stope, vratit će se u uvodu u treći svezak *Kapitala*.

Marx to htio razmotriti u knjizi o državi koju je naumio napisati, ali nikada nije došao ni do skice. U svakom slučaju, nije ostavio sistematsko izlaganje o ovom pitanju, iako se mnogo ideja o toj temi može naći rasuto u njegovim člancima i pismima. Ostalo je na njegovim najnadarjenijim sljedbenicima, prije svega Lenjinu, Trockom i Rosi Luxemburg, da se bave onime što se može nazvati "marksistička teorija subjektivnog faktora".

Opstanak kapitalizma do današnjice u najrazvijenijim industrijskim zemljama svakako je duži nego što je Marx očekivao. Ali tome nije tako zato što se sustav razvio u suštinski drukčijem smjeru nego je predviđao *Kapital*. Niti zato što je uspio izbjegići periodično ponavljanje eksplozivnih društvenih kriza. Upravo suprotno, od Ruske revolucije 1905., a posebice od izbijanja Prvoga svjetskog rata, takve krize postale su uzastopne sastavnice moderne povijesti.

Tijekom takvih kriza, kapitalizam je uistinu bio svrgnut u mnogo zemalja, od kojih su najvažnije Rusija i Kina. Ali suprotno Marxovim očekivanjima, ovaj prevorat se nije dogodio u zemljama u kojima je proletarijat bio brojčano i ekonomski najrazvijeniji, kao rezultat najvećeg mogućeg proširenja kapitalističke industrije, odnosno u onim zemljama koje imaju moćnu buržoasku klasu. Dogodio se u zemljama gdje je buržoaska klasa bila najslabija i gdje su, poslijedično, politički odnosi snaga bili naklonjeni mladom proletarijatu koji je uspio zadobiti podršku snažno buntovnog seljaštva. Ova historijska zaobilaznica može se razumjeti jedino ako se u analizu ugrade dva ključna faktora: s jedne strane, razvoj imperijalizma i njegov utjecaj na velik dio ljudske rase koja živi u društveno i ekonomski nerazvijenim zemljama (zakon nejednakog i kombiniranog razvoja); s druge strane, međuodnos između nedostatka revolucionarnog iskustva zapadne radničke klase tijekom dugog razdoblja "organskog rasta" imperijalizma (1890-1914.) i rastućeg reformizma te integracije socijaldemokracije u buržoasko društvo i buržoasku državu, koji su krivi za neuspjeh prvih masovnih revolucionarnih kriza na Zapadu, u periodu 1918-1923. (prije svega, u Njemačkoj i Italiji). Kao posljedica tih neuspjeha, pobjednička Ruska revolucija ostala je izolirana, a internacionalni pokret radničke klase prošao je kroz mračni interludij staljinizma, iz kojega je tek polako počeo izlaziti 1950-ih. To nas vraća onome što sam nazvao marksističkom teorijom subjektivnog faktora, te uzgredno objašnjava zašto je,

nakon bujnog procvata marksističke ekonomske teorije u razdoblju 1895-1930., na tom polju nastupilo i četvrt stoljeća potpune stagnacije.

Rasprava o *Zusammenbruchstheorie* patila je od konfuzije između dvaju različitih pitanja: je li zamjenjivanje kapitalizma socijalizmom neizbjježno (kao neizbjježan rezultat unutarnjih ekonomskih proturječnosti kapitalističkog načina proizvodnje); te hoće li, uz izostanak socijalističke revolucije, kapitalizam živjeti vječno. Negativan odgovor na prvo pitanje nipošto ne implicira pozitivan odgovor na drugo. Klasični marksisti, slijedeći mladog Marxa, formulirali su svoju prognozu u obliku dileme: socijalizam ili barbarstvo.

Društvene katastrofe kojima je čovječanstvo svjedočilo od Auschwitza i Hirošime pokazuju da nije bilo ničega "romantično" u takvim prognozama, već izražavaju jasan uvid u zastrašujuće destruktivan potencijal proizvodnje razmjenske vrijednosti, akumulacije kapitala i borbe za osobnim bogaćenjem. Konkretnе mehanike ekonomskog sloma kapitalističke ekonomije mogu biti otvorene za pretpostavke. Međuodnos pada proizvodnje vrijednosti (opadanje ukupnog broja radnih sati) kao rezultat polu-automatizacije), rastućih poteškoća u ostvarenju viška vrijednosti, rastućeg outputa otpada koji ne ulazi u proces reprodukcije, rastućeg trošenja nacionalnih resursa, te, iznad svega, dugoročnog pada profitne stope, daleko je od očiglednog.⁹⁵ Ali može se postaviti snažna teza da postoje određene granice prilagodljivosti kapitalističkih odnosa proizvodnje, te da se te granice uznapredovano dostižu u jednom polju za drugim.

Neizvjesno je hoće li kapitalizam preživjeti još po stoljeća kriza (vojnih, političkih, društvenih, monetarnih, kulturnih) koje se pojavljuju neprestano od 1914. Najvjerojatnije je da će *Kapital*, i ono što on predstavlja – znanstvenu analizu buržoaskog društva koja zastupa klasnu svijest proletarijata na najvišoj razini – na koncu biti ključan doprinos zamjeni kapitalizma besklasnim društvom udruženih proizvođača.

Rezultati neposrednog procesa proizvodnje

Naše poznavanje i razumijevanje *Kapitala* značajno je unaprijedeno posljednjih desetljeća što je rezultat objavljivanja dva važna Marxova teksta 1930-ih, oba ranije nepoznata. Prvi tekst bio je, dakako, *Osnovi kritike političke ekonomije*.

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

Rosa Luxemburg, 1871-1919.

96 Ovo je predložio Bruno Maffi, u svom zanimljivom "Prikazu" nedavnog talijanskog prijevoda (*Marx, Il Capitale: Libro I, capitolo VI inedito*, Florence, 1969).

97 Karl Kautsky, "Predgovor" u Karl Marx, *Teorije o višku vrijednosti*, Vol. 3, Stuttgart, 1910, p. VIII.

98 Karl Marx, pismo Engelsu 31. srpnja 1865., u MEW 31, str. 132.

tičke ekonomije, koji je *Pelican Marx Library* sada učinila dostupnim na engleskom jeziku u zasebnim izdanjima. Drugi je inicijalno bio zamišljen kao sedmi dio prvog svesku *Kapitala*, a sada je po prvi put objavljen na engleskom jeziku. Pod naslovom *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje* (*Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*), skraćeno nazivan *Resultate*, taj tekst je 1933. po prvi put u Moskvi objavio Adoracki na ruskom i njemačkom, u sklopu drugog sveska *Arhiva Marxa i Engelsa*. Tek kad je 1960-ih pretiskan na njemački i druge zapadnoeropske jezike, tekst je postao predmetom intenzivnih proučavanja marksista i akademskih "marksologa".

Čini se da je tekst napisan između juna 1863. i decembra 1866.⁹⁶, odnosno nakon što su enormni rukopisi od 23 bilježnice, nastali između 1861. i 1863., bili dovršeni. Kautsky je svojedobno objavio izvadak iz 18. bilježnice (bez datuma, za koji on pretpostavlja da je nastao u decembru 1862.) u kojem je napisana konačna verzija sadržaja prvog sveska *Kapitala*. Nakon prvih pet odjeljaka sadržanih u konačnoj verziji, stoji ovakav redoslijed:

6. Pretvaranje viška vrijednosti u kapital. Primitivna akumulacija. Wakefieldova kolonijalna teorija.
7. Rezultat procesa proizvodnje
8. Teorija viška vrijednosti
9. Teorija o proizvodnom i neproizvodnom radu⁹⁷

Znamo da je Marx 8. i 9. odjeljak otpario iz prvog sveska u četvrti. Novi šesti odjeljak uveden je u konačnu verziju prvog sveska, nazvan *Najamnina* (*Arbeitslohn*). Originalni šesti odjeljak postao je tako sedmi, s novim i upечatljivim naslovom *Proces akumulacije kapitala*. Već znamo da je novi šesti odjeljak uveden kao rezultat promjene koju je Marx uradio prema cjelokupnom planu *Kapitala*, kada je napustio svoju namjeru da se najamnim radom bavi u kasnijem i odvojenom svesku. Ali zašto je originalno planirani sedmi odjeljak odbačen? (Kao što je napisano, naslovjen je pod Šesta glava. "Sedam" je promijenjeno u "šest" zato što je Marx u to vrijeme namjeravao objaviti današnji prvi odjeljak kao uvod. "Glava" je termin koji je tada koristio za ono što je u objavljenoj verziji postalo "odjeljak"). Zasad je nemoguće dati konačan odgovor na ovo pitanje, na temelju znanja koje posjedujemo o razvoju Marxove misli između 1863. i 1866. Moguće je da razlog leži u Marxovoj

želji da *Kapital* predstavi kao "dijalektički artikuliranu umjetničku cjelinu".⁹⁸ Možda je osjećao da bi, u takvom totalitetu, Šesta glava bila neumjesno, budući da je imalo dvostruku didaktičku funkciju: kao sažetak prvog sveska, te kao most između prvog i drugog sveska.

Kako bilo, u svjetlu namijenjene dvostrukе funkcije, *Rezultati* sadrže mnogo lucidnih uvida, ne samo u pogledu prvog, već i drugog sveska. Navest će eksplicitnu Marxovu izjavu, toliko osporavanu od strane njegovih kritičara, ali i nekih sljedbenika, da je smatrao konstantnu ekspanziju kapitalističkog tržišta kao apsolutnu nužnost opstanku kapitalističkog načina proizvodnje. Upravo stoga što je kapitalistička proizvodnja zapravo proizvodnja putem rastuće mase strojeva, rastućeg fiksног kapitala i rastuće organske kompozicije kapitala, nužna je i masovna proizvodnja roba na stalno rastućem nivou, čija prodaja zahtjeva stalno rastuće tržište.

Ključan aspekt *Rezultata* odnosi se na sintezu kapitalističkog načina proizvodnje kao proizvodnje viška vrijednosti i proizvodnju roba stvorenenih od strane kapitala, te povezani problem porijekla i sadržaja povećane produktivnosti rada bez koje nikakav porast proizvodnje viška vrijednosti dugoročno ne bi bio moguć. S tom namjerom, Marx uvodi razliku između onoga što zove formalna i stvarna "supsumpcija rada pod kapitalom". Formalna supsumpcija jest obilježje perioda manufakture; stvarna supsumpcija jest obilježje moderne tvornice, sa svojom stalnom revolucijom tehnika i metoda proizvodnje. Koristeći ovu razliku, on razotkriva zasebnu unutarnju logiku kapitalizma na stranicama koje zvuče "svremeno" kao malo koja djela ekonomista 19. stoljeća. Potraga za konstantnim povećanjem proizvodnje viška vrijednosti implicira i potragu za stalnim redukcijama troškova, za stalnim pojedinjenjem roba. Tako se kapital, umjesto prilagodbom određenoj strukturi potražnje ili društveno utvrđenim potrebama, javlja revolucioniranjem proizvodnje čime revolucionira potražnju i potrebe, proširuje tržište, stvara nove potrebe, razvija nove proizvode i sfere u kojima se postupno javlja proizvodnja razmjenskih vrijednosti za više vrijednosti, odnosno proizvodnja za profit.

To vodi stalnoj ekspanziji tehnologije, upotrebi i potrazi za znanstvenim otkrićima koja se mogu iskoristiti u procesu proizvodnje. I ta otkrića također postaju biznis podređen kapitalu. Time se javljaju novi i znatni izvori povećane produktivnosti rada, koji prije pojave

moderne tvornice nisu bili poznati. Marx odbacuje misterijaciju koja se sastoji u pogledu na znanost kao "izvor vrijednosti" i "dokaz" da je "kapital produktivan". On naglašava činjenicu da se u kapitalizmu rad ne može gledati samo kao manualni rad, već kao kombinirani ili kolektivni radni potencijal (*kombiniertes Arbeitsvermögen*, *Gesamtarbeitsvermögen*) svih onih čiji je rad neophodan u stvaranju konačnog proizvoda. Čak za tu priliku koristi i koncept "kolektivnog radnika", "globalnog radnika" (*Gesamtarbeiter*). Proces proizvodnje vrijednosti jest manifestacija radnog vremena utrošenog od strane svih onih koji surađuju u proizvodnji dok prodaju svoju radnu snagu kapitalistima. Za Marxa, "globalni radnik" eksplisitno je uključivao inženjere, tehnologe, čak i menadžere.⁹⁹

Sada bismo se mogli pozabaviti i važnom kontroverzom koja još uvek bijesni među studentima i sljedbenicima Marxa, a tiče se točne definicije i razlike između "proizvodnog" i "neproizvodnog" rada. Međutim, smatram da je diskusiju o tome bolje prebaciti u uvod u drugi svezak, budući da stvarna poteškoća u uređivanju razlike ne zavisi toliko o tome što se događa unutar procesa proizvodnje (taj problem je adekvatno pojašnjen u *Rezultatima*), koliko o distinkciji između proizvodnje i cirkulacije roba, te problemu tzv. uslužne industrije. Konačna verzija Marxova mišljenja po tom pitanju (njegovi prvotni pogledi izraženi su u *Teorijama o višku vrijednosti*) može se naći u drugom svesku *Kapitala*.

Međutim, nužno je istaknuti da u *Rezultatima* možemo pronaći daljnji razvoj jednog od najvažnijih aspekata *Osnova kritike političke ekonomije*, a to je Marxova teorija *objektivne socijalizacije rada u kapitalizmu*. Na tim stranicama Marx skicira (zapravo sažima) ono što je već konstruirano u 13. glavi prvog sveska) način na koji integracija znanosti i proizvodnje, razvoj tehnologije i mašinerije, nosi dvostruki značaj u objektivnom osporavanju privatnog karaktera rada (*work*) i rada (*labour*) koji je sama suština robne proizvodnje.

S jedne strane, unutar tvornice, individualni radnik i individualni znanstvenik mogu raditi jedino kao dio tima. Više ne mogu raditi individualne poslove prema individualnim sklonostima, ne mareći za aktivnost ostalih članova tima. Njihovi poslovi postali su dio *koperativne cjeline* koja će, potencijalno, jednom kada kapitalizam smijeni vladavina udruženih proizvođača, otvoriti nezamislive mogućnosti za razvoj individual-

nih talenata i kapaciteta, upravo stoga što visoki stupanj objektivne kooperacije rada neizmjereno širi opći djelokrug ljudskih nastojanja i vlastitog razvoja.

S druge strane, gledano između tvornica, grana industrije i zemalja, što više napreduje centralizacija kapitala, to više napreduje i tehnička i ekonomska integracija, čime se stvaraju sve bliže spone objektivne kooperacije između proizvođača koji još uvek žive stotinama, ako ne i tisućama kilometara udaljeni jedni od drugih. Na ovaj način kapitalizam priprema teren za stvarno ujedinjenje ljudske rase i stvarnu univerzalnost pojedinca, što je materijalno moguće putem objektivne socijalizacije rada.

Ali pod kapitalističkim načinom proizvodnje, objektivna socijalizacija rada ne može se osloboediti okovu kapitalističkih proizvodnih odnosa. Čitava gigantska mašinerija pod kapitalizmom može funkcionirati jedino za potrebe i ciljeve privatnog prisvajanja profita, maksimizacije profita od strane svake zasebne tvrtke, što je dijametralno različito od optimalnog ekonomskega razvoja (čak i od optimizacije podjele i rasta društvenih materijalnih resursa). Sukob između razvoja objektivno sve socijalizirajih produktivnih snaga s jedne, te kapitalističkih proizvodnih odnosa baziranih na privatnom prisvajanju s druge strane, određuje povratne ekonomske krize i potencijalne socijalne krize, koje postaju stravično eksplozivne čime je buržoasko društvo ispunilo svoju progresivnu misiju i ušlo u period historijskog opadanja.

Vezano uz to, potrebno je reći ponešto o fragmentima koji su objavljeni kao *Izolirani fragmenti*. Nađeni u Marxovoj bilježnici i uključeni u njemački rukopis objavljen 1933, oni nisu, ispravno govoreći, dio originalnog Sedmog odjeljka (Šesta glava). Adoracki ih je naslovio kao *Odvojene stranice* (*Einzelne Seiten*). Dvije su posebice značajne – jedna koja raspravlja o važnosti i funkciji sindikata i druga koja raspravlja o funkciji emigracije. Obje potvrđuju interpretaciju Marxove teorije najamnina koja je iznijeta u uvodu ovog izdanja.

U prvom fragmentu Marx inzistira na činjenici da je sindikat mješavina prodavača robe radne snage, što mu omogućava da pregovara o cijeni te robe s kapitalistima na mnogo ravnopravnijim osnovama nego da se pregovara na pojedinačnoj bazi. Kao što je slučaj i s drugim robama, ni ova cijena ne može zadugo radikalno odstupiti od osi vrijednosti radne snage oko koje oscili-

MANDEL, ERNEST

Predgovor prvom svesku Kapitala i Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, tzv. Šesta glava

¹⁰⁰ Između 1841. i 1881., neto odljev stanovništva iz Britanije bio je praktično nula, zbog velikog priljeva škota i Iraca. U period 1881-91. ovaj je neto odljev bio preko 600.000, da bi u period 1881-1911. došao broj od nekih 1,2 milijuna (A. K. Cairncross, *Domaće i strane investicije*, Cambridge, 1953, str. 70).

ra. Međutim, sprječavajući kapitaliste da snize vrijednost radne snage, sindikati barem mogu spriječiti da svi rezultati povećane produktivnosti rada automatski priteknu kapitalu: drugim riječima, mogu postići povećanje realne plaće, uključenjem u vrijednost radne snage (u njenom moralno-historijskom elementu) kao protuvrijednost svih novih masovno proizvedenih roba koje zadovoljavaju novostečene potrebe.

Drugi fragment naglašava ograničenja prekoceanskih emigracija iz Europe (posebice iz Britanije), i tvrdi kako je internacionalna mobilnost rada inferiorna internacionalnoj mobilnosti kapitala, ali dodaje da bi britanska prekoceanska emigracija svojim značajnim porastom uništila britansku vodeću poziciju na svjetskom tržištu. Upravo se to i dogodilo.¹⁰⁰ Kao rezultat značajnog porasta britanskog izvoza roba i viška rada, dogodio se sekularni pad industrijske rezervne armije, što objasnjava sekularni rast realnih plaća.

Prijevod: Luka Resanović

77

MANDEL, ERNEST

*Predgovor prvom svesku Kapitala i
Rezultatima neposrednog procesa
proizvodnje, tzv. Šesta glava*

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist bei behalten.

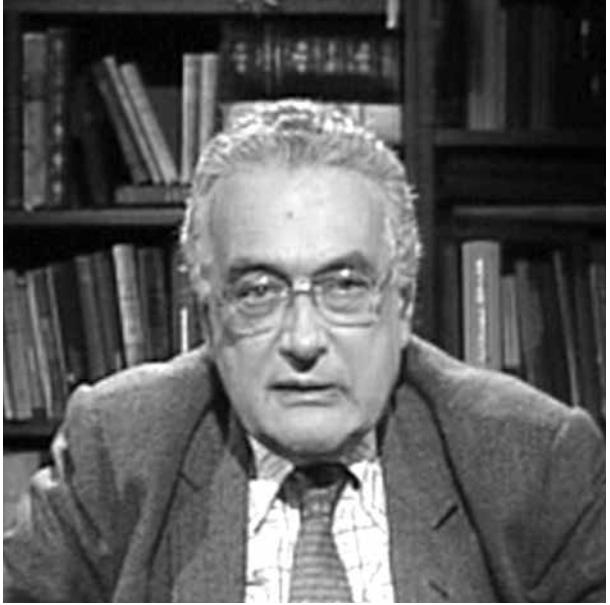

Verlag von Otto Meissner.

1885.

MANDEL, ERNEST

Uvod u drugi svezak *Kapitala*

MANDEL, ERNEST

Uvod u drugi svezak *Kapitala*

Mjesto drugog sveska u Marxovoj općoj analizi kapitalizma

“**D**rugi je svezak strogo znanstven i bavi se isključivo pitanjima koja *jedan buržuj postavlja drugom*,” pisao je Friedrich Engels ruskom narodnjaku Lavrovu 5. veljače 1884. Sedamnaest mjeseci poslije, kazao je Sorgeu: “Drugi svezak izazvat će golemo razočaranje jer je strogo znanstven i ne daje mnogo materijala za agitaciju.” Konačno, 13. studenog 1885., piše Danielsonu: “Nisam ni sumnjao kako će ti drugi svezak učiniti zadovoljstvo koje je i meni priredio. Razlaganja koja on sadrži zahtijevaju doista toliko mnogo da prosječan čitatelj neće sebi dati truda da ih shvati i prati do kraja. Takav je danas slučaj u Njemačkoj gdje se sva povjesna znanost, uključujući političku ekonomiju, srožala toliko duboko da se jedva može još dublje srozati. Naši katedarski socijalisti (*Kathedersozialisten*) nikad nisu bili, na razini teorije, više od bijednih filantropskih vulgarnih ekonomista (*Vulgärokönen*) a sada su se spustili na nivo kukavnih apologeta Bismarckova državnog socijalizma (*Staatssozialismus*). Za njih će drugi svezak uvihek ostati zapečaćena knjiga... Službena ekomska literatura dočekala ju je s opreznom tišinom.”⁰¹

Ova predviđanja ostvarit će se više nego što je Engels mogao misliti u svojim najgorim snovima. Ustvari prošlo je deset godina prije no što su dva mlada ruska marksista – Tugan-Baranovski i zatim S. Bulgakov – prvi put primjenili glavne konceptualne novine koje je donio drugi svezak. A trebalo je proći još gotovo cijelo jedno desetljeće kako bi ovi koncepti konačno prodrili u Njemačku i Zapad, i to kroz međunarodnu raspravu u kojoj je Tugan-Baranovski – iako je tada još uvijek tvrdio da je marksist – počeo razmatrati neke od Marxovih ključnih teorija.⁰² Drugi svezak *Kapitala* uistinu je ostao ne samo “zapečaćena knjiga”, već k tome i zaboravljena knjiga. Tomu je uvelike tako i danas.

Međutim nastaju veliki nesporazumi ako čitalac pokuša izravno s prvog sveska prijeći na treći svezak i pritom podcijeni ključno mjesto drugog sveska u monumentalnoj teorijskoj konstrukciji. Sâm Marx razjasnio je prilično precizno taj položaj u pismu Engelsu iz 30. travnja 1868.: “U prvoj knjizi... zadovoljili smo se pretpostavkom da ako bi u procesu samoekspanzije £100 postalo £110 a u tom slučaju ono bi već *pronašlo* na

tržištu one elemente u koje će se ponovno pretvoriti. Međutim, sada istražujemo uvjete u kojima se ovi elementi nalaze u danoj situaciji, naime u društvenoj isprepletenosti različitih kapitala, sastavnih dijelova kapitala i prihoda (= v).⁹³ Ova isprepletenost koju je prikazao kao *kretanje roba i novca* omogućila je Marxu da razvije osnovne elemente, ako već ne konačnu inačicu koherentne teorije poslovnog ciklusa koja se temelji na neizbjježnosti periodičnog izbijanja poremećaja u ravnoteži između ponude i potražnje u kapitalističkom načinu proizvodnje. Zaboraviti ovu ulogu drugog sveska i skočiti odmah na treći svezak dovodi nas u opasnost da zanemarimo sve probleme koji se tiču unutarnjih proturječja robe – probleme tržišta, ostvarenja vrijednosti i viška vrijednosti, i dr. – koji su, iako se spominju u prvom svesku, do kraja razrađeni tek u drugom svesku. Moglo bi se reći kako su se Marxu, tek kada se pozabavio reprodukcijom kapitala u njegovu *totalitetu*, iskristalizirala, u toj svojoj složenosti, neizbjježna proturječja osnovne jedinice kapitalističkog bogatstva – pojedinačne robe.

Uvidjevši “isprepletenost različitih kapitala, sastavnih dijelova kapitala i prihoda” – dvostruko kretanje specifičnih upotrebnih vrijednosti i razmjenских vrijednosti, ponude i potražnje – Marx je mogao razviti analizu *reprodukцијe kapitalističke ekonomije i buržujskog društva u njihovu totalitetu*. Naravno u tom postignuću, koje je jedno od najvećih u čitavim društvenim znanostima, Marx nije morao početi od nule; prije svega je crpio iz Quesnayjeva pionirskog djela *Tableau économique*.⁹⁴ Niti tvrdimo kako je Marx riješio “sve” probleme reprodukcije. Primjerice, ostavio je nedovršenu skicu poglavlja o proširenoj reprodukciji i nije imao vremena pozabaviti se spornim pitanjem kako ona uspijeva povremeno postići ravnotežu zaobilazeći slavne “zakone kretanja” kapitala (posebice one koji su opisani u trećem svesku: rastući organski sastav kapitala; rastuću stopu viška vrijednosti; konkureniju koja dovodi do koncentracije i centralizacije i potom obnovljene konkurenčije, usprkos tendenciji prema ujednačenju profitne stope; tendenciju pada prosječne profitne stope). Ipak, drugi svezak itekako je prethodnik i inicijator modernih agregativnih tehnika koje su ponekad i izravno nadahnute knjigom. Na putu od Quesnaya preko Marx-a, Walrasa i Leontjeva do Keynesa, vidan je iskorak koji je napravio Marx. S druge strane odbacivanje Marxa u neoklasičnoj i

vulgarnoj “makroekonomiji” nosi u sebi elemente duboke regresije koje suvremenii ekonomisti tek sada polako postaju svjesni.⁹⁵

Drugi svezak *Kapitala* nosi podnaslov: *Prometni proces kapitala*, a podnaslov prvog sveska glasi: *Proces proizvodnje kapitala*. Na prvi pogled razlika je jasna. Prvi svezak usredotočen je na tvornicu, radno mjesto. Objasnjava narav proizvodnje roba u kapitalizmu istovremeno kao proces materijalne proizvodnje i proces oplodnje (tj. proizvodnje viška vrijednosti).⁹⁶ S druge strane, drugi svezak fokusiran je na tržište. Ne objašnjava kako se proizvode vrijednost i višak vrijednosti, već kako se oni realiziraju. Njegove *dramatis personae* nisu više radnik i industrijalac, već vlasnik novca (i zajmodavac), veletrgovac, meštar i poduzetnik ili djelatni kapitalist. Šire definirani od običnih industrijalaca, poduzetnici su kapitalisti koji posjeduju određenu količinu kapitala (svejedno je da li su pritom vlasnici ili ga samo posuđuju) i nastoje uvećati taj kapital kupnjom sredstava proizvodnje i radne snage, proizvodnjom i potom prodajom roba, ponovnim ulaganjem dijela ostvarenog profita u dodatnu tehnološku opremu, sirove materijale i radnu snagu, kao i proizvodnju povećane količine roba.

Uloga radnika u drugom svesku iznenađujuća je kako za čitaoca koji nisu marksisti već su opterećeni prevladavajućim akademskim predrasudama o Marxu kao “zastarjelom i tipično devetnaestostoljetnom ekonomistu”, tako i za dogmatične pseudomarksiste čije se razumijevanje Marxa bazira na vulgarizacijama iz druge ruke, a ne na samom njegovu djelu. Ako se radnici uopće pojavljuju u drugom svesku onda je to prije kao kupci potrošačkih dobara i stoga kao prodavači radne snage kao robe, negoli kao proizvođači vrijednosti i viška vrijednosti (iako naravno, ova posljednja odlika koja je ustanovljena u prvom svesku i dalje ostaje čvrsta podloga na kojoj razvija daljnju analizu).

Ipak, kako bismo mogli shvatiti dublje značenje koncepta “procesa kružnog kretanja kapitala”, kao i koje je točno mjesto drugog sveska u Marxovoj sveobuhvatnoj analizi kapitalističkog načina proizvodnje koju je poduzeo u svojem trodijelnom *magnum opusu*, moramo razumjeti unutarnju povezanost između proizvodnje vrijednosti i njezine realizacije. Proizvodnja potrošačkih dobara izraz je posebnog oblika društvene organizacije koji u svojoj biti sadrži proturječe. S jedne strane ljudska je proizvodnja prerasla primitivni oblik samo-

⁹¹ Engels piše Lavrovu: *Marx-Engels Werke*, vol. 36, str. 99; Engels Sorgeu: *ibid.*, str. 296 i 324; Engels Danielsonu: *ibid.*, str. 298 i 384 (vidi takoder Marx/Engels, *Izabrana korespondencija*, Moskva, 1975, str. 365–6). Za *Kathederoszialisten*, i dr., vidi bilješke ispod na str. 88 i 101.

⁹² *Studije o teoriji i povijesti trgovinske krize u Engleskoj* Tugana-Baranovskog objavljene su izvorno na ruskom 1894. Prema Rozdolskom ova verzija se znatno razlikuje od slavnog njemačkog izdanja iz 1901. koje je pokrenulo međunarodnu raspravu (vidi Roman Rozdolski, *Prilog povijesti nastajanja Marxova Kapitala*, London, 1977, str. 470, bilješka 66). *O tržištima za kapitalističku proizvodnju* Bulgakova objavljeno je na ruskom 1897. U jesen 1893. Lenjin se uvelike oslonio na Marxove reproduksijske sheme u svojem poduzetu članku, *Povodom takozvanog pitanja tržišta* koji se temeljio na usmenom izvještaju upućenom sanktpeterburškom krugu socijal-demokrata kao odgovor na predavanje G. Krassina na istu temu. Ipak, iako je članak kružio Sankt Petersburgom u obliku rukopisa, nije bio objavljen i mislio se da je nestao sve do objavljenja 1917. Sada se nalazi u prvom svesku Lenjinovih *Sabranijih djela*.

⁹³ Marx/Engels, *Izabrana korespondencija*, op. cit., str. 191.

⁹⁴ Treba naglasiti kako su Quesnayeva djela od 1758. nadalje pokazivala jasno razumijevanje kruženja roba i prihoda, kao i shvaćanje, u zadnjoj analizi, da svih prihodi izviru iz proizvodnje (vidi *Tableau économique*, *Extraits des économies réelles de Sully*, *Explication du tableau économique et Analyse de la forme économique du tableau*).

⁹⁵ Za zanimljivu usporedbu između Quesnayjeve *Tableau économique* i Marxovih reproduksijskih shemama vidi Shigeto Tsuru, *O reproduksijskim shemama*, u Paul M. Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvoja*, New York, 1942, str. 365 i dalje. Takoder vrijedi spomenuti djelo Jacquesa Naelrsa, *Genèse, contenu et prolongement* (1932).

MANDEL, ERNEST
Uvod u drugi svezak Kapitala

gements de la notion de reproduction du capital selon Karl Marx, Boisguilbert, Quesnay, Leontieff), Brisel, 1970.

Iako se čini da postoji veza između Leontjevovih *input-output* tablica, te radne teorije vrijednosti (vidi npr. B. Cameron, "Radna teorija vrijednosti u Leontjevovim modelima", u *Economic Journal*, ožujak 1952.), ove tablice pokazuju samo povezanosti upotrebe vrijednosti ("razmjene") između različitih segmenta i ne postavljaju pitanje izvora kupovne moći koja je nužna kako bi posredovala ove "razmjene". Također vidi Koshimurin zaključak: "Leontjev je toliko udubljen u potankosti brojnih malih segmenta da ne uspijeva poopćiti ni generalizirati i pritom ne uspijeva sagledati kapitalističku strukturu kao cjelinu, kao i sastavne dijelove robe, tj. *p, pr i v*. Stoga njezina tablica, iako je korisna za statistički prikaz empirijskog fenomena, ne predočava unutarnju strukturu kapitalističke proizvodnje". (Shinzaburo Koshimurin, *Teorija kapitalističke reprodukcije i akumulacije*, Kitchener, Ontario, 1975, str. 9).

06 Vidi Mandelov uvod u prvi svezak *Kapitala*, ovdje str. 43-76.

07 Vidi prvi svezak *Kapitala*, str. 6-7.

08 Marksisti su uglavnom pridavali mnogo manje važnosti problemima cirkulacije negoli onim proizvodnje, često zanemarujući njihovo suštinsko jedinstvo. Rijedak primjer odlaženja predaleko u drugom smjeru nalazimo u knjizi "desničarskog" austromarksista i bivšeg predsjednika Republike Austrije, dr. Karla Rennera – *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*, Berlin, 1924. Renner usredotočuje svoju analizu isključivo na cirkulaciju robe i namjerno nastoji sferu cirkulacije pretvoriti u odskočnu dasku za socijalizaciju ekonomskog života.

09 Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 304-307.

dovoljne poljoprivrede i obrtništva koje je prevladavalо u manje ili više izoliranim zajednicama proizvođača-potrošača. Razvoj podjeli rada i produktivnosti rada, kao i rast prometa i komunikacija, postupno su povećali raspon i dubinu ljudske međuvisnosti. Sve više i više lokalne, regionalne, pa i nacionalne zajednice te čitavi kontinenti ovise jedni o drugima zbog opskrbe i kombiniranja sirovina, oruđa i samih ljudskih proizvođača. Time je radni proces u velikoj mjeri postao *objektivno podruštuljen*. No istovremeno privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju i cirkulaciju u kombinaciji s pojavom i rastom (novčanog) kapitala čini *privatno prisvajanje* ishodišnom točkom, kao i konačnim ciljem čitava proizvodnog poduhvata. Stoga iako je rad objektivno sve više i više podruštvljen, on postaje u većoj mjeri nego ikad prije organiziran na temelju *privatne proizvodnje*.

Proizvodnja potrošačkih dobara, proizvodnja vrijednosti, "oblik vrijednosti" kako ga zove Marx na početku prvog sveska imaju svoje korijene u ovom osnovnom proturječju.⁰⁷ Proizvodnja je nemoguća bez društvenog rada – bez suradnje tisuća (u nekim slučajevima, stotina tisuća) na proizvodnji danih potrošačkih dobara uz optimalne uvjete produktivnosti rada. No obzirom da je proizvodnja utemeljena na i ugođena prema privatnom prisvajanju, društveni rad nije neposredno kao takav organiziran – o njegovu doprinisu procesu proizvodnje ne odlučuje društvo kao cjelina te biva utrošen kao privatni rad. Njegovu društvenu narav prepoznajemo tek *a posteriori*, kroz prodaju robe, realizaciju njezine vrijednosti i, pod kapitalizmom, prisvajanje u obliku profit-a koji ostvaruje kapitalistički vlasnik od određenog dijela ukupnog viška vrijednosti koji su u potpunosti proizveli radnici. Proizvodnja vrijednosti ili proizvodnja potrošačkih dobara održava kontradiktornu činjenicu da su robe istovremeno proizvod društvenog rada i privatnog rada; ne možemo neposredno i izravno utvrditi društvenu narav privatnog rada koji je utrošen u njihovu proizvodnju i da *potrošačka dobra moraju cirkulirati*, njihova se vrijednost mora realizirati prije no što možemo utvrditi udio privatnog rada utrošenog u njihovoj proizvodnji koji potom prepoznajemo kao društveni rad.

Postoji dakle neraskidivo jedinstvo između proizvodnje vrijednosti i viška vrijednosti s jedne strane, te cirkulacije (prodaje) potrošačkih dobara, realizacije vrijednosti, s druge strane. U proizvodnji potrošačkih do-

bara, a to još više vrijedi za njezinu kapitalističku inačicu, jedno ne ide bez drugoga. Stoga proučavanje "kapitala općenito" – koji se uvjetno odvaja od konkurenčije i "mnogih kapitala" – obuhvaća *oba procesa*, proces proizvodnje i proces cirkulacije roba.⁰⁸

No, jednom kad počnemo proučavati cirkulaciju roba pod kapitalizmom (kao prvo, njihovu prodaju s ciljem ostvarenja vrijednosti) razmatramo mnogo više od jednostavne cirkulacije roba. Ustvari u pitanju je cirkulacija roba *kao kapitala*, to jest, cirkulacija kapitala. Tijekom razvijanja svoje analize procesa cirkulacije, Marx uvodi novi i iznimno zanimljiv predmet proučavanja: *reprodukciu i kružno kretanje (promet) sveukupnog društvenog kapitala*. Iako je u pitanju naslov trećeg dijela drugog sveska, tvrdimo kako on čini osnovnu temu čitava drugog sveska.

Sâm Marx objašnjava⁰⁹ kako cirkulaciju i reprodukciju svakog pojedinačnog kapitala, čiju analizu otpočinje u prvim odlomcima drugog sveska, treba promatrati kao dio općeg kretanja cirkulacije i reprodukcije – one ukupnog zbroja društvenog kapitala. To je ne samo stoga što takvo istraživanje mora metodološki prethoditi ispitivanju utjecaja konkurenčije na podjelu viška vrijednosti između različitih kapitalističkih poduzeća, već i stoga što jedno kompleksnije pitanje još uvijek zahtjeva odgovor. Kako jedan anarhičan društveni sustav, uteviljen na privatnom određivanju ulaganja, "kombinacije faktora" i izdataka, može osigurati prisutnost objektivnih, materijalnih elemenata koji su nužni za daljnju proizvodnju i rast? Koji su apsolutni preduvjeti takva rasta? Marx je razvio svoje slavne reproduksijske sheme u potrazi za odgovorima na ova suštinski "moderna" pitanja, te je pokazao kako se rast može uklopiti unutar njezove teorije kapitalizma.

Kako je kapitalistička proizvodnja, proizvodnja za profit (proizvodnja vrijednosti koja je orijentirana prema povećanju vrijednosti), rast uvijek znači *akumulaciju kapitala*. Ovo je jasno već u prvom svesku *Kapitala* (glave 23 i 24), ali do kraja je argumentirano tek u drugom svesku. Pritom su ključni koncepti *kapitalizacija (dijela) viška vrijednosti i proširena reprodukcija*. Kako bi se dogodio ekonomski rast, dio viška vrijednosti koji proizvodi radnička klasa a sebi prisvajaju kapitalisti mora se *produktivno potrošiti*, a ne neproduktivno potratiti na potrošačka dobra (i luksuzna dobra) od strane vladajuće klase, njezinih sluga i pristalica. Drugim riječima, mora ga se

pretvoriti u dodatni postojani kapital (zgrade, strojevi, energija, sirovine, pomoći proizvodi itd.) i dodatni promjenjivi kapital (novčani kapital s kojim se može zaposliti dodatna radna snaga). Akumulacija kapitala nije ništa drugo doli (djelomična) kapitalizacija viška vrijednosti, tj. (djelomična) transformacija profita u dodatni kapital.¹⁰

Proširena reprodukcija označava proces putem kojeg promet kapitala (pojedinačnog kapitala, kao i ukupnog društvenog kapitala, iako ne nužno *svih* pojedinačnih kapitala; zadane konkurenциje, mogli bismo čak reći: dugoročno, *nikad svih kapitala*) vodi do, nakon određenog broja međufaza koje su detaljno proučene u drugom svesku, *sve višeg i višeg stupnja proizvodnog djelovanja*. Sve više radnika pomoću sve brojnije tehničke opreme obrađuje sve više sirovina u sve dovršenije proizvode uz veću ukupnu vrijednost nego što je bila u prethodnom prometnom ciklusu. To dovodi do porasta prodaje i konačnih prihoda što zauzvrat znači viši ukupan iznos (ako ne u svim slučajevima viši postotak) profita koji se nadodaje kapitalu. Tako se nastavlja spirala rasta...

Istraživanje cirkulacije roba, reprodukcije (i akumulacije) kapitala i rotacije kapitala u njegovu totalitetu stalno obuhvaća dijalektičko jedinstvo-i-proturječe suprotnosti sadržano u robnom obliku proizvodnje, nai-me, proturječno jedinstvo upotrebe i razmjenske vrijednosti, udvostručeno u robama i novcu. Jedna od iznimnih odlika drugog sveska *Kapitala*, kojoj ni akademski, a ni marksistički komentatori nisu posvetili dovoljno pažnje,¹¹ upravo je maestralan način na koji Marx razvija ovu temu prvog sveska *Kapitala* tijekom čitave analize procesa cirkulacije. Vratit ćemo se tome drugom prilikom.

Tri oblika kapitala

Od samog početka Marx nam pokazuje kako se u kapitalističkom načinu proizvodnje¹² kapital pojavljuje u tri oblika: novčani kapital, proizvodni kapital i robni kapital. Novčani kapital izvorni je oblik i konačni cilj cijelog paklenog poduhvata. Proizvodni je kapital osnovni preduvjet za stalno rastuću spiralu. Bez prodora kapitala u sferu proizvodnje društveni proizvod i višak proizvoda ne mogu narasti pomoću kapitalističkog poduzetništva,

već samo biti preraspodijeljeni i ponovno prisvojeni, Pod takvim uvjetima kapitalisti bi bili puki paraziti i otimači pretkapitalističkih (ili postkapitalističkih) oblika proizvodnje, a ne vladari proizvodnje i prisvajanja viška vrijednosti (viška društvenog proizvoda). Što se tiče robnog kapitala, temeljno je prokletstvo kapitalizma da robe *moraju* proći kroz fazu u kojoj sadrže – u još uvijek nerealiziranoj formi – višak vrijednosti proizveden od strane radničke klase. Drugim riječima, prije no što se novčani kapital može vratiti u svoj izvorni oblik, napuštan viškom vrijednosti, on *mora* proći kroz prijelaznu fazu vrijednosti robe – vrijednosti utjelovljene u robama koje još uvijek moraju proći pravi test tako što će se prodati.

Marx koristi termin "metamorfoza kapitala" kako bi pokazao da poput leptira koji prolazi redom kroz stadije ličinke, kukuljice i moljca, kapital preuzima oblike novčanog kapitala, proizvodnog kapitala i robnog kapitala, prije no što će se vratiti u oblik novčanog kapitala. Iako ova tri oblika u velikoj mjeri slijede jedan iza drugog u procesu rotacije kapitala, također i supostoje jedan s drugim. Jedan od najvažnijih i najbriljantnijih odlo-maka drugog sveska naglašava *diskontinuiranu* narav reprodukcije triju oblika kapitala i organsku povezanost tog diskontinuiteta sa samom suštinom kapitalističkog načina proizvodnje.

Upravo stoga što je kapitalistički način proizvodnje opća proizvodnja roba, novčani kapital ne može jednostavno prethoditi ili slijediti rasprostranjenu pojavu kapitala; mora postojati *usporedo* s njim. Također, novčani kapital nije samo ishod prodaje robe; njegova društvena egzistencija uvjetovana je tom prodajom. Konačno, robni kapital nije samo ishod djelovanja proizvodnog kapitala; također je njegov neophodni temelj. Doista, tekuća proizvodnja moguća je jedino ako (a ovo prije svega vrijedi za robe koje imaju natprosječni vijek trajanja ili period proizvodnje) sve robe koje su proizvedene tijekom prethodnog prometnog ciklusa *nisu* već prodane konačnim potrošačima – to jest, ako su *zalihе i rezerve* sirovina, energije, pomoćnih proizvoda, repromaterijala i potrošačkih dobara koje su potrebne za reprodukciju radne snage, široko dostupne. Možemo reći da kontinuitet procesa proizvodnje ovisi o diskontinuitetu ili desinkronizaciji prometnog ciklusa novčanog kapitala, proizvodnog kapitala i robnog kapitala.

¹⁰ Najvažnije, kapitalistička akumulacija također zahtijeva da se sredstva za proizvodnju koja proizvode *dodata na sredstva za proizvodnju* dodaju sredstvima koja proizvode potrošačke proizvode ili jednostavno zamijene sredstva za proizvodnju koja su utrošena u tekućoj proizvodnji.

¹¹ Važna je iznimka Rozdolski, op. cit.

¹² Ovo pojašnjenje je nužno. Iako se kapital pojavljuje i u pretkapitalističkim i postkapitalističkim društvima (onima u prijelazu iz kapitalizma u socijalizam), to mora biti izvan područja proizvodnje. Ni u kojem slučaju ne može dominirati glavnim sektorima proizvodnje. Ovo se dogada isključivo s pojmom proizvodnog kapitala – oblika koji je svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje.

Mihail Tugan-Baranovski,
1865 -1919.

MANDEL, ERNEST
Uvod u drugi svezak Kapitala

¹³ Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 86.

Što više, sama narav kapitalističkih odnosa proizvodnje zahtijeva postojanje novčanog kapitala koji prethodi pokretanju proizvodnog procesa. Odvajanje "slobodnih" radnika od njihovih sredstava za proizvodnju i uzdržavanje implicira *prinuđenost* vlasnika sredstava za proizvodnju da *kupe* radnu snagu prije otpočinjanja proizvodnog djelovanja. Stoga moraju imati na raspolaganju odgovarajući novčani kapital kako bi ostvarili transakciju: "U odnosu između kapitalista i najamnog radnika postaje novčani odnos odnosom između kupca i prodavača, odnosom koji je imantan samoj proizvodnji".¹³

Dakle drugi svezak u velikoj mjeri istražuje *stalnu isprepletenost* pojavljivanja i nestajanja novčanog kapitala, proizvodnog kapitala i robnog kapitala – iz sfere cirkulacije u sferu proizvodnje i natrag u sferu cirkulacije, sve dok roba nije konačno konzumirana. Svaki oblik prelazi u onaj drugi, bez da ga do kraja izbací iz sfere cirkulacije, a kamoli cjelokupne društvene arene. Uistinu možemo reći da je dijalektika novca (novčani kapital) i roba (robni kapital) osnovno proturječe koje proučava drugi svezak *Kapitala*. Marx ponovno iznimno "modernistički" pristupa stvarima.

Ova razmišljanja pokazuju važnost "vremenskog faktora" u Marxovoj analizi kapitalističkog načina proizvodnje. Ne možemo razumjeti kako on funkcionira ako se u potpunosti apstrahiru od vremenskih sekvensi i rasporeda, trajanja proizvodnje i prometnih ciklusa roba te dužine prometnog perioda kapitala. Ključno Marxovo razlikovanje između opticajnog kapitala i stalnog kapitala temelji se isključivo na količini vremena koje je potrebno svakom od ovih dvaju dijelova novčanog kapitala da se vrati u svoj izvorni oblik. Opticajni kapital (utrošen u sirovine i plaće) kapitalističko poduzeće obnavlja nakon svakog proizvodnog ciklusa i prometnog ciklusa roba. Stalni kapital, s druge strane, obnavlja se u potpunosti tek nakon n ciklusa produkcije i cirkulacije čiji broj ovisi o dugovječnosti tehničke opreme i zgrade. Kao što je dobro poznato, Marx je razvijao hipotezu prema kojoj je prosječna dugovječnost strojeva (naravno ne i zgrada) istovjetna i određuje prosječno trajanje poslovnog ciklusa. Bilo bi korisno kad bi marksistički znanstvenici svojim istraživanjem produbili naše razumijevanje uloge i funkcije ove "vremenske dimenzije" u Marxovu *Kapitalu*. Jer vrijeme se tu pojavljuje kao mjera proizvodnje, vrijednosti i viška vrijednosti (vrijeme rada); spona koja povezuje proizvodnju, cirkulaciju i re-

produkcijsku robu i kapitala (ciklusi prometa i reprodukcije kapitala); medij zakona o kretanju kapitala (poslovni ciklusi, ciklusi klasne borbe, dugoročni povijesni ciklusi); te temeljna ljudska kvaliteta (vrijeme odmora, životni vijek, vrijeme za kreativnost, vrijeme za druženje).

Istraživanje procesa cirkulacije roba i kapitala tiče se prije svega metamorfoze – već spomenute promjene iz jednog oblika u drugi. No ova analiza koja bi počela s apstraktne razine te se postupno sve više i više približavala svakodnevnim "fenomenima" kapitalističkog života, već sama po sebi predstavlja taj proces cirkulacije u uzastopnim fazama ostvarenja. Prvo imamo cirkulaciju (novčanog) kapitala u njezinu najopćenitijem obliku kao što smo vidjeli u prvom svesku:

$$N-R-N' (N + AN)$$

Novcem kupujemo robe kako bismo ih mogli prodati uz uvećanje novca – profit – kojeg se dio dodaje početnom novčanom kapitalu.

Ako prevedemo ovu formulu u realne operacije u kapitalističkom načinu proizvodnje, moramo zamijeniti R , kupljene robe, sa specifičnom operacijom industrijalca, kupnjom sredstava za proizvodnju i radne snage kako bi radna snaga mogla proizvesti dodanu vrijednost, višak vrijednosti. Ova kombinacija sredstava za proizvodnju i radne snage dovodi, kroz proces proizvodnje, do nastanka novih roba koje utjelovljuju dodanu vrijednost a moraju se prodati kako bi nastao akumulirani kapital. Tako se početna formula pretvara u:

$$N-R \begin{cases} \text{sredstva za proizvodnju} \\ \text{rad} \end{cases} \dots \text{proizvodnja...}$$

$$R' - N' (N + AN, \text{ pritom je } AN = \text{akumulirani višak vrijednosti})$$

Dvostruka osobina prometa kapitala u Marxovoj ekonomskoj teoriji

Na osnovi proturječja između upotrebine vrijednosti i razmjenске vrijednosti koja je inherentna robi, Marx smatra kako je problem prometa kapitala, problem reprodukcije *dvostrukе prirode*:

- (a) Kako bi se mogla ostvariti (barem jednostavna, a redovito proširena) reprodukcija, ukupna vrijednost utjelovljena u proizvedenim robama *mora biti ostvarena*, to jest, one moraju biti prodane *po svojoj vrijednosti*. Suprotno zaključcima nekih od njegovih pronikljivijih sljedbenika, prije svega Rudolfa Hilferdinga, Otto Bauera i Nikolaja Buharina, Marx nije smatrao kako se proces realizacije odvija "automatski", niti ga je izveo "iz svojih reprodukcijskih shema", kako neki naivno predlažu.¹⁴ Štoviše, većina završnog dijela drugog sveska i rasprava koje izbijaju otkako je Rosa Luxemburg prva postavila problem, zapravo se tiču manje-više detaljnog preispitivanja *kako vrijednost utjelovljena u robama koja je prikazana u slavnim reprodukcijskim shemama može biti ostvarena kupovnom moći koja je generirana u procesu proizvodnje*.
- (b) *Istovremeno*, kako bi barem jednostavna – i redovito proširena – reprodukcija mogla uspjeti, *upotreba vrijednost proizvedenih roba* mora ispunjavati *materijalne uvjete* za ponovno pokretanje proizvodnje istog ili većeg razmjera. Reprodukcija se ne može odvijati u situaciji u kojoj se, na tehnološkoj bazi koja je ispod potpune automatizacije i u odsustvu rezervi hrane, paket roba čine isključivo sirovine i tehnološka oprema; radnici i kapitalisti umrli bi od gladi prije no što bi se raspoloživa tehnologija mogla upotrijebiti za ponovno pokretanje poljoprivredne proizvodnje, ili postojeće rezerve sirovina pretvoriti u sintetičnu hranu. Na sličan način, reprodukcija bi bila nemoguća tamo gdje bi sav rezultat tekuće proizvodnje roba koja je u velikim razmjerima ostvarena pomoću sofistcirane tehnologije, činili potrošačka dobra i sirovine; kad ne bi bilo zaliha tehnološke opreme ili rezervnih dijelova, tehnologija i proizvodnja bi se slomile prije no što bi dobro uhranjeni radnici mogli sastaviti nove strojeve iz jednostavnih sirovina.

Usput treba napomenuti da proširena reprodukcija koja je u kapitalizmu "norma" ne zahtijeva samo postojanje (tj. prethodnu proizvodnju) upotrebnih vrijednosti koje predstavljaju nužne objektivne elemente reprodukcije (sredstva za proizvodnju koja služe za zamjenu iskoristenih strojeva i sirovina; dodatna sredstva za proizvodnju koja se koriste da bi se povećao opseg materijalne proizvodnje; potrošačka dobra za ishranu već zaposle-

nih radnika i dodatnih prinova u radnu snagu). Proširena reprodukcija zahtijeva i prisutnost *potencijalnog izvora dodatnog rada*. Ne treba zanemariti *dvostruku funkciju* "industrijske rezervne armije radne snage" kao regulatora plaća (koji osigurava da postotak viška vrijednosti ostane iznad određene razine) i kao materijalnog preduvjeta proširene reprodukcije. Ako "tradicionalni" načini povećavanja ili održavanja ove "rezervne vojske" presušuju (primjerice tamo gdje je pao udio nezavisnih seljaka, obrtnika i malih trgovaca u ukupnoj aktivnoj populaciji ili gdje zamjena strojeva ljudima jenjava), do novih se izvora uvijek može doći temeljito transformacijom kućanica u najamne radnice, masovnom imigracijom rada; opsežnim pregrupiranjem studenata na tržiste rada itd.¹⁵

Marxov ogromni korak naprijed u ekonomskoj analizi možemo prosudjivati s obzirom na činjenicu da sve do danas većina akademskih ekonomista još uvijek nije do kraja shvatila ovaj ključan novitet koji uvode njegove reprodukcijske sheme, te su razbili totalitet procesa reprodukcije kapitala koji se temelji na "jedinstvu suštinstvenosti" na nepovezanu dihotomiju. S jedne strane analiza se usredotočuje na *fizičke koeficijente* (pogotovo na razini razmjena između grana kao u Leontjevovim input-output tablicama, i svim njihovim derivacijama), tj. bavi se upotrebnim vrijednostima. S druge strane, kao u slučaju kejnjizjanskih i postkejnjizjanskih traktata¹⁶ istraživanje se fokusira na novčane tokove, kretanja prihoda to jest na razmjenske vrijednosti koje su odvojene od roba u čijoj su proizvodnji nastale. Teorije prihoda sve se više razdvajaju od teorija proizvodnje a ako se uprće upotrebljava "funkcija proizvodnje" kao posrednik, ona ostaje u velikoj mjeri neupotrebljiva jer se razmatra samo na mikroekonomskoj, a ne na makroekonomskoj razini.

Iznad svega, *stalno kombiniranje i isprepletenost oboga* – očito je da prihodi nastaju u proizvodnji roba s određenom upotrebnom vrijednošću koja odgovara strukturi društveno prepoznatih potreba, a da je nemoguće izbjegći neravnotežu ako ne postoji struktura prihoda koja odgovara proizvedenoj vrijednosti – to još uvijek nitko nije uvidio, a kamoli poduzeo u tradicionalnoj akademskoj teoriji (s marginalnom iznimkom nekoliko proučavatelja poslovnog ciklusa i teorije krize). Agregatna tehnika koju je uveo Keynes učinila je stvari još konfuznijima svojim oslanjanjem na nediferencirane

¹⁴ Vidi pogotovo Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Beč, 1923, str. 310; Nikolaj Buharin, *Imperializam i akumulacija kapitala*, London, 1972, str. 226; i Otto Bauer, "Die Akkumulation des Kapitals" u *Die Neue Zeit*, vol. 31, 1913.

¹⁵ Vidi Ernest Mandel, *Kapitalizam*, London, 1975, str. 170–71.

¹⁶ *Ekonomija Paula Samuelsona* (4. izdanje, New York, 1958, str. 41) pokušava povezati tokove prihoda i tokove roba pomoću sustava "tržišta ponude i potražnje". Ali ovdje "narod" kupuje "potrošačka dobra" a "prodaje" zemlju, rad i kapital (tj. faktore proizvodnje) poslovnom sektoru! "Poslovni sektor" zauzvrat kupuje zemlju, rad i kapital od "naroda" i prodaje joj potrošačka dobra. Izgleda kako Samuelson nije primijetio da u kapitalizmu "narod" (tj. masa potrošača) ne posjeduje "kapitalna dobra" (tj. sirovine i strojeve) nego ga odredena "poduzeća" prodaju drugima. U njegovu sustavu "kapitalna dobra" se "prodaju" bez da ih se proizvodi. Marxove reprodukcijske sheme ne posjeduju samo veću analitičku i teorijsku oštrinu, one su istovremeno i realističnije, to jest, u većoj mjeri odgovaraju stvarnoj organizaciji kapitalističkog ekonomskog života negoli mistificirajuće konstrukcije mnogih rodova akademske ekonomije.

Vasilij Leontjev, 1906–1999.

MANDEL, ERNEST
Uvod u drugi svezak Kapitala

- ¹⁷ Na primjer, Oskar Lange u svojoj opsežnoj i zanimljivoj raspravi o reproduksijskim shemama i deriviranim ekvilibrijskim formulama, sustavno apstrahira od *dvostrukog* toka roba i novca i podrazumijeva kako su dva područja u odnosu trampe. (Vidi Oskar Lange, *Teorija reprodukcije i akumulacije*, Varšava, 1969, str. 24, 28 i dr.).
- ¹⁸ Joan Robinson, *Esej o Marxovoj ekonomiji*, New York, 1966, str. 51.
- ¹⁹ Uspoređi drugi svezak *Kapitala*: "Činjenica da je robna proizvodnja opći oblik kapitalističke proizvodnje već uključuje ulogu koju u njoj novac igra, ne samo kao prometno sredstvo nego i kao novčani kapital, i stvara izvjesne, ovom načinu proizvodnje svojstvene uslove normalnog prometa, dakle normalnog toka reprodukcije, bilo u jednostavnom, bilo u uvećanom razmjeru, a koji se izvrću u isto toliko uslova nenormalnog toka, u mogućnosti kriza, pošto je ravnoteža jedna slučajnost u samonikloj formaciji ove proizvodnje" (str. 446). Usp. također Karl Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, London, 1973., str. 413-14.
- ²⁰ U drugom svesku *Kapitala* koji se, poput prvog sveska, pojavljuje u Marxovu općem planu pod naslovom *Kapital općenito* (*Das Kapital im Allgemeinen*), autor svjesno apstrahira od konkurenčije. Dakle, cijene proizvodnje ne igraju nikakvu ulogu i izračuni su isključivo u vrijednostima.

novčane tokove, jer zanemaruje problem (a da ne spominjemo njegovo rješenje) da li dani nacionalni dohodak posjeduje specifičnu strukturu potražnje (za potrošačkim dobrima, proizvođačkim dobrima koja proizvode proizvođačke robe, za luksuznim dobrima, oružjem i drugim dobrima koje kupuje samo država itd.) koja u potpunosti odgovara specifičnoj strukturi ukupne robne vrijednosti koja nastaje u procesu proizvodnje.

Štoviše, većina relevantne akademske teorije (kao i znatan dio marksističke teorije poslije Marxa) dugo je vremena pretpostavljala da je na snazi neka varijanta Sayova zakona.¹⁷ To znači da je uzimala zdravo za gotovo kako dana vrijednosna struktura proizvoda korelira s odgovarajućom strukturom dohotka (strukturom kupovne moći) kroz normalno djelovanje tržišnih sila. Jedna je od Marxovih glavnih namjera u drugom svesku *Kapitala* pokazati kako tomu nije tako: takva podudarnost ovisi o određenim proporcijama i strukturama, kako razmjenske vrijednosti, tako i upotrebljene vrijednosti; na primjer, najamnine *nikad* ne kupuju strojeve u kapitalizmu. Stoga je takve precizne proporcije iznimno teško ostvariti unutar postojeće kapitalističke prakse.

Tim više iznenađuje da Joan Robinson zamjera Marxu da "nije shvatio u kolikoj mjeri ortodoksa teorija stoji i pada sa Sayovim zakonom te si je dao zadatak otkriti teoriju krize koja bi bila primjenjiva na svijet u kojem je ostvaren Sayov zakon, kao i teoriju koja nastaje kada se Sayov zakon uruši."¹⁸ Ne bi li bilo točnije ustvrditi da sama Robinson, pod utjecajem Keynesova principa "efektivne potražnje" ne uviđa u kojoj mjeri Marxova teorija robe kao jedinstva-i-proturječja upotrebljene i razmjenske vrijednosti ne samo podupire njegov koncept nužnosti fluktuacije ponude i potražnje na makroekonomskoj razini, već je štoviše povezuje s teorijom distribucije prihoda (distribucije potražnje) u kapitalističkom društvu? U kapitalizmu je struktura distribucije dohotka klasno određena samom strukturu načina proizvodnje i u srednjem roku vođena klasnim interesima kapitalista. Svaki porast u efektivnoj potražnji koji ne uvećava profitnu stopu, već uzrokuje njezin pad, nikad neće dovesti do privrednog uspona u kapitalizmu. Tu temeljnu istinu dobro su razumjeli Ricardo kao i Marx – ali ne i mnogi kasniji kejnzijsanci.

Ranije smo kazali kako je jedna od osnovnih funkcija reproduksijskih shema demonstrirati da je rast (tj. sama bit kapitalizma) barem moguć unutar kapitalistič-

og načina proizvodnje. S obzirom na iznimno anarhičnu narav organizacije proizvodnje (pod *laissez-faire* kapitalizmom na domaćem tržištu, pod monopolističkim kapitalizmom na svjetskom tržištu) i narav same konkurenčije, ovo nije tako očito kako zvuči. Reproduksijske sheme lociraju kombinaciju struktura vrijednosti i viška vrijednosti u ukupnom paketu roba unutar kojih se može dogoditi rast. No Marx nikad nije pokušavao dokazati kako ove skladne proporcije automatski i postojano garantira "nevidljiva ruka" sila tržišta. Upravo suprotno, iznova i iznova je inzistirao¹⁹ kako su one teške za ostvariti i nemoguće ih je stalno održavati, te da ih automatski narušavaju same sile koje povremeno dovode do njihova nastanka. Drugim riječima, reproduksijske sheme pokazuju kako je ekvilibrij, a da ne govorimo o uravnoteženu rastu, iznimka a ne pravilo unutar kapitalizma: kako su disproporcije mnogo učestalije od skladnosti i kako rast, budući da je u principu nestabilan, neizbjegno dovodi do sloma rasta – sužene reprodukcije ili krize.

Kada kažemo da Marxove reproduksijske sheme sažimaju obrt kapitala i roba kao *dvostruko kretanje*, mislimo da su utemeljeni na *kombiniranom dvostrukom toku* – toku vrijednosti koja je proizvedena u procesu proizvodnje, i toku novca (novčani prihod i novčani kapital) koji su pušteni u proces cirkulacije kako bi se ostvarila vrijednost proizvedenih roba. Sheme očigledno nisu utemeljene na trampi: odjeljak I ne "razmjenjuje" robe s odjeljkom II samo na osnovi "uzajamne potrebe". Prije no što kapitalisti ili zaposleni radnici u odjeljku I nabave robe koje trebaju, oni moraju dokazati kako imaju dovoljnu kupovnu moć da ih kupe od odjeljka II *po njihovoј vrijednosti*.²⁰ Nadalje ova poteškoća ne može se riješiti nekim opsjenarskim trikom kao što je iznenadno uvođenje *ex nihilo* dodatnih izvora kupovne moći. Ako se novi izvori novca pojave – a vidjet ćemo kako oni igraju važnu ulogu u Marxovim shemama – moraju biti organski povezani s problemom koji ispitujemo. Drugim riječima, moramo moći pokazati kako oni *nužno koegzistiraju* s procesom proizvodnje i cirkulacije roba pod kapitalističkim načinom proizvodnje.

Dvostruka priroda reproduksijskih shema koja reflektira dvostruku prirodu robe i robne proizvodnje općenito, nikako ne zaobilazi ili proturječi djelovanju zakona vrijednosti – zakona koji ustvrđuje, između ostalog, kako su kvantiteta i kvaliteta proizvedene vrijednosti, svake pojedinačne robe, kao i one ukupnog

zbroja roba, nezavisno od njihove upotrebne vrijednosti. Upotrebna vrijednost nužan je *preduvjet* vrijednosti robe. Roba koju nitko ne želi kupiti, jer ne ispunjava никакvu potrebu, ne može biti prodana, te stoga nema razmjensku vrijednost. Rad utrošen u njegovu proizvodnju s društvenog aspekta je potraćen, a ne društveno potreban rad. Slično, određena struktura upotrebne vrijednosti ukupnog proizvoda – određena količina x sirovina, y dijelova strojeva i z vrsti potrošačkih dobara – materijalni je i *društveni* preduvjet uspješnog postizanja (jednostavne ili proširene) reprodukcije. No upotrebna vrijednost ovih roba bit će realizirana samo ako njihove tržišne cijene mogu biti uskladene, to jest, ako se mogu prodati. (Pod kapitalizmom, iako ima dovoljno hrane, miliuni mogu gladovati – i doista gladuju! – jer nemaju dovoljnu kupovnu moć da je kupe. Naravno gladovali bi i u slučaju da nema hrane, ali iako se ovo ponekad događa, u pitanju je puno rjedi slučaj.) Štoviše sustav će biti u ekvilibriju (tj. proširena reprodukcija bit će moguća u smislu vrijednosti) samo ako se ove robe u širokom smislu prodaju po svojoj vrijednosti, to jest, ako višak vrijednosti koji je proizvela radnička klasa bude ostvaren u obliku profita. A to u kapitalizmu nikako nije zajamčeno.

Još jedan daljnji preduvjet ekvilibrija mora biti ispunjen prije no što uopće možemo razmotriti dvostruki tok roba i kupovne moći između odjeljaka. *Ukupan zbroj* proizvoda obaju odjeljaka mora biti jednak, ni manji ni veći, od ukupne potražnje koju stvara proširena reprodukcija. Kod jednostavne reprodukcije to izražavamo ovako:

$$I = I_p + II_p$$

$$II = I_{pr} + I_v + II_{pr} + II_v$$

Kod proširene reprodukcije to postaje:

$$I = I_p + AI_p + II_p + AII_p$$

$$II = I_{pr} + AI_{pr} + (I_v - AI_p - AI_{pr}) + II_{pr} + AII_{pr} + (II_v - AII_p - AII_{pr})$$

Vrijednost i masa sredstava za proizvodnju koja su proizvedena moraju biti istovjetni vrijednosti i masi sredstava za proizvodnju koja su utrošena u oba odjeljka tijekom tekućeg proizvodnog perioda (u uvjetima proširene reprodukcije, to uključuje i vrijednosti dodatnih

sredstava za proizvodnju koja su potrebna u oba odjela). Vrijednost i količina potrošačkih dobara koja su proizvedena moraju biti jednakne potražnji za potrošačkim dobrima (plaće + dio profita koji je potrošen na neproduktivnu konzumaciju) u oba odjeljka.

Važnost Marxovih reproduksijskih shema

Tako zvane "uvjete proporcionalnosti" u sustavu sa dva odjeljka (gdje je ukupna količina roba podijeljena u odjeljak I sa sredstvima za proizvodnju i odjeljak II gdje su potrošačka dobra) formulirao je sâm Marx. U slučaju jednostavne reprodukcije oni glase:

$$I_{pr} + I_v = I_p$$

Otto Bauer i Buharin izveli su odavde sličnu formulu za proširenu reprodukciju, koju, iako je prisutna u drugom svesku, Marx nije izričito formulirao:²¹

$$I_{pr} + I_{va} + I_{vy} = II_p + I_{vf}^{22}$$

Sukladno dvostrukoj prirodi reproduksijskih shema, ovi uvjeti proporcionalnosti istovremeno imaju dva značenja:

- (a) Razmjenjska vrijednost robe koje odjeljak I prodaje odjeljku II mora biti jednakna vrijednosti robe koje odjeljak II prodaje odjeljku I (inache bi se pojavio neutrživi višak u barem jednom od dvaju odjeljaka).
- (b) Specifična upotreba vrijednost proizvedenih roba u oba odjeljka mora odgovarati njihovim zajedničkim potrebama. Na primjer, kupovna moć u rukama radnika koji proizvode proizvođačka dobra mora na tržištu susresti ne samo "robe" već stvarna potrošačka dobra koja su ekvivalentni njihovu zbroju plaća. (U kapitalizmu radnici u pravilu ne troše novac na druge robe osim potrošačkih dobara.)

Čisto robna priroda reproduksijskih shema dalje podrazumijeva *dvostruki tok* između dvaju odjeljaka. Kada odjeljak I proda sirovine i strojeve odjeljku II (kako bi zamjenio vrijednost I_c koja je potrošena u prethodnom proizvodnom ciklusu), robe se kreću iz odjeljaka I u odjeljak II, dok novac kreće iz odjeljaka II u odjeljak I. Moramo

²¹ Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 468.

²² Ukupni višak vrijednosti (v) u oba odjeljka dijelimo na tri dijela:

c : neproduktivna konzumacija od strane kapitalista
 f : akumulacija u obliku postojačnog kapitala

y : akumulacija u obliku promjenvog kapitala.

Nikolaj Buharin, 1888-1938.

MANDEL, ERNEST

Uvod u drugi svezak Kapitala

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2019.

²³ Odjeljak III prvi su upotrijebili Tugan-Baranovski (*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena, 1901) i von Bortkiewicz kako bi dočarali proizvodnju luksuznih dobara ili zlata. Tugan-Baranovski i ostali sudionici rasprave nisu znali kako je sâm Marx već iskoristio shemu sa četiri odjeljka u *Osnovi kritike političke ekonomije*, (op. cit., str. 441), uvodeći posebne odjeljke za sirovine i strojeve i, poput Tugana-Baranovskog, dijeleći sredstva za potrošnju između odjeljaka za radničke potrošačke dobra i odjeljaka za luksuzna dobra ("višak proizvoda") koji su namijenjeni kapitalistima.

²⁴ Kako bismo izbjegli konfuziju, za shemu sa devet odjeljaka koristit ćemo slova A, B... I umjesto rimskih brojeva I, II itd. Tako A označava odjeljak sa sirovinama koje se koriste za proizvodnju sredstava za proizvodnju; B: oprema koja se koristi za proizvodnju sredstava za proizvodnju; C: sirovine za proizvodnju proizvoda za masovnu potrošnju; D: oprema za proizvodnju proizvoda za masovnu potrošnju; E: sirovine za proizvodnju luksuznih dobara; F: oprema za proizvodnju luksuznih dobara; H: luksuzna dobra (i ostali proizvodi koji ne ulaze u proces reprodukcije, npr. oružje); I: zlato. Sovjetski ekonomist V. S. Dadajan napravio je sofisticirani sustav "povratne sprege" za proširenu reprodukciju koji se bazira na sustavu sa četiri odjeljka (A: sredstva za proizvodnju; B: sirovine; C: proizvodi za masovnu potrošnju; D: "elementi neproduktivnih fondova i ostatak društvene proizvodnje"). Vidi V. S. Dadajan, *Ökonomischen Berechnungen nach dem Modell der erweiterten Reproduktion*, Berlin, 1969.

²⁵ Rudolf Hickel (*Zur Interpretation der Marxschen Reproduktionsschemata*, str. 116 i str. 7, fusnota) kritizira našu primjenu odjeljaka III jer smatra kako je opravdavamo činjenicom da država kupuje oružje ili gledištem da je oružje "nepotrebnim trošak." Ova

odrediti odakle novac izvorno dolazi. Obrnuto, kada odjeljak II prodaje potrošačke proizvode radnicima u odjeljku I kako bi oni mogli reproducirati svoju radnu snagu, robe se kreću iz II u I, a novac iz I u II.

S čisto tehničkog gledišta nema ništa posebno iznimno ili očaravajuće u ovoj shemi dvaju odjeljaka. U pitanju je samo osnovno konceptualno pomagalo – krajnja simplifikacija koja nastoji izvući na površinu *temeljne pretpostavke ekvilibrija* (ili uravnoteženog, proporcionalnog rasta) u uvjetima robne proizvodnje. Kako bi se dogodila razmjena, moraju postojati barem dva privatna kapitala koja su neovisna jedan od drugog. S ovim konceptualnim pomagalima bilo bi jednostavno skicirati model sa tri odjeljka (npr. gdje je zlato odjeljak III), ili sa četiri odjeljka (gdje su zlato i luksuzna dobra dodatni odjeljci, a međusobno se razlikuju po tome što su luksuzna dobra, poput oružja, beskorisna sa stanovišta reprodukcije, dok zlato posreduje, iako samo ne ulazi u proces reprodukcije, pomažući cirkulaciju roba u proširenoj reprodukciji). Zatim bismo mogli prijeći na model koji se sastoji od pet odjeljaka (tako da podijelimo odjeljak I na sredstva za proizvodnju koja proizvode sredstva za proizvodnju i sredstva za proizvodnju koja proizvode potrošačke proizvode) ili sedam odjeljaka (diječe nadalje oba ogranka odjeljka I na sirovine i strojeve). Korak po korak, došli bismo do razgranatog modela koji reflekira stvarnu strukturu moderne kapitalističke industrijske ekonomije.²³

Trebalo bi utvrditi određen broj uvjeta fizičke međuvisnosti između svih ovih grana (njih pojašnjava Leontjev u svojim input-output tablicama, na temelju stabilne ili promjenjive tehnologije). Zatim bismo ih morali nadopuniti pomoću tablice vrijednosne ekvalencije (vrijednosnog ekvilibrija), s obzirom da je jedini uvjet ravnoteže *sveobuhvatna* realizacija vrijednosti. U ovom trenutku javlja se važna razlika između sheme sa dva odjeljka i one sa više odjeljaka. Prva omogućuje ekvalenciju razmjenskih vrijednosti između dvaju odjeljaka, dok to ne vrijedi za drugu. Odjeljak C, primjerice (recimo sirovine koje su potrebne za proizvodnju potrošačkih dobara) može ostvariti "višak" u svojoj razmjeni s odjeljkom E (dovršeni proizvodi za masovnu potrošnju u shemi s devet odjeljaka, pritom je F odjeljak s luksuznim dobrima a G odjeljak sa zlatom), dok istovremeno može imati "deficit" u svojoj razmjeni s odjeljkom B (oprema za proizvodnju proizvodnih dobara uključu-

jući sirovine).²⁴ U tom slučaju sustav bi i dalje održao ekvilibrij pod uvjetom da se "suficiti" i "deficit" poništavaju u svakom odjeljku (tj. da su međusobno povezani na krajnje proporcionalan, a ne proizvoljan način) i pod uvjetom da svaki odjeljak uspije ostvariti ukupnu vrijednost roba koje su proizvedene unutar njega i raspolažati dovoljnom kupovnom moći da bi mogli stići potrebne objektivne elemente za proširenu reprodukciju (koju bi morali opskrbljivati odjeljci A do E s njihovim specifičnim upotrebnim vrijednostima iz tekuće proizvodnje).

Ipak, slika se mijenja kada krenemo promatrati shemu sa dva odjeljka ne kao jednostavna konceptualna ili analitička alatka, već kao model koji odgovara društvenoj *strukturi*. Tada postaje jasno da izbor ovih dvaju odjeljaka za temeljne podskupine na koje se dijeli ukupna količina proizvedenih roba uopće nije proizvoljan, već odgovara esencijalnoj prirodi ljudske proizvodnje općenito – ne samo njezinu konkretnom izrazu unutar kapitalističkih proizvodnih odnosa. Čovjek ne može preživjeti ako ne uspostavi materijalni metabolizam s prirodom. Taj metabolizam ne može pak ostvariti bez oruđa. Njegova materijalna proizvodnja stoga će se uvjek sastojati barem od oruđa i sredstava za izdržavanje. Dva odjeljka iz Marxovih reprodukcijskih shema samo su specifične *kapitalističke inačice* ove opće podjele ljudske proizvodnje u smislu da (1) poprimaju uopćeni oblik roba i (2) podrazumijevaju kako radnici (direktни proizvođačи) ne mogu kupiti i ne kupuju onaj dio gomile roba koji čine oruđa i sirovine.²⁵

Ako se vratimo shemi sa dva odjeljaka koja je predstavljena u drugom svesku *Kapitala*, sada možemo skicirati dvostruki tok roba i novca između dvaju odjeljaka u jednostavnoj i proširenoj reprodukciji.

1. *Jednostavna reprodukcija* – U odjeljku I radnici kupuju robe od odjeljka II koje su ekvivalentne njihovim plaćama, a kapitalisti koje su ekvivalentne njihovoj zaradi. *Oba ova toka traju neprekinuto* (radnici i kapitalisti moraju jesti svaki dan) *neovisno* o tome je li odjeljak I već prodao robe. Dakle i jednostavna reprodukcija zahtijeva *prethodno postojanje novčanog kapitala i novčanih rezervi za tekuće izdatke u rukama kapitalističke klase preko i iznad vrijednosti proizvodnog kapitala*.²⁶ Novcem koji dobiju od prodaje svojih roba kapitalisti iz odjeljka II kupuju od odjeljka I sredstva za proizvo-

dnju koja im trebaju kako bi obnovili svoj postojani kapital koji je utrošen tijekom procesa proizvodnje. Ovaj novac vraća se u odjeljak I nakon što je posredovao kupnji-i-prodaji sredstava za proizvodnju unutar tog odjeljka, te obnavlja izvorni novčani kapital i zadržanu dobit s kojom cijeli prometni proces može početi iznova. Isto tako, unutar odjeljka II kapitalisti prodaju potrošačka dobra svojim vlastitim radnicima i time neposredno obnavljaju svoj promjenjivi kapital. Prodaju potrošačka i luksuzna dobra svim industrijskim radnicima koji djeluju u tom odjeljenju, ostvarujući na taj način višak vrijednosti koji je sadržan u ukupnom zbroju proizvedenih potrošačkih dobara.

2. Proširena reprodukcija – Radnici i kapitalisti iz odjeljka I kupuju potrošačka dobra od odjeljka II ukupne vrijednosti $I_{pr} + I_{va}$. Ovim novcem kapitalisti iz odjeljka II kupuju sredstva za proizvodnju od odjeljka I kako bi obnovili svoj postojani kapital koji su potrošili tijekom procesa proizvodnje.²⁷ Sada kapitalisti iz odjeljka I imaju potrebna sredstva (ako treba, mogu još iskoristiti zalihe novčanog kapitala) da posreduju cirkulaciju c unutar vlastita odjeljka i zaposle dodatne radnike koji će kupiti dodatna potrošačka dobra (u ekvivalentu I_{pv}) od odjeljka II. Kapitalisti iz odjeljka II time stječu kupovnu moć kako bi od odjeljka I kupili dodatna sredstva za proizvodnju koja su im potrebna za vlastitu proširenu reprodukciju ($II_{vB} = AII_p$), dok prodaja potrošačkih proizvoda radnicima i kapitalistima unutar odjeljka II teče kako je opisano gore. Konačno, s dalnjim sredstvima koja su stečena prodajom AII_p odjeljku II, kapitalisti iz odjeljaka I mogu dovršiti svoju proširenu reprodukciju, posredstvom prodaje AI_p unutar njihova odjeljka (kao i kupnje ekvivalenta AI_{pr} iz odjeljka II, ako ovo nije bilo u potpunosti pokriveno u prvoj fazi cirkulacije).

Upotreba i zloupotreba reproduksijskih shema

Marxove reproduksijske sheme na brojne su načine upotrebljavane i zloupotrebljavane tijekom proteklih sedamdeset godina, otkako su sljedbenici i protivnici prvi put zamjetili njihovu analitičku korisnost. Već smo naznačili jedan od najparadoksalnijih oblika zloupotrebe shema, naime, njihovo korištenje kao "dokaza" da unutar kapitalizma može biti uravnoteženog i neo-

graničenog rasta, "samo ako" se održavaju precizne "proporcije" između odjeljaka. Autori odgovorni za ovo iskrivljenje nisu uvažili Marxovu osnovnu pretpostavku: sama struktura kapitalističkog načina proizvodnje kao i njegovi zakoni kretanja daju naslutiti da "uvjeti ekvilibrira" neizbjegno bivaju narušeni; da su "ekvilibrir" i "uravnotežen rast" marginalne iznimke (ili dugoročni prosjeci) uobičajenih uvjeta neravnoteže "premašivanja" između dvaju odjeljaka i neravnopravnog rasta. Bavili smo se ovim problemom drugdje i nećemo ponavljati argumentaciju. Dovoljno je kazati kako je u kapitalizmu zbog dinamike određivanja vrijednosti, kao i nedefiniranosti potrošačkih izdataka nemoguće održati precizne proporcije između dvaju odjeljaka koje bi jamčile uravnotežen rast.

Sama priroda proširene reprodukcije – kapitalističke reprodukcije – u kapitalizmu podrazumijeva kako se proizvodnja odvija ne samo u većim razmjerima, već i pod promjenjenim tehničkim uvjetima. Stalne revolucije u tehnici i trošku proizvodnje osnovna su osobina sustava koju je Marx mnogo oštije istaknuo od svih svojih suvremenika (uključujući zagovornike i laskavce kapitalizma). No ove stalne revolucije podrazumijevaju da je vrijednost roba kao društvena datost podložna periodičnoj promjeni. Iz toga slijedi da vrijednosti na razini primitaka ne određuju automatski vrijednosti na razini izdataka. Samo nakon određenog intervala možemo vidjeti je li dio "primitka" društveno potračen. Ni subjektivna volja "monopola" ili "države" niti lukavost neokejnzijskih planera ne mogu sprječiti nametanje zakona vrijednosti tamo gdje vladaju privatno vlasništvo i konkurenca. Ništa ne može sprječiti ove dugoročne promjene u robnim vrijednostima da dovedu do redistribucije inputa živog rada između različitih grana proizvodnje (a konačno i do redistribucije sredstava za proizvodnju).

Isto tako, izbjegavanje kriza hiperprodukcije zahтjeva proporcionalnost ne samo između odjeljaka već i između proizvedene količine i "konačne potrošnje" (tj. potrošnje koju poduzimaju najamni radnici i nadnici prije svega u modernim industrijaliziranim društvima gdje zajedno sa svojim obiteljima čine više od 80 posto ukupnih potrošača). No ovo je nemoguće zbog dvaju razloga. Kao prvo, jedina sloboda koju se ne može oduzeti radnicima jest sloboda da troše svoje plaće kako žele – a nema načina da se s potpunom sigurnošću predvidi ka-

je kritika posve neutemeljena. Objektivna baza odjeljka III leži u tome što uključuje sve robe koje ne ulaze u proces reprodukcije (uz posebnu iznimku monetarnog zlata u shemi sa četiri odjeljka).

²⁶ Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 424–425.

²⁷ Ako slijedimo formulu ravnoteže: $I_{pC} + II_{vB} = I_{pr} + I_{va} + I_{pv}$, jasno je kako I_{pv} može biti jednak, manji ili veći od $I_{pr} + I_{va}$ ovisno o odnosu II_{vB} prema I_{pv} .

- ²⁸ Vidi *Osnovi kritike političke ekonomije*, op. cit., str. 414. Usp. također treći svezak *Kapitala*, glave 15, 3, gdje Marx ustvrdjuje kako se u okviru kapitalističke proizvodnje "razmjernost pojedinih grana proizvodnje uspostavlja kao stalni proces iz nerazmijernosti".
- ²⁹ Iznimka su sredstva za proizvodnju koja se prodaju poljoprivrednim kooperativama i malim obrtnicima ili koja se ilegalno slijevaju u crno (paralelno) tržiste.
- ³⁰ Maurice Dobb, *O ekonomskoj teoriji i socijalizmu*, London, 1955, str. 330-31, 150-51 i drugdje.
- ³¹ Vidi, *inter alia*, P. Mstislawski, *O metodologiji za opravdavanje optimalnih proporcija društvene reprodukcije*, u *Voprosy Ekonomiki*, br. 5, 1964; Helmut Koziolek, *Aktuelle Probleme der politischen Ökonomie*, Berlin, 1966; Rudolf Reichenberg, *Struktur und Wachstum der Abteilungen I und II im Sozialismus*, Berlin, 1968.
- ³² Vidi Lange, op. cit., str. 32-3 i Bronislaw Minc, *Aktualne zagadnienia ekonomii politycznej socjalizmu* (Tekući problemi i u političkoj ekonomii socijalizma), Varšava, 1956.

ko će to učiniti (čak i kad bi se predviđanje pokazalo 95 posto točno, to i dalje može dovesti do viška od 5 posto neprodanih potrošačkih proizvoda, što je dovoljno da izazove lavinu). Kao drugo, zakoni kretanja u kapitalizmu imaju urođenu tendenciju da razviju kapacitet proizvodnje (uključujući proizvodnju potrošačkih proizvoda) iznad granica unutar kojih način proizvodnje zadržava kupovnu moć onih koji su osuđeni da prodaju svoju radnu snagu. Stoga je disproporcija svojstvena samom sustavu.²⁸ No, nije dovoljno da marksistička teorija poslovнog ciklusa i krize demonstrira stvarnost te inherentne disproporcije (što je na kraju krajeva gotovo truizam, obzirom na redovito ponavljanje kriza hiperprodukcije tijekom više od 150 godina!); ona mora također razotkriti *precizne mehanizme* koji povezuju ovu periodičnu neravnotežu s osnovnim zakonima kretanja u kapitalizmu.

U Sovjetskom Savezu i drugim državama gdje je kapitalizam ukinut, Marxove su se reproduksijske sheme naširoko koristile kao instrumenti "društvenog planiranja". Ne želimo reći da ove sheme, *prema analogiji*, ne mogu biti korisna pomagala za proučavanje specifičnih problema strukture i dinamike između odjeljaka u raznim društвima. No jedna stvar pritom mora biti jasna. Da ponovimo, te sheme tiču se *proizvodnje roba i dvostrukih tokova roba i novčanih prihoda*. Primjenitih ih na društva koja su nadišla opću proizvodnju roba i gdje su sredstva za proizvodnju uvelike²⁹ upotrebljene vrijednosti koje distribuiraju država (autoriteti za planiranje) prema određenom planu, a ne robe koje se prodaju na osnovi svoje "vrijednosti" – ovo dovodi do gomilanja paradoksa, čega autori uglavnom nisu ni svjesni.

Dobar je primjer pokojni Maurice Dobb. Tijekom pedesetih sudjelovalo je u "velikoj raspravi" između sovjetskih i istočnoeuropskih ekonomista oko takozvana Staljinova "zakona o prioritetnom razvijanju sredstava za proizvodnju u socijalizmu" i postizanju optimalne stope rasta u oba odjeljka.³⁰ Zaboravljajući kako je u Marxovim reproduksijskim shemama bilo riječ o *vrijednosnoj kalkulaciji roba*, Dobb je "dokazao" kako je nemoguće ostvariti povećanu stopu rasta potrošačkih dobara u budućnosti, ako je sadašnja stopa rasta u odjeljku I viša od one u odjeljku II. Javna politika koja šrtuje potrošnju četiriju generacija radnika i njihovih obitelji samo kako bi povećala stopu rasta potrošnje počevši od pete generacije, nema ama baš nikakve veze s "ideal-

nom socijalističkom normom" i ne može biti racionalno motivirana ničim drugim osim isključivo političkim okolnostima. Dobovo je obrazlaganje dakako potpuno neutemeljeno; sve što njegovi izračuni pokazuju jest da vrijednost proizvedenih potrošačkih dobara ne može rasti po povećanoj stopi nakon x godina osim ako vrijednost odjeljka I od početka ne raste po bržoj stopi od odjeljka II.

Bilo kako bilo, ni pojedinačni radnik, a ni sama radnička klasa u postkapitalističkom društvu (da ne govorimo o *socijalističkoj zajednici*) nemaju koristi od stalno rastuće stope rasta koja se odnosi na vrijednost potrošačkih dobara. Upravo suprotno, oni žele koliko je god moguće smanjiti "vrijednost" tako što će povećati produktivnost rada, kao i postupnim odumiranjem proizvodnje potrošačkih dobara i tržišne ekonomije. Njih primarno zanima kako najbrže postići optimalno *zadovoljenje racionalnih potrošačkih potreba*, tj. proizvodnju košarice potrošačkih proizvoda uz najmanji mogući trošak (kombinirajući pritom maksimalnu ekonomičnost rada proizvođača s maksimalnim zadovoljenjem potrošačkih potreba). Vjerovati kako je ovo istovjetno maksimalizaciji kapitalističke robne vrijednosti (ili profita) znači ne samo počinjiti ozbiljnju teorijsku pogrešku, već i kompletno promašenu političku i društvenu procjenu.

Tijekom šezdesetih još su gori bili pokušaji oživljavanja takozvanog "strukturalnog zakona socijalizma", prema kojem odjeljak I mora rasti brže od odjeljka II.³¹ Svi ovi pothvati apstrahiraju iz *vrijednosne naravi reproduksijskih shema* i prepostavljaju da optimalno zadovoljenje društvenih potreba implicira stalno, neograničeno širenje proizvoda sredstava za proizvodnju i alokaciju još većeg djela ukupnog radnog potencijala u društvu radi proizvodnje *materijalnih proizvodačkih dobara* (za razliku od javnih službi koje se bave zdravlјem, obrazovanjem, umjetničkim stvaralaštvom, "čistim" znanstvenim istraživanjem, dječjom skrbi itd.). Nijednu od ovih prepostavki ne može se znanstveno dokazati ili opravdati. Što više, njihova apoletska funkcija – kao izravna racionalizacija postojećih praksi u SSSR-u i "narodnim demokracijama" – očigledna je svakom kritički nastrojenom promatraču.

Dodajmo da su i Oskar Lange i Bronislaw Minc, iako nisu razjasnili razliku između kapitalističkih i socijalističkih reproduksijskih shema, točno pokazali da povećana produktivnost rada i napredak tehnike ne zahti-

jevaju nužno da odjeljak I raste brže od odjeljka II, niti zahtijevaju povećanje trenutačnih izdataka sredstava za proizvodnju po jedinici koja se trenutačno (godišnje) proizvede.³²

Rosa Luxemburg shvaćala je da *oblik* reprodukcija shema vrijedi samo za kapitalističke robe i proizvodnju vrijednosti, te da zakoni kretanja koji odgovaraju toj formi ne mogu biti primjenjeni na nekapitalistička društva. No čak je i ona pogriješila kada je pridala "ravnotežnim proporcijama" deriviranim iz shema ahistoričnu, trajnu valjanost koju oni nemaju i ne mogu posjedovati.³³

Ako društveno prisvojeni višak proizvoda zamjenimo viškom vrijednosti, tada ekvilibrijska formula preuzima novi oblik koji izražava *društveni cilj* reprodukcije koji odgovara promijenjenoj društvenoj strukturi. Višak vrijednosti nije samo dio ukupne vrijednosti roba proizvedenih u kapitalizmu, kao ni samo dio novoproizvedene vrijednosti proizvoda (nacionalnog dohotka). On je također i cilj kapitalističkog procesa proizvodnje. Kao takav, on nije puki simbol u reproduksijskoj shemi koji treba predstavljati stvarnost na visokoj razini apstrakcije. Za Marxa sheme se referiraju na reprodukciju kvantificirane upotrebljene vrijednosti i razmjenske vrijednosti u danom omjeru. No one također izražavaju samu prirodu kapitalističkih odnosa proizvodnje.³⁴ Sve ovo sadržano je u formuli $I_{pr} + I_v = II_p$ i sve se mijenja u socijalizmu kada nestane v .

Nadalje, u društvu u kojem je ukinuta proizvodnja roba i u kojem se koncept viška rada svodi na *javne službe i ekonomski rast*, značenje pojma "ekvilibr" koje je izvedeno iz "formule proporcionalnosti" podlježe temeljitoj transformaciji. Kada je proporcionalnost poljuljana u društvu koje proizvodi robe, istovremeno padaju i proizvodnja upotrebnih vrijednosti i proizvodnja razmjenskih vrijednosti, jer su one neraskidivo povezane. Međutim u socijalizmu, ne postoji više takva nepopustljiva spona – čak ni u obliku nužnog uzajamnog odnosa (u obliku "vječnog zakona") između uloženog rada i upotrebljene vrijednosti. U drugom svesku *Kapitala* Marx ide tako daleko da kategorički tvrdi kako će nakon ukinjanja kapitalizma na snagu stupiti "neprekidna relativna hiperprodukcija" tehnologije, sirovina i hrane. "Ovakva vrsta hiperprodukcije", kaže, "jednaka je s kontrolom društva nad materijalnim sredstvima svoje vlastite reprodukcije".³⁵

Lako je zamisliti društvo koje nakon što je dostiglo određenu razinu potrošnje svjesno odluči učiniti jedan cilj svojim prioritetom: smanjivanje količine rada. Svi napor bili bi usmjereni na postizanje proizvodnje i distribucije "idealnog" paketa upotrebnih vrijednosti uz sve manje i manje uloženog rada. Na razini upotrebnih vrijednosti i dalje bi postojala "jednostavna reprodukcija", no postizala bi se uz smanjivanje radnih dana za 4 posto godišnje (ako bi se stanovništvo povećalo za 1 posto i radna produktivnost za 5 posto). Opisati ovakvo stanje kao "suženu reprodukciju" bilo bi pogrešno jer takvo socijalističko društvo *primarno računa s upotrebnim vrijednostima*, ali i zato što je u Marxovim reproduksijskim shemama pojam "sužena reprodukcija" logički povezan s idejom krize, prekinutim ekonomskim ekvilibrijem i padom životnog standarda, dok gore opisane uvjete karakteriziraju postojanost materijalne proizvodnje i reprodukcije, stabilan životni standard i odsutnost bilo kakve krize.

To ne znači kako planska socijalistička proizvodnja može postojati bez određenih proporcija u toku rada, sredstava za proizvodnju i potrošačkih proizvoda između dvaju odjeljaka. Takva proporcionalna alokacija resursa čini samu srž socijalističkog planiranja. No u socijalističkom društvu postoji kvalitativna, kao i kvantitativna razlika između računanja vrijednosti i računanja radnog vremena – između dinamike prisvajanja i akumulacije viška vrijednosti s jedne strane, i povećane efikasnosti (produktivnosti rada) postignute u uzastopnim fazama proizvodnje i mjerene u količinama upotrebnih vrijednosti proizvedenih tijekom određene dužine vremena s druge strane.³⁶

Minc ide mnogo dalje od Luxemburg kada sažimajući mišljenje dvaju generacija staljinističkih i post-staljinističkih istočnoeuropskih i sovjetskih ekonomista jasno kaže: "Osnovne teze Marxove teorije proširene reprodukcije, kako ih je izrazio u svojim shemama, u potpunosti su primjenjive u socijalizmu".³⁷ Suprotno eksplicitnoj teoriji Marx i Engelsa, takva "socijalistička proizvodnja" ostala bi uopćena proizvodnja roba, tj. uopćena proizvodnja vrijednosti. Možemo se zapitati kakav bi unutarnji "zakon" povećanja viška rada u tom slučaju bio ugrađen u ovakve "socijalističke odnose proizvodnje"; jer Marx izričito tvrdi da takav zakon čini temelj shema proširene reprodukcije koje se tiču proizvodnje viška vrijednosti.³⁸

³² Rosa Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, London, 1963, str. 84-5. Međutim ranije eksplicitno kaže: "U svakom planskom sustavu proizvodnje, iznad svega, odnos između prošlog i sadašnjeg rada, između sredstava za proizvodnju (prema našoj formuli između $pr + v + p$) ili odnos između zbroja potrebnih potrošačkih dobara (opet, prema našoj formuli, $pr + v + p$ – podvrgnut je regulaciji. S druge strane, u kapitalističkim uvjetima sav društveni rad koji je neophodan za održavanje beživotnih sredstava za proizvodnju, kao i žive radne snage, tretira se kao jedinstvena cjelina, kao kapital, koji je oprečan višku rada koji je obavljen, tj. višku vrijednosti v . Odnos između ove dvije veličine v i $(p + pr)$ opipljivo je stvaran i objektivan odnos kapitalističkog društva: u pitanju je prosječna profitna stopa." (ibid., str. 79).

³⁴ Vidi treći svezak *Kapitala*, glava 51.

³⁵ Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 421.

³⁶ Usp. sljedeći odlomak iz Engelsova *Anti-Dühring*: "Čim društvo prisvoji sredstva za proizvodnju i primjenjuje ih za proizvodnju kao neposredno socijalizirana – svacići rad, ma kako bio različit njegov specifičan koristan karakter, postaje unaprijed i direktno društveni rad. Kolicišnu društvenog rada koja se nalazi u nekom proizvodu sad ne treba utvrđivati obilaznim putem; svakodnevno iškustvo direktno pokazuje koliko je rada prosječno potrebno. Društvo može prosto da izračuna, koliko se radnih sati nalazi u parnoj mašini, u hektolitru pšenice od posljednje žetve, u sto kvadratnih metara suška određenog kvaliteta. Ne može mu, dakle, padati na um da količine rada koje se nalaze u proizvodima, i koje su mu sad direktno i apsolutno poznate, još i dalje izražava u nekoj samo relativnoj, kolebljivoj, neadekvatnoj, mjeri, ranije neizbjježnoj kao nužno ispmaganje, tj. u nekom trećem proizvodu, a ne u njihovoj priro-

dnoj, adekvatnoj, absolutnoj mjeri, u radnom vremenu. Isto tako kao što ni kemiji ne bi padaš na um da atomske težine izražava obilaznim putem, relativno, i onda kad bi bila u stanju da ih izrazi absolutno, u njihovoj adekvatnoj mjeri, u stvarnoj težini, u biljuntim ili kvadriljuntim dijelovima grama. Dakle, društvo po gornjim pretpostavkama i ne pripisuje nikakvu vrijednost proizvodima. Prostutinjenicu da je za proizvodnju sto kvadratnih metara suknja bilo potrebno, recimo, hiljadu radnih sati, društvo neće izražavati na zaobilazan i besmislen način: oni vrijede hiljadu radnih sati. Svakako, društvo će i onda morati da zna, koliko rada treba za izradu svakog upotrebnog predmeta. Ono će imati da podesi plan proizvodnje prema sredstvima za proizvodnju, u koja spadaju naročito i radne snage. Korisni efekti različnih upotrebnih predmeta, uspoređenih međusobno i s količinama radna potrebnim za njihovu izradu, konačno će odrediti taj plan.³⁷ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Moscow, 1969, str. 366–367. Usp. vidi Marxovo opažanje: "Naposljetku, predstavimo sebi, promjene radi, udruženje slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage samosvesno troše kao jednu društvenu radnu snagu... Tako bi radno vrijeme igralo dvojaku ulogu. Njegovo raspoređivanje po društvenom planu regulira pravilan razmjer različnih funkcija rada prema različnim potrebama. S druge strane, radno vrijeme služi ujedno i kao mjeru za individualni udio proizvođača u zajedničkom radu, a otuda i u onom dijelu zajedničkog proizvoda koji on ima da potroši individualno" (prvi svezak *Kapitala*, op. cit., str. 43). Do kakvih sve teorijskih iskrivljavanja nužno vodi brkanje kapitalističkih i socijalističkih reprodukcijskih shema upečatljivo pokazuje Reichenberg (op. cit.) Prvo, mirne duše uklju-

čuju materijalna oruđa u uslužni sektor u sklopu odjeljka II potrošačkih dobara (str. 16). Zatim govorio o "intenzifikaciji proširene reprodukcije" kao posljedici "znanstveno-tehničke revolucije" – intenzifikaciji koja se sastoji od toga da je "ako razliku između ($I_p + I_s$) i I_p ostane ista, moguće ostvariti proces povećane akumulacije" (str. 21). No ne uspijeva precizirati predmet akumulacije. Je li u pitanju vrijednost I_p ? To bi bila besmislica. Razlika između dvaju vrijednosnih kvantiteta ne može se promjeniti ako se same kvantitete ne mijenjaju. Možda je u pitanju akumulacija *upotrebnih vrijednosti*? Dakako. Ali što je povećanje u količini sirovina ili oruđa (za output potrošačkih dobara) koje proizvede određena količina društveno potrebnog rada, ako ne sama definicija povećanja radne produktivnosti. Međutim, Reichenberg istovremeno tvrdi kako se vrijednost ovih roba (te stoga i dinamika proširene reprodukcije u smislu vrijednosti) nije pritom promjenila!

³⁷ Bronisław Minc, *L'Économie politique du socialisme*, Pariz, 1974, str. 167.

³⁸ "Tako za pojedinačne kapitaliste postaje razumljivo što komandiraju sve većim radničkim vojskama (ma koliko da promjenjivi kapital i za njih pada u odnosu prema postojanom), što masa viška vrijednosti koji prisvajaju, pa stoga i profit, raste zajedno s padanjem i usprkos padaju profitne stope". (treći svezak *Kapitala*, glava 13, kurziv E.M.). Treba naglasiti kako se Marx u prethodnoj rečenici izričito referira na akumulaciju kapitala, dakle na proširenu reprodukciju. Ovaj odlomak treba usporediti s ništa manje izričitim odlomkom o ekonomskom rastu u socijalizmu: "Međutim, ako se najamnina bude svela na svoju opću osnovu, naime nadio vlastitog proizvoda rada, koji ulazi u individualnu radnikovu potrošnju; ako se ovaj dio oslobođi kapitalističke granice i uveća do takvog opsega potro-

šnje kakav s jedne strane dopušta postojeća proizvodna snaga društva (dakle društvenog), a koji se s druge strane zahtijeva za puni razvitak individualnosti; ako se zatim višak rada i višak proizvoda svedu na mjeru koja se pod datim društvenim uslovima proizvodnje zahtijeva s jedne strane za stvaranje fonda osiguranja i rezerve, s druge strane za stalno uvećanje reprodukcije u stepenu koji je određen društvenom potrebom... tj. bude li se i najamnini i višku vrijednost, potrebnom radu, kao i višku rada, skinuo specifični kapitalistički karakter, onda baš ovi oblici ne ostaju, već samo njihove osnove koje su zajedničke svima društvenim načinima proizvodnje." (treći svezak *Kapitala*, glava 50, kurziv E.M.). Iz ovih je citata posve jasno da za Marxa razlika u formi znači razliku u kvantitetama, pogotovo u onim dinamičnim kvantitetama koje se manifestiraju kao trendovi rasta.

³⁹ Michio Morishima, *Marxova ekonomija*, Cambridge, 1973, str. 11–12. Usp. *Osnovi kritike političke ekonomije* (op. cit., str. 44): "Vrijednost se ne određuje radnim vremenom utjelovljenim u proizvodima, nego u danom trenutku potrebnim radnim vremenom."

Proizvodni i neproizvodni rad

Marxova teorija reprodukcije čvrsto je ukorijenjena u njegovoj usavršenoj radnoj teoriji vrijednosti, ne samo stoga što su reprodukcijske sheme bazirane na zajedničkom *numéraire*, radnom vremenu, već i stoga što mjere i izražavaju distribuciju (i kretanje) radne snage koja je na raspolaganju društву u postojećim odjeljcima i granama materijalne proizvodnje. Vrijednost u Marxovoj teoriji jest apstraktni društveni rad.

Michio Morishima koji je uložio mnogo truda i domišljatosti kako bi rehabilitirao Marxu u očima akademskih ekonomista kao jednog od glavnih prethodnika agregatnih technika, svejedno zaključuje da postoji proturječnost između makroekonomske teorije vrijednosti koja je utemeljena na agregaciji i mikroekonomske radne teorije vrijednosti. Iako odbacuje tobožnje, već otrcano "proturječe" između prvog i trećeg sveska oko kojeg se gotovo cijelo stoljeće vrtjela većina akademskih kritika Marxa, imputira mu ovo "novo" proturječe.³⁹ Mišljenja smo kako njegovo suptilno razlikovanje između "dvije" Marxove radne teorije vrijednosti proizlazi iz jednostavnog brkanja pojmove. Vrijednost i proizvodnja vrijednosti za Marxa su nadasve *društvene kvalitete* koje se tiču odnosa između ljudi a ne "fizičke" osobine koje jednom zauvijek pripadaju stvarima. Stoga kada Marx piše da je vrijednost roba utjelovljen ljudski rad koji je utrošen u proizvodnji i kada nadalje tvrdi da je njezina vrijednost jednak društveno potrebnom radu koji sadrži, on ne daje dvije različite tvrdnje, već jednostavno ponavlja istu tezu. Naime, vrijednost neke robe određuje samo onaj udio rada utrošenog u proizvodnji koji odgovara društvenom projektu (prosječnoj produktivnosti rada, kao i prosječnoj društveno prepoznatoj potrebi), to jest, *koji je prepoznat od strane društva kao društveno potrebni rad*. Rad koji je utrošen u proizvodnju neke robe, ali ga društvo ne prepozna, ne provodi vrijednost za vlasnika te robe.

No upravo stoga što se vrijednost i proizvodnja vrijednosti u konačnici odnose na distribuciju i redistribuciju *ukupne radne snage u društву koja je uključena u proizvodnju*, taj je makroekonomski agregat temeljni ekonomski realitet, osnovna "životna činjenica". Ako pet milijuna radnika radi 2.000 sati godišnje u materijalnoj proizvodnji, ukupni vrijednosni proizvod *iznosi* deset milijardi sati, neovisno o tome je li društveno prepozna-

ta vrijednost svake pojedinačne robe jednaka, veća ili manja od stvarnog broja radnih sata koji su utrošeni u njezinu proizvodnju. Slijedi da, ako je vrijednost *dane* robe manja od rada koji je uložen u njezinu proizvodnju, onda mora postojati barem još jedna roba čija je vrijednost veća od količine rada koji je stvarno uložen u nju.⁴⁰ *Društveno prepoznavanje troška rada i stvarni trošak rada* mogu se razlikovati samo za pojedinačne robe, a ne za ukupnu količinu.⁴¹ U tom smislu Morishima je u pravu kada naglašava da je u krajnjoj liniji i za kapitalistički način proizvodnje (koji ga razlikuje od jednostavnog robe proizvodnje) Marxov zakon vrijednosti u osnovi agregatni, makroekonomski pojам.⁴²

Poveznica između reprodukcijskih shema (i općenito problema cirkulacije kapitala) i teorije vrijednosti vodi nas do jednog od najburnije raspravljanih pitanja Marxove ekonomskе teorije: točno razgraničenje između proizvodnog i neproizvodnog rada. Kako su sheme *vrijednosne* prirode, one izražavaju samo *proizvodnju vrijednosti* i automatski isključuju ekonomskе aktivnosti koje ne proizvode vrijednost. Koje su to točno aktivnosti?

Mora se priznati da je sâm Marx dodatno zakomplicirao problem. Postoje neporecive razlike, iako su u pitanju nijanse – između s jedne strane, dugog segmenta *Teorija o višku vrijednosti* koje se bave problemom proizvodnog i neproizvodnog rada i s druge strane ključnih odlomaka *Kapitala* (pogotovo drugog sveska) koji se bavi istom temom. Jedan primjer koji pada u oko je analiza trgovачkih zastupnika i putnika. U *Teorijama* su svrstani u proizvodne radnike, a u drugom i trećem svesku *Kapitala* u neproizvodne radnike.⁴³ Posljednjih godina duga i često konfuzna rasprava između marksista dodatno je zakomplicirala stvari.⁴⁴ Ispreplela se s različitim kategorizacijama uslužnih djelatnosti – koje sovjetski i istočnoeuropski ekonomisti ne ubrajaju u nacionalni dohodak, a na osnovi specifične interpretacije Marxove teorije proizvodnog rada.⁴⁵ Kako onda da pristupimo problemu?

Ključno je prethodno napraviti jednu distinkciju. Kada Marx određene oblike rada klasificira kao proizvodne, a druge kao neproizvodne, on pritom ne drži moralne prodike niti prosuđuje njihovu društvenu (ili ljudsku korisnost). Čak ne predstavlja svoju klasifikaciju kao objektivnu ili ahistorijsku. Predmet njegove analize je kapitalistički način proizvodnje, i on jednostavno od-

ređuje što je produktivno a što neproductivno za funkciranje, djelovanje tog sustava, i isključivo tog sustava. U smislu društvene korisnosti ili potrebe, liječnik vrši rad koji je neophodan za opstanak svakog ljudskog društva. Njegov je rad dakle evidentno koristan. No, unatoč tome njegov je rad neproizvodan s točke gledišta proizvodnje ili širenja kapitala. S druge strane, proizvodnja dum-dum metaka, teških droga ili pornografskih časopisa beskorisna je i štetna za opće interes ljudskog društva. No kako takve robe imaju spremne mušterije, ostvaruje se višak vrijednosti koji je u njima sadržan, te dolazi do reprodukcije i širenja kapitala. Rad utrošen u njih je stoga proizvodni rad.

U okviru ovog društveno određenog i historijski relativnog koncepta, proizvodni rad možemo definirati kao *sav rad koji se razmjenjuje za kapital a ne za dohodak*, tj. sav rad koji obogaćuje jednog ili nekolicinu kapitalista i omogućuje im da prisvoje dio od ukupnog iznosa viška vrijednosti koji biva proizveden od strane ukupne količine najamnog rada koji proizvodi vrijednost.⁴⁶ Možemo reći da je u pitanju “rad koji je proizvodan iz točke gledišta pojedinih kapitalista”. Sav najamni rad koji je poduzet kao posljedica kapitalističke inicijative – za razliku od rada namijenjenog privatnim kućanstvima, za potrebe potrošnje – pada u ovu kategoriju. Na toj razini staju *Teorije o višku vrijednosti*.

No kad se vraća istom problemu u drugom svesku *Kapitala*, iz točke gledišta kapitalističkog načina proizvodnje u njegovu totalitetu, a pogotovo iz one rasta ili akumulacije kapitala, Marx sada razlikuje rad koji je produktivan za kapital u cjelini i rad koji je produktivan za pojedinačnog kapitalista. Za kapital u cjelini produktivan je samo onaj rad koji povećava ukupan iznos viška vrijednosti. Sav najamni rad koji omogućuje pojedinačnom kapitalistu da sebi prisvoji dio od ukupnog iznosa viška vrijednosti, bez da pridodaje tom iznosu, može biti “proizvodan” za kapitalista iz trgovackog, financijskog ili uslužnog sektora jer mu daje da sudjeluje u dijelu kolača. No s točke gledišta kapitala u cjelini taj rad je neproizvodan jer ne uvećava ukupnu veličinu kolača.

Samo robna proizvodnja omogućuje stvaranje vrijednosti i viška vrijednosti. Proizvodni rad odvija se dakle samo unutar robne proizvodnje. U cirkulaciji i razmjeni ne može doći do stvaranja novog viška vrijednosti, a da ne govorimo o burzi ili bankovnim transakcijama; sve što se tamo događa je redistribucija ili nova ra-

⁴⁰ Usp. treći svezak *Kapitala*, glavu 10, pogotovo sljedeći odlomak: “Doista, sasvim strogo uvezši... tržišna vrijednost čitave mase, regulirana srednjim vrijednostima, jednaka je zbroju njenih individualnih vrijednosti... oni koji proizvode na najgorem ekstremu moraju svoje robe prodavati ispod individualne vrijednosti, oni na najboljem ekstremu prodaju je iznad nje”. Vidi također drugi svezak *Kapitala* (str. 97): “Ako se robe ne prodaju po njihovim vrijednostima, zbroj razmjenjenih vrijednosti ostaje nepromijenjen; što je na jednoj strani plus, na drugoj je minus”.

⁴¹ Vratit će se na ovu tezu kad će se baviti takozvanim problemom transformacije u uvodu za treći svezak.

⁴² Morishima, op. cit., str. 2-3

⁴³ *Teorije o višku vrijednosti*, prvi dio, Moskva, 1969, str. 218; treći svezak *Kapitala*, glava 17; i vidi ispod, str. 209-11. Čak i unutar prvog dijela *Teorija o višku vrijednosti* postoje upadljive proturječnosti po tom pitanju. Tako na 157. stranici Marx piše: “Glumac primjerice, ili recimo klaun, prema ovoj je definiciji proizvodni radnik ako radi za kapitalista.” Dok na 172. stranici piše: “Što se tiči rada koji je produktivan za njegova kupca ili poslodavca – kao recimo rad glumaca za kazališnog poduzetnika – to što kupac ne može prodati taj rad publici u obliku roba, već samo u obliku same radnje, pokaže da je u pitanju neproizvodan rad.”

⁴⁴ Vidi, *inter alia*, Jacques Nagels, *Travail collectif et travail productif dans l'évolution de la pensée marxiste*, Brisel, 1974; S.H. Coontz, *Proizvodni rad i efektivna potražnja*, London, 1965; Arnaud Berthoud, *Travail productif et productivité du travail chez Marx*, Pariz, 1974; Ian Gough, “Marx i proizvodni rad”, u *New Left Review*, br. 76, studeni-prosinac 1972; Peter Howell, “Još jednom o proizvodnom i neproizvodnom radu”, u *Revolutionary Communist*, br. 3/4, studeni 1975; Mario Cogoy, *Werttheorie und*

MANDEL, ERNEST
Uvod u drugi svezak Kapitala

Staatsausgaben, u Probleme einer materialistischen Staatstheorie, Frankfurt, 1973, str. 164–71; P. Bischoff et al., "Produktive und unproduktive Arbeit als Kategorien der Klassenanalyse", u *Sozialistische Politik*, lipanj 1970, Altvater i Huisken, "Produktive und unproduktive Arbeit als Kampfbegriffe", ibid., rujan 1970; Rudi Schmiede, *Zentrale Probleme der Marxschen Akkumulations- und Krisentheorie*, diplomska teza, Frankfurt, 1972; I. Hashimoto, "Proizvodna narav uslužnog rada", u *The Kyoto University Economic Review*, br. 1, 1965; K. Nishikawa, "Polemika o ekonomskoj naravi rada u transport", ibid., br. 2, 1966. Vidi također članak Elisabura Koge, Catherine Colliot-Thélème, Pierre Salame i Huguesa Lagrangea u *Critiques de l'économie politique*, br. 10 i 11/12 (siječanj–ožujak i travanj–rujan 1973); zatim članci J. Morrisa IJ. Blakea u *Science and Society*, br. 22 (1958) i 24 (1960); i članci Finea, Harrisona, Gougha, Howella i drugih u *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 1973–5. Postoje brojne knjige o marksističkoj ekonomskoj teoriji koje se mjestimice osvrću na ovu temu.

45 Vidi primjerice, Jean Marchal i Jacques Lecaillon, *La Répartition du revenu national: Les modèles*, vol. III, *Le modèle classique. Le modèle marxiste*, Pariz, 1958, str. 82–5; Bronislaw Minc, op. cit., str. 159–65 i mnogi drugi.

46 Vidi *Teorije o višku vrijednosti*, prvi dio, op. cit., poglavlje IV, 3.

47 Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 99–101 i treći svezak *Kapitala*, glave 16 i 17.

48 Vidi drugi svezak *Kapitala*, glava 6. Među sustavnijim analizama ovog problema, analiza koju su poduzeli Nagels i Bischoff (vidi bilješku 44 iznad) dolazi do sličnih zaključaka kao i mi. Gough zastupa suprotno stajalište, pozivajući se pogotovo na odlomak iz prvog sveska *Kapitala** u kojem Marx izričito uključuje plaćene radnike koji rade za privatni kapital (poput učitelja) u definiciju proizvo-

spodjela prije stvorenog viška vrijednosti. To je razjašnjeno u drugom i trećem svesku *Kapitala*.⁴⁷ Većinu važnih odlomaka iz drugog sveska Engels je crpio iz *Rukopisa II* i IV. Drugim riječima napisani su 1870. ili između 1867. i 1870., nakon *Teorija o višku vrijednosti* koje datiraju iz 1861–3. (i još kasnije od grubog nacrtta trećeg sveska). Stoga možemo smatrati da predstavljaju Marxove konačne stavove o tom pitanju. Suprotno od onog što stoji u *Teorijama*, ovi odlomci sugeriraju da trgovaci činovnici ili putnici koji su na plaći ne izvode proizvodni rad, barem ne sa stanovišta kapitala u cjelini. No i kad smo ustvrdili ovaj osnovni princip, ostaju četiri dodatna pitanja koja treba riješiti.

Kao prvo, tu je pitanje takozvanih nematerijalnih dobara: koncerti, cirkuske točke, prostitucija, nastavni rad i dr. U *Teorijama o višku vrijednosti* Marx ih poglavito klasificira kao robe jer ih proizvode plaćeni radnici za kapitalističke poduzetnike. Iako u drugom svesku izričito ne proturječi ovome, snažno i opetovanio inzistira kako postoji korelacija između upotrebnih vrijednosti koje su utjelovljene u robama putem radnog procesa koji djeluje na i transformira prirodu, te proizvodnje vrijednosti i viška vrijednosti.⁴⁸ Štoviše, daje opću formulu koja isključuje najamni rad u "uslužnim djelatnostima" iz proizvodnog rada: "Ako se podjelom rada neka funkcija, koja se po sebi i za sebe neproizvodna, ali je nužan moment reprodukcije, pretvoriti iz sporedne radnje mnogo njih u isključivu radnju malo njih, u poseban njihov posao, karakter same funkcije neće se time izmjeniti".⁴⁹ Ako ovo vrijedi za trgovачke putnike ili računovođe, sigurno vrijedi još više za učitelje ili pružatelje usluge čišćenja.

Definicija proizvoda rada kao *rada koji proizvodi robe kombinirajući konkretan i apstraktni rad* (tj. stvaranje upotrebnih vrijednosti i proizvodnju razmjenskih vrijednosti) logički isključuje "nematerijalna dobra" iz sfere proizvodnje vrijednosti. Štoviše, ovo je blisko povezano s osnovnom tezom *Kapitala*: proizvodnja je za čovječanstvo nužan način posredovanja između prirode i društva; ne može biti proizvodnje bez (konkretnog) rada, niti konkretnog rada bez prisvajanja i transformacije materijalnih predmeta.⁵⁰

Ovo postaje jasno kada Marx u drugom svesku *Kapitala* izlaže svoje razloge za svrstavanje prometne industrije u proizvodnju vrijednosti i viška vrijednosti, a ne u cirkulaciju. Obrazloženje je sažeto u sljedećem od-

lomku: "Mase proizvoda ne povećavaju se svojim transportom. Ni promjena njihovih prirodnih svojstava, koju transport eventualno prouzroči, nije, osim nekih izuzetaka, neki namjeravani korisni učinak, već neizbjegno zlo. Ali upotrebljena vrijednost stvari ostvaruje se jedino u njihovoj potrošnji, a njihova potrošnja može učiniti potrebnim njihovo premještanje, dakle dodatni proces proizvodnje transportne industrije. Dakle, proizvodni kapital koji je u njoj plasiran dodaje vrijednost transportiranim proizvodima".⁵¹

Sada je jasno kako nijedno od ovih obrazloženja nije primjenjivo na transport ljudi. Prijevoz putnika nije neophodan uvjet ostvarenja upotrebnih vrijednosti i ne dodaje nikakvu vrijednost nijednoj robi. U pitanju je osobna usluga u kojoj pojedinci (kapitalisti ili radnici) troše svoj vlastiti prihod. Stoga bilo da je organiziran na bazi najamnog rada ili ne, prijevoz putnika ne uvećava ukupni iznos društvene vrijednosti, isto kao ni najamni rad u trgovini, bankarstvu ili osiguranju.

No Marx tvrdi suprotno u glavama 6, 3 drugog sveska. Dok izričito tvrdi da prijevoz osoba putem kapitalističke inicijative ne stvara robe ili upotrebljene vrijednosti bilo koje vrste, zaključuje kako je ipak u pitanju "proizvodna grana", ma da se njezina korist (*Nutzeffekt*) može ostvariti jedino tijekom samog procesa proizvodnje.⁵²

Proširujući ovo pitanje na takozvane uslužne djelatnosti možemo reći da kao opće pravilo, svi oblici najamnog rada koji se opredmećuju i time dodaju vrijednost proizvodu (materijalima), stvaraju višak vrijednosti te su stoga produktivni za kapitalizam u cjelini. Ovo vrijedi ne samo za proizvodne i rudarske industrije, već i za prijevoz roba,⁵³ "javne službe" kao što su proizvodnja i transport vode ili bilo kojeg drugog oblika energije (npr. plin i struja), prodaja obroka u restoranima, izgradnja i prodaja kuća i poslovnih prostora, kao i nabava materijala za njihovu gradnju, i naravno poljoprivredu. Mnogi sektori koje se često ubraja u "uslužne djelatnosti" dio su materijalne proizvodnje i poduzimaju proizvodni rad. S druge strane, *iznajmljivanje apartmana ili hotelskih soba, prijevoz osoba u autobusima, podzemnim željeznicama ili vlakovima, medicinski, obrazovni ili rekreacijski najamni rad koji se ne ostvaruje izvan radnika (prodaja određenih oblika rada, a ne roba), rad trgovачkih ili bankarskih službenika i zaposlenika u tvrtkama za osiguranje ili istraživanje tržišta – ne pridonose ukupnom iznosu društvene vrijednosti i vi-*

ška vrijednosti koji je proizведен, te ih stoga ne možemo kategorizirati pod proizvodni rad.

Zanimljiv je primjer televizijska industrija. Proizvodnja televizora ili *filmova* (uključujući filmske kopije) očigledno je tip robne proizvodnje, te je stoga najamni rad uključen u nju proizvodni rad. No iznajmljivanje završenih filmova ili jednog televizora uzastopnim mušterijama nemaju osobine proizvodnog rada. Isto tako, najamni rad u proizvodnji reklama jest proizvodni, dok je nagovaranje potencijalnih klijenata da kupe ili naruče te reklame neproizvodni rad, kao i rad trgovackih predstavnika općenito.

Drugi je problem kako povući oštru granicu između sfera proizvodnje i cirkulacije u kapitalističkom društvu kao cjelini. U drugom svesku *Kapitala* Marx nedvosmisleno obrazlaže svoj stav: samo onaj rad koji ili pridodaje ili je neophodan za ostvarenje i očuvanje upotrebljene vrijednosti robe doprinosi ukupnoj količini apstraktnog društvenog rada koji se utjelovljuje u toj robi (dakle proizvodi vrijednost).⁵⁴ Kao i ostatak drugog sveska, odломci koji se bave ovim pitanjem uzastopno razrađuju temeljnu analizu robe – njezinu nepobitnu dualnost i proturječnosti koje iz nje izbijaju.

Na trećem mjestu, moramo razmotriti različite tipove rada koji se vrše u samom proizvodnom procesu. Marx ovdje zauzima puno kompleksniji stav od onog njegovih kasnijih sljedbenika. Njegova osnovna doktrina tiče se pojma "kolektivnog radnika" koji je razvio u *Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje*.⁵⁵ Proizvodni rad kao rad koji je utrošen u proizvodnju roba, čini *sav* najamni rad koji je neophodan za taj proizvodni proces; to jest, ne samo fizički rad, već i rad inženjera, ljudi u laboratorijima, nadglednika, čak i menadžera i skladišta, jer bi fizička proizvodnja robe bila nemoguća bez njihova rada. No najamni rad koji je sporedan za specifičnu upotrebnu vrijednost robe i koji se obavlja samo kako bi izvukao maksimalni višak vrijednosti iz radne snage (npr. najamni rad vremenskih nadglednika) ili osigurao obranu privatnog vlasništva (čuvari u i oko tvornice); rad vezan uz određene društvene i pravne forme kapitalističke proizvodnje (odvjetnici koji su na plaći u proizvodnim tvrtkama); računovode; dodatni kontrolori skladišta) koji su postali nužni zbog hiperproducicije – ništa od navedenog nije sa stanovišta kapitala proizvodni rad, jer ne dodaje vrijednost proizvedenim robama (iako može biti ključan za sveukupno funkcioniranje kapitalističkog sustava ili čitavog buržujskog društva).

Zadnji slučaj koji trebamo ispitati je onaj sitnih proizvođača, nezavisnih seljaka i obrtnika. Iako proizvode robe a time i upotrebljene i razmjenske vrijednosti, ovaj sloj izravno ne stvara višak vrijednosti (osim u iznimnim slučajevima), iako mogu posredno pridonijeti količini društvenog viška vrijednosti – primjerice, snizavajući vrijednost hrane svojim jeftinim radom. Vjerujemo kako je po tom pitanju Marx ostao pri stavu koji je izložio u *Teorijama o višku vrijednosti*: pripadnici tog sloja vrše rad koji nije ni proizvodan ni neproizvodan iz prizme kapitalističkog načina proizvodnje jer djeluju izvan njegova okvira.⁵⁶

Jesu li neproizvodni radnici dio proletarijata?

Precizna definicija proizvodnog rada u kapitalizmu ne-ma samo teorijsko značenje. Ona je važna za društveno knjigovodstvo (izračunavanje nacionalnog dohotka u smislu vrijednosti)⁵⁷ te značajno utječe na našu analizu društvenih klasa i političke zaključke koje iz nje izvodimo.

Najuža pozicija koja želi svesti proletarijat na skupinu fizičkih industrijskih radnika potpuno je oprečna Marxovoj definiciji proizvodnog rada te se nećemo ovdje zadržavati na njoj. Na drugoj strani ekstrema, naravno da je absurdno proširiti pojам proletarijata na sve koji rade za plaću i nadnicu bez ograničenja (uključujući i vojne generale i menadžere koji zarađuju 100.000 dolara godišnje). Temeljno je strukturalno obilježje proletarijata u Marxovoj analizi kapitalizma *društveno-ekonomска prinuda da prodaju vlastitu radnu snagu*. Dakle, proletarijatu ne pripadaju samo fizički industrijski radnici, već svi neproizvodni najamni radnici koji podliježu istim temeljnim ograničenjima: nemaju vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, nedostaje im izravan pristup sredstvima za uzdržavanje (nemaju slobodan pristup zemlji!); nemaju dovoljno novaca da kupe sredstva za uzdržavanje bez manje ili više kontinuirane prodaje vlastite radne snage. Dakle, svi slojevi kojima iznosi plaća *dopuštaju akumulaciju kapitala* kao dodatak "normalnom" životnom standardu isključeni su iz proletarijata. Da li se takva akumulacija doista i događa samo po sebi je nebitno (iako monografije i statistike potvrđuju kako ova društvena skupina, u skromnoj ili popriličnoj mjeri, poduzima istu; ovo pogotovo vrijedi za takozvane me-

dnog rada). Prema našem mišljenju, ovaj odlomak, i još nekoliko njih u *Teorijama o višku vrijednosti*, samo pokazuje kako Marx još nije dokraja artikulirao proturječne odrednice "proizvodnog rada" – s jedne strane razmjenu za kapital umjesto za dohak, a s druge strane sudjelovanje u procesu proizvodnje roba (koje uključuje jedinstvo-i-proturjeće radnog procesa i proces valorizacije, upotrebljene i razmjenske vrijednosti, konkretnog i apstraktнog rada). Što je "nematerijalno dobro" koje proizvede plaćeni učitelj kojem možemo pojmovno suprotstaviti "nematerijalnu uslugu" plaćenog čistača (koji radi za kapitalističku tvrtku koja nudi usluge čišćenja) ili plaćenog prodavača u robnoj kući?

* Ovdje se Mandel referira na Penguin izdanje *Kapitala*, za koje piše ovaj uvod, a u kojem je kao dodatak uključen rukopis Marxove neobjavljene šeste glave u našem prijevodu pod nazivom *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, Komunist, Beograd, 1977. Ova Marxova tvrdnjaja nalazi se u našem prijevodu, ne u prvom svesku, nego u tom rukopisu na str. 73., op. ur.

49 Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 98.

50 Vidi prvi svezak *Kapitala*, str. 134 i dalje. Jacques Gouverneur pokušava, pogrešno prema našem mišljenju, nadići ovo razgraničenje. Kako bi mogao uključiti proizvodnju "nematerijalnih dobara" putem najamnog rada u kategoriju "proizvodnog rada" on proširuje Marxovu gornju formulaciju u "transformaciju prirode ili svijeta" gdje "svijet" znači "društvo". Kako plaćeni učitelji "transformiraju društvo" bez da pritom "transformiraju prirodu", implikacije su očite. (Jacques Gouverneur, *Le Travail productif en régime capitaliste*, Louvain, 1975, str. 41 i dalje.).

51 Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 115-6.

52 ibid., str. 27-28.

53 ibid., glava 6.

54 ibid., str. 114-115.

MANDEL, ERNEST

Uvod u drugi svezak Kapitala

- 55 Vidjeti Mandelov uvod u prvi svezak *Kapitala*, ovdje na str. 42–76.
- 56 *Teorije o višku vrijednosti*, prvi dio, op. cit., str. 407–8.
- 57 Treba dodati da je iz analitičkih i praktičnih razloga opravданo da marksisti u izračune nacionalnog dohotka uvedu kategoriju kao što je “ukupni novčani prihod svih kućanstava i poduzeća zajedno”, pod uvjetom da ga se strogo razlikuje od vrijednosti godišnjeg proizvoda i prihoda ostvarenih u godišnjoj proizvodnji.
- 58 Gillman svrstava “marketinške menadžere, voditelje odnosa s javnošću, pravne savjetnike, porezne stručnjake, “inženjere prodaje”, pravne lobiste, njihove pomoćne činovnike zajedno s “ostatkom (!) rastućeg mnoštva tercijarnih radnika” u opću kategoriju “potrošača iz druge ruke”. Iako to izričito ne kaže, time ih isključuje iz proletarijata. (*Padajuća profitna stopa*, London, 1957, str. 93 i 131). Ovo je gledište očito utjecalo na analize Paula Barana za *Političku ekonomiju rasta* (New York, 1957) te analize Barana i Paula Sweezyja za *Monopolni kapital* (New York, 1966). Boccara i dr. (*Le Capitalisme monopoliste d'état*, Pariz, 1971) izričito isključuju “srednje platne razrede” iz proletarijata, ograničavajući potonje samo na skupinu proizvodnih radnika (radnike koji proizvode višak vrijednosti). (Vidi str. 213 i 236 i dalje).
- 59 Izvori su prebrojni da bismo ih podrobno naveli. Sljedeći su posebno bitni: prvi svezak *Kapitala*, str. 573, gdje su nezaposleni, bolesni, invalidi, unakaženi, udovci, stariji i dr. označeni kao “pauperizirani slojevi (*Lazarusschichten*) radničke klase”; drugi svezak *Kapitala* (str. 393), gdje Marx definira klasu najamnih radnika kao one koji su kontinuirano pripnudeni prodavati svoju radnu snagu (na str. 436 posluži – *die Bedientenklasse* – također su navedeni kao najamni radnici). Rosa Luxemburg (*Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin, 1925, str. 263–4 i 277–8) na sličan način

uključuje neformalno i povremeno zaposlene radnike kao i prosjake, bolesne i nezaposlene i tako dalje, kao članove radničke klase. Trocki (1905, London, 1972, str. 43) ubraja kućnu posugu pod isti nazivnik, a Kautsky (*Klasna borba: Erfurtski program*, New York, 1971, str. 35–43) izričito uključuje trgovacke i industrijske zaposlenike u redove proletarijata. U svojem programskom nacrtu za Rusku socijalno-demokratsku radničku partiju, Plehanov definira proletarijat kao ljudje koji su prisiljeni prodavati vlastitu radnu snagu (vidi Lenin, *Sabranja djela*, vol. 6, str. 19), kasnije proširujući definiciju na “pojedince koji ne posjeduju sredstva za proizvodnju i cirkulaciju... Sve ove pojedince njihov ekonomski položaj prisiljava da stalno ili povremeno prodaju svoju radnu snagu” (str. 61–63). Iako je Lenin osporio spominjanje cirkulacije, nije se usprotvio ovoj formulaciji.

60 Zanimljiv je granični slučaj takozvanog poluproletarijata ili parcelnog seljaštva – tj. sloja koji zadržava djelomično vlasništvo nad svojim vlastitim sredstvima za proizvodnju. Njegov prihod, koji proizlazi iz poljoprivrednih dobara i rukotvorina koji su privatno proizvedeni, na razini produktivnosti koja je znatno ispod društvenog projekta, jedva premašuje troškove proizvodnje, pa je stoga nedovoljan da im osigura golo preživljavanje. Poluproletarijat stoga mora dio vremena raditi za plaću. No upravo zato što prodaje svoju radnu snagu *samo povremeno*, njegove plaće mogu biti znatno niže od prevladavajućeg društvenog minimalca. Njegovu društvenu egzistenciju karakterizira upadljivo proturečje: dok ni na koji način ne sudjeluje u izvlačenju ili trošenju viška vrijednosti, njegovi izravnji i historijski interesi u određenom ograničenom smislu suprotstavljeni su onima pravog proletarijata. Zato poluproletarijat, za razliku od neproizvodnih radnika i drugih jasnih

slučajeva plaćenih radnika ne može biti dio proletarijata; on predstavlja prijelazni fenomen, jednom nogom u sitnoj buržoaziji, a drugom u proletarijatu.

- 61 Ove plaće uvećavaju ukupan iznos društvenog kapitala od kojeg je *dana količina viška vrijednosti podijeljena* (drugim riječima, one snižavaju prosječnu profitnu stopu). No za industrijalce, to je manje zlo. Kada ne bi bilo autonomnog trgovackog kapitala i najamnih radnika u trgovini, njihovi izdatci kapitala da pokriju troškove cirkulacije bili bi znatno viši, a profitna stopa još niža (vidi i treći svezak *Kapitala*, glava 17). Kako se ovo tiče samo distribucije dane količine viška vrijednosti između različitih oblika kapitala, bez *izravnog utjecaja* na podjelu novostvorene vrijednosti između plaća i viška vrijednosti (tj. na stupanj eksplatacije proizvodnog rada), ne izbjiga nikakav sukob interesa između proizvodnih i najamnih radnika u trgovini.

nadžere koji čine – usprkos svim otrcanim frazama koje i dalje kruže suprotnim dokazima unatoč – ključan segment kapitalističke klase, ako već ne pripadaju gornjem sloju milijardera).

Ovu definiciju proletarijata koja uključuje mnóstvo neproizvodnih plaćenih radnika (ne samo trgovacke službenike i niže rangirane vladine zaposlenike, već i kućnu poslugu) i koja smatra da proizvodni radnici u industriji samo u najširem smislu riječi čine proletersku avangardu, nedavno je nekoliko autora dovelo u pitanje.⁵⁸ U svakom slučaju ovu definiciju zagovarali su Marx i Engels te njihovi “najpravovjerniji” sljedbenici: zreli (ne senilni) Kautsky, Plehanov, Lenjin, Trocki, Luxemburg i dr.⁵⁹ Ako samo proizvodni radnici proizvode vrijednost i time reproduciraju ekvivalent svojih plaća (pored toga što stvaraju višak vrijednosti),⁶⁰ ne znači li to da plaće neproizvodnih radnika dolaze iz viška vrijednosti koji proizvode proizvodni radnici? U tom slučaju ne postoji li velik sukob interesa između proizvodnog i neproizvodnog rada, obzirom da prvi želi sniziti višak vrijednosti na minimum, dok ga drugi želi povećati? Kako pomiriti takav temeljni sukob interesa uključivanjem oba sektora u istu društvenu klasu? Što više, ne bi li se industrijski radnici trebali protiviti svakom rastu državne potrošnje, čak i na području “socijalne zaštite” pošto se ove prema zadnjoj analizi financiraju kroz povećanje viška vrijednosti koji se izvlači od njih?

Ovom prigovoru možemo doskočiti na dvije razine. Za početak nije istina da se sav neproizvodni rad plaća iz trenutačno proizvedenog viška vrijednosti. Znatan dio toga rada (npr. zaposlenici u trgovini, finansijskom sektoru i neproizvodnim uslužnim djelatnostima) ne plaća se iz trenutačno proizvedenog viška vrijednosti, već iz onog dijela *društvenog kapitala* koji je uložen u te sektore. Samo profiti dobiveni od ovih kapitala tvore dio trenutačno proizvedenog viška vrijednosti. Istina je da je društveni kapital nastao iz prijašnjeg izvlačenja viška vrijednosti. No ovo vrijedi i za promjenjivi kapital, tj. plaće koje se trenutačno isplaćuju proizvodnim radnicima. Važno je zaključiti da pošto se plaće u ovim sektorima ne izvlače iz *trenutačno proizvedenog viška vrijednosti, njihovo plaćanje ni na koji način ne snižava trenutačne plaće* proizvodnih radnika.⁶¹

Dio plaća neproizvodnog rada ipak se financira iz trenutačno proizvedenog viška vrijednosti. Ovo se prije

Friedrich Engels, 1820–1895.

svega tiče najamnine i nadnica državnih zaposlenika u javnim službama i administraciji (ovo se naravno ne odnosi na državne industrije gdje se odvija autonomna proizvodnja roba te proizvodnja vrijednosti). No, da bismo iz ovoga zaključili da smanjivanje državnih troškova podrazumijeva snižavanje viška vrijednosti i povećanje realnih plaća (ili da, što se svodi na isto, rast državnih rashoda nastaje zbog rasta viška vrijednosti i smanjivanja realnih plaća), bilo bi potrebno poduzeti vrlo detaljnu analizu trenda stupnja eksploatacije, te životnog standarda i potreba radnika otkako je došlo do "eksplozije" državne potrošnje. Takvo istraživanje očito nadilazi okvir ovog uvoda, ali treba istaknuti dvije ključne stvari.

Prvo, koncept "bruto plaća" (tj. plaća prije poreza) nema nikakvo značenje u marksističkoj ekonomskoj teoriji. Plaće su sredstvo nadoknađivanja radnikove radne snage kroz kupnju roba i usluga. Stoga novac koji je odbijen od radnikove "bruto plaće" kako bi država kupila avione nema nikakve veze s plaćom. On je od samog početka dio društvenog viška vrijednosti. (Naravno, ako novi porezi snize prethodno postignute realne plaće, možemo reći da su oni uvećali stopu viška vrijednosti. No opet, ovo se mjeri usporednom uzastopnih iznosa neto – realnih – plaća, a ne "bruto plaća").

Također bilo bi absurdno zaključiti da su državne medicinske, obrazovne ili prijevozne službe koje pomažu u nadoknađivanju radnikove radne snage (ili održavanju njegove obitelji u normalnim životnim uvjetima) izvedene iz viška vrijednosti; one predstavljaju *društveni dio plaće*, neovisno o tome da li on prolazi oblik "državnog prihoda" i da li "potječe" iz "bruto plaća" (poreza koje radnik plaća), "bruto profita" (poreza koje plaća kapitalist) ili "bruto prihoda" nezavisnih srednjih klasa.⁶²

Pokazuje se dakle da je korisno ispitati utjecaj rasta ili pada državne potrošnje na *prosječni životni standard radničke klase*, neovisno o tome što je pružaju (posreduju) neproizvodni državni zaposlenici. Ako životni standard pada, nameće se očit zaključak: ukupna cijena radne snage (individualne kao i "društvene" plaće) smanjuje se. Ako pak raste, nikakav sofizam ne može dokazati kako ovo za sobom povlači porast u društvenom višku vrijednosti. (Naravno mogao bi ga *pratiti* ovakav rast, no moglo bi jednako tako doći do rasta realnih izravnih plaća. "Pratiti" nije isto što i "biti uzrokovani od strane", osim za ljudе koji se vode iskrivljenom logikom).

Kako marksistička ekomska teorija odbacuje koncept rigidnog "fonda za plaće", svaka analiza učimaka promjenjivih razina državne potrošnje na stupanj eksploatacije mora biti agregatna i dinamična. Ništa ne proizlazi automatski ni iz širenja ni iz sužavanja državne potrošnje. Stoga kako bi pokazali da ona raste na trošak radničke klase, moramo dokazati da, u danim ekonomskim, društvenim i političkim uvjetima, smanjivanje troškova znači više realne plaće, a ne više profite za kapitalističku klasu. Bez takva podrobnog dokaza, teza ostaje krajnje sumnjava. Takva analiza trebala bi uzeti u obzir izglednu dinamiku političke i društvene klasne borbe (koja je između ostalog funkcija velikih povijesnih preokreta u ekonomskim odnosima klasa u određenom buržujskom društvu) i njegova preciznog učinka na strukturu državnih prihoda i rashoda.

Naizgled smo se prilično udaljili od problema proizvodnog i neproizvodnog rada i njegova odnosa s definicijom proletarijata. No ustvari smo tek sada došli do srži problema. Naime, ispravna marksistička klasifikacija proletarijata – klase koju društveno-ekonomski prinuđa sili da prodaje svoju radnu snagu kapitalističkim vlasnicima sredstava za proizvodnju – sugerira da su obje varijante rezervne vojske radne snage, i šaroliki odnosi između "isključivo fizioloških" i "moralno-povijesnih" komponenta vrijednosti radne snage,⁶³ od presudne važnosti za neposrednu sudbinu proletarijata.

Jednom kada ovo razumijemo, možemo uvidjeti važnost rasta neproizvodnog najamnog rada koji prati apsolutni i relativni rast udjela proletarijata u suvremenim kapitalističkim državama.⁶⁴ Daleko od toga da iskaže povećanu eksploataciju proizvodnog rada ili nagli rast u stupnju eksploatacije, on uspostavlja granicu iznad koje stupanj eksploatacije više ne može rasti pod "normalnim" političkim okolnostima (to jest, ako isključimo fašističke ili fašistoidne režime). Usprkos ubrzanoj zamjeni živog rada mrtvim radom (poluautomatski strojevi) upravo je rast neproizvodnog najamnog rada u kapitalističkim zemljama smanjio rezervnu vojsku radne snage za cijeli povijesni period. Štoviše usluge koje pruža značajan sektor neproizvodnog najamnog rada bile su važan faktor u podizanju potreba i životnih uvjeta proletarijata na razinu mnogo iznad isključivo fiziološke osnove. Novi minimalni standard postao je barem u imperijalističkim državama (i u nekim od najrazvijenijih polukolonijalnih država sa snažnim radničkim po-

⁶² Prigovaralo se kako se naknada za nezaposlenost ne može smatrati ekvivalentom "cijene" ili "vrijednosti" robe zvane "radna snaga" jer prema definiciji nezaposleni ne prodaju svoju radnu snagu. No ovaj argument utemeljen je na mehaničkoj redukciji kategorije "društvene plaće".

Nitko ne može tvrditi da ako radnik uloži 10 centa od svoje trenutačne plaće u bombonijer ili bankovni račun kako bi sačuvalo iznos za period svojeg "aktivnog odraslog života" tijekom kojeg očekuje da će biti nezaposlen, taj novac tim činom prestaje biti dio njegove plaće. Nema suštinske razlike između ove situacije i situacije u kojoj svi radnici koriste zajedničku bombonijer ili bankovni račun koji se zove Državni institut za osiguranje od nezaposlenosti ili Državni institut socijalnog osiguranja gdje novčani iznosi ne idu direktno u džepove radnika, već se direktno prenose s računa kapitalista ovim institucijama. Samo ako prihvativimo ovu analizu postaje legitiman zahtjev da ovim fondovima isključivo upravljaju sindikati (jer ni poslodavci ni država ne bi smjeli odlučivati o tome kako radnici troše svoj vlastiti novac!).

⁶³ Vidjeti ovdje Mandelov uvod u prvi svezak *Kapitala*, str. 65–68. i *Kasnji kapitalizam*, op. cit. str. 149–58.

⁶⁴ Radnici koji primaju plaću (isključujući nezaposlene) kao % ukupnog aktivnog stanovništva 1930-e i 1974.
Belgija 65,2 % (1930); 83,7 % (1974)
Kanada 66,7 % (1941); 89,2 % (1974)
Francuska 57,2 % (1936); 81,3 % (1974)
Njemačka 69,7 % (1939); 84,5 % (1974) (Zapadna Njemačka)
Italija 51,6 % (1936); 72,6 % (1974)
Japan 41,0 % (1936); 69,1 % (1974)
Švedska 70,1 % (1940); 91,0 % (1974)
Ujedinjeno Kraljevstvo 88,1 % (1931); 92,3 % (1974)
SAD 78,2 % (1939); 91,5 % (1974)
Izvori: Za 1930-e, *Annuaire des statistiques du travail*, 1945–6, Bureau International du Travail, Montreal, 1947; za 1974, *Office statistique des communautés européennes: statistiques de base*, 1976.

MANDEL, ERNEST
Uvod u drugi svezak Kapitala

65 Vidi 4. poglavlje *Kasnog Kapitalizma*, op. cit.

66 Citirano u Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, op. cit. str. 282.

67 Ovdje je ponovno popis knjiga predugačak da bismo ga u cijelosti reproducirali. Ako ostavimo po strani starija djela, treba navesti sljedeće: Natalie Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Zürich/New York, 1943; T. N. Vance, *Trajna ratna ekonomija*, Berkeley, 1970; Adolf Kozlik, *Der Vergeudungskapitalismus*, Beč, 1966; Baran i Sweezy, *Monopolni kapital*, op. cit.; Fritz Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1965; Michael Kidron, *Zapadni kapitalizam nakon rata*, London, 1968. Manje važno je Gillman, *Padajuća profitna stopa*, op. cit.

68 Vidi moje argumente u *Kasnom kapitalizmu*, op. cit. 9. poglavlje i argumente Cogoya, *Werttheorie und Staatsausgaben*, op. cit., str. 165–6. Vidi također Paul Mattick, *Kritik der Neomarxisten*, Frankfurt, 1974.

69 Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 38–41, 69, 384–385 i dr.

kretom kao što je Argentina) mnogo viši nego u Marxovoj doba.

Ovu stečevinu naravno ne treba uzeti zdravo za gotovo ili smatrati nepovredivom. Riječ je o pobjedi izborenog od strane radničke klase pod povoljnim uvjetima na tržištu rada (dugotrajni pad strukturalne nezaposlenosti) a koju je objektivno učinio mogućom dugi poslijeratni period ubrzanog ekonomskog rasta. Od ranih sedamdesetih, kao što se moglo predvidjeti, ova se temeljna ekonomска situacija obrnula.⁶⁵ Masovna strukturalna nezaposlenost ponovno je nastupila zajedno s brutalnim napadima u mnogim "bogatim" zemljama na realne plaće radničke klase, bili oni usmjereni na "izravne" ili "društvene" plaće, ili oboje. Radnici su, sasvim ispravno, snažno reagirali protiv golemih rezova u izdatcima socijalne države, time pokazujući da je njihov klinski instinkt bistriji od "znanosti" onih teoretičara koji inzistiraju na tome da čitavu državnu potrošnju nazivaju "viškom vrijednosti" (čega bi logična posljedica bila ravnodušnost prema rezovima ili čak njihovo podržavanje).

Luksuzna proizvodnja, višak vrijednosti i akumulacija kapitala

S integracijom Marxove radne teorije vrijednosti i njegove teorije reprodukcije također je povezano pitanje prave naravi rada koji proizvodi luksuzna dobra, kao i njegova funkcija u reprodukciji. Ovo pitanje važno je ne toliko zbog uloge luksuzne potrošnje kao takve, već zbog očigledne analogije između luksuznih proizvoda i jednog drugog sektora koji je igrao zlokobno rastuću ulogu u kapitalističkoj ekonomiji otkako je Marx napisao *Kapital*. Mislimo naravno na *proizvodnju oružja*.

Rasprave oko pitanja koja je točno funkcija vojnog sektora u kapitalizmu bijesne od kraja devetnaestog stoljeća kada je ruski narodnjak V. Voroncov prvi put spomenuo mogućnost izbjegavanja kriza hiperprodukcije kroz "apsorpciju" dijela viška vrijednosti u povećanoj proizvodnji oružja.⁶⁶ Tijekom 1930-ih i 1940-ih duga rasprava između marksista ticala se uloge naoružavanja u prevladavanju dugotrajne stagnacije međunarodne kapitalističke ekonomije tijekom međuratnog perioda. Otkako je završio rat, škola Vance-Cliff-Kidron dodijelila je važan položaj "trajnoj vojnoj ekonomiji" u obra-

zloženju dugotrajnog ekonomskog "procvata"; a proizvodnja oružja zauzima središnje mjesto u procesu "apsorpcije viška" koji je predstavljen u *Monopolnom kapitalu*⁶⁷ Barana i Sweezyja. Nedavno je također izbila polemika između autora ovog uvoda i nekolicine drugih marksističkih ekonomista koja se tiče specifičnog odnosa proizvodnje oružja s evolucijom profitne stope i količine profita u kasnom kapitalizmu.⁶⁸

Marxova teorija smatra da se bít vrijednosti nalazi u apstraktnom društvenom radu, neovisno od specifične upotrebine vrijednosti robe koju proizvodi. Postojanje neke vrste upotrebe vrijednosti preduvjet je za ostvarivanje razmjenske vrijednosti samo u neposrednom i vidljivom smislu da nitko ne kupuje robu za koju nema nikakvu svrhu. No društvena činjenica kupnje dovoljan je dokaz upotrebe vrijednosti robe, to jest, njezine korisnosti za kupca. Proizlazi da samo *neprodane* robe ne utjelovljuju društveno potrebnji rad i stoga nemaju vrijednost; one pak robe koje se prodaju po definiciji su proizvod društveno potrebnog rada i svojom proizvodnjom uvećavaju količinu društveno proizvedene vrijednosti. U kapitalizmu, također se podrazumijeva, da proizvodnja svih prodanih roba koje je stvorio najamni rad povećava ukupnu količinu viška vrijednosti, koji je proizведен i ostvaren (osim ako se robe ne prodaju po cijeni koja je toliko ispod njihova troška proizvodnje da društvo ne priznaje nijedan dio viška rada koji je sadran u njima).

U drugom svesku Marx jasno razlikuje proizvodnju i ostvarenje viška vrijednosti (i posljedično profita) od proširene reprodukcije, tj. akumulacije kapitala. Ne doprinose sve proizvedene robe procesu proširene reprodukcije. No Marx izričito tvrdi da sve proizvedene i prodane robe doprinose povećanju ukupnog viška vrijednosti koji prisvajaju kapitalisti i njihovi podanici.⁶⁹ Suprotno tome, u uvjetima jednostavne reprodukcije nema nikakvog viška vrijednosti, ni profita jer se *sav* višak vrijednosti neproduktivno konzumira bez ulaženja u proces reprodukcije.

Proizvodnja luksuznih potrošačkih dobara koja se kupuju iz djela viška vrijednosti koji se ne akumulira, ostaje u sferi proizvodnje vrijednosti i viška vrijednosti, to jest, ona uvećava količinu profita koji pripada kapitalističkoj klasi. Po istom principu, proizvodnja oružja ili svemirske opreme također je oblik robne proizvodnje; činjenica da je ovdje jedini kupac država, dok se luksu-

zni proizvodi razmjenjuju za prihode buržoazije, ne pravi suštinsku razliku. Kako bismo mogli odrediti da li proizvodnja oružja snižava ili povisuje prosječnu profitnu stopu, moramo odgovoriti na ista pitanja kao za bilo koji drugi "pododjeljak" kapitalističke proizvodnje. Je li organski sastav kapitala u tom konkretnom odjeljku jednak, viši ili niži od prosječnog organskog sastava u drugim odjeljcima, i da li njegov rast (ili pad) utječe na prosječnu društvenu stopu viška vrijednosti?⁷⁰

Nije tako lako odrediti doprinos oružane proizvodnje akumulaciji kapitala kao što je odlučiti da li ona predstavlja oblik proizvodnje vrijednosti i viška vrijednosti koji utječe na oscilacije profitne stope. Razlikujemo dvije osnovne situacije.

U situaciji "pune zaposlenosti kapitala" (koju često prati strukturalna nezaposlenost najamnog rada), proizvodnja oružja, kao i proizvodnja luksuznih dobara koja ne ulazi u reprodukciju radne snage, evidentno ne pridonosi akumulaciji kapitala. Ovo je dvostruko istinito. Oružja, poput luksuznih proizvoda, ne osiguravaju objektivne materijalne elemente za proširenu (re)produkciiju. Ne dobavljaju ni dodatne sirovine, strojeve ili izvore energije, niti potrošačka dobra koja ne mogu nahrani ili proširiti radnu snagu. Ipak onaj dio nacionalnog dohotka kojim se kupuje oružje ne bi se mogao potrošiti na dodatna sredstva za proizvodnju ili na plaće za dodatne proizvodne radnike. Dakle oružja zbog dvaju razloga – svoje specifične upotrebljene vrijednosti i jer se razmjenjuju za neakumulirani dio viška vrijednosti – ne doprinose proširenoj reprodukciji, akumulaciji kapitala, pod uvjetima "pune zaposlenosti" društvenog kapitala.

Ovo ne znači nužno da proizvodnja oružja *smanjuje* akumulaciju kapitala osim u najopćenitijem smislu u kojem *svi* oblici neproduktivnih troškova to čine. Kako bi se pokazalo da pojavi ili širenje vojnog sektora *zaista smanjuje* proširenu reprodukciju, moralii bismo demonstrirati da se on pojavio (ili proširio) *na račun* sektora koji čine sredstva za proizvodnju. Ako je samo zamjenio luksuznu proizvodnju, onda se, pod uvjetom da sve drugo ostane isto, ni opseg ni potencijalni ritam akumulacije kapitala, neće promijeniti.

No što ako se oružani sektor pojavio (ili proširio) *na račun* sektora koji proizvodi potrošačka dobra za radnike, i dalje pod uvjetima "pune zaposlenosti" kapitala? Ponovno moramo razmotriti dvije različite mogućnosti. Ako ova zamjena dovede do opadanja fizičkog

ili moralnog radnog kapaciteta radne snage, doći će posljeđično i do opadanja stope akumulacije kapitala, možda čak nakon nekog vremena i na razinu sužene reprodukcije.⁷¹ No ako ova zamjena ne utječe na kapacitet ili spremnost radnika da prihvate prevladavajuću "normu" društvenog rada u procesu proizvodnje, takvo premještanje resursa iz odjeljka II u odjeljak III dovelo bi do porasta prosječne društvene stope viška vrijednosti. Ista vrijednost proizvoda bila bi tada proizvedena uz istu radnu snagu, ali uz manji trošak promjenjivog kapitala. Radničkoj klasi pripao bi u tom slučaju manji udio postojećeg nacionalnog dohotka. Da li bi to ostavilo stopu akumulacije nepromijenjenom, ili bi dovelo do višeg stupnja akumulacije kapitala ili proširene reprodukcije, ovisilo bi tada o načinu na koji ovaj porast stope i količine viška vrijednosti utječe na podjelu viška vrijednosti između neproduktivno konzumiranog djela (kojem pripada i oružani sektor) i akumuliranog djela.⁷²

U ovom trenutku moramo napustiti početnu pretpostavku "pune zaposlenosti kapitala" i preispitati stvarnu funkciju rastuće proizvodnje oružja pod uvjetima dugotrajnog *obilja* kapitala. Ova situacija nije umjetna niti je zamišljamo samo zbog argumentacije. Upravo suprotno, ona je već prevladavala tijekom prve masovne utrke u naoružavanju u povijesti kapitalizma tijekom prvih dvaju desetljeća ususret Prvome svjetskom ratu.⁷³ Još je više obilježila tridesete, tijekom drugog perioda masovnog naoružavanja, počevši s japanskom okupacijom Mandžurije i njemačkom politikom nakon Hitlerova dolaska na vlast, a postavši sveprisutnom nakon 1936. Takvo *obilje* kapitala postalo je, više nego ikad prije, pravilo u fazi stalnog naoružavanja koja traje već više od trideset godina i ne pokazuje znakove da će prestati – upravo suprotno.⁷⁴ Stoga je potpuno primjerno da istražimo utjecaj vojnog sektora, koji se razvio u uvjetima zamašnog *obilja* kapitala, na akumulaciju kapitala.

Hiperprodukcija kapitala na strani vrijednosti označava pojavu velikih količina kapitala koje treba nagnijati na štedne račune ili upotrijebiti za kupnju obveznica ili državnih vrijednosnih papira, gdje stvaraju samo prosječnu kamatnu stopu namjesto prosječne profitne stope. Na strani upotrebljene vrijednosti ona se izražava u velikim rezervama neiskorištenih sirovina i produktivnog kapaciteta u tvornici, kao i u velikim rezervama nezaposlenih radnika. Ako se kao posljedica pojave i širenja značajnog oružanog sektora u ekonomiji, novča-

⁷⁰ Ovo automatski proizlazi iz robe ne naravi proizvedenog oružja, to jest iz činjenice da kapital koji je uložen u taj sektor sudjeluje u proizvodnji robe i odgovaračeg rada koji je uložen u proizvodnju viška vrijednosti. Stoga će se, kao u slučaju proizvodnje luksuznih dobara, razlike između profitne stope unutar i izvan te grane (primjerice zbog varijacija u organskom sastavu kapitala) smanjiti ili povećati prema društvenoj prosječnoj profitnoj stopi. U *Teorijama o višku vrijednosti* Marx izričito brani ovu poziciju protiv Ricarda.

⁷¹ Vidi Ernest Mandel, *Marksistička ekonomска теорија*, London, 1968, str. 332-5, o ratnoj ekonomiji.

⁷² U *Akumulaciji kapitala* (op. cit. str. 455-57 i 461 i dalje). Luxemburg ispravno naglašava okolnosti pod kojima povećani vojni troškovi koji se financiraju na trošak radničke klase (primjerice kroz neizravno oporezivanje potrošačkih dobara) mogu dovesti do povećanja stope viška vrijednosti i akumulacije kapitala.

⁷³ Spomenimo samo 8. poglavje Lenjinova *Imperializma*.

⁷⁴ O polemici između onih koji ističu trenutačnu "oskudnost" kapitala i onih koji suprotne tvrde da postoji obilje kapitala, vidi "Nestašica kapitala: činjenica i tlapnja", urednika Monthly Reviewa, u izdanju 27. br. 11, travanj 1976. U članku "Čekajući oporavak" (Inprec, br. 40/41, prosinac 1975), iznio sam stajalište istovjetno onom iznijetom u Monthly Reviewu. Treba naglasiti da nema proturječja između obilja kapitala i realnog pada profitne stope (tj. relativne oskudnosti količine viška vrijednosti). Zapravo ovo drugo *određuje* ono prvo. Ovo se može činiti paradoksalnim samo onima koji ignorirajući jednu od ključnih lekcija iz drugog sveska, uklanjuju "vremenski faktor" iz analize "kapitala općenito" i pogrešno identificiraju kapital s *trenutačno proizvedenim* viškom vrijednosti. Problem nestaje jednom kada shvatimo kapital

kao akumulaciju količina viška vrijednosti koje su proizvedene u nizu *prošlih* radnji.

75 Ovo objašnjava važnu razliku između Hitlerove ratne ekonomije i poslijeratnog "uspona". U prvom slučaju, za razliku od potonjeg, povećano ulaganje bilo je uvelike ograničeno na vojni sektor; nije bilo stvarnog kumulativnog rasta, koji bi uključivao širenje "tržišta konačnog potrošača".

nisi (ili kvazi-novčani) kapital produktivno reinvestira, onda proizvodnja vrijednosti i viška vrijednosti raste. Već znamo da proizvodnja oružja proizvodi vrijednost i višak vrijednosti. Stoga se kapital neposredno obogaćuje jer više radnika biva eksplorirano u proizvodnji većeg viška vrijednosti.

Kako odjeljak II ne doprinosi stvaranju materijalnih elemenata proširene reprodukcije, njegovo širenje ne može direktno osigurati viši nivo akumulacije kapitala, no može to učiniti indirektno. Ako se zapošljavaju dodatni radnici, rastu plaće, što vodi povećanoj proizvodnji i prodaji potrošačkih dobara. Slično, potrošnja dodatnih sirovina u oružanoj industriji stimulira proizvodnju rudnika i drugih središta odjeljaka I koje je prethodno smanjilo svoju proizvodnju. Materijalna proizvodnja porast će u svim sektorima ekonomije, uvećavajući time materijalne elemente proširene reprodukcije, *samo ako su dostupne rezerve "produktivnih faktora"* (ovo prizlazi iz početne hipoteze o "premaloj iskoristenosti kapitala") i/ili ako barem dio dodatnog viška vrijednosti ne bude apsorbiran u oružani sektor ili druge neproduktivne odjeljke, nego ostane raspoloživ za akumulaciju kapitala.

Ovi uvjeti još snažnije vrijede ako opisane procese prati promijenjena distribucija nacionalnog dohotka između plaća i viška vrijednosti, to jest ako se ponovno naoružavanje do neke mjere financira na trošak radničke klase putem porasta stope viška vrijednosti. Rezultirajuća kombinacija "idealna" je za akumulaciju kapitala: istovremeno bi došlo do povećanja količine radnika koji su zaposleni i eksplorirani (tj. ekspanzije vrijednosti proizvoda, mase viška vrijednosti i tržišne potražnje); porasta stope viška vrijednosti i (vjerojatno) profitne stope, te porasta stope akumulacije (tj. porasta ulaganja u proizvodni sektor, preko i iznad rasta u vojnim izdacima).⁷⁵

Ne treba ni reći da ovo nije "dugoročno rješenje" problema kapitalističkog ekvilibrija jer sam "uspjeh" pothvata neizbjježno reproducira početne proturječnosti. Povećana akumulacija kapitala vodi do porasta organskog sastava kapitala koji zauzvrat snižava profitnu stopu. Viši stupanj zaposlenosti (koji je omogućila apsorpcija dijela nezaposlenih u vojsku ili državnim aparatom koja uobičajeno prati značajan rast vojnih troškova) reducira industrijsku rezervnu vojsku radne snage i time, osim u slučaju fašističke diktature, postaje sve teže neu-

tralizirati učinke rastućeg organskog sastava kapitala, dodatnim povećanjem stope viška vrijednosti. Pad profitne stope snižava produktivno ulaganje i dovodi do krize u vidu hiperprodukcije i pada stope akumulacije kapitala; kada ta stopa postane "negativna", otpočinje proces obezvredjenja kapitala, što je normalna funkcija krize hiperprodukcije.

Kada bi se ovoj novoj krizi u akumulaciji kapitala doskočilo pojačanom proizvodnjom oružja tamo gdje već postoji značajan sektor u ekonomiji, to bi izmijenilo i osnovne proporcije podjele viška vrijednosti između akumuliranih i potrošenih dijelova, te alokacije produktivnih resursa između odjeljaka I i II s jedne strane i odjeljaka III s druge strane. Kakav god da je učinak na proces proširene reprodukcije prvotno bio postignut, sada bi bio značajno neutraliziran. Štoviše, bilo bi nužno provesti tako visoku stopu oporezivanja zarada i plaća da bi se, osim pod izvanrednim političkim okolnostima, glavne društvene klase (s iznimkom kapitalista koji su izravno angažirani u proizvodnji i nabavi oružja) pobunile protiv daljnog rasta vojne industrije. Takva ekspanzija dakle nije panacea za bolje prekomjerne akumulacije kapitala i hiperprodukcije. Međutim ona može potaknuti kraće ili duže periode ekonomskog oporavka, sve dok su gore navedeni preuvjeti zadovoljeni.

Kako trgovaci i finansijski kapital sudjeluju u distribuciji društvenog viška vrijednosti?

Razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada djelomično se preklapa s razlikom između dva osnovna sektora kapitala: kapitala koji je uložen u *proizvodnju* roba (npr. u industriju, poljoprivredu, prijevoz ili produktivne grane takozvanih uslužnih djelatnosti) i kapitala uloženog drugdje (tj. između "proizvodnog kapitala" i "neproizvodnog kapitala"). Posljednja kategorija uključuje trgovaci kapital, bankarski i kamatonosni kapital koji je uložen u "neproduktivne grane" uslužnih djelatnosti. Već smo vidjeli da iako najamni rad u ovim djelatnostima omogućuje kapitalistima da prisvoje dio ukupnog iznosa viška vrijednosti koji pripada cijeloj kapitalističkoj klasi, sâm po sebi on ne dodaje vrijednost toj sumi. Možemo postaviti sljedeće pitanje: zašto industrijski kapitalisti, ili preciznije, svi oni koji investiraju u "produktivne" sektore, prihvataju da dio viška vrije-

dnosti koji su proizveli "njihovi" radnici prisvoje kapitalisti čiji kapital ne pridonosi proizvodnji viška vrijednosti?

Ovim problemom potanko se bavi treći svezak *Kapitala*, no pošto mu je posvećen i jedan dio drugog sveska, trebali bismo se ukratko osvrnuti na nj. Odgovor se nameće sâm od sebe kada shvatimo da iako kapital koji je investiran izvan sfere materijalne proizvodnje ne uvećava direktno iznos viška vrijednosti, on svejedno indirektno doprinosi njegovu povećanju. Drugim riječima, industrijski kapitalisti i farmeri ne prepustaju dio "svojeg" viška vrijednosti trgovcima i bankarima iz dobrote svojih srca, već stoga što im dotična gospoda pomažu povećati iznos tog viška vrijednosti.

Kako bi pokazao da je tome tako, Marx ponovno u svoju analizu uvodi "vremensku dimenziju" koja igra ključnu ulogu u cijelom drugom svesku i koja u određenom smislu strukturira čitav proces kružnog kretanja i obrta kapitala. Dok se ukupno vrijeme obrta stalnog kapitala proteže preko mnogo godina i na njega uglavnom ne utječu mali pomaci u dužini perioda tijekom kojih kapital preuzima oblik robnog kapitala (tj. tijekom kojeg robe ostaju neprodane u sferi cirkulacije), situacija je potpuno drukčija u slučaju opticajnog kapitala. Ako je potrebno tri mjeseca za proizvesti određenu količinu robe, i tri mjeseca da se one prodaju, opticajni proizvodni kapital oploditi će se samo dvaput godišnje osim ako ne dobije pomoć. Onaj njegov dio koji se razmjenjuje za radnu snagu i time omogućuje stvaranje viška vrijednosti, ostao bi tada neoplođen šest mjeseci godišnje. Međutim, ako trgovački kapital kupi velike količine robe odmah nakon što su napustile tvornicu ili ako bankarski kapital da predujam za trošak sirovina odmah nakon što su robe proizvedene i prije nego što su prodane, tada zahvaljujući pomoći tih sektora kapitalističke klase, proizvodni opticajni kapital može biti ponovno uložen čim završi ciklus proizvodnje. Prema tome, promjenjivi kapital nikad ne miruje. Radnici će proizvoditi višak vrijednosti dvanaest mjeseci, a ne šest mjeseci godišnje – a kao posljedica toga, ako sve druge stvari ostanu jednake, ukupni će godišnji iznos viška vrijednosti biti duplo veći nego inače. Prirodno je da se industrijskom kapitalu isplati dati popust veletrgovcima, ili platiti kamate bankarima, ako ove akcije spašavanja donose opći porast u proizvodnji viška vrijednosti.

Međutim ovo znači da je samo dio ukupnog društvenog kapitala neprestano uključen u proizvodnju. Važan segment stalno ostaje izvan područja proizvodnje. Već smo pokazali zašto dio društvenog kapitala mora preuzeti oblik novčanog kapitala. Sada vidimo da još jedan dio mora preuzeti oblik prijevoznog i bankarskog kapitala, kako bi skratio vrijeme obrta roba. Sa staničišta čitave kapitalističke klase (a to stajalište Marx izlaze u drugom svesku; samo u trećem svesku pokazuje kako se ovi različiti sektori natječu jedni protiv drugih za dijelove društvenog viška vrijednosti), ovo se smatra *funkcionalnom podjelom rada unutar klase*. Umjesto da svaki industrijalac i farmer bude svoj vlastiti rizničar, bankar, prijevoznik, prodavač roba na domaćem i svjetskom tržištu, te vlastiti pozajmljivač dodatnog novčanog kapitala, ove raznolike funkcije društveno su centralizirane od strane sektora buržoazije koji su specijalizirani u različitim područjima. Ova podjela rada plod je poprilične racionalizacije: troškovi cjelokupne društvene cirkulacije, prijevoza i bankarstva niži su nego što bili kada bi svaka pojedina kapitalistička tvrtka morala obavljati sve ove zadaće sama. Opći troškovi proizvodnje time su smanjeni, a ukupan se iznos viška vrijednosti povećava zahvaljujući neprestanoj proizvodnji. Prema tome, buržoaziji se itekako isplati održavati (čak i širiti, kao što pokazuje primjer uslužnih djelatnosti!) ovu funkcionalnu podjelu rada.

Koji je izvor kapitala uloženog izvan područja materijalne proizvodnje? Kako se prema našoj posljednjoj analizi sav kapital dobiva iz viška vrijednosti, i kako u kapitalističkom načinu proizvodnje "proizvodni kapital" (tj. najamni rad koji je uključen u materijalnu proizvodnju) stvara sav višak vrijednosti, može se na prvi pogled činiti da sav trgovački i bankarski kapital vuče porijeklo iz industrijskog i poljoprivrednog "proizvodnog" kapitala. Ovo je djelomično istinito. U drugom svesku *Kapitala*, Marx ističe kako se novčani kapital periodično "izbacuje" iz procesa proizvodnje vrijednosti, postajući time privremeno raspoloživ za druge svrhe. Najbolji je primjer za ovo amortizacijski fond stalnog kapitala. On se ponovno ulaže samo u određenim intervalima, a ne komad po komad nakon svakog ciklusa proizvodnje, te stoga neko vrijeme služi kao važan izvor novčanog kapitala koji se iskorištava za kreditne i srođne djelatnosti.

76 Glavni doprinosi raspravi o *Akumulaciji kapitala* Rose Luxemburg bili su prikazi knjige sljedećih autora: Otto Bauer (u *Die Neue Zeit*, br. 24, 1913), Anton Pannekoek (u *Bremer Bürgerzeitung*, 29. siječnja, 1913) i G. Eckstein (u *Vorwärts*, 16. veljače, 1913) i Buharinova knjiga, *Imperializam i akumulacija kapitala*, op. cit. Henryk Grossmann (*Das Akkumulations-und-Zusammenbruchs-gesetz des kapitalistischen Systems*, Leipzig, 1929) bavi se na nekoliko mješta teorijom Rose Luxemburg. Vidi također nedavnu raspravu u Arghiri Emmanuel, *Le Profit et les crises*, Pariz, 1975, i uvod Joan Robinson za engleski prijevod *Akumulacije kapitala* (ur. cit.).

77 Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, op. cit., str. 289-90.

78 Ibid., str. 127-33.

No ne treba generalizirati. U konačnici, sâm kapital stariji je od kapitalističkog načina proizvodnje. Prije no što je višak vrijednosti proizведен u procesu proizvodnje, golemo je bogatstvo akumulirano pljačkom se-ljaka, mužnjom feudalnih plemića (primjerice, pre-plaćivanjem egzotičnih roba), pljačkom trgovaca (piratstvom) i plemenskih zajednica (hvatanjem robova). Trgovački, komercijalni i bankarski kapital postojali su davno prije no što je "proizvodni" kapital rođen u manufakturama, a da ne govorimo o industrijskoj revoluciji. Dakle, industrijski kapital ne samo što reproducira komercijalni i bankarski kapital preplaćujući dijelove viška vrijednosti koji su stvorili "njegovi vlastiti" radnici; on također zatjeće ove druge oblike kapitala prisutnima u trenutku svojeg rođenja, štoviše kao njegov preduvjet. Komercijalni i bankarski kapital reproduciraju sami sebe nastavljajući svoje prijašnje prakse (tj. prisvajanje dijela društvenog proizvoda koji potječe izvan područja kapitalističkih odnosa proizvodnje i njegovu transformaciju u višak vrijednosti i novčani kapital) te prisvajajući dio viška vrijednosti koji je stvoreno unutar pravog kapitalističkog procesa proizvodnje. Prožimanje pretkapitalističkih, polukapitalističkih i kapitalističkih odnosa proizvodnje, koje se putem moći kapitala na svjetskom tržištu, nasilne vanjske politike i vojne dominacije nameće kolonijama i polukolonijama, iznimno je važan faktor u historijskom razvoju ovih dvostrukih izvora akumulacije novčanog kapitala. Djelovanjem trgovackog, komercijalnog, kamatonosnog i bankarskog kapitala oni do današnjeg dana igraju ključnu ulogu u svjetskoj kapitalističkoj ekspanziji, pogotovo u takozvanim zemljama Trećeg svijeta. Prvobitna akumulacija kapitala i "produktivna" akumulacija kapitala (stvaranjem viška vrijednosti u proizvodnji roba) nisu samo uzastopne povijesne faze, već istovremene i združene pojave. Prvobitna akumulacija kapitala ne vodi automatski do proporcionalnog širenja "proizvodnog" kapitala i industrijalizacije; umjesto toga može se jednostavno svesti na "jednostranu" ekspanziju gore navedenih oblika "neproizvodnog" kapitala. Ove okolnosti, zajedno s utjecajem strane imperialističke dominacije, pojašnjuju jednu od zagonetki nerazvijenosti u kapitalizmu.

Kritika Marxovih reproduksijskih shema od strane Rose Luxemburg

U povijesti marksističke misli i međunarodnog radničkog pokreta, najvažniju raspravu koja je izbila u vezi drugog sveska pokrenula je kritika Marxovih reproduksijskih shema koju je poduzela Rosa Luxemburg u svojoj *Akumulaciji kapitala*. Rasprava se kretala oko doista teških pitanja: Marxove teorije krize; historijske ograničenosti kapitalističkog načina proizvodnje (takozvana "teorijska sloma" ili *Zusammenbruchstheorie*); te porijekla i uloge imperializma, kolonijalizma, militarizma i ratova u imperialističkoj epohi.⁷⁶ U ovom uvodu ograničit ćemo se na onaj dio njezina doprinosa koji se direktno odnosi na sadržaj drugog sveska *Kapitala* – cirkulaciju, obrt i reprodukciju ukupnog društvenog kapitala.

Luxemburg svoju kritiku bazira oko jednog ključnog pitanja: kako se onaj dio robne vrijednosti koji odgovara akumuliranom dijelu viška vrijednosti može realizirati? Koja je kupovna moć na raspolaganju za njegovu realizaciju? Zašto kapitalisti proširuju reprodukciju, ako ne zato što su uvjereni da će imati nove kupce? Tko su ovi novi kupci? Prvo odbacuje ideju da bi oni mogli biti radnici, jer njihova kupovna moć potječe od kapitala, a ekspanzija produkcije samo kako bi se zadovoljile nove potrebe narasle radne snage bila bi nezamisliva za kapitalističku klasu u *njezinu totalitetu*. (Naravno ovo ne vrijedi za pojedinačne kapitaliste za koje su svi radnici *osim njihovih* radnika potencijalni kupci; ali kako Luxemburg odlučno tvrdi, za pripadnike kapitalističke klase u cjelini, *svi* su radnici "njihovi radnici", te stoga nema smisla tretirati ih kao izvor povećane prodaje⁷⁷). Također odbacuje pomisao da bi ovi novi kupci mogli biti drugi kapitalisti, jer kako se kapitalistička klasa u *njezinu totalitetu* može bogatiti ako novac za kupnju viška proizvoda dolazi iz njezina vlastitog džepa.⁷⁸ Niti to mogu biti takozvane treće osobe koje su u osnovi ortaci, pristalice i sluge kapitalističke klase (ili zemljoposjednika koji prisvajaju zemljenu rentu), jer u krajnjoj liniji, prihodi svih ovih društvenih slojeva potječu iz viška vrijednosti. Ako bi višak vrijednosti bio jedini izvor kupovne moći na raspolaganju za otkup povećane količine i vrijednosti robe, to bi značilo da se kapitalisti bogate tako što troše vlastiti novac.

Za Luxemburg iz toga slijedi neizbjegjan zaključak. Dodatna kupovna moć koja mora biti uvučena u proces

kapitalističke cirkulacije može doći samo *izvan* kapitalističkih odnosa proizvodnje prisiljavanjem nekapitalističkih društvenih klasa (u osnovi seljaka i pretkapitalističkih zemljoposjednika) da na svoju štetu troše svoje prihode na kapitalističke robe. Samo na taj način mogu nastupiti opća proširena proizvodnja i reprodukcija, akumulacija kapitala i kapitalistički ekonomski rast. Očito je što iz ovoga proizlazi. Uništavajući nekapitalističku sredinu na kojoj bazira svoju ekspanziju, kapitalizam uništava preduvjet vlastitog rasta. Nestanak nekapitalističkog (pretkapitalističkog) okruženja označava konačnu granicu kapitalističkog razvoja.⁷⁹

Iako je glavni cilj Luxemburgine argumentacije jasan i jednostavan, većina prijepora oko *Akumulacije kapitala* nije se doticala središnje teze, uglavnom stoga što ju je sama kombinirala s nizom dalnjih kritika Marxovih reproduksijskih shema koje je mnogo lakše pobiti. Tako kada tvrdi da Marx brka funkciju novca kao sredstva cirkulacije s ulogom prihoda (kupovne moći) kao nužnog preduvjeta ostvarenja robne vrijednosti, ona evidentno grijesi;⁸⁰ a kada tvrdi da reproduksijske sheme ne odgovaraju stvarnosti kapitalističkog načina proizvodnje, ona mijesha razine apstrakcije koje su u Marxovoj metodi jasno razlučene. Ništa manje ne grijesi kada pretpostavlja da zato što Marxove brojke ne uključuju "zakone kretanja" kapitala (ne dozvoljavaju porast u organskom sastavu kapitala), one *ne bi mogle* uključiti te zakone. Na sličan način iz očigledne istine da je odjeljak I *primum movens* procesa akumulacije, uopće ne slijedi da je odjeljak II nekako "žrtvovan" ili "ovisan o" odjeljku I, protivno zakonima privatnog vlasništva i konkurencije.⁸¹ I tako dalje i dalje. O svim ovim sporednim pitanjima, vodile su se žustre polemike, i Luxemburg je uglavnom izvlačila kraći kraj. No iako one i dalje s vremenom na vrijeme izbijaju, od male su važnosti za glavno pitanje koje je postavila.

Glavnom argumentu Rose Luxemburg treba odgovoriti na tri uzastopne razine apstrakcije. Prvo, i naj-apstraktnije, počinila je metodološku pogrešku smještajući u okvir "kapitala u njegovoј cjelini" problem koji se može razmotriti samo u odnosu na "konkurenčiju mnogih kapitala".⁸² Nemoguće je istovremeno provesti analizu na ove dvije različite razine, jer se uzimanjem kapitala općenito već po definiciji apstrahuje od mnogih kapitala i konkurencije. Stoga argument da se kapitalistička klasa ne može bogatiti kupujući vlastiti višak pro-

izvoda zanemaruje činjenicu da u sustavu privatnog vlasništva, višak proizvoda *nikad* ne može biti vlasništvo "jednog jedinstvenog kapitala". Kapitalistička konkurenčija doista podrazumijeva da se kapitalisti mogu obogatiti tako što kupuju jedni od drugih "višak proizvoda". Sâm Marx izričito tvrdi da "višak vrijednosti koji je stvoren na nekoj točki zahtijeva stvaranje viška vrijednosti na nekoj drugoj točki, s kojim bi se on razmjenjivao".⁸³ Također sugerira da bi, u odsustvu konkurenčije, rast ustvari nestao.⁸⁴

Ukratko, za Marxa, rast je moguć u "čisto" kapitalističkoj sredini (tj. tamo gdje nijedan dio društvenog viška proizvoda ne može naći "nekapitalističke" kupce) pod uvjetom da pretpostavimo kako kamate i stope rasta svih kapitalista nisu identične, već upravo suprotno, *utemeljene u konkurenciji*. Pitanje realizacije *ne javlja se i ne može se* javiti u sferi "kapitala općenito"; ono se javlja, kao i teorija kriza i poslovni ciklus, samo unutar sfere "mnogih kapitala". Ovo Marx opetovano tvrdi.⁸⁵

Slijedi da reproduksijske sheme koje predstavljaju konkurenčiju trebaju *kao pravilo* uzeti postojanje *različitih, a ne jednakih* stopa akumulacije u dvama odjeljcima, što samo povremeno dovodi do izjednačavanja profitne stope. Ovo odgovara stvarnom *modusu operandi* kapitalističkog sustava. Također ukazuje na rješenje tehničkog problema koji Luxemburg vidi u činjenici da dio roba "koji ne može biti prodan" iz odjeljka II utjelovljuje dio viška vrijednosti stvorenog u tom odjeljku. Štoviše, Luxemburg potpuno odbacuje Marxovo uvjerljivo rješenje koje je kasnije detaljno razradio Otto Bauer.⁸⁶ Dio viška vrijednosti proizvedenog u odjeljku II periodički se prebacuje u odjeljak I, točno kada (i zato što) odjeljak I pokazuje, tijekom dužeg vremena, viši organski sastav kapitala od odjeljka II.

Na ovom najapstraktnijem nivou, problem se postavlja kao pitanje kvazi-statičnog ekvilibrija. No na drugom nivou koji je, iako i dalje apstraktan, korak bliže historijskoj stvarnosti kapitalističkog načina proizvodnje, akumulaciji kapitala treba pristupiti kao *diskontinuiranom procesu* da bi se razumjela njezina stvarna dinamika. Prvo je pitanje koje sam postavio sljedeće: mogu li se pronaći kupci za one robe koje utjelovljuju akumulirani dio viška vrijednosti, ako pretpostavimo da sva kupovna moć nastaje ili kao plaća ili kao višak vrijednosti unutar samog kapitalističkog procesa proizvodnje? Marxov jednostavan odgovor glasi: da, sve dok ne sma-

⁷⁹ Ideju da je nekapitalistička sredina neophodna za proširenju reprodukciju i akumulaciju prvi je iznio Heinrich Cunow ("Die Zusammenbruchstheorie", u *Die Neue Zeit*, br. 1, 1898) i kasnije branio Karl Kautsky ("Krisentheorien", u *Die Neue Zeit*, br. 2, 1902) i Louis B. Boudin (*Teorijski sustav Karla Marxa*, Chicago, 1907, pogotovo str. 163–69 i 241–53).

⁸⁰ Luxemburg, op. cit., str. 143–45. Usp. drugi svezak *Kapitala*, str. 319–322.

⁸¹ Sheme koje inkorporiraju ove zakone kretanja razradili su Bauer, Grossmann, Léon Sartre, Glombowski, Hosea Jaffe i mnogi drugi. Dakako, potpuno je drugo pitanje osiguravaju li oni uvjete za dugotrajni ekvilibrij.

⁸² Ovu točku prvi je iznio Rozdolski (op. cit., str. 63–72).

⁸³ *Osnovi kritike političke ekonomije*, op. cit. str. 407.

⁸⁴ Treći svezak *Kapitala*, glava 15, 3.

⁸⁵ *Teorije o višku vrijednosti*, op. cit., drugi dio, str. 532–4.

⁸⁶ Luxemburg, op. cit., str. 294–5.

Otto Bauer, 1881–1938.

MANDEL, ERNEST
Uvod u drugi svezak Kapitala

⁸⁷ O. Benedikt, "Die Akkumulation des Kapitals bei wachsender organischer Zusammensetzung", u *Unter dem Banner des Marxismus*, br. 3, 1929; Koshimura, op. cit.; J. Caridad Mateo, *Reproducción del capital social*, Međesko, 1974; Hosea Jaffe, *Processo capitalista e teoria dell'accumulazione*, Milano, 1973, i u osobnoj komunikaciji sa mnom.

⁸⁸ Uzmimo samo jedan primjer. Kako bi pomirio rastući organski sastav kapitala i padajuću profitnu stopu Koshimura mora promijeniti početne odnose između triju odjeljaka (što nema mnogo smisla iz povijesnog gledišta). Zatim mora drastično smanjiti ukupnu cijenu proizvodnje u odjeljku II (radničke plaće). "Neutraliziranjem" padajuće profitne stope s rastućom stopom viška vrijednosti (što je prihvatljivo), Koshimura dolazi do posvemašnjeg opadanja u potrošnji radnika, pa i kapitalista (što nije samo neuvjerljivo već i suprotno objema Marxovim temeljnim pretpostavkama u drugom svjetskom *Kapitalu*, kao i postojećim empirijskim podacima). (Vidi Koshimura, op. cit., str. 122-4 i 124-6).

⁸⁹ Vidi gore spomenutu kritiku Ecksteina i članak Helene Deutsch (u *Der Kampf*, 1913, teorijski časopis Austrijske socijalne-demokracije). Ovo djelomično vrijedi i za kritike koje su napisali Bauer i Emmanuel.

⁹⁰ Vidi pogotovo njezinu *Antikritiku*, u Luxemburg i Buharin, *Imperializam i akumulacija kapitala*, op. cit.

⁹¹ Ne nudi ih doduše ni Grossmann (op. cit.). Njegovo stajalište – negiranje da su uzroci krize problemi u ostvarivanju viška vrijednosti i nesrazmjer između proizvodnje i potrošnje, potpuno su neosnovani. Pretvaraјuci pad profitne stope u jedini razlog konačnog sloma kapitalizma, on zanemaruje da ovu tendenciju nadoknuje periodična devalorizacija kapitala. Dokle on pokušava uspostaviti umjetno jedinstvo između teorije kriza hiperprodukcije i teo-

tramo da je višak vrijednosti jedinstvena masa koju posjeduje jedan jedini kapitalist (koji bi u tom slučaju bio primoran "kupovati" svoje vlastite robe). Drugo pitanje možemo ponovno postaviti ovako: kako na ostvarenje vrijednosti roba koje utjelovljuju akumulirani dio viška vrijednosti utječe ako i kad (1) organski sastav kapitala raste u oba odjeljka; (2) odjeljak I raste bržim tempom nego odjeljak II (što je neizbjegna posljedica rastućeg organskog sastava kapitala); i (3) profitna stopa pada (tj. rast u stopi viška vrijednosti nedovoljan je da nadoknadi rastući organski sastav kapitala)? Drugim riječima, je li potpuno ostvarenje viška vrijednosti moguće kada nastupe zakoni kretanja kapitalističkog načina proizvodnje?

Ovo drugo pitanje zahtijeva kompleksniji odgovor od onog prethodnog. Teoretski, puno ostvarenje viška vrijednosti je moguće, štoviše postoji nekoliko dominantnih matematičkih modela koje su izradili između ostalog O. Benedikt, Shinzaburo Koshimura, Oskar Lange, J. Caridad Mateo i Hosea Jaffe⁸⁷ – kako bi pokazali da jest. Osporavajući to, Luxemburg je zanijekala da je "čisti" kapitalizam ostvariv, pritom zauzimajući suprotan stav od onog koji je Marx pokušao demonstrirati svojim reproduksijskim shemama. Međutim, treba odmah dodati da stvarni društveno-ekonomski uvjeti koje izražavaju algebarske formule, moraju biti precizno definirani.⁸⁸ Njezini kritičari koji su tvrdili da sheme same po sebi "dokazuju" mogućnost neograničenog, neometanog napretka reprodukcije,⁸⁹ zaboravili su jednu stvar: kapitalizam stvara periodične krize hiperprodukcije već više od 150 godina i nastavlja to raditi redovitošću "prirodnog zakona". Možemo glatko odbaciti hipotezu da je svaka naredna kriza bila posljedica "specifičnih" uzroka, nevezanih uz unutarnju logiku kapitalističkog načina proizvodnje i međuodnos stopa rasta p , pr , v/pr akumuliranog $v/ukupnog v$, unutar i između dvaju odjeljaka. Sama periodičnost ovih kriza dovoljna je da ospori ove "teoretičare harmonije" i stav prema kojem se akumulacija kapitala "na osnovi shema" može nastaviti u nedogled. U tom je pogledu superiornost Luxemburg nad nekim njezinim kritičarima neosporna.⁹⁰

No je li uspjela ovo dokazati na tehnički zadovoljavajući način? Ne bismo rekli, jer je svela problem na jedan uzrok. Kako bismo dokazali da u kapitalizmu ravnoteža *mora* stvarati neravnotežu, proširena reprodukcija *mora* generirati hiperprodukciju, a akumulacija kapi-

tala *mora* dovesti do obezvredivanja kapitala, moramo uzeti u obzir sve međusobno povezane varijable reproduksijskih shema. No ona to ne čini. Stoga, iako *Akumulacija kapitala* postavlja prave probleme, ne nudi i prihvatljiva rješenja za njih.⁹¹

Radi sinteze možemo reći da ekvilibrijska formula proširene reprodukcije: $I_{pr} + I_{va} + I_{vv} = II_p + II_{vb}$ identificira stopu rasta potražnje za potrošačkim dobrima u odjeljku I i stopu rasta postojanog kapitala u odjeljku II. Porast u organskom sastavu kapitala značio bi da potražnja za potrošačkim dobrima koja je generirana u odjeljku I u normalnim uvjetima raste sporije od postojanog kapitala u tom sektoru (osim ako se sporija stopa rasta promjenjivog kapitala ne kompenzira kroz stopu rasta neproduktivno potrošenog viška vrijednosti koja je veća od one postojanog kapitala, međutim dugoročno ovo je vrlo malo vjerojatno). Proizlazi da je preduvjet ekvilibrija da stopa rasta stalnog kapitala u odjeljku II bude niža od one u odjeljku I. Ako su stope u oba odjeljka jednake, uvjeti ekvilibrija bit će narušeni.

No, stopa rasta stalnog kapitala u odjeljku II koja je permanentno niža od one u odjeljku I nespojiva je s privatnim vlasništvom i konkurencijom. Nema razloga zašto bi se kapitalisti koji su angažirani u proizvodnji potrošačkih dobara zauvijek suzdržavali da ne iskoriste svu postojeću tehnologiju, sva sredstva reduciranja troškova proizvodnje, sve potencijalno upotrebljive strojeve. Dakle $II_p + II_{vb}$ će s vremenom na vrijeme biti veći od $I_{pr} + I_{va} + I_{vv}$ isto kao što će *periodično*, u uvjetima porasta organskog sastava kapitala (povećanim razvojem tehnologije koja uštedjuje ljudski rad), $A [II_{pr} + II_{vb}]$ biti jednak $A [I_p + I_{vb}]$, a $A [I_p + I_{vb}]$ veće od $A [I_{pr} + I_{va} + I_{vv}]$. Stoga izgleda da je nemoguće izbjegći periodičnu hiperprodukciju potrošačkih dobara, kao i pad profitne stope i omjera *akumuv/vu*, što povlači za sobom nagli zastoj u akumulaciji kapitala.

Donald Harris iz Marxovih "prepostavki" zaključuje da ekvilibrij opstaje samo ako (u vrijednosnom sastavu) postoji proporcionalno zapošljavanje u oba odjeljka, ili ako (u sustavu cijena proizvodnje) postoji jednak omjer ulaganja – akumulacije – viška vrijednosti.⁹² No svi ovi izračuni proizlaze iz nerazumijevanja Marxove metode. Iako Marx prepostavlja da postoji jednak stupanj eksploracije u oba odjeljka (prepostavku temelji na konceptu prosječne nacionalne vrijednosti *radne snage* za koju postoje prilično snažni empirijski

dokazi u razvijenom kapitalizmu), on ne “prepostavljaj” ni da će organski sastav kapitala ostati jednak, ni da će stopa viška vrijednosti ostati ista. Njegova metoda sustavne aproksimacije “prilika” svakodnevne kapitalističke ekonomije navela ga je da *apstrahira*, u danom trenutku ispitivanja, od niza dodatnih *varijabli* kako bi razjasnio određene preliminarne probleme. Ovo nema никакве veze s “predviđanjem” historijskih trendova.

Konačno, na trećoj razini, razini *stvarnog povijenog procesa* akumulacije kapitala, Luxemburg je posve u pravu. Kapitalizam je uistinu rođen u nekapitalističkoj sredini i iznimno se obogatio pljačkajući tu sredinu; a isti metabolizam prijenosa vrijednosti održao se do dana današnjeg. “Čisti” kapitalizam nikad nije postojao u stvarnom životu, i Engels je točno predvidio da nikad ni neće jer “mi to nećemo dopustiti”. Ruska Oktobarska revolucija i kasnija ekspanzija postkapitalističkog sektora svjetske ekonomije sugeriraju da je Engels imao dobar instinkt po tom pitanju. Luxemburgina analiza načina i sredstava pomoću kojih kapitalizam izvlači bogatstvo i vrijednost iz pretkapitalističkih zajednica i klase bila je impresivan prvi doprinos antikolonijalističkoj i antiimperialističkoj svjetskoj literaturi koja se protezala kroz tri četvrt stoljeća. Još uvijek nije nadmašena po svom teorijskom uvidu i ekonomskoj lucidnosti.⁹³

Konačna procjena Luxemburginog kritičkog pothvata mora biti nijansirana. Ne možemo sa sigurnošću reći da je ona u pravu ili u krivu. Iako su mnoge njene djelomične teze, kao i konačni odgovor, nedostatni, ona ipak postavlja važna pitanja i ukazuje na prave probleme na koje drugi svezak ne odgovara i ne može odgovoriti. Proturječnu narav kapitalističkog rasta, čiju je raspravu njezina seminalna *Akumulacija kapitala* potaknula, pogotovo ne možemo jednostavno podvesti pod formule “anarhija proizvodnje” i “nesrazmjer”.⁹⁴ Posebno mjesto koje neizbjježne disproporcije između proizvodnje i masovne potrošnje zauzimaju u dinamici kapitalizma mora se uklopiti u sveobuhvatno objašnjenje ne-ravnoteže i krize u kapitalizmu.

Drugi svezak Kapitala i Marxovo objašnjenje kapitalističkih kriza hiperprodukcije

Naše razmatranje Luxemburgine kritike Marxovih reproduksijskih shema logički nas vodi do njegove teorije

kriza, kako ju je iznio u drugom svesku *Kapitala*. Opće je poznato da četiri sveska *Kapitala* koja nam je Marx ostavio ne sadrže nikakvu sistematsku analizu tog ključnog aspekta kapitalističkog načina proizvodnje: neizbjegljivog periodičnog izbijanja takovih kriza. Marx se izvorno planirao podrobno posvetiti ovom pitanju u šestom svesku koji se trebao baviti svjetskim tržištem i krizama.⁹⁵ No djelomične napomene rasute su po njegovim tekstovima, pogotovo u četvrtom svesku (*Teorije o višku vrijednosti*), te drugom i trećem svesku. Upravo se na njih ovdje želimo osvrnuti.

U drugom svesku Marx iznosi niz važnih zaključaka o kapitalističkim krizama hiperprodukcije. Prvo, on inzistira da uloga komercijalnog kapitala kao posrednika između industrijskog kapitalista i “konačnog potrošača” iako skraćuje vrijeme cirkulacije roba i ubrzava obrt proizvodnog optičajnog kapitala, istovremeno *prikriva* rastući nesrazmjer između proširene proizvodnje i zaostale konačne potražnje.⁹⁶ Da budemo precizniji, Marx dodaje: “Epohe u kojima kapitalistička proizvodnja napreže sve svoje potencije redovno se pokazuju kao epohe hiperprodukcije; jer nema te primjene ovih potencija, koja bi omogućila da se sve veća količina vrijednosti ne samo proizvede, već i ostvari; a prodaja roba, *ostvarenje robnog kapitala*, pa dakle i viška vrijednosti ograničena je, ne potrošačkim potrebama društva uopće, nego potrošačkim potrebama jednog društva čija je velika količina uvijek siromašna i mora uvijek ostati siromašna. Ali ovo spada tek u sljedeći odjeljak”.⁹⁷ Ovo je samo odjek slavnog odломka u trećem svesku u kojem Marx sažima svoju teoriju kriza, završavajući sljedećim riječima: “Posljednji uzrok svih stvarnih kriza ostaje uvijek siromaštvo masa i ograničenje njihove potrošnje, prema čemu stoji nagon kapitalističke proizvodnje da proizvodne snage razvije tako kao da njenu granicu sačinjava samo absolutna potrošna sposobnost društva”.⁹⁸

No Marx ipak kategorički tvrdi u drugom svesku: “Čista je tautologija kazati da krize potječu iz nedostatka potrošnje sposobne za plaćanje ili potrošača sposobnih za plaćanje. Dručiću vrstu potrošnje osim platežne kapitalistički sistem ne poznaje, izuzev onu *sub forma pauperis* [sirotinjske, op. ur.] ili šatrovačku. Da se robe ne mogu prodati, znači samo to da se za njih nisu našli platežno sposobni kupci, dakle potrošači (pa bilo da se robe u posljednjoj instanci kupuju radi proizvodne ili radi individualne potrošnje). Ali, ako se ovoj tautologiji hoće

rije sloma kapitalizma. Stvarna, dijalektična veza između dviju teorija sadrži sljedeće proturječje: krize hiperprodukcije upravo su taj mehanizam koji dopušta da pad profitne stope periodično *bude prevladan* – kroz obezvredovanje ukupne količine društvenog kapitala, te kroz porast stope viška vrijednosti.

⁹² Donald J. Harris, *O Marxovoj shemi reprodukcije i akumulacije*, u *Journal of Political Economy*, izdanie 80, 1972, str. 505 i dalje.

⁹³ Vidi pogotovo *Akumulacija kapitala*, poglavljia 27-30.

⁹⁴ “Neoharmonične” verzije austromarksista Hilferdinga i Bauera vidnu su se inspirirale knjigom Tugana-Baranovskog *Studien zur Theorie* (op. cit.). Iako obojica polemiziraju protiv Tugana-Baranovskog, ipak padaju pod utjecaj njegova matematičkog “žongliranja” reproducijskim shemama. Hilferdingova izjava u njegovu *magnum opus* iz 1909, *Finanzkapital*, pogotovo je upadljiva: “Opći kartel koji regulira ukupnu društvenu proizvodnju i time prevladava krize u principu je ekonomski moguće zamisliti, čak i ako su takvi društveni i politički odnosi nemogući” (op. cit., str. 372). Buharin je bio pod utjecajem iste struje mišljenja, što jasno vidimo po njegovoj tvrdnji u *Imperializmu i akumulaciju kapitala* (op. cit., str. 226) da u državnom kapitalizmu u kojem je prevladana anarhija proizvodnje, ne može doći do kriza hiperprodukcije. Na temelju ovih zaključaka, Tony Cliff i njegovi sljedbenici pokušali su opravdati svoje korištenje termina “državni kapitalizam” kako bi definirali sovjetsku ekonomiju – ekonomiju koja više od pola stoljeća nije doživjela krizu hiperprodukcije. (Vidi Cliff, *Rusija: Marksistička analiza*, London, 1964, str. 167-75). Za iscrpljenu kritiku neoharmonične interpretacije drugog sveska *Kapitala*, vidi Rozdolski, op. cit., str. 569-80 i str. 586-94.

⁹⁵ Vidi Mandelov uvod u prvi svezak *Kapitala*, op. cit.

⁹⁶ Vidi ispod.

⁹⁷ Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 271, bilješka. Kurziv E.M.

MANDEL, ERNEST

Uvod u drugi svezak Kapitala

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2019.

98 Treći svezak *Kapitala*, glava 30.

99 Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 362-3.

100 Najvažniji marksistički autor ovog tipa je Natalie Moszkowska (*Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Prag, 1935), ali u tom kontekstu treba spomenuti i Fritza Sternberga i Paula Sweezyja. Lista nemarksističkih ekonomista uključuje niz autora, od Simondea de Sismondija i Maltusa do Lederera i Keynesa.

101 Vidi bilješku 202.

102 *Osnovi kritike političke ekonomije*, op. cit., str. 420-42, *Teorije o višku vrijednosti*, op. cit., dio III, str.

120-21. Vidi također *Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 155.

103 "Posve je isto s potražnjom što je stvara sama proizvodnja, potražnjom za sirovinama, polufabrikatima, strojevima, saobraćajnim sredstvima i u proizvodnji utrošenim pomoćnim materijalom, bojama, ugljenom, lojem, sapunom itd. Ta potražnja kao ona koja plaća, koja postavlja razmjensku vrijednost, adekvatna je i dovoljna sve dok proizvodač razmjenjuju između sebe. Njena neadekvatnost izlazi na vidjelo čim završni proizvod nađe na granicu u neposrednoj i konačnoj potrošnji" (*Osnovi kritike političke ekonomije*, str. 269).

104 Mandel, *Marksistička ekonomska teorija*, op. cit., str. 370.

105 Ovdje pored "strogog" ekonomskih faktora treba ubrojiti i isprepletenu poslovnu ciklusa i djelomično autonomnog ciklusa klasne borbe.

106 O porijeklu, ulogama i posljedicama trajne inflacije u suvremenom kapitalizmu vidi 13. poglavljje Mandelova *Kasnog kapitalizma*, op. cit.

pridati izgled neke dublje obrazloženosti time što se kaže da radnička klasa dobiva odveć malen dio svog vlastitog proizvoda, a da će zlu biti pomognuto čim od njega dobije veći dio, dakle čim bude porasla najačina, onda se ima primjetiti samo to da se krize svaki put pripremaju upravo jednim periodom u kome je dizanje najačine opće i radnička klasa *realiter* dobiva veći udio u dijelu godišnjeg proizvoda koji je namijenjen potrošnji. Sa stanovišta onih vitezova zdravog i "jednostavnog" (!) ljudskog razuma, takav bi period naprotiv morao ukloniti krizu. Izgleda, dakle, da kapitalistička proizvodnja sadrži uslove nezavisne od dobre ili zle volje, koji samo momentalno dopuštaju onaj relativni prosperitet raničke klase, i to uvjek samo kao nagovještaj nadolazeće krize".⁹⁹ Proturječe li si ove dvije izjave? Što se krije iza nervoznih optužbi o "preniskoj potrošnji" (neki je nazivaju teškom "devijacijom" ili sramotnom bolešću), a koje upućuju neki Marxovi sljedbenici jedni drugima?

Prema našem mišljenju nema nikakvog proturječja između dvaju Marxovih podužih komentara o kapitalističkim krizama hiperprodukcije. On odbacuje priznatični reformizam i otrcane "liberalne" fraze prema kojima bi bilo moguće izbjegći krize kad bi se, u periodu koji neposredno prethodi ili se preklapa s početkom hiperprodukcije, značajno povećala kupovna moć u rukama masa. Ovo pojednostavljinjanje zanemaruje dvije činjenice. Nisu sve robe u kapitalizmu potrošačka dobra; važan segment ukupne "gomile roba" naime, sredstva za proizvodnju, nisu i ne mogu biti namijenjena da ih kupe radnici. Stoga nam porast u prodaji potrošačkih dobara sâm po sebi ne otkriva ništa o prodaji strojeva i sirovina, te ne dovodi automatski do većeg produktivnog ulaganja. Štoviše, preraspodjela nacionalnog dohotka na račun profita (koji bi uslijedio zbog iznenadnog i velikog porasta plaća) rezultirala bi slomom ulaganja, tj. prodaje sredstava za proizvodnju. Ako bi uslijedila iza perioda efektivnog pada profitne stope, tada bi akumulacija kapitala vrlo naglo kontrahirala i kriza bi bila neizbjegljiva. Utoliko što zaboravljuju osnovnu povezanost poslovne ciklusa sa srednjoročnim fluktuacijama profitne stope, svi ekonomisti (marksistički i nemarksistički) koji nastupanje krize objašnjavaju isključivo povezanošću između kupovne moći potrošača i nacionalnog dohotka krivi su za "prenisku potrošnju" to jest za jednostranu i pogrešnu teoriju hiperprodukcije i poslovne ciklusa.¹⁰⁰

No, isto vrijedi i za suprotnu teoriju koja se isključivo ili pretežno fokusira na "nesrazmjer" između dvaju odjeljaka, objašnjavajući krize anarhijom proizvodnje i teškoćom (nemogućnošću) spontanog postizanja "pravih proporcija" (kao da bi *bilo moguće* izbjegći krizu pomoći "organiziranog kapitalizma" ili "općeg kartela").¹⁰¹ Ova teza zanemaruje činjenicu koju je sâm Marx istaknuo,¹⁰² da je "nesrazmjer" između tendencije proizvodnih snaga ka neograničenom razvoju i ograničenja koja potrošnji nameće buržujski način distribucije, sâm po sebi poseban izvor neravnoteže koji je neovisan o premećaju "ravnotežnih odnosa" između dvaju odjeljaka. Pobornici ovog gledišta također, poput Tugana-Baranovskog "oca čistog disproporcionalizma", zaboravljaju da neograničen rast u odjeljku I vodi do sve bržeg rasta *produktivnog kapaciteta* u odjeljku II (iako ne nužno istog razmjera); drugim riječima, da u kapitalističkim *robnim odnosima* proizvodnja nikad nije u potpunosti neovisna od prodaje konačnom potrošaču.¹⁰³ Stoga su teorije "isključivo orijentirane na disproporcionalnost" jednako pogrešne kao i teorije "isključivo orijentirane na prenisku potrošnju". Osnovni su uzroci periodičnih kriza hiperprodukcije istovremeno neizbjegljivi periodični pad profitne stope, kapitalistička anarhija proizvodnje i nemogućnost da se u kapitalizmu razvije masovna potrošnja koja bi odgovarala rastu produktivnih snaga.

Kao što smo drugdje objasnili,¹⁰⁴ temeljno proletstvo kapitalizma – to što se višak vrijednosti koji je utjelovljen u robama može ostvariti samo ako one budu prodane *po svojoj vrijednosti* – znači da se u određenoj točki proširene reprodukcije javlja nerazrješivo proturječe. Svaka mjera koja pokuša naglo preokrenuti pad profitne stope izazvat će sužavanje tržišta "konačnih potrošača". Kapitalistički rast i blagostanje *istovremeno* zahtijeva rastuću profitnu stopu (trenutačno ostvarene kao i očekivane zarade) i širenje tržišta (u sadašnjosti i budućnosti). No poklapanje ovih uvjeta nikad ne može biti trajno, jer same silnice koje ga u određenoj točki poslovne ciklusa stvaraju, u narednoj ga fazi razaraju.¹⁰⁵ U tom pogledu, krize hiperprodukcije u kapitalizmu su neizbjegljive. Čak i prema najoptimističnijoj hipotezi "anticiklička politika" može ih samo privremeno ublažiti; ona ne može sprječiti da upravo "umjerenost" koja je postignuta tijekom jednog perioda, dugoročno uzrokuje razorne nuspojave (kao što su kumulativno kretanje inflacije ili strmoglavi rast tereta tvrtkina duga).¹⁰⁶

Marx razjašnjava objektivnu logiku hiperprodukcije i njezinu povezanost s djelovanjem zakona vrijednosti važnom napomenom u drugom svesku *Kapitala*.¹⁰⁷ Ekvilibrij procesa proširene reprodukcije pretpostavlja da se robe prodaju po njihovoj vrijednosti, ili preciznije, *po vrijednosti koju su imale u trenutku kada su proizvedene*. No dinamika proširene reprodukcije uključuje redovite tehnološke revolucije, neprestane pokušaje industrijalaca da pobjede konkurenциju tako što će smanjiti troškove proizvodnje i ultiči strojeve umjesto manualnog rada. Sve ove pojave koje dovode do redovitih povećanja u prosječnoj radnoj produktivnosti u većini grana proizvodnje, označavaju *tendenciju da vrijednost svake robe pada*. Sagledane u tom svjetlu, krize hiperprodukcije nisu ništa drugo doli objektivni mehanizmi putem kojih se tržišne cijene prilagođavaju opadajućoj vrijednosti robe.¹⁰⁸ Kapital time trpi važne gubitke (tj. devalorizaciju kapitala), bilo direktno reduciranjem vrijednosti robnog kapitala, bilo indirektno bankrotom i zatvaranjem najmanje uspješnih poduzeća.

Marx dodatno naglašava u drugom svesku *Kapitala* kako postoji veza između poslovnog ciklusa i obrtnog ciklusa stalnog kapitala neovisno od uobičajenog određivanja *grosso modo* dužine jednog prema dužini drugog. Troškovi stalnog kapitala isprekidani su u dvostrukom smislu. Strojevi se ne mijenjaju komad pod komad (osim naravno, u slučaju tekućih popravaka), već *in toto*, otprilike svakih sedam ili deset godina. Do njihove zamjene obično dolazi istovremeno u brojnim, međusobno povezanim ključnim granama industrije upravo stoga što taj proces nije samo, a čak ni primarno, posljedica fizičkog trošenja¹⁰⁹ već reakcija na finansijske poticaje za uvođenjem naprednije tehnologije. (Glavni kriteriji za računanje profitu su: dostupnost dovoljne količine zaliha novčanog kapitala; rastuća profitna stopa i očekivanja profitu; te prisutnost i/ili nagovještaj iznenadnog širenja tržišta). Ovi se poticaji samo do određenog stupnja preklapaju u poslovnom ciklusu, a to zauzvrat uspostavlja dinamiku ubrzane akumulacije kapitala i ekonomskog rasta praćenu naglim širenjem tržišta koje u konačnici dovodi do porasta u organskom sastavu kapitala, opadajućeg trenda profitne stope i tendencije usporavanja ulaganja i obnavljanja stalnog kapitala.

Isprekidanost u obnavljajuju stalnog kapitala, stoga je jedna od ključnih oznaka poslovnog ciklusa. Teškoći pridonosi činjenica da produktivni kapacitet onog

ogranka odjeljka I koji proizvodi sredstva za proizvodnju namijenjena proizvodnji sredstava za proizvodnju mora u pravilu biti usklađen s *općom potražnjom za obnovom* stalnog kapitala (barem njezinu društvenom projektu). Stoga, iako ogrank može u trenutku "pregrijavanja" zahvatiti maksimalna potražnja, on će svejedno partiti od neiskorištenog kapaciteta tijekom većeg dijela poslovnog ciklusa.¹¹⁰

Novčana cirkulacija, novčani kapital i gomilanje novca

Jedna od "najmodernijih" značajki Marxove analize njezina je obrada dijalektike "roba-novac" u drugom svesku, i njezine povezanosti s problemima koji se tiču reprodukcije društvenog kapitala i poslovnog ciklusa. Marx ovdje anticipira kejnzijsku problematiku gomilanja novca, to jest povlačenja novca iz procesa proizvodne cirkulacije (tj. cirkulacije koja je usklađena s ostvarenjem i reprodukcijom viška vrijednosti). Marx polazi od pretpostavke da se, kako bi proces reprodukcije tekao glatko, sav prihod generiran u proizvodnom procesu mora potrošiti na proizvedene robe. Svaka dodatna kupovna moć koja je u određenoj točki ubrizgana u reproduksijski proces mora u drugoj točki biti izbačena, kako bi se proces mogao nastaviti na uravnotežen način.

No samo funkcioniranje kapitalističkog načina proizvodnje dovodi do periodičnog gomilanja novčanog kapitala. Već smo se susreli s ovim problemom u slučaju diskontinuiteta obnove stalnog kapitala. Marx ističe kako uzastopna širenja i kontrakcije vremena cirkulacije roba – povezana s fazama poslovnog ciklusa – rezultiraju periodičnim širenjima i stezanjima novčanog kapitala u odnosu na proizvodni kapital. Na isti način, skraćivanje ili produživanje samog procesa proizvodnje (na primjer, porast ili pad udjela robe koje zahtijevaju više vremena za proizvodnju unutar ukupne proizvođačke kombinacije roba) potiče sužavanje ili širenje volumena novčanog kapitala u prometu. Što je kraće vrijeme proizvodnje, to će brži biti obrt proizvodnog kapitala, a manje novčane zalihe koje kapitalisti moraju ubaciti u cirkulaciju, kako bi pokrili plaće i vlastite potrošačke potrebe dok se robe koje se proizvode u njihovim tvornicama ne dovrše i prodaju. Vrijedi i obrnuto, produženje vremena proizvodnje rezultirat će u produ-

¹⁰⁷ Vidi drugi svežak *Kapitala*, str. 45.

¹⁰⁸ Opadajuća vrijednost robe izravna se u cijenama zlata, a ne u inflaciji papirnatog novca.

¹⁰⁹ "Moralno" trošenje strojeva (zastarjelost) obično u kapitalizmu prethodi njihovu "fizičkom" kvarenju, a kao posljedica konkurenčije i ubrzanog tehničkog napretka.

¹¹⁰ Vidi drugi svežak *Kapitala*, str. 418-421. Naravno, akademска ekonomska teorija kasnije je preuzela ovaj izvorno marksistički doprinos teoriji poslovnog ciklusa.

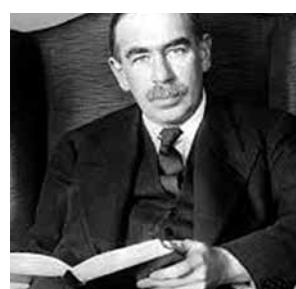
¹¹¹ Vidi drugi svezak *Kapitala*, str. 238-239.

¹¹² *ibid.*, str. 144-145.

¹¹³ U svojoj najnovijoj knjizi Emmanuel ispravno naglašava ulogu gomilanja u Marxovoj teoriji kriza. Upotrebljava izraz *vouloir d'achat* (kupovna želja) namjesto *pouvoir d'achat* (kupovna moć) (op. cit., str. 61 i dalje).

¹¹⁴ Paul Mattick (*Marx i Keynes*, London, 1969) ne pomaže razjasniti stvari konfuznim korištenjem pojma "proizvodnja otpada". "Otpad" u smislu proizvoda koji ne ulaze u proces reprodukcije i "otpad" u smislu proizvoda koji se ne mogu prodati i tekako su različiti pojmovi. Lukuzni su proizvodi – poput oružja – isto robe, i one nalaze kupce. Javni radovi i drugi infrastrukturni izdaci ne provode se sa svrhom prodaje, već kako bi ubrzali obrt kapitala i time indirektno povećali proizvodnju viška vrijednosti. Ipk, piramide ili kanali koji se kopaju i ponovno pune su čisti otpad – nisu ni robe namjenjene prodaji niti sredstva ubrzavanja obrta kapitala.

¹¹⁵ Karl Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, Moskva, 1971, str. 118-20. Vidi također *Osnovi kritike političke ekonomije*, op. cit., str. 121-2 i 212-13.

John Maynard Keynes,
1883-1946.

ženju vremena obrta kapitala, te u porastu zaliha novčanog kapitala i novčanog prihoda koji moraju biti ubrizgani u proces cirkulacije kako bi održavali potrošnju dok proizvodnja i prodaja roba ne završe.¹¹¹

Na općenitijoj razini, harmoničan tok proširene reprodukcije stalno je pod prijetnjom (naravno, nije trajno narušen) jer uvijek ima kapitalista koji kupuju bez da prodaju i drugih koji prodaju bez da kupuju. Novac se stalno povlači iz cirkulacije, dok se paralelno ubrizgava dodatni novac. Samo ako ova kretanja otprilike poništavaju jedno drugo, djelomično *autonomna* narav novčanog toka neće se sukobiti s potrebom za realizacijom ukupne vrijednosti proizvedenih roba. Iako bankarski sustav zaista nastoji postići tu ravnotežu (i stoga predstavlja silu društvenog računovodstva i centralizacije koja je mnogo superiornija ičemu što bi privatno vlasništvo moglo postići na području proizvodnje), on ne posjeduje sredstva za osiguravanje automatskog i kontinuiranog balansiranja. Tu se pojavljuje još jedan uzrok nepravilnosti ili zastoja proširene reprodukcije – uzrok koji, iako pripada redu novčanih fenomena, prije svega izvire iz proturječne prirode robe, te proizvodnje vrijednosti i viška vrijednosti.

Slijedi da niz proporcija, koje su nadodane onima koje izviru *prima facie* iz reproduksijskih shema, igraju važnu ulogu u pojačavanju, ako ne i u pokretanju, poslovnog ciklusa. Način na koji se čitava novčana zaliha dijeli između opticajnog novca i nagomilanog novca;¹¹² način na koji se cirkulirajući novac dijeli između cirkulirajućeg novčanog kapitala i cirkulirajućeg dohotka; način na koji se nagomilan novac dijeli između *latentnog* (*potencijalnog*) proizvodnog kapitala (tj. novčanog kapitala koji nastoji doprinijeti povećanoj proizvodnji viška vrijednosti) i kapitala koji je manje ili više trajno nagomilan (tj. povučen iz sfere proizvodnje, kao i iz sfere cirkulacije robe) – sve ove proporcije značajno utječu na opseg i stopu akumulacije kapitala.¹¹³

Keynes je bio u pravu kad je odbacio mogućnost manje ili više trajne pune zaposlenosti ljudstva i kapitala (ili barem hipotezu da ju je moguće automatski postići djelovanjem sila tržišta). Bio je također u pravu kad je istaknuo da je kapital ili dohodak koji nije potrošen (tj. nagomilan je) važan izvor neravnoteže i premale iskoristenosti produktivnih resursa u ekonomiji koja je ute-meljena na općoj robnoj proizvodnji. Ustvari, Marx je tvrdio isto šezdeset i pet godina ranije u drugom svesku

Kapitala. No njegovo razumijevanje osnovnih mehanizama kapitalističkog načina proizvodnje pokazalo se puno dubljim od Keynesova. Naime Marx je otisao korak dalje uvodeći razliku između *produktivnog* ulaganja (tj. ulaganja koje vodi do povećane proizvodnje viška vrijednosti) i neproduktivnog "ulaganja" (koje ne može direktno uvećati ukupno društveno bogatstvo i realni prihod, već samo indirektno doprinijeti preraspoređivanju i ponovnom razvijanju postojećih resursa). Naposlijetku, gradnja piramide i kopanje kanala kako bi ih se ponovno napunilo nemaju isti učinak na ekonomski rast, akumulaciju kapitala i proširenu reprodukciju, kao gradnja novih tvornica i otvaranje novih naftnih polja. Kupnja vladinih obveznica kako bi se financiralo građenje piramide nije ista vrst aktivnosti kao što je ulaganje proizvodnog kapitala.¹¹⁴

Iz elemenata monetarne analize koja je rasuta po drugom svesku, moguće je, unutar okvira marksističke ekonomске teorije, identificirati četiri odvojena *uzroka rastućih cijena robe*. Ti uzroci su sljedeći:

Pad prosječne produktivnosti rada u određenoj grani proizvodnje (primjerice, u određenim poljoprivrednim ili rudarskim granama gdje pad fertiliteta nije potpuno ublažen tehnološkim napretkom); cijene bi tada rasle kao posljedica povećanja u vrijednosti određenih roba (tj. u količini društvenog rada koji je potreban za njihovu proizvodnju).

Iznenađni porast radne produktivnosti u industriji rudarenja zlata (i posljedični pad vrijednosti zlata); ako bi sve drugo ostalo jednako, ista količina roba razmjjenjivala bi se za veću količinu zlata (proizvedene istom količinom rada kao ranije). Drugim riječima, cijene roba izražene u zlatu bi porasle.

Uzlastni trend tržišnih fluktuacija cijena oko nepromijenjene osovine vrijednosti. Ovo se može dogoditi čak i kada zlatna valuta ostane stabilna i kada nema inflacije papirnatog novca, u toj određenoj fazi poslovnog ciklusa koji obilježava periodična kontrakcija nagomilanog dijela novca (povučenog iz prometa) u odnosu na cirkulirajući dio.

Inflacijsko kretanje novčanica. U ovom slučaju stalna količina zlata koja se razmjenjuje za istu količinu roba kao ranije na osnovi iste količine društveno potrebnog rada, izražena je u većoj svoti papirnatog novca (ili bankarskog novca, kreditnog novca).¹¹⁵

Rast i kriza

Središnja "poruka" drugog sveska, poput prvog sveska, tiče se zastrašujuće dinamičnog procesa. Prvi svezak pokazuje zašto je kapital, u svojoj srži, vrijednost u vječnoj potrazi za dodatnom vrijednošću koju proizvode radnici u procesu proizvodnje. Neutaživa žđ za viškom vrijednosti osnovni je pogon ekonomskog rasta, tehnološke revolucije, ulaganja u "istraživanje i razvoj", poboljšanja komunikacija, "pomoći Trećem svijetu", nagona za prodajom i istraživanja tržišta. Odgovarajuća potraga za individualnim bogaćenjem javlja se na svim razinama buržujskog društva, zajedno sa sve većim otudnjem radnika i svih ljudskih bića, te rastućom prijetnjom da će proizvodne snage biti transformirane u snaže destrukcije. Paradoksalno, čovječanstvo sve više gubi kontrolu nad svojim vlastitim proizvodima i proizvodnim pothvatom u samom trenutku kada se njegovo ovlađavanje priodom i prirodnim silama naizgled razvija velikim koracima.¹¹⁶

U drugom svesku *Kapitala* slijedimo robe koje sadrže višak vrijednosti koji su proizveli radnici na njihovu putu izvan tvornice. S lanca je pušteno "spiralno kretanje" rasta – prava pravcata lavina.¹¹⁷ Prodaja roba po njihovoj vrijednosti omogućava ostvarivanje profita i akumulaciju dodatnog kapitala. Više kapitala stvara više viška vrijednosti, što zauzvrat stvara više kapitala. Prepreke na putu samoekspanzije – kao što je prisilno zadržavanje roba u sferi cirkulacije ili otegnutost samog proizvodnog procesa – bivaju pometeni lavinom, zahvaljujući društvenoj podjeli rada unutar kapitalističke klase; pojavi komercijalnog i bankarskog kapitala i stalnom ustrajavanju na ubrzavanju prijevoza roba, izgradnji svjetskog komunikacijskog sustava i maksimalnom smanjivanju dužine procesa cirkulacije. Gomila roba distribuirala se munjevitom brzinom diljem zemaljske kugle, kako bi se postojano rastući tok vrijednosti (novčanog kapitala) koncentrirao u rukama sve manjeg postotka (ako ne nužno sve manjeg apsolutnog broja) aktivnog svjetskog stanovništva. Današnje stvarne gospodare možemo pronaći u svega 1.000 do 2.000 svjetskih tvrtki.¹¹⁸

Ova mahnita potraga za dodatnim bogatstvom kako bi se stvorilo još veće bogatstvo, postaje sve udaljenija od temeljnih ljudskih potreba i interesa, sve suprotnija "obogaćivanju osobnosti" i "obogaćivanju društvenih

odnosa" koji uključuju sva ljudska bića. Međutim proces se ne može nastaviti glatko i bez prepreka: kapital je nemocan da prevladava osnovno proturječje robe i privatnog vlasništva. S obje strane, proturječnosti proizvodnje radi proizvodnje same (tj. proizvodnje kako bi se uvećali profiti onih koji posjeduju većinu sredstava za proizvodnju) moraju dovesti do periodičnog otpuštanja velikih društvenih i ekonomskih poremećaja.

Slijedom društvene eksplozije koju je u Zapadnom svijetu pokrenuo svibanj '68 u Francuskoj, teška opća recesija 1974–5.¹¹⁹ potvrdila je Marxovu osnovnu analizu. Kapitalistički rast mora biti nejednak, neravnomjeran i neuravnotežen. Proširena reprodukcija nužno vodi u suženu reprodukciju. Blagostanje neizbjježno vodi u hiperprodukciju. Potraga za kamenom mudraca koji bi omogućio tržišnoj ekonomiji (tj. privatnom vlasništvu, tj. konkurenциji) da se poklopi s uravnoteženim rastom i masovnom potrošnjom kako bi držala korak s produktivnim kapacetetom (usprkos nagonu kapitalista da povećaju stupanj eksploracije) – ova potraga trajat će dokle god sustav poživi. No neće je dočekati veći uspjeh nego u proteklih više od 150 godina. Jedini mogući lijek za ekonomski krize hiperprodukcije i društvene krize klasne borbe ukidanje je kapitalizma i klasnog društva. Nijedno drugo rješenje neće biti dostatno, ni u teoriji ni u praksi. Ovo zastrašujuće predviđanje Marxa opetovan je potvrđeno u empirijskim dokazima, otkako je *Kapital* napisan. Nema naznake da će im trenutačni ili budući događaji proturječiti.

Prijevod: Dina Pokrajac

¹¹⁶ Ova dominacija prirode sve više preuzima oblik destrukcije (*Rubbau*) prirode, kao što pokazuju prijetnje ekološkoj ravnoteži.

¹¹⁷ Marx i Luxemburg posudili su sliku spirale kao izraz oblika kapitalističkog razvoja od Simondea de Sismondi.

¹¹⁸ To naravno ne znači da stotine tisuća manjih kapitalističkih poduzetnika i nekoliko milijuna rentierskih kapitalističkih obitelji nisu dio svjetske buržoazije, već samo da oni više ne posjeduju odlučna sredstva za proizvodnju ili donose ključne investicijske odluke. Buržujsko društvo ima oblik piramide u kojoj monopolisti na vrhu ne bi mogli opstatи bez potpore različitih slojeva velikih i srednjih buržuaja i njihovih rentijera (kao i bez, barem djelomične potpore dijelova sitne buržoazije). Zamisao da bi kapitalizam bilo moguće ukinuti samo uklanjanjem monopolista, ne vodi računa o tome da kapitalizam neizbjježno raste čak i iz jednostavne robne proizvodnje, ako prevladavaju uvjeti novčane cirkulacije i raširenog privatnog vlasništva sredstava za proizvodnju. Ako bismo zadržali značajan sektor kapitalističkih tvrtki srednje veličine (a neki od "nemonopoličkih" kapitalista prilično su zamašne veličine), kapitalizam ne samo da bi preživio, već bi procvjetao i otvorio put ka formiranju novih monopola.

¹¹⁹ Vidi posljednje poglavlje *Kasnog kapitalizma* (op. cit.) i moje članke o općoj recesiji međunarodne kapitalističke ekonomije u *Imprecoru* (16. siječnja 1975., 5. lipnja 1975. i 15. rujna 1976.).

MANDEL, ERNEST
Uvod u drugi svezak Kapitala

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

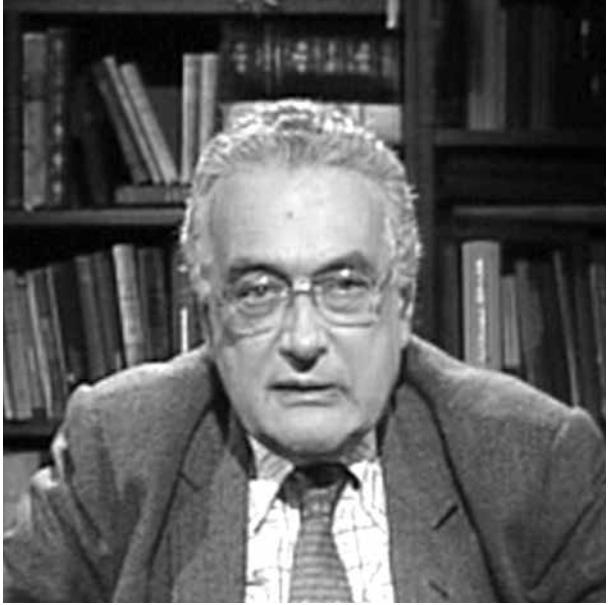

Verlag von Otto Meissner.

1894.

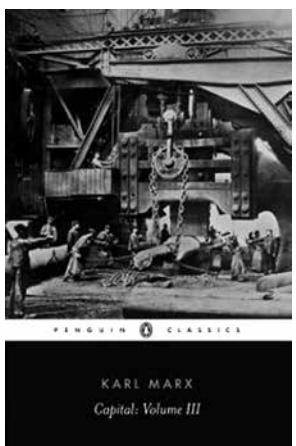
MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svezak *Kapitala*

MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svezak *Kapitala*

Ako je prvi svezak *Kapitala* najpoznatiji i najčitаниji, a drugi svezak nedovoljno poznat, za treći svezak možemo reći da je najkontroverzniji. Sporovi oko njega započeli su i prije nego je objavljen, na što Friedrich Engels i ukazuje u svom Predgovoru. Nastavili su se nakon što ga je Engels izdao 1894., i to prije svega u formi kritike Marxovih ekonomskih doktrina od strane austrijskog ekonomista Eugena von Böhm-Bawerka, dvije godine kasnije.⁰¹ Od tada kritike ne jenjavaju. Jedva prođe i godinu dana a da se ne pojavi neki novi pokušaj da se opovrgne ova ili ona glavna teza trećeg sveska *Kapitala*. Ili pak da se ne ukaže na njegovu navodnu nekonzistentnost s prvim sveskom.⁰²

Razlog za te uporne polemike nije teško pronaći. Prvi se svezak fokusira na tvornicu, *proizvodnju* viška vrijednosti i potrebe kapitalista da neprestano povećavaju tu proizvodnju. Drugi svezak koncentriра se na tržište i analizira uzajamne tokove roba i novca (kupovnu moć) koji, kako realiziraju svoje vrijednosti, omogućuju privredni reprodukciju i rast (pritom zahtijevajući proporcionalnu raspodjelu kako roba u različite kategorije pojedinih upotrebnih vrijednosti tako i novčanih tokova u kupovnu moć za pojedine robe).⁰³ Dok ovi svesci sadrže ogromnu količinu intelektualnog i moralnog eksploziva usmjerenog prema građanskom društvu i njegovoj dominantnoj ideologiji – sa svime što oni znače za ljudska bića, iznad svega za radnike – oni zapravo ne preciziraju na koji to način unutarnje proturječnosti sistema pripremaju teren za njegov konačni i neizbjježan pad.

Prvi svezak pokazuje nam samo da kapitalizam proizvodi vlastitog grobara u obliku modernog proletarijata i da se društvene proturječnosti intenziviraju unutar sustava. Drugi svezak ukazuje da kapitalizam ne može ostvariti kontinuiranu proširenu reprodukciju; da njegov rast poprima oblik poslovног ciklusa; da je njegova ravnoteža samo proizvod neprekidne neravnoteže; da su periodične krize hiperprodukcije neizbjježne. Ali precizan način na koji su te proturječnosti (i mnoge druge) međusobno povezane, tako da osnovni zakoni kretanja kapitalističkog načina proizvodnje vode eksplozivnim krizama i konačnom kolapsu – nije detaljno razrađen u tim prvim svescima. Oni su početna faza analize čiji je krajnji cilj objasniti kako sustav konkretno djeluje – u svojoj “suštini” i u svojoj “pojavi”.

Takvo objašnjenje kapitalističke ekonomije u njem totalitetu upravo je predmet trećeg sveska. Međutim, objašnjenje ostaje nedovršeno. Prvo, Marx nije ostavio gotov rukopis za taj svezak, tako da nedostaju važni dijelovi. Sigurno je da bi nedovršeni sedmi odjeljak, koji završava s jedva započetom 52. glavom o društvenim klasama, pružio ključnu vezu između ekonomskog sadržaja klasne borbe kapitala i rada, koji je detaljno razvijan u prvom svesku, i njegova ekonomskog ishoda, parcijalno skiciranog u 11. i 15. glavi trećeg sveska.⁹⁴ Drugo, treći svezak nosi podnaslov "Cjelokupni proces kapitalističke proizvodnje". Ali, kao što već znamo iz drugog sveska, ukupnost kapitalističkog sustava uključuje cirkulaciju i proizvodnju. Da bi okončao istraživanje kapitalističkog sustava u njegovoj ukupnosti, *Kapital* je trebao uključivati dodatne sveske koji se bave, između ostalog, i svjetskim tržistem, konkurenjom, poslovnim ciklusima i državom. Sve je ovo sadržavao Marxov plan za *Kapital* i nema naznaka da ga je napustio.⁹⁵ Naprotiv, postoje odlomci koji potvrđuju da je odgaođao detaljno ispitivanje tih problema za kasnije sveske, nažalost, nenapisane.⁹⁶ Treći svezak pruža nam vrijedne pokazatelje o tome kako bi Marx sva ova pitanja integrirao u cjeloviti pogled na kapitalistički sustav. No, on ne sadrži potpuno razvijenu teoriju svjetskog tržista, (nacionalne i međunarodne) konkurenциje, ili posebno poslovnih ciklusa. Mnoge kontroverze oko trećeg sveska *Kapitala* postoje zbog nepotpunosti nekih od teorija koje on sadrži, iz upravo navedenih razloga.

Ali osnovni razlog za amplitudu i trajanje ovih problemika leži u činjenici da treći svezak želi dati odgovor na pitanje: "Kuda ide kapitalizam?" On nastoji pokazati da je sustav intrinzično ("imanentno") pogoden križom: ni napor pojedinih kapitalista, ni onih na vlasti ne mogu spriječiti pojavu kriza. On nastoji pokazati da inherentni mehanizmi, koji se ne mogu prevladati bez ukidanja privatnog vlasništva, konkurenциje, profita i robne proizvodnje (tržišne privrede), moraju dovesti do konačnog kraha. Da je ova presuda nezgodna za kapitaliste i njihove čankolize – teško da i treba naglašavati. Da je jednak nepoželjna i "neutralnim" ekonomistima koji, unatoč njihovim tvrdnjama da su vrijednosno neutralni, u stvarnosti preuzimaju trajnost i poželjnost robne proizvodnje i tržišne privrede – kao određenu od ljudske prirode i u interesu čovječanstva – također ne treba naglašavati. Konačno, da presuda predstavlja stra-

šan problem filantropima i socijalnim reformatorima koji, iako dijeli Marxovu indignaciju masovnim siromštvom i bijedom izazvanima spontanim djelovanjem sustava, i dalje vjeruju da se one mogu prevladati bez da se prevlada i sâm sustav – to je potvrđeno više puta u teorijskim raspravama i političkim borbama unutar i oko radničkog pokreta od kraja devetnaestog stoljeća. Zato doista i postoje uvjerljivi društveni razlozi zbog kojih je treći svezak trebao stvoriti senzaciju, kakvu je nesumnjivo i stvorio.

Plan trećeg sveska

Treći svezak konstruiran je istom logičkom strogoćom kao i prvi i drugi svezak. Supstancialni problem koji Marx ovdje želi razjasniti nije problem *porijekla* dviju osnovnih kategorija prihoda: najamnine i profita. Taj je problem riješen u prvom svesku. Marx nam ovdje želi pokazati kako određeni sektori vladajuće klase sudjeluju u raspodjeli ukupne mase viška vrijednosti proizvedenog produktivnim najamnim radom i kako se reguliraju te specifične ekonomske kategorije. On suštinski istražuje ove četiri skupine vladajuće klase: industrijski kapitalisti; trgovачki kapitalisti; bankari; kapitalistički zemljoposjednici.⁹⁷ Stoga se u trećem svesku javlja pet kategorija prihoda: plaće; poduzetnička dobit; trgovачki (i bankarski) profit; kamate; zemljišna renta. Marx ih je dodatno pregrupirao u tri osnovne kategorije: najamna, profit i zemljišna renta.

No, kako bi se analizirali različiti dijelovi na koje se dijeli ukupna masa viška vrijednosti, potrebno je poduzeti čitav niz međukoraka. Profitna stopa mora se razlikovati – kao zasebna analitička kategorija – od stope viška vrijednosti i različitih čimbenika koji utječu na tu profitnu stopu. Potrebno je otkriti tendenciju prema izjednačavanju profitne stope između svih kapitala, neovisno od količine viška vrijednosti koju proizvodi njihov "vlastiti" promjenjivi kapital, to jest, proizvodni najamni radnici koje on zapošjava. Iz ovih dviju konceptualnih inovacija izvedena je središnja točka ovog sveska: *tendencija pada prosječne profitne stope* – u odsutnosti tendencija suprotnog djelovanja. Nakon što je opći profit deducirao od općeg viška vrijednosti, Marx nastavlja da bi pokazao kako se sâm profit dalje dijeli na poduzetničku dobit (bilo u industriji, transportu i trgovini) i

01 Eugen von Böhm-Bawerk, *Karl Marx i kraj njegova sistema*, New York, 1949.

02 Neki nedavni primjeri: Ian Steedman, *Marx poslije Sraffa*, London, 1977; Anthony Cutler, Barry Hindess, Paul Hirst i Athar Hussein, *Marxov Kapital i kapitalizam danas*, Vol. 1 i 2, London, 1977 i 1978; Leszek Kolakowski, *Glavní tokovi marksizma*, Vol. 1, Oxford, 1978.

03 Termin "novčani tokovi" prihvacićen je jer uključuje, uz "prihode", novčani kapital namijenjen obnavljanju postojanog kapitala, promjenjivog kapitala (koji kao svoj prihod troše radnici, ali koji vraćaju u formi novčanog kapitala industrijalcima) te da se prošire i p i pr.

04 Vidi Marxovo pismo Englesu 30. travnja 1868. u Marx/Engels, *Izabrana korespondencija*, Moskva, n.d., str. 250, u kojem ukaže na svoj plan trećeg sveska: "... zaključno, klasna borba, kojom se razrješavaju i pokret i dekompozicija čitave zbirke" (prijevod ispravljen).

05 O Marxovu početnom planu za *Kapital*, vidi ranije u tekstu str. u *prvi svezak Kapitala*, Pelican Marx Library, London, 1976, str. 25-32.

06 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 82, 163, 272 itd.

07 Kapitalistički zemljoposjednici, za razliku od feudalnih i polufeudalnih: to jest zemljoposjednici koji jedino iznajmjuju zemlju kapitalistima ili nezavisnim farmerima za novčani dohodak, bez da to uključuje bilo kakvo feudalno ili polufeudalno rostvo.

08 Među akademskim ekonomistima koji se bave monopolima i oligopolima, istražujući ekstraprofite, vidi na primjer Joe Bain, *Barijere novoj konkurenčiji*, Cambridge, Mass., 1956; Paolo Sylos Labini, *Oligopol e progresso tecnico*, Torino, 1964; Robert Dorfman, *Cijene i tržišta*, New York, 1967.

MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svezak Kapitala

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2019.

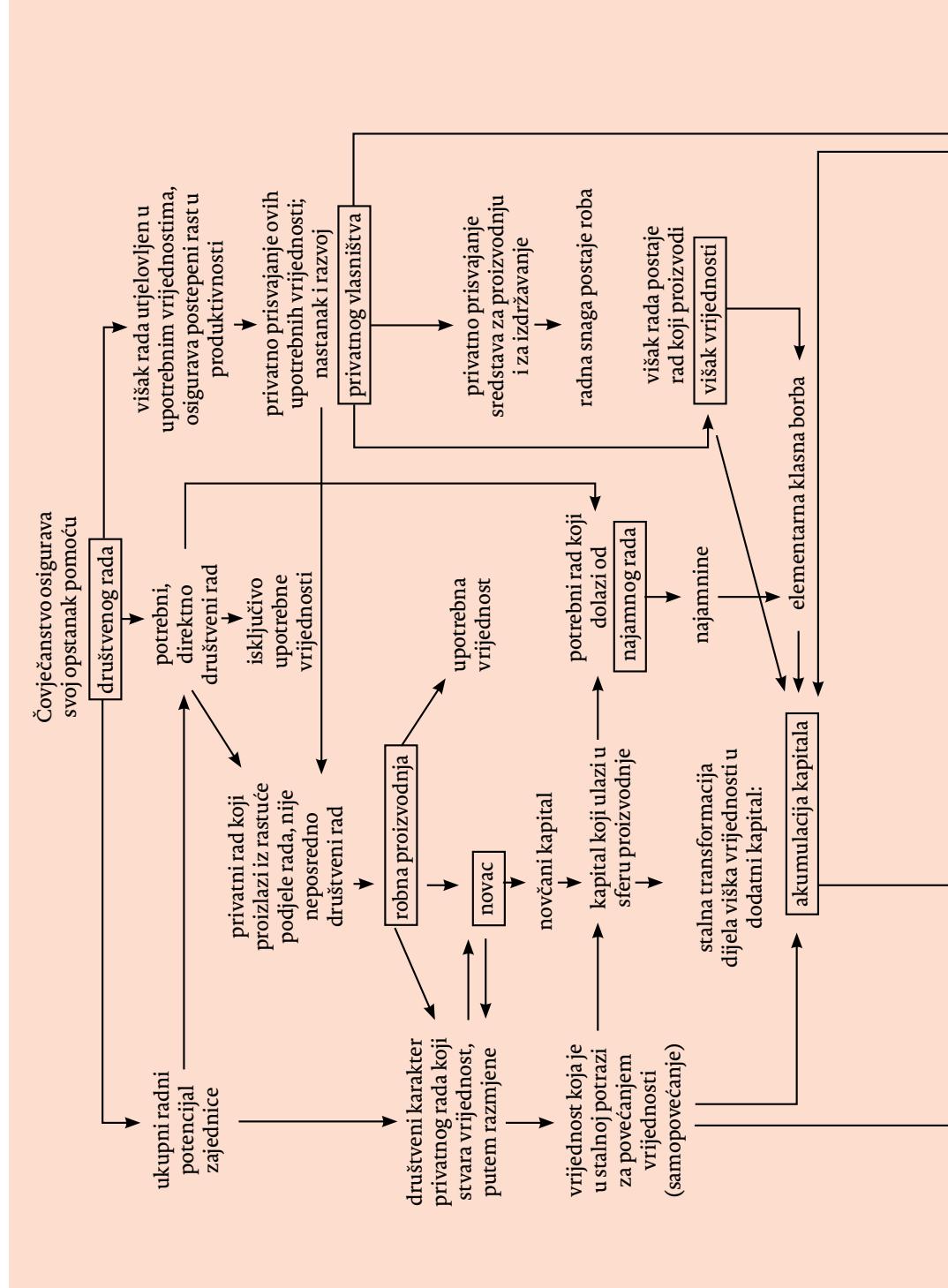
kamatu, to jest na onaj dio viška vrijednosti koji pripada kapitalistima koji posjeduju novčani kapital i koji se ograničavaju na kreditiranje poduzetnika. Konačno, ukupna masa viška vrijednosti koja se dijeli među svim poduzetnicima i zajmodavcima smanjuje se uvođenjem kategorije ekstraprofita (višak vrijednosti koji ne sudjeluje u općem kretanju izjednačavanja stope dobiti).

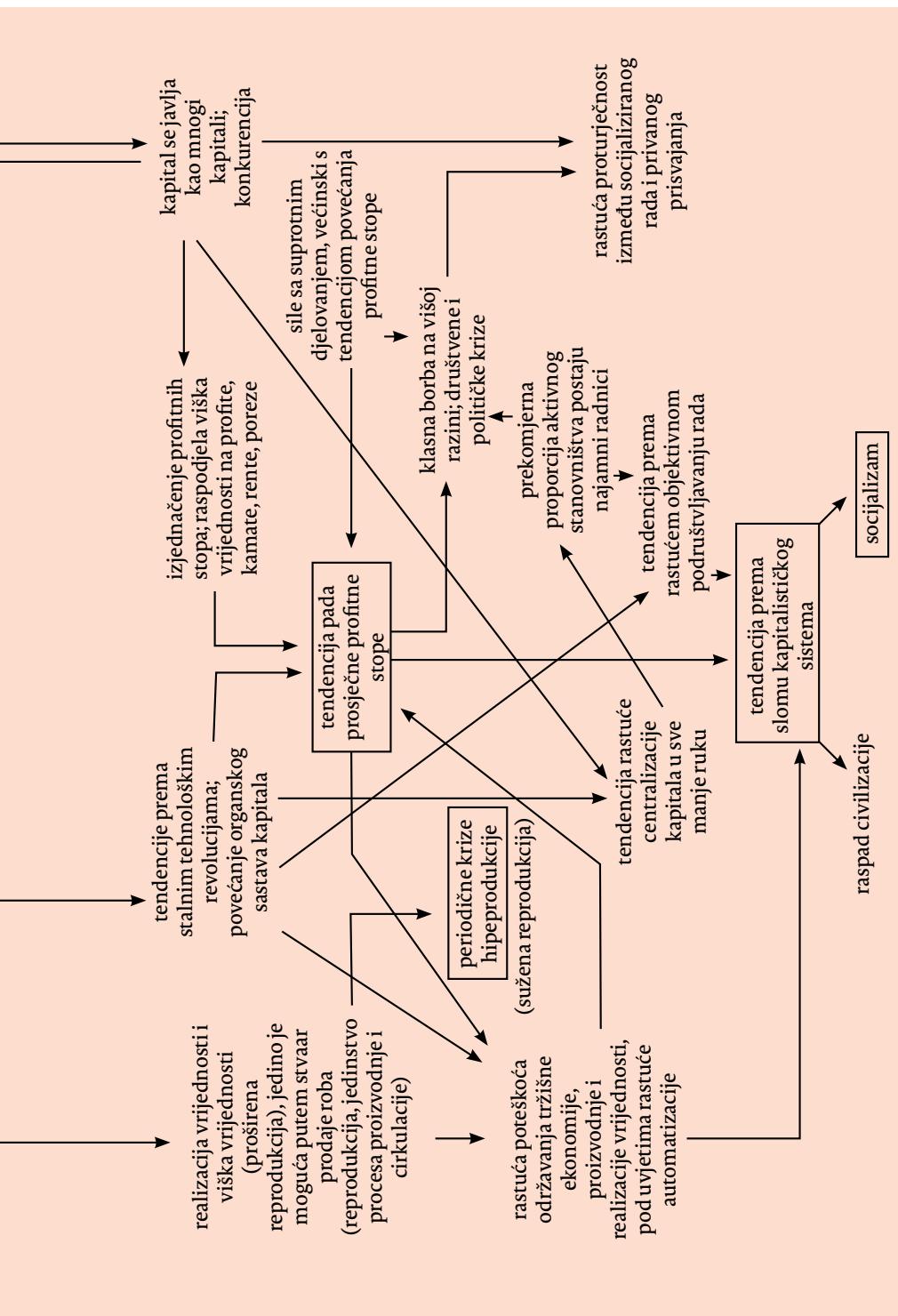
Razlozi zbog kojih se pojavljuje takav ekstraprofit detaljno se proučavaju za jedan poseban slučaj, a to je slučaj zemljšne rente. No, Marx jasno pokazuje, poglavito u 10. i 14. glavi, da je zemljšna renta samo poseban slučaj općenitije pojave. Stoga možemo opravdano reći da šesti odjeljak trećeg sveska zapravo govori o općem problemu *monopola* koji omogućuje razvoj ekstraprofita. U svojoj teoriji o ekstraprofitu, Marx predviđa cijelu suvremenu teoriju monopolskih cijena i profita, dok je istovremeno daleko jasniji u vezi njihova porijekla, nego što je to većina akademskih ekonomista koji tijekom dvadesetog stoljeća pokušavaju rasvijetliti tajne monopolja.⁸

Suštinska logika Marxova *Kapitala* otkriva svoj puni sjaj nakon što integriramo strukturu trećeg sveska u onu prvog i drugog sveska. Shema na sljedećim stranicama pokazuje ukupni pregled i opću koheziju tih svezaka.

Izjednačavanje profitne stope

U prvom svesku Marx je pokazao da samo živi rad proizvodi višak vrijednosti: iz perspektive kapitalista, to je onaj dio kapitala koji se troši na kupnju radne snage, a ne onaj koji se troši na kupnju zgrada, strojeva, sirovina, energije itd. Iz tog razloga Marx je zvao prvi dio kapitala *promjenjivi*, a drugi dio *postojani* kapital. Isprrva iz ovog može slijediti da što je veći udio kapitala koji svaki industrijski kapitalist troši na plaće, to je veća profitna stopa (odnos između proizvedenog viška vrijednosti i ukupne sume investiranog kapitala ili kapitala potrošenog u godini dana). Međutim, takva bi situacija bila u suprotnosti s osnovnom logikom kapitalističkog načina proizvodnje, koja se sastoji od ekspanzije, rasta, proširene reprodukcije – zamjenom živog rada mrtvim: povećanjem organskog sastava kapitala s rastućim dijelom ukupnih kapitalnih izdataka koji se javljaju u obliku izdataka za opremu, sirovinu i energiju, a u odnosu na iz-

datke za plaće. Ta osnovna logika proizlazi i iz kapitalističke konkurenčije (gdje je smanjenje cijene koštanja, barem dugoročno, funkcija sve učinkovitije mašinerije, tj. tehničkog napretka koji u suštini pravi uštedu radne snage) i iz klasne borbe (jer opet, dugoročno, jedini način na koji rast akumulacije kapitala može sprječiti manjak radne snage i time stalno povećanje razine realnih plaća, što bi drastično smanjilo stopu viška vrijednosti, jest akumulacijom sve većeg dijela kapitala u obliku postojanog kapitala, to jest u zamjeni živog rada mašinerijom). Štoviše, empirijski dokazi većinom potvrđuju da grane proizvodnje koje su radno intenzivnije od drugih obično ne realiziraju veću profitnu stopu.

Dakle, zaključak do kojeg Marx dolazi je sljedeći: u potpuno razvijenom i normalno funkcionirajućem kapitalističkom načinu proizvodnje, svaka industrijska grana ne dobiva izravno višak vrijednosti koji proizvodi najamni rad u njoj zaposlen. Dobiva samo udio ukupno proizvedenog viška vrijednosti, koji je proporcionalan udjelu kapitala koji ta grana upošljava u ukupnom društvenom kapitalu. Višak vrijednosti u određenom buržoaskom društvu (zemlji) kao cjelina se raspodjeljuje. Rezultat je prosječna profitna stopa, više-manje primjenjiva na svaku granu kapitala. Grane proizvodnje čiji je organski sastav kapitala *ispod* društvenog prosjeka (tj. koje zapošljavaju više rada, troše više promjenjivog kapitala u odnosu na ukupni kapital) ne ostvaruju dio viška vrijednosti koje su proizveli "njihovi" najamni radnici. Ovaj dio viška vrijednosti prenosi se na one grane industrije gdje je organski sastav kapitala *iznad* društvenog prosjeka (tj. gdje se veći dio ukupnog kapitala potroši na opremu i sirovini, a manji na plaće, nego što je društveni prosjek). Samo one industrijske grane čiji je pojedinačni organski sastav kapitala identičan društvenom prosjeku ostvaruju sav višak vrijednosti koji proizvodi "njihov" najamni rad, bez da se određeni dio viška vrijednosti prenosi u druge grane ili da se prima određeni dio viška vrijednosti proizvedenog u drugim granama. Kao rezultat toga, svaki kapital dobiva dio ukupnog viška vrijednosti proizvedenog produktivnim radom koji je proporcionalan vlastitom udjelu u ukupnom društvenom kapitalu. To je materijalna osnova zajedničkog interesa *svih* vlasnika kapitala u eksploraciji rada – što onda poprima oblik kolektivne *klasne eksploracije* (konkurenčija između mnogih kapitala samo odlučuje o tome kako se ta ukupna masa raspodjeljuje među kapitalistima).

Ovaj proces izjednačavanja profitne stope uzrokuje niz problema. Kakav je njegov odnos prema teoriji razine vrijednosti uopće? Koji konkretni mehanizmi omogućuju izjednačavanje profitne stope u stvarnom životu? Kakvo je "tehničko" rješenje problema transformacije vrijednosti u cijene proizvodnje (kapitalni izdaci, tj. troškovi proizvodnje, koji ulaze u output svake robe + prosječni profit pomnožen ovim izdacima)? Kod prva dva problema bilo je relativno manje kontroverzi nego kod trećeg, vjerojatno zbog njihova više "apstraktnog" karaktera. Međutim, oni su od najveće važnosti za unutarnju koheziju marksističke ekonomske teorije. Konačno, način na koji ih je Marx tretirao ukazuje da je njegova dijalektička metoda ovdje bila najzrelija.

U odnosu na prvo, Marx tvrdi kako je vrijednost u posljednjoj instanci *društvena*, a ne individualna kategorija, industrijske grane s organskim sastavom kapitala ispod društvenog projekta objektivno rasipaju društveni rad iz perspektive kapitalističkog društva u cjelini (tj. perspektive "jednakosti" vlasnika roba).⁹ Dakle, tržište vlasnicima ne vraća svu vrijednost koja je stvorena tijekom procesa proizvodnje u tim granama. Nasuprot tome, one industrijske grane koje imaju natprosječni organski sastav kapitala, tj. natprosječnu društvenu produktivnost rada, objektivno ekonomiziraju društveno potrebeni rad. Njihove vlasnike tada tržište nagrađuje tako što im dodjeljuje veći udio ukupnog viška vrijednosti od onoga što izravno proizvodi najamni rad koji oni zapošljavaju.

Kod ovog rješenja postoje različiti prigovori. Je li produktivnost rada usporediva u različitim granama proizvodnje kad one ne proizvode robu koja je međusobno razmjerenjiva? Ta se poteškoća može riješiti dinamički, tj. uspoređujući razlike stope porasta produktivnosti rada u različitim granama proizvodnje u vremenu. Općenito, specifični organski sastav kapitala u svakoj grani, koji se stalno mijenja zbog različitih promjena u produktivnosti rada, može se smatrati općim indeksom, sredstvom za mjerjenje, društvene produktivnosti rada.¹⁰ U kapitalističkoj tržišnoj ekonomiji, s njezinim stalnim revolucijama u tehnologiji proizvodnje, njezinim konstantnim pomacima u potražnji od jedne robe do druge, njezinim stalnim preljevanjem kapitalnih ulaganja iz jedne grane u drugu, ova prepostavka je teoretski održiva i empirijski provjerljiva.

No, ne postoji li suštinska suprotnost između toga da se ukupni rad utrošen u procesu proizvodnje svake

industrijske grane proizvodnje uzima kao onaj koji proizvodi vrijednost, i istodobno pojašnjava prijenose vrijednosti (višak vrijednosti) između različitih grana kao funkciju objektivnog otpada ili ekonomije društvenog rada socijalnog rada?¹¹ Mislim da ne postoji. Naprotiv, ono što ovdje imamo predstavlja demonstraciju jedinstvenog načina na koji su društveni rad i privatni rad kombinirani i međusobno povezani u kapitalizmu, tj. u razvijenoj robnoj proizvodnji.

Za Marxa, problem vrijednosti kao utjelovljenja apstraktnog ljudskog rada nije problem mjerjenja, *numeraire*, nego problem suštine.¹² Svaka zajednica na raspaganju ima neku ukupnu radnu sposobnost (ukupan broj proizvođača uključenih u produktivnom radu, pomnožen s društveno prihvaćenim prosjekom godišnjih i dnevnih radnih sati). Taj je potencijal objektivna kategorija, u određenoj zemlji i za određeni period vremena (radi jednostavnosti, kao osnovni vremenski okvir možemo uzeti radnu godinu). Iz toga proistječe ukupna vrijednost proizvedena tijekom godine (u mjeri u kojoj dio tog radnog potencijala nije bio besposlen, iz objektivnih razloga). Ponavljam, to je objektivna društvena kategorija: ukupan broj radnih sati efektivno odradenih tijekom procesa proizvodnje. Kategorija "društveno potrebnog rada", koja neke od tih radnih sati tretira kao "izgubljene" i tako ne obračunate s društvene točke gledišta, samo ukazuje na preraspodjelu vrijednosti unutar svake proizvodne grane, osim u slučajevima monopolija.¹³

Ako ovo proširimo i na privedu kao cjelinu, ništa se ne mijenja. Sav rad uposlen u procesu proizvodnje jest proizvodnja vrijednosti. Nju ne može umanjiti ili povećati ništa što se događa izvan sfere proizvodnje. *Problem kompenzacije na tržištu za troškove rada je problem distribucije, a ne proizvodnje.* Stoga je posve moguće da je pravi trošak privatnog rada u određenoj grani, uz prosječnu stopu produktivnosti te grane, društveno potreban rad i da je stvarno proizveo vrijednost, dok istovremeno vlasnici roba u kojima je ona utjelovljena ne dobiju punu naknadu na tržištu ili prime protuvrijednost veću od iznosa vrijednosti utjelovljene u njihovim robama.

Ova dijalektika jedinstva suprotnosti između privatnog rada efektivno utrošenog u proizvodnji koji proizvodi vrijednosti, s jedne strane i društveno kompenzirane vrijednosti s druge strane, posredovana je razumi-

09 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 103-104 i 698-699.

10 "Ovo progresivno relativno opadanje promjenjivog kapitala u odnosu prema postojanom, a stoga prema cjelokupnom kapitalu, identično je s progresivno višim organskim sastavom društvenog kapitala. A u njegovu projektu. To je takoder i drugčiji izraz za progresivno razvijanje društvene proizvodne snage rada..." (Marx, 1948: 178).

11 Vidi, na primjer, Joan Robinson, *Esej o Marxovoj ekonomici*, London, 1966, str. IX-X, 14-16.

12 Čak je i Maurice Dobb, koji je ipak trebao znati, tretirao rad kao *numeraire* u *Storia del Marxismo*, Vol. 1, Torino, 1979, str. 99-103.

13 Isaac Rubin, *Ogledi o teoriji viške vrijednosti*, Detroit, 1972, str. 174-6.

jevanjem da je ukupna vrijednost jednaka ukupnim cijenama proizvodnje (tj. predstavlja jednakе iznose radnih sati, radnih tјedana ili radnih godina: jednakи ukupni radni potencijal). Ono što se mijenja na tržištu, tj. ono što pojmovi "objektivna rastrošnost" i "objektivna ekonomija" društvenog rada u trećem svesku pokazuju usporedbom različitih grana proizvodnje (za razliku od pojmoveva "rasipanje" i "ekonomiziranje" količine društvenog rada koji su u prvom svesku proučeni *unutar* svake pojedine grane industrije), isključivo je problem (pre)raspodjile vrijednosti, a ne proizvodnje vrijednosti.

Druge pitanje o izjednačavanju profitne stope između različitih industrijskih grana odnosi se na način na koji ovaj proces djeluje u praksi. Da bismo to shvatili, trebali bismo početi od pretpostavke da je ovo izjednačavanje uvijek *tendencija*, nikad stalna stvarnost. Ako krenemo od stvarne realizacije ukupne mase viška vrijednosti proizvedene u svakoj grani od strane kapitalista koji djeluju u toj grani, nastat će znatno veća profitna stopa u onim granama proizvodnje koje imaju niži organski sastav kapitala i troše veći dio kapitalnih izdataka na plaće nego u onima koji imaju veći organski sastav kapitala i troše veći dio ukupnih kapitalnih izdataka na opremu i sirovine. Uz jednake uvjete (što, prije svega, znači da se trenutačno ne pretpostavljaju bilo kakve promjene u raspodjeli ukupne potražnje za različitim upotrebnim vrijednostima proizvedenim u različitim granama proizvodnje), takva natprosječna profitna stopa privući će dodatni kapital u ove grane. To će povećati proizvodnju (ponudu) iznad društvene potražnje, što će rezultirati padom cijena, a ovo će rezultirati padom profitne stope. Obratno, u onim granama gdje je prosječni organski sastav kapitala natprosječan, pa je stoga "početna" profitna stopa ispod prosjeka, kapital će se povući; proizvodnja smanjiti, sve dok ne padne ispod društvene potražnje; cijene će porasti; profiti će porasti, sve dok ne postignu društveno prosječnu profitnu stopu.

Drugim riječima, pokretačka je snaga izjednačavanja profitne stope upravo priljev i odljev kapitala između različitih grana proizvodnje, od onih s nižim prema onima s višim profitnim stopama. Taj priljev i odljev kapitala između različitih grana proizvodnje doista je glavni način na koji se odvija akumulacija kapitala (rast) u stvarnom životu, tj. kao *neujednačeni proces*, u kojem sve grane *nikada* ne rastu točno jednakim tempom i u is-

tom rasponu vremena. Izjednačavanje profitnih stopa zapravo i pretpostavlja njihovu relativnu *nejednakost*. To je proces koji se stalno ostvaruje negiranjem sebe. Svako tko proučava realnu povijest kapitalističkih grana industrije, ruderstva i transporta može ovo lako potvrditi.

Ne mora nužno biti da ovaj neujednačeni proces započinje s velikom nejednakosti profitnih stopa između različitih grana, niti da se više profitne stope svaki put podudaraju s većim radnim intenzitetom u danim granama industrije. Doista, bilo bi dovoljno pretpostaviti takvu početnu situaciju da bi proces bio savršeno logičan i koherentan s danom analizom.¹⁴ Zapravo, još od vrlo rane povijesti suvremenog industrijskog kapitalizma, prosječna stopa profita poznata je stvar (bankovni kredit i burza imaju bitnu ulogu u uspostavljanju te činjenice).¹⁵ *Stvarni* proces, stoga, nije toliko u tome što odljev kapitala ide od grana s ispodprosječnim profitnim stopama u grane s natprosječnim profitnim stopama. *Pravi proces obično se odvija kad jedna od tvrtki traži ekstraprofit iznad poznate prosječne profitne stope*, uglavnom revolucionarnim inovacijama (što bi moglo značiti i stvaranje potpuno novih grana industrije). Prosječna profitna stopa stalno se ruši i ponovo uspostavlja kao rezultat te stalne revolucije u tehnici proizvodnje i organizacije rada. Svaka tvrtka koja pokušava maksimizirati vlastitu profitnu stopu pridonosi, neovisno o njezinim željama i dizajnu, tendencijskom izjednačavanju profitne stope.

Ako napustimo početnu pojednostavljenu pretpostavku stabilne strukture potražnje u određenom vremenskom razmaku, tada samo moramo uvesti dodatne medijacije; rezultat u suštini ostaje isti. Ako se u odnosu na grane industrije s ispodprosječnim organskim sastavom kapitala dodatno povećava društvena potražnja za njihovim proizvodima, cijene će padati sporije unatoč priljevu dodatnog kapitala i posljedično povećanoj proizvodnji.¹⁶ No, to će privući samo više dodatnog kapitala, sve do izjednačavanja profitne stope. Obratno (a to je češća situacija), ako su grane industrije s ispodprosječnim organskim sastavom relativno "starije" grane, koje pate od relativnog pada ukupne potražnje, priljev dodatnog kapitala i posljedično povećanje outputa vodit će brže do pada cijena i profita, te do konačnog izjednačavanja profitne stope. Za one grane u kojima se događa odljev kapitala zbog početno nižih profitnih stopa, nije potrebno ponavljati obrazloženje za kombinacije fluktuacija u

¹⁴ Na primjer, netko bi mogao reći da su prve kapitalističke tvrtke, koje su se bavile kopanjem kanala, ruderstvom itd., imale višu profitnu stopu, negoli prve tekstilne tvornice u vrijeme industrijske revolucije, zahvaljujući nižem organskom sastavu kapitala.

¹⁵ Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 174-175.

¹⁶ Marx dodaje još jednu točku o relativnoj snazi tvrtki koje posluju iznad prosječne, u razini prosječne i ispod prosječne razine ne produktivnosti u svakoj grani industrije. To može dovesti do situacija u kojima, privremeno, vrijednost robe ne određuje prosječna razina produktivnosti. No, konkurenčija će brzo ukloniti takve situacije, u nedostatku strukturne oskudice ili monopolja.

konačnoj potražnji s procesom izjednačavanja profitne stope. To je očigledno ista analiza koja je upravo razvijena.

Treća razina problema koji nastaju kod izjednačavanja profitnih stopa između različitih grana proizvodnje najviše je isprovocirala ovaj argument: "tehnički" problem transformacije vrijednosti u cijene proizvodnje za svaku pojedinu robu (ili skupinu roba), tj. problem oko toga kako se "tehnički" može dokazati djelovanje zakona vrijednosti u uvjetima konkurenčije kapitala između različitih grana proizvodnje. To se može podijeliti na dvije glavne linije argumenata, koje će zvati kontroverza povratnog učinka i monetarna konfuzija.

Transformacijski problem: kontroverza povratnog učinka

Polemika povratne informacije proizlazi iz činjenice da, na način na koji Marx rješava transformaciju vrijednosti u cijene proizvodnje u devetoj glavi trećeg sveska, očito samo "vrijednosti" trenutačno proizvedenih roba (outputa) bivaju "transformirane", a ne vrijednosti "input robe". Otkako je pruski statističar Ladislaus von Bortkiewicz prvi izrazio ovaj prigovor,¹⁷ rijeka autora – od kojih neki tvrde da su marksisti, a drugi se očito pridržavaju drugih ekonomskih doktrina ili u svakom slučaju drugih teorija vrijednosti – ponovila je ovu tvrdnju o osnovnoj pogrešci Marxove analize.¹⁸

Ova se "pogreška" čini toliko očitom, da izgleda kako je Marx nje i bio svjestan. Svako malo se citira sljedeći odlomak iz devete glave poglavljia: "Izlaganjem koje smo sada dali svakako je nastupila modifikacija u pogledu određenja cijene koštanja robe jednaka *vrijednosti* robe koje su utrošene u njenoj proizvodnji. Ali je cijena proizvodnje neke robe za njenoga kupca njena cijena koštanja, te tako može kao cijena koštanja da uđe u obravnavanje cijene neke druge robe. Budući da cijena proizvodnje može odstupati od vrijednosti robe, to i cijena koštanja neke robe, u kojoj je uključena ova cijena proizvodnje druge robe, može stajati iznad ili ispod onog dijela njene cjelokupne vrijednosti što ga tvori vrijednost sredstava za proizvodnju koja u nju ulaze. Potrebno je da se sjetimo ovog modificiranog značenja cijene koštanja, da je uvijek moguća kakva pogreška kad se u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje cijena koštanja robe stavi kao

jednaka vrijednosti sredstava za proizvodnju utrošenih na njenu proizvodnju".¹⁹

Međutim, ovaj citat Marxa ne bi nam trebao reći ništa više nego što kaže. A tvrdi samo to da *ako se koristi izračun u vrijednostima za inpute i cijene proizvodnje za outpute*, onda je vjerojatno da će to dovesti do numerički pogrešnih zaključaka. To je prilično očito, jer se cijela analiza upravo tiče *odstupanja* cijena proizvodnje od vrijednosti. No citirani izvadak ne implicira da bi se cijene proizvodnje inputa trebale računati u istom vremenskom razmaku kao i cijene proizvodnje outputa. Takvo je tumačenje čak izričito odbačeno u pasusu koji odmah slijedi onaj citirani od von Bortkiewicza i mnogih drugih: "Za naše sadašnje istraživanje nema potrebe da u ovu točku bliže ulazimo. Kod toga uvijek ostaje točno načelo da je cijena koštanja robe uvijek manja od njihove vrijednosti. Jer ma koliko da cijena koštanja robe može da odstupi od vrijednosti na nju utrošenih sredstava za proizvodnju, kapitalista se ta prošla greška ne tiče. *Cijena koštanja robe dana je, ona je prepostavka nezavisna od njegove, kapitalistove proizvodnje*, dok je rezultat njegove proizvodnje robe koja sadrži višak vrijednosti, dakle neki suvišak vrijednosti preko njene cijene koštanja".²⁰

I još jasnije: "Usprkos velikim promjenama koje se – kao što ćemo dalje pokazati – dešavaju u faktičnim profitnim stopama posebnih oblasti proizvodnje, stvarna promjena u općoj profitnoj stopi, ukoliko nije izuzetno izazvana izvanrednim ekonomskim događajima, jest veoma kasno djelo niza oscilacija koje se protežu preko veoma dugih perioda, tj. oscilacija kojima treba mnogo vremena da se konsolidiraju i izjednače u jednu promjenu opće profitne stope. Stoga se kod svih kraćih perioda (ne uzimajući nikako u obzir kolebanja tržišnih cijena) promjena u cijenama proizvodnje uvijek ima *prima facie* objasniti stvarnom promjenom vrijednosti robe, to jest promjenom u ukupnoj sumi radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju".²¹

Drugim riječima, inputi u tekućim ciklusima proizvodnje su *podaci*, koji su zadani na početku tog ciklusa i nemaju povratni učinak na izjednačavanje profitnih stopa u različitim granama proizvodnje tijekom tog ciklusa. Da bi se otklonila bilo kakva nekonzistentnost, dovoljno je prepostaviti da se ovi inputi također računaju u cijenama proizvodnje, a ne u vrijednostima, ali da te cijene proizvodnje proizlaze iz izjednačavanja profitnih stopa tijekom *prethodnog* ciklusa proizvodnje.

17 Vidi Ladislaus von Bortkiewicz, *Vrijednost i cijena u Marxovu sistemu*, International Economic Papers, 1952.

18 Nemoguće je navesti potpunu listu ovih autora. Možemo navesti tri djela koja su manje poznata u engleskom govorom području: Gilbert Abraham-Frois i Edmond Berrebi, *Theorie de la valeur, des prix et de l'accumulation*, Pariz, 1976; C. C. von Weiszacker, *Notizen zur Marx'schen Wertlehre*, u Nutzinger and Wolfstetter, *Die Marx-sche Theorie und ihre Kritik*, Frankfurt, 1974; Gilles Dostaler, *Valeur et prix, histoire d'un débat*, Pariz, 1978.

19 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 133.

20 ibid., str. 134, kurziv E.M.

21 ibid., str. 135, kurziv E.M.

Ladislaus von Bortkiewicz,
1868-1931.

Takva pretpostavka ukida logičku nekonzistentnost za koju von Bortkiewicz i njegovi sljedbenici optužuju Marxa, između inputa navodno obračunatih u vrijednosnom obliku i outputa u obliku cijena proizvodnje. No, podudara li se to s onim što znamo o stvarnom procesu kretanja kapitala u određenom vremenskom razmaku (npr. od godinu dana)? Na primjer, ne bi li se moglo tvrditi da cijene sirovina neprekidno fluktuiraju, da se mijenjaju mnogo puta tijekom jedne godine? Tada se može pretpostaviti da se, gdje je to slučaj, stvarno javljaju efekti povratnog učinka; i nije li konačno izjednačenje profitne stope samo funkcija preraspodjele viška vrijednosti između grana proizvodnje čije se robe mogu smatrati samo industrijskim outputima, već bi, barem u pogledu sirovina, trebalo uključiti i dio inputa koji sudjeluju u tekućoj (godišnjoj) redistribuciji viška vrijednosti među različitim granama?

Ipak, ovaj prigovor nije valjan. Ponavljam, cijene proizvodnje sirovina, kao i svi ostali inputi koje su kupili kapitalisti koji se trenutačno bave proizvodnjom jesu – *nepromjenjivi podaci*. Ne mogu se mijenjati zbog uspona ili padova u tekućoj proizvodnji viška vrijednosti, ili tekućih promjena u organskom sastavu kapitala koji se javljuju tijekom određene godine. Kapitalisti moraju za njih platiti *zadanu cijenu*, koja se ne mijenja *a posteriori* kao funkcija onoga što se događa tijekom određene godine kod konačne redistribucije viška vrijednosti. One su rezultati izjednačavanja profitne stope koje se dogodilo tijekom prethodnog razdoblja. Čak i da pretpostavimo da kapitalisti trenutačno kupuju svoje sirovine, a ne samo početkom godine, pa čak i da se maknu sve postojeće zalihe prethodno proizvedenih sirovina da bi se objasnio uzrok ovih tekućih kupnji, argument i dalje ne bi gubio na snazi.

Formiranje cijena proizvodnje, tj. izračun prosječne profitne stope, nije proces u stalnom kretanju. Taj je proces povezan s *ukupnom* realizacijom viška vrijednosti *svih* (većine) trenutačno proizvedenih roba. Zato se mora pretpostaviti minimalni vremenski razmak prije nego što se može govoriti o novoj prosječnoj profitnoj stope koja zamjenjuje prethodnu. Čak je i pretpostavka takve godišnje promjene vjerojatno više pretjerivanje, nego podcjenjivanje. Stoga, treba pretpostaviti da trenutačno kupljene sirovine na tromjesečnoj ili čak mjesecnoj bazi ne utječu bitno na promjene cijena proizvodnje (prosječna profita stopa), budući da su rezultat kretanja

kapitala tijekom prethodne godine. Ipak, ne smije se potiskati formiranje cijena proizvodnje – koje proizlaze iz preraspodjele ukupnog viška vrijednosti proizvedenog za društvo u cjelini – s tekućim fluktuacijama tržišnih cijena koje Marx izričito *isključuje* iz proučavanja cijena proizvodnje, kao što je jasno navedeno u gore citiranom pasusu.

Razlog ove relativne krutosti cijena proizvodnje (prosječnih profitnih stopa u određenoj zemlji) povezan je s prirodom procesa koji uzrokuje izjednačavanje profitnih stopa: određivanje proizvedene ukupne mase viška vrijednosti (viška rada); te priljeva i odljeva kapitala (kretanja kapitala krupnih razmjera) između različitih grana proizvodnje, određujući promjene i razlike u organskom sastavu kapitala, kako proizvodnih sektora u cjelini tako i svakog proizvodnog sektora pojedinačno. Jasno je da takva *ukupna društvena kretanja* ne mogu varirati od kvartala do kvartala, a kamoli od mjeseca do mjeseca. Relativna nedjeljivost stalnog kapitala sama je po sebi već zastrašujuća prepreka takvim širokim kretanjima u razvijenim kapitalističkim uvjetima, osim u slučaju radikalne devalorizacije kapitala u uvjetima teških kriza. Stoga Marx nije samo teorijski dosljedan kada pretpostavlja da su cijene proizvodnje inputa, koje proizlaze iz dinamike izjednačavanja, u različitim vremenskim razmacima (tijekom različitih godina) od cijena proizvodnje outputa. Njegova pretpostavka također puno više odgovara stvarnom, empirijski provjerljivom djelovanju kapitalističkog sustava kakvog znamo, negoli što mu odgovara suprotna pretpostavka von Bortkiewicza i njegovih sljedbenika.

Brojni su pokušaji učinjeni da se proširi von Bortkiewicova kritika Marxova rješenja za transformacijski problem i pruži alternativno rješenje onome koje je predložio sam von Bortkiewicz. J. Winternitz nastojao je formulirati rješenje kojim bi ukupne cijene proizvodnje ipak bile jednakе ukupnoj vrijednosti. U novije vrijeme, Anwar Shaikh predložio je dodatno rješenje, koristeći “iterativnu metodu”, umjesto one sa simultanim jednadržbama.²² Međutim, matematički modeli ne mogu sami po sebi “rješiti” teorijske probleme. Oni mogu samo formalizirati međusobne odnose prethodno shvaćene kao takve, čija se priroda i posljedice moraju razumjeti prije nego što se može dogoditi smislena formalizacija. Nažalost, mnogi autori takvih modela djeluju tako što potiho prepostavljaju korelacije koje prethodno nisu

²² J. Winternitz, “Vrijednosti i cijene: rješenje tzv. transformacijskog problema”, u *The Economic Journal*, lipanj 1948; F. Seton, “Transformacijski problem”, u *Review of Economic Studies*, Vol. 24, 1957; C. C. von Weizsäcker i Paul Samuelson, “Nova radna teorija vrijednosti za racionalno planiranje, upotrebom buržoaske profitne stope”, u *Proceedings of the National Academy of Sciences*, U.S.A., Vol. 68, br. 6, lipnja 1971; A. Medio, *Profit i višak vrijednosti: pojavnost i realnost u kapitalističkoj proizvodnji*, u E. K. Hunt i Jesse Schwartz (ur.), *Kritika ekonomске teorije*, London, 1972; Elmar Wolfstetter, “Višak rada, sinkronizirani radni troškovi i Marxova radna teorija vrijednosti”, u *The Economic Journal*, Vol. 83, rujan 1973; Anwar Shaikh, *Marxova teorija vrijednosti i transformacijski problem*, u Jesse Schwartz (ur.), *Suptilna anatomija kapitalizma*, Santa Monica, 1977; Ira Gerstein, “Proizvodnja, cirkulacija i vrijednost”, u *Economy and Society*, Vol. 5, 1976 itd.. Dobar sažetak bibliografije na tu temu dan je u Carlo Benetti, Claude Berthomieu i Jean Cartelier, *Economie classique, économie vulgaire*, Pariz, 1975.

bile dokazane ili pak empirijski testirane. Njihove jednadžbe dovode do zaključaka koji su, naravno, matematički dosljedni, ali ipak mogu biti teorijski pogrešni, tj. ne moraju se podudarati sa smislenim prikazom problema koji navodno trebaju riješiti.

Primjerice, u "Okishio teoremu", autor u cijelosti stavlja stalni kapital između zagrada, kako bi došao do zaključaka koji se tiču trenda profitne stope. Ali ako se postavi da je upravo rast stalnog kapitala jedna od glavnih – ako ne i glavna – odrednica tendencije opadajuće profitne stope, onda ovaj teorem ne dokazuje ništa.²³ Slično tome, u "rješenju" transformacijskog problema koje je predložio von Bortkiewicz (a prihvatili su ga Paul Sweezy, Piero Sraffa, F. Seton i mnogi drugi), osim izjednačavanja profita za sve proizvode (ne za sve grane industrije ili čak tvrtke, što je sasvim drugo) prepostavlja se i da su za rješenje potrebne samo one jednadžbe koje obuhvaćaju robu koja ulazi u proizvodnju drugih roba. Logično je onda da u tim okolnostima organski sastav odjeljka III (čije robe ne ulaze u proces reprodukcije) ne utječe na prosječnu profitnu stopu.²⁴ Ali to nam ništa ne govori o odjeljku III u Marxovoj analizi, gdje je takva distinkcija izričito isključena, a posebno ne o onome što se događa u stvarno funkcionirajućoj kapitalističkoj ekonomiji, tj. u stvarnom životu. Reći da je organski sastav vojne industrije, uključujući i njegovu veličinu, nebitan za realnu profitnu stopu realne kapitalističke ekonomije, vrlo je neodrživo – pogotovo ako se pogleda veličina tog odjeljka na primjer, 1943. u Njemačkoj ili 1944. u SAD-u.

Transformacijski problem: monetarna konfuzija

Druga linija napada na Marxovo rješenje transformacijskog problema bila je u vezi zbrke između cijena proizvodnje i tržišnih cijena, ili općenitije rečeno, u vezi uvođenja u problem izražavanja vrijednosti cijenama, tj. novcem. Sweezy je osobito kriv za takvu zbrku zbog načina na koji je preuzeo von Bortkiewiczu kritiku.²⁵ Drugi, poput Iana Steedmana nedavno, potom su slijedili njegov put.²⁶

Ipak, sâm Marx kristalno jasno upozorava da se cijene proizvodnje *ne odnose* na tržišne cijene, tj. vrijednosti (ili cijene proizvodnje) izražene u novčanim iznosima. Sâm naslov devete glave to specificira, a što upućuje

upravo na transformaciju *vrijednosti* roba u cijene proizvodnje. Vrijednosti su količine rada i nemaju nikakve veze s novčanim cijenama kao takvima. Izjednačavanje profitne stope između različitih grana proizvodnje događa se prenošenjem *količina viška vrijednosti* iz jedne grane u drugu. Još jednom, količine viška vrijednosti su količine rada (višak rada), a ne količine novca. Na kraju posljednjeg paragrafa citiranog iz trećeg sveska, slijedi rečenica koju sam namjerno izostavio, ali je sad navodim – rečenica koja opet uklanja svaku sumnju u neuključivanje monetarnih pitanja u transformacijski problem: "Ovdje ne govorimo, dakako, o pukoj promjeni novčanog izraza tih vrijednosti".²⁷ Ako se problem ne odnosi na promjene novčanog izraza vrijednosti, onda se on *ipso facto* ne odnosi se ni na promjenu novčanog izraza cijena proizvodnje.

U 10. glavi, neposredno nakon one u kojoj Marx daje svoje rješenje transformacijskog problema, on doista uvodi tržišne cijene i utjecaj konkurenциje itd. na njih. Međutim, jasno i eksplicitno razlikuje fluktuacije tržišnih cijena i vrijednosti izraženih u novcu (cijena proizvodnje) od fluktuacija prosječne profitne stope koja određuje fluktuacije cijena proizvodnje.²⁸ Iza te zbrke leži nedovoljno razumijevanje osobina Marxove teorije novca. Marx novac (zlato) uzima kao *posebnu robu koja ima svoju "unutarnju" vrijednost*. Samo zbog toga može poslužiti kao opći ekvivalent za razmjensku vrijednost svih ostalih roba.

Iz toga slijedi da fluktuacije tržišnih cijena (novčane cijene, izrazi vrijednosti u novcu) uvjek mogu biti rezultat *dvostrukog kretanja*: promjena u vrijednosti robe i promjena u vrijednosti robe-novca, zlata. Ali promjene u unutrašnjoj vrijednosti robe-novca imaju identične učinke na tržišne cijene svih ostalih roba, tj. *ne mogu mijenjati međusobne odnose razmijene* (njihove međusobne "relativne cijene"). Papirnat novac ne mijenja ništa u tom pogledu. Inflacija papirnatog novca znači samo to da sve veća količina papirnatih dolara, papirnatih funti i sl. predstavlja istu količinu robe-novca, zlata (npr. jednu uncu). Ono što vrijedi za novčani izraz vrijednosti također vrijedi i za novčani izraz cijena proizvodnje, koje se tiču jedino redistribucije količina viška vrijednosti među različitim granama proizvodnje.

"Inputi" u tablice reprodukcije mogu se tretirati samo kao inputi u kapitalističkoj proizvodnji koja se stvarno odvija (tj. u stvarnom životu), ako su bile izraže-

²³ N. Okishio, "Tehnološke promjene i profitna stopa", u *Kobe University Economic Review*, Vol. 7, 1961, str. 85-90; N. Okishio, "Matematička bilješka u vezi Marxovih teorema", in *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol. 91 (1963 II), str. 287-99.

²⁴ Ovu opasku dugujem Emmauelu Farjounu, s hebrejskog sveučilišta Jeruzalem.

²⁵ Paul Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvijatka*, New York, 1942, str. 117-18.

²⁶ Steedman, op. cit., str. 45-7.

²⁷ Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 134-135.

²⁸ Engels izrijekom predviđa slučaj kada je ukupni iznos novčanih profita – koji proizlazi iz tržišnih cijena – manji od ukupne sume proizvedenog viška vrijednosti, jer je u međuvremenu vrijednost pala zbog porasta produktivnosti rada. Vidi njegovo pismo Conradu Schmidtu od 12. ožujka 1895., u *Izabrana korespondencija*, op. cit., str. 564-5.

ne tržišnim cijenama, a ne cijenama proizvodnje: jer kapitalisti očito kupuju sirovine, strojeve, zgrade itd. po tržišnim cijenama. Dakle, problem bi bio kako “transformirati” vrijednosti, ne u cijene proizvodnje, nego u tržišne cijene; ili, u dvije uzastopne faze transformacije, vrijednosti u cijene proizvodnje, a cijene proizvodnje u tržišne cijene. Ova posljednja faza, dakako, morala bi uključivati stvarne monetarne probleme: konkretno, međusobnu povezanost između prosječne vrijednosti roba i prosječne vrijednosti zlata. Ono što stvarno čini ovu kontroverzu jest pitanje odnosi li se “transformacijski problem” na trenutačni pomak od suštine prema povjavi, to jest prema procesu proizvodnje i cirkulacije u svakodnevnoj stvarnosti, ili je to – kako čvrsto smatram – samo posrednička karika u spoznajnom procesu, koja se još ne bavi neposredno provjerljivim, empirijskim podacima, odnosno tržišnim cijenama.

Dijagram na 112. stranici pomoći će razjasniti odnose između Marxova različitog koncepta vrijednosti, tržišne vrijednosti, cijene proizvodnje i tržišne cijene, koji su nerijetko prilično zbunjujući.

Izvrsnu sveukupnu kritiku “korekcija” von Bortkiewicza/Sraffe načina na koji se Marx bavi odnosom između cijena proizvodnje i vrijednosti – dao je Pierre Salama.²⁹ Ona ima, između ostalih kvaliteta, i zaslugu otkrivanja niza temeljnih teorijskih pretpostavki kojih autori nisu uvijek svjesni. Pokazuje da daljnje cijepanje von Bortkiewiczevog sustava – drugim riječima, primjena na von Bortkiewicza nekih od kritika koje on sam upućuje Marxu (na primjer, vidljivo je da će u skupini odjeljka I ona sredstva proizvodnje koja se isključivo koriste za proizvodnju roba u odjeljku III, imati drugačiji status) – neizbjegno vodi do uklanjanja svih izračuna vrijednosti i, dakle, do uklanjanja same eksploatacije iz sustava. Ne želim implicirati da su Salama, Farjoun i drugi definitivno riješili sve poteškoće koje je izazvao “transformacijski problem”: jasno je da postoji prostor za daljnju raspravu i istraživanje. Ali ni von Bortkiewicz, pa ni Seton ili Sraffa “definitivno” nisu dokazali da je Marx u krivu.

Kontroverza u vezi pitanja tendencijskog pada profitne stope

Iz svoje definicije prosječne profitne stope kao ukupnog iznosa viška vrijednosti proizvedenog tijekom procesa proizvodnje, a podijeljene s ukupnim kapitalom, Marx izvodi i središnji zakon kapitalističkog načina proizvodnje. Budući da udio kapitala koji sâm vodi do proizvodnje viška vrijednosti (promjenjivi kapital, koji se koristi za kupnju radne snage), ima tendenciju opadanja unutar ukupnog kapitala zbog temeljne sklonosti uštete rada koju sadrži tehnički napredak – postupno zamjenjivanje mrtvog rada (strojeva) za živi rad – i zbog postupnog povećanja vrijednosti sirovina u ukupnoj proizvodnji, jer se, drugim riječima, organski sastav kapitala u svojem vrijednosnom izrazu povećava – inherentna je tendencija opadanja prosječne profitne stope unutar kapitalističkog sistema.³⁰

Zapravo, Marx izričito govori o *tendenciji*, a ne o neprekidnom linearном razvoju. Ističe da unutar kapitalizma postoje snažne sile sa suprotnim djelovanjem, a koje mogu neutralizirati ili čak preokrenuti djelovanje tendencijskog pada prosječne profitne stope. Druge sile mogu barem djelomično usporiti djelovanje ove tendencije.

Najvažnija od tih sila jest mogućnost da kapitalistički sustav poveća stopu viška vrijednosti. Doista, sa čisto “tehničkog” gledišta, moglo bi se činiti da povećanje stope viška vrijednosti može na neodređeno vrijeme nadoknaditi povećanje organskog sastava kapitala. Ako promijenimo određivanje profitne stope $v/p + pr$ tako da podijelimo brojnik i nazivnik pomoću pr , dobivamo formulu $ps = v/pr / p/pr + 1$. Drugim riječima, profitna stopa proporcionalna je stopi viška vrijednosti v/pr obrnuto proporcionalna organskom sastavu kapitala p/pr . Ako bi se stopa viška vrijednosti povećala u istom omjeru kao i organski sastav kapitala, profitna stopa prestat će padati.

Međutim, ako zastanemo na trenutak, vidjet ćemo da je takav proporcionalni porast stope viška vrijednosti i organskog sastava kapitala dugoročno nemoguć. Teorijski, organski sastav kapitala može rasti beskonačno. To bi tako bilo u potpuno automatiziranoj proizvodnji, iz koje bi živi rad bio potpuno isključen.³¹ Ali stopa viška vrijednosti ne može rasti beskonačno. Dok god se upošljava najamni rad, ne postoji ta razina radne produktiv-

²⁹ Pierre Salama, *Sur la valeur*, Pariz, 1975, str. 164 ff.

³⁰ Georgios Stamatis je iscrpno pokazao da već u 13. glavi trećeg sveska *Kapitala* Marx razrađuje zakon tendencijskog pada prosječne stope profitu u uvjetima povećanja stope viška vrijednosti – povećanja uzrokovanih istim silama koje vode povećanju organskog sastava kapitala. Uzroci su suprotnim djelovanjem, proučeni u 14. glavi odnosne se na oblike povećanja stope viška vrijednosti koji nisu rezultat porasta produktivnosti rada u odjeljku II., tj. nisu rezultat pada vrijednosti potrošačkih roba, dok realne plaće ostaju stabilne. Vidi *Die spezifisch kapitalistischen Produktionsmethoden und der tendenzielle Fall der allgemeinen Profitrate bei Karl Marx*, Berlin, 1977, str. 116 ff.

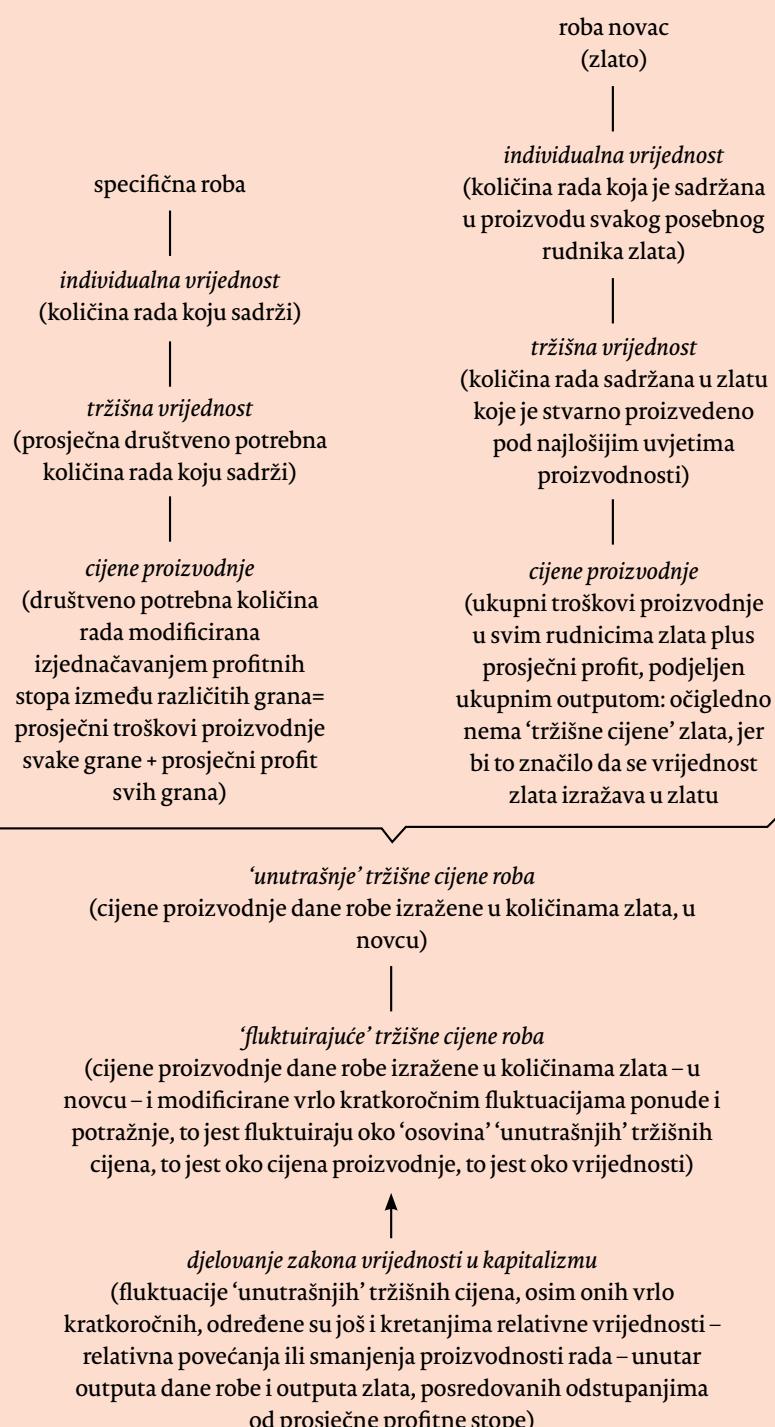
³¹ Već danas su troškovi rada pali na udio manji od 0,1 posto u ukupnoj proizvodnji nekih petrokemijskih radova: vidi Charles Levinson, *Kapital, inflacija i multinacionalne kompanije*, London, 1971, str. 228–9.

nosti (uključujući i razinu u potpuno automatiziranim tvornicama) kojom radnici reproduciraju ekvivalent svih potrošačkih dobara potrebnih za obnavljanje svoje radne snage u par minuta ili čak u nekoliko sekundi rada. Štoviše, što je veća razina produktivnosti rada i što je veća društveno priznata prosječna plaća (realna plaća), tim postaje sve teže da se značajnije poveća stopa viška vrijednosti, bez bitnog snižavanja realnih plaća – što bi, osim oštih socijalnih i političkih kriza, izazvalo i ogroman problem prekomjerne proizvodnje (jer se masa upotrebnih vrijednosti, i u odjeljku za plaće, povećava još brže nego produktivnost rada i akumulacija kapitala).³²

Štoviše, kada smo blizu potpune automatizacije, u koji ne predstavlja udio, nego apsolutnu količinu – počinje naglo opadati kako se *pr*, odnosno broj najamnih radnika i ukupni broj radnih sati naglo smanji. Doista, u potpuno automatiziranom gospodarstvu, višak vrijednosti bi potpuno *nestao*, budući da bi inputi žive radne snage u proces proizvodnje nestali. Dakle, bilo bi apsurdno formalno razmotriti “stopu viška vrijednosti” o/o, kada sâm višak vrijednosti više ne postoji.

Ostale sile sa suprotnim djelovanjem tendencijom padu profitne stope, a koje je naveo Marx sljedeće su: pojeftinjenje elemenata postojanog kapitala (sirovina i strojeva) koje očito, usporavajući rast *p/pr*, istodobno usporava pad profitne stope; ubrzani promet kapitala, budući da je godišnja masa profita funkcija broja proizvodnih ciklusa koji se mogu realizirati istim cirkulirajućim novčanim kapitalom (taj je promet zauzvrat funkcija i ubrzanog cirkulacijskog procesa – tj. bržeg transporta i prodaje roba – i skraćenog proizvodnog procesa, bržeg tempa proizvodnje itd.); vanjska trgovina, s odljevom kapitala prema zemljama s nižim organskim sastavom kapitala; i, općenito, proširenje kapitalnih ulaganja u dosad ne-kapitalistički organizirane grane proizvodnje, gdje je u početku organski sastav kapitala znatno niži nego u tradicionalnoj industriji.³³ Smanjenje realnih plaća povećanjem stope viška vrijednosti preko i iznad povećanja koje se normalno javlja zbog porasta produktivnosti rada u potrošačkoj industriji (što je – ili može biti – praćeno stabilnim i rastućim realnim plaćama), također će zaustaviti opadanje prosječne profitne stope.

Naposljetku, Marx u 15. glavi trećeg sveska ne spominje ono što je naglasio u 14. glavi: da opadanje stope viška vrijednosti može ići, i normalno ide, s porastom

mase viška vrijednosti – onda i mase profita. Iako to nije, sâm po sebi, faktor koji ima suprotno djelovanje na tendenciju pada profitne stope – to je očito faktor koji djeluje protivno nekim od ekonomskih posljedica navedene tendencije. Očito je da kapitalistička klasa neće bitno smanjiti svoje investicije (a kamoli ugasiti svoje poslovanje) kada su njezini profiti rasli sa 100 na 200 milijardi dolara, samo zato što tih 200 milijardi dolara sada predstavljaju ‘tek’ 5 umjesto 11 posto povrata na ukupni kapital. Zapravo će tražiti mnogo načina da otkloni taj nesretni razvoj događaja, ali sigurno je neće obuzeti panika ili očaj.

Tradicionalno, marksisti (i akademski ekonomisti specijalizirani za teoriju industrijskog ciklusa) razmatrali su Marxovu teoriju tendencijskog pada prosječne stope profita unutar dva specifična – vrlo različita – vremenska razmaka: unutar industrijskog (ili poslovnog) ciklusa; i preko “sekularnog” razmaka cjelokupnog povijesnog postojanja kapitalističkog načina proizvodnje (za njegovu je sposobnost beskonačnog preživljavanja to ključno pitanje). “Teorija sloma” (*Zusammenbruchstheorie*), koja se odnosi na potonje vremensko razdoblje, bit će obrađena na kraju ovog predgovora. Što se tiče povezanosti između uspona i pada profitne stope i poslovnog ciklusa, danas postoji široki konsenzus između marksista i akademskih ekonomista specijaliziranih za studije poslovnog ciklusa.³⁴ Međutim, ostaje i treći, posredni, vremenski razmak na koji se dosad obraćalo malo pažnje: “dugi valovi” kapitalističkog razvoja, tj. uzastopna razdoblja bržeg i sporijeg rasta kapitalističke ekonomije kao cjeline.

Postoji nadmoćni dokaz da je barem tri puta – nakon revolucija 1848.; oko 1893.; i na početku Drugoga svjetskog rata u SAD-u, te krajem četrdesetih godina u zapadnoj Europi i Japanu – došlo do značajnog povećanja prosječne stope rasta kapitalističke proizvodnje. Iz marksističke perspektive, tako je povećanje stope rasta sinonim za povećani tempo akumulacije kapitala. Dugoročno povećanje stope akumulacije kapitala nezamislivo je, u okviru marksističke ekonomске teorije, bez iznenadnog i neprekidnog uspona umjesto pada prosječne profitne stope.

Da bi se ta realna povijest kapitalističkog načina proizvodnje mogla razumjeti u kontekstu Marxove tendencije pada profitne stope, moramo ispitati uvjete koji su prevladavali neposredno prije ove tri točke prekretni-

ce i na početku “ekspanzivnih dugačkih valova”. Na taj način moći ćemo utvrditi u kojoj su mjeri faktori sa suprotnim djelovanjem posebno *kombinirani* da su neutralizirali, ili čak preokrenuli, za duži period nego se to inače događa u određenoj fazi industrijskog ciklusa – tendenciju pada profitne stope. Na drugom sam mjestu pokazao da je to uistinu bilo tako.³⁵ Iako nema potrebe za ponavljanjem, dovoljno je ustvrditi da takva privremena neutralizacija zakona (na što Marx također aludira³⁶) ni na koji način ne proturječi njegovoj općoj valjanosti. Naime, “ekspanzivne dugačke valove” redovito prate “depresivni dugački valovi”, u kojima se tendencija pada profitne stope očituje još snažnije i trajnije nego u normalnom industrijskom ciklusu. Njegove učinke moguće je odgoditi faktorima koji djeluju u suprotnom smjeru, ali samo da bi se ovi učinci onda ponovno javili, i to još razorniji. Na to barem ukazuju dosadašnji historijski dokazi, i tako potpuno potvrđuju Marxovu analizu. Još se jedino može zaključiti da različite vremenske raspone treba vezivati jedne uz druge, jer se tako u punom opsegu može razumjeti konkretno djelovanje zakona tendencijskog pada.

Čitav niz autora posljednjih je desetljeća djelovanje zakona dovodilo u kušnju, baš zbog njegovog istinitog sadržaja.³⁷ To je djelomično bilo posljedica činjenice da se dugoročni povećani ekonomski rast nakon Drugoga svjetskog rata nekako činio nespojivim – u samim marksističkim terminima – s padom profitne stope. Otuda onda napori Gillmana i drugih da pokušaju otkriti nove kategorije kao što su “troškovi realizacije” (za koje se prepostavlja da ih se oduzima od viška vrijednosti, koji je onda reduciran samo na “višak vrijednosti prisvojen od proizvodnog kapitala”) ili “višak”, čiji bi zamislen rast objasnio zašto profitna stopa, kakvu je sročio Marx, prestaje opadati, dok i dalje opada ukoliko se sroči drugačije.³⁸ Ipak su u međuvremenu događaji od 1974. do 1975. dostigli ovu vrstu argumenta, pokazujući da zakon više nego ikada zadržava svoju snagu.

Sustavnija su bili nastojanja neorikardijanske škole da ospori valjanost zakona, kako na teoretskoj tako i na empirijskoj osnovi. Glavni teorijski argument jest tzv. Okishio-teorem.³⁹ Ako svaki kapitalist uvodi strojeve samo kada mu to povećava stopu profita, kako onda povećani profiti za svakog kapitalista dovode do smanjenja profitne stope za kapitaliste zajedno?

32 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 197–205, i Karl Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, Pelican Marx Library, London, 1973, str. 244–6.

33 Na primjer, mnogo tzv. “uslužnih industrija” u kasnom kapitalizmu.

34 Vidi, na primjer, W. C. Mitchell, *Poslovni ciklusi i njihovi uzroci*, Berkeley, 1941.

35 Vidi Ernest Mandel, *Kasni kapitalizam*, London, 1975, 4 poglavljje; Ernest Mandel, *Dugi valovi kapitalističkog razvoja*, Cambridge, 1980.

36 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 218 i 227–228.

37 Jasno, ovaj istiniti sadržaj ne može se braniti apsurdnim argumentom da se sâm zakon manifestira isključivo, ili uglavnom, svojom negacijom. Ovo je bio stav nekolicine sovjetskih autora, prije nego što je (na njihovo posvećenje iznenadnje) izbila druga kriza: na primjer S. L. Wygodske (*Der gegenwärtige Kapitalismus*, Cologne, 1972, str. 232), koji je smatrao da se zakon potvrdio u tendenciji prema dizanju profitne stope!

38 Okishio, *Tehnološke promjene*, op. cit.

39 Na primjer, Joseph Gillman, *Padajuća protifna stopa*, London, 1957. Paul Baran i Paul Sweezy također su suprotstavili tendencijskom padu profitne stope, navodnu tendenciju “viška” da raste, a što je, prema ovim autima, jedino moguće u “konkurenčkom sistemu”: Vidi *Mono-polni kapital*, London, 1968, str. 80.

Ovo razmišljanje sadrži u sebi dvije pogreške. Prvo, nije točno da će svaki kapitalist uvesti nove strojeve samo ako to povećava profitnu stopu. Kao što sam Marx ističe, uvođenje je strojeva svakako *dragovoljna* sklonost kapitalista, ali on može biti *prisiljen* uvesti nove strojeve kako bi zadržao svoj tržišni udio ili čak da svoju tvrtku spasi od stečaja, tj. kako bi smanjio svoju cijenu koštanja pod pritiskom konukrencije, bez obzira na to kakav učinak ova odluka ima na njegovu profitnu stopu. Zapravo, bilo bi puno točnije reći da će kapitalisti oklijevati uvesti nove strojeve koji smanjuju *vrijednost* profita; ali u tom slučaju, vrijednost (masa) profita i profitna stopa dvije su sasvim različite kategorije. Prva može rasti, dok potonja opada.⁴⁰

Drugo, ovaj argument pokazuje zapanjujuće nerazumijevanje same prirode kapitalističkih "zakona kretanja" od kojih je izuzetan primjer tendencija pada prosječne profitne stope. Ovi zakoni djeluju neovisno od, i usprkos svjesnim odlukama pojedinih kapitalističkih tvrtki. Zapravo, može se reći da su to objektivni i nepredvidljivi *učinci* svjesnih odluka tih tvrtki. Nijedan kapitalist ne zna unaprijed kakav će biti stvarni rezultat njegove odluke o kupnji novih strojeva. Tek kada se robe proizvedene uz pomoć novih strojeva prodaju i kad se napravi nekoliko uzastopnih godišnjih bilanci, ovi rezultati bit će poznati. Stoga je savršeno moguće – doista neminovno – da kupnja više strojeva od strane svakog kapitalista ima za cilj povećanje njegove profitne mase i profitne stope, ali da će krajnji rezultat svih tih odluka biti situacija gdje je prosječna stopa profita za sve uključene zapravo smanjena.⁴¹

Što se tiče glavnih empirijskih argumenata neokardijanaca, navodi se da organski sastav kapitala uopće ne raste tijekom vremena, nego ostaje više ili manje isti. Drugim riječima, tehnološki napredak u dugom roku ne uzrokuje značajne uštede rada, a ni kapitala, nego je neutralan.⁴² Pokazatelj je ove navodne stabilnosti organskog sastava kapitala navodna stabilnost omjera kapital/output u vremenu.

Omjer kapital/output uopće nije isto (ili usporedno) što i organski sastav kapitala. Niti je navodno stabilan "udio plaća" u nacionalnom dohotku isto što (ili usporedan sa) i stabilna stopa viška vrijednosti. U slučaju kapital/output, postojani kapital pogrešno se identificira sa stalnim kapitalom: tj. ponder vrijednosti sirovina, koja ima tendenciju da postane rastući dio vrijedno-

sti postojanog kapitala (i ukupnog kapitala), potpuno je isključen iz pojašnjenja. Što se tiče "izračuna plaće", ovdje se mijesha promjenjivi kapital, što označava plaćanje proizvodnog rada, s plaćanjem neproizvodnog rada, koji barem djelomično proizlazi iz viška vrijednosti.⁴³ Posebno s obzirom na stalni rast neproizvodnog rada u povijesti kasnog kapitalizma, razlika je u statističkom smislu odlučujuća. Osim toga, Shaikh je pokazao da se takozvani stabilni omjer kapitala i proizvodnje po sebi treba ozbiljno osporiti iz statističke perspektive te da u velikoj mjeri odgovara nepreciznoj ili pogrešnoj upotrebi statističkih kategorija od strane buržoaskih statističara.⁴⁴ Početne detaljne studije zapanjujuće su potvridle ovaj sud.⁴⁵

Činjenica je da, kao rezultat netransparentnosti odnosa realnih vrijednosti mjerjenih tekućim tržišnim cijenama, nije tako lako empirijski pokazati rastući organski sastav kapitala na makroekonomskoj osnovi, tj. polazeći od statistike nacionalnog dohotka i bruto nacionalnog proizvoda. No, neposredna se posljedica organskog sastava kapitala ogleda u dijelu troškova rada u ukupnim godišnjim troškovima proizvodnje.⁴⁶ Ovdje smo na mnogo čvršćim statističkim temeljima, jer nam brojne monografije omogućuju ispitivanje ovog odnosa u zasebnim granama proizvodnje tijekom vremena. Teško bi bilo naći jednu granu proizvodnje u kojoj troškovi rada čine veći dio ukupnih tekućih (godišnjih) proizvodnih troškova danas negoli uoči Drugoga svjetskog rata ili početkom dvadesetog stoljeća – a kamoli prije stoljeće, stoljeće i pol.⁴⁷ Unatoč svim očitim tendencijama da pojefitne proizvodnju strojeva i sirovina, i koje su inherentne kapitalizmu, kao što je to i tendencija pojefinjenja potrošačkih dobara, *temeljni* trend dugoročnog kapitalističkog rasta i tehnološkog napretka ipak je doista bio ušteda radne snage. Što bi inače izrazi "mehanizacija" i "rastuća automatizacija" označavali, ako ne upravo taj temeljni trend? Jedno od Marxovih velikih teorijskih postignuća sastojalo se u naglašavanju ovog trenda u vrijeme kada je on bio jedva prihvaćen kao povjesno odlučujući za kapitalistički način proizvodnje.

Marksističke teorije krize

Kao što sam rekao ranije, Marx nam nije ostavio dovršenu i potpuno razrađenu teoriju krize. Njegova opažanja

⁴⁰ Georgios Stamatis je skrenuo pozornost na odlučujuću razliku između povećanja jedinične *profitne marže* (tj. razlike između cijene koštanja i prodajne cijene po proizvedenoj jedinici) i marksističkog koncepta *profitne stope* u kojoj se mora uzeti u obzir ukupnu vrijednost stalnog kapitala korištenog za to povećanje profitne marže (op. cit., str. 183 ff.). "Tragedija" kapitala (izražena zakonom rastućeg organskog sastava kapitala) leži upravo u tome da iste kapitalističke metode sustavne mehanizacije, koje vode nizim jediničnim troškovima i porastu jediničnih profitnih marži, na kraju rezultiraju natprosječnim povećanjem ukupnim ulaganjem u stalni kapital – što je jedna od sila koja izaziva porast organskog sastava kapitala u većem razmjeru od porasta stope viška vrijednosti, čime se stopa profita smanjuje. Stamatsova knjiga nevjerojatno je shizofrenična. Dok se čitav prvi dio veliča, vrlo brižljivo i iznimno detaljno, važnost Marxove teorije o tendencijskom padu prosječne profitne stope, s nevjerojatnim *salto mortale*, autor zaključuje da taj isti zakon više ne vrijedi danas, budući da kapitalizam više ne primjenjuje "specifične kapitalističke metode proizvodnje".

⁴¹ Anwar Shaikh, "Politička ekonomija i kapitalizam: bilješke o Dobbovoj teoriji kriza", *Cambridge Journal of Economics*, lipanj 1978.

⁴² Zapravo, Roy Harrod glavni je izvor tvrdnje o tzv. "neutralnom" tehnološkom napretku.

⁴³ Na tu temu vidi Anwar Shaikh, *Uvod u povijest teorija kriza*, u U.R.P.E. antologiji, *Kapitalizam u krizi*, New York, 1977.

⁴⁴ ibid, str. 235. Shaikh se ovdje referira na empirijsku studiju Victora Perlo, "Kapital-Output omjer u preradivačkoj industriji", *Quarterly Review of Economics and Business*, Vol. 8, br. 3, jesen 1966.

⁴⁵ Vidi R. J. Gordon, "Rijetki dogadjaj", *Survey of Current Business*, srpanj 1971, vol. 51, br. 7.

o industrijskom ciklusu i kapitalističkim krizama prekomjerne proizvodnje nalaze se raspršena u nekoliko temeljnih knjiga i čitavom broju članaka i pisama.⁴⁸ Ipak, primamljivo je vidjeti tendencijski pad prosječne profitne stope kao Marxov glavni doprinos objašnjenju krize prekomjerne proizvodnje. Nekoliko suvremenih marksističkih autora zaista je to tako i vidjelo.⁴⁹ Je li to i točno?

Moj odgovor bi bio: da i ne. Nema sumnje da je u okviru industrijskog ciklusa uspon i pad profitne stope usko povezan s usponom i padom proizvodnje. No, ova izjava, sama po sebi, nije dovoljna za pružanje *kauzalnog objašnjenja* krize. Može biti (i bila je) pogrešno shvaćena u mehaničkom smislu da su krize "prouzročene" nedovljnom proizvodnjom viška vrijednosti⁵⁰ – jer ne dopušta kapitalu da se dostatno oplodi; što dovodi do rezanja tekućih ulaganja; što pak dovodi do smanjenja zaposlenosti; što potom dovodi do novog i kumulativnog smanjenja dohotka, prodaje, ulaganja, zapošljavanja itd. Ovaj se proces nastavlja sve dok pad zaposlenosti i devotorizacije kapitala ne dovedu do dostatnog povećanja stope viška vrijednosti i dovoljnog smanjenja mase kapitala, kako bi stopa profita ponovno porasla – a to onda omogućuje da ulaganje, zapošljavanje, proizvodnja, dohodak, prodaja itd. – opet kumulativno rastu.

U tom vulgarnom smislu, objašnjenje krize prekomjerne proizvodnje isključivo smanjenjem profitne stope, istovremeno je pogrešno i opasno. Pogrešno je jer braka nemogućnost oplodnje *dodatao* akumuliranog kapitala s nemogućnošću oplodnje čitavog *prethodno uloženog* kapitala;⁵¹ jer izjednačava fluktuacije kod *investicijskih odluka* kapitalističkih poduzeća s fluktuacijama tekuće proizvodnje viška vrijednosti. Prve mogu nastaviti rasti kada je potonji već u padu, i obrnuto. Glavna slabost ove argumentacije jest što se ona fokusira samo na sferu proizvodnje i koja se, u krajnjoj instanci, temelji na zbrici oko same naravi robe i robne proizvodnje. Na isti način kao i poznati zakon tržišta Jean-Baptiste Saya, ova argumentacija prešutno prepostavlja da ne postoji poseban problem realizacije vrijednosti, nego samo problem realizacije viška vrijednosti. Ovo zauzvrat prepostavlja da je ovo što imamo u kapitalizmu zapravo proizvodnja za trampu, a ne proizvodnja za prodaju; i da se na neki način, barem na makroekonomskoj razini, sve proizvedene vrijednosti realiziraju automatski.

Sâm je Marx eksplisitno opovrgnuo bilo koju takvu prepostavku. "Ali je s ovom proizvodnjom viška vrijednosti završen samo prvi čin kapitalističkog procesa proizvodnje, neposredni proces proizvodnje. Kapital je usisao toliko i toliko neplaćenog rada. S razvitkom procesa koji se izražava padanjem profitne stope, masa ovako proizvođenog viška vrijednosti naraste u ogromnoj mjeri. Sad dolazi drugi čin procesa. Cjelokupna robna masa, cjelokupni proizvod, kako onaj dio koji naknađuje postojani i promjenjivi kapital tako i onaj koji predstavlja višak vrijednosti, mora se prodati. Ne dogodi li se to, ili se dogodi samo djelomično, ili samo po cijenama koje stoje ispod cijena proizvodnje, onda je doduše radnik eksplotiran, ali se njegova eksplotacija ne ostvaruje kao takva, može biti skopčana s nikakvim ili samo djelomičnim ostvarenjem isciđenog viška vrijednosti, pa i s djelomičnim ili potpunim gubitkom njegova kapitala. *Uslovi neposredne eksplotacije i uslovi njene realizacije nisu identični*. Oni se razilaze ne samo vremenjski i mjesno, nego i pojmovno. *Jedni su ograničeni samo proizvodnom snagom društva, drugi razmjernošću različitih grana proizvodnje i potrošačkom snagom društva*. Ovu posljednju pak ne određuje ni absolutna snaga proizvodnje, ni absolutna snaga potrošnje; nego snaga potrošnje na osnovi antagonističkih odnosa raspodjele, koja potrošnju velike mase društva svodi na minimum koji se može mijenjati samo u okviru više ili manje uskih granica. Nju zatim ograničava i nagon akumulacije, nagon za uvećanjem kapitala i za proizvodnjom viška vrijednosti u proširenom razmjeru".⁵²

Nadalje, ova vulgarna teorija koja uči da su krize uzrokovane "nedovoljnom proizvodnjom viška vrijednosti" očito je opasna s gledišta obrane radničke klase od kapitalističkog juriša koji se uvijek podudara s križom prekomjerne proizvodnje. Jer iz ovog objašnjenja mogao bi se izvući zaključak da se kriza može prevladati i da će se zapošljavanje ponovno povećati, samo ako bi se smanjile realne plaće, a tako povećao višak vrijednosti (profitti).⁵³ Radnička klasa općenito, a sindikati posebno, stoga su suočeni s očajničkim izborom između obrane realnih plaća i borbe protiv nezaposlenosti: tj. oni postaju odgovorni za gubitak radnih mjesteta. Nepotrebno je reći da reformistički zagovornici klasne suradnje jedva čekaju da izađu s takvim argumentima, pozivajući radnike da poduzmu potrebne žrtve kako bi "spasili radna mjesta" ili "obnovili punu zaposlenost".

drugi dio; te članke od istog autora u *American Economic Review*, lipanj 1969, i *Review of Economics and Statistics*, studeni 1968. Andre Granou, Yves Baron i Bernard Billandot, u njihovoj *Croissance et Crises*, Pariz, 1980 (str. 102–4), brane tezu da je omjer kapital/output opao između Velike depresije i neposrednog poslijeratnog perioda, povećao se između 1948. i 1958., ponovno opao (ili ostao stabilan) između 1958. i 1968., ali rapidno porastao nakon 1968. Međutim, način na koji oni računaju taj omjer čini ga zajedničkim profitnoj stopi, jer uključuje i stopu viška vrijednosti koja je čvrsto rasla u poslijeratnom periodu.

⁴⁶ Posljedica, ali ne identična. Vidi Engelsove napomene u trećem svesku *Kapitala* na str. 192–194.

⁴⁷ Vidi brojne monografije o specifičnim granama industrije koje sam citirao u *Kasnem kapitalizmu*, op. cit., str. 199–204;

⁴⁸ Osim drugog i trećeg sveska *Kapitala*, Marxovi glavni doprinosi teoriji kriza mogu se naći u *Teorijama o višku vrijednosti*, te njegovim člancima o aktualnim ekonomskim krizama: vidi, na primjer, "Stanje u trgovini" (*Neue Rheinische Zeitung*, 7. ožujka 1849), u Marx/Engels, *Sabranja djela*, vol. 9, str. 3–8; ili razni članci pisani između 1853. i 1856–7. za *New York Daily Tribune* (Collected Works, vol. 11, 12, 14, 15). Marxova korespondencija s Engelsom također sadrži brojne komentare na aktualne krize.

⁴⁹ Vidi, na primjer, David Yaffe, "Marxova teorija krize, kapitala i države", u *Economy and Society*, vol. 2, br. 2, svibanj 1973; Paul Mattick, *Krisen und Krisentheorien*, u istoimenom zborniku članaka raznih autora, Frankfurt, 1974.

⁵⁰ Vidi Mattick, op. cit., str. 111: "Akumulacija kapitala stoga ne ovisi o realizaciji viška vrijednosti, nego realizacija viška vrijednosti ovisi o akumulaciji kapitala"; i ibid., str. 115: "Kad višak vrijednosti nije dostatan da se proces akumulacije nastavi s

MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svezak Kapitala

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2019.

Međutim, iskustvo opetovano pokazuje da to empirijski ne potvrđuje stvarni tijek industrijskog ciklusa.⁵⁴ To predstavlja ideološko oružje osmišljeno da teret krize nametne na radničku klasu i tako pomogne povećanju stope viška vrijednosti, što je jedan od glavnih ciljeva kapitala tijekom i nakon krize. Teorije "cijeđenja profita" sadrže sličnu opasnost zloupotrebe od kapitalističke strane u klasnoj borbi.⁵⁵

Mnogi radikalni zagovornici teorije pada profitne stope kao uzroka kapitalističke krize s indignacijom će odgovoriti da njihova analiza sadrži već ugrađeni odgovor na poslodavčeve protuargumente: pad profitne stope funkcija je porasta organskog sastava kapitala, što dovodi prekomjernoj akumulaciji, a ne padu stope viška vrijednosti. Zapravo, oni često inzistiraju na činjenici da stopa viška vrijednosti nastavlja rasti sve do samog početka krize, samo ne toliko da bi neutralizirala efekte povećanja organskog sastava kapitala.⁵⁶ Ipak, zaboravljuju da je profitna stopa funkcija i organskog sastava kapitala i stope viška vrijednosti; da, osim u slučaju plaća na razini izglađnjivanja, tj. na razini na kojoj bilo kakvo smanjenje realnih plaća dovodi ispod fiziološkog minimuma (što je situacija koja više ne postoji ni u jednoj industrijaliziranoj zemlji), smanjenje realnih plaća *uvijek* znači povećanje proizvedenog viška vrijednosti. Otuda je i stopa profita veća negoli prije rezanja plaća.⁵⁷ Time smo se dakle vratili na početak: tvrditi da je kriza *isključivo* uzrokovana nedovoljnom proizvodnjom viška vrijednosti, znači da se pomaže argumentu poslodavaca da se ona, barem djelomično, može prevladati rezanjem realnih plaća.

Ova kritika mehaničkog i jednostranog objašnjenja krize prekomjerne proizvodnje isključivo padom profitne stope, može se proširiti, općenitije, još i na kritiku *bilo kojeg* monokauzalnog objašnjenja kriza. U okviru marksističke ekonomске teorije, krize prekomjerne proizvodnje *istodobno su krize pretjerane akumulacije kapitala i krize prekomjerne proizvodnje roba*. Prve ne možemo objasniti bez ukazivanja na potonje; potonje ne možemo razumjeti bez pozivanja na prve. To znači da se kriza može prevladati jedino ako se istovremeno pojavi porast profitne stope i proširenje tržišta, što je činjenica koja pobija argumente i poslodavaca i reformista.

Tri su glavne varijante monokauzalne interpretacije Marxove teorije kriza:⁵⁸

1. Čista teorija *disproporcionalnosti*. Ova teorija osnovni uzrok industrijskog ciklusa i posljedične krize vidi u kapitalističkoj anarhiji proizvodnje: to jest u činjenici da u uvjetima kapitalističke tržišne ekonomije, investicijske odluke ne mogu spontano voditi "uvjetima ravnoteže" – u kojima se udio dijela proizvedene vrijednosti i generiranih novčanih tokova u odjeljku I podudara s onim u odjeljku II, a što je Marx definirao u drugom svesku *Kapitala*. Otuda onda neizbjegjan lom ravnoteže i krize.

Glavni zagovornici teorije disproporcionalnosti bili su ruski "legalni" marksisti Mikhail Tugan-Baranovski i austro-marksist Rudolf Hilferding. Nikolaj Buarin bio je pod snažnim utjecajem sličnih ideja.⁵⁹ Zaključci ove teorije su očiti. Ako bi, rastom monopolja ("generalni kartel", kako ga je Hilferding nazvao), kapitalisti međusobno mogli "organizirati" ulaganja, ne bi postojale krize prekomjerne proizvodnje. Doista bi postojao onda kapitalizam bez kriza.⁶⁰ Međutim, kao što je istaknuo Roman Rozdolski, ovi teoretičari previdaju činjenicu da je nesrazmjer između proizvodnje i potrošnje – tendencija kapitalizma da na neograničen način razvija proizvodne snage, istovremeno nametajući stroge granice masovnoj potrošnji⁶¹ – zapravo inherentan kapitalizmu, i neovisan od nesrazmernog razvoja odjeljka I i odjeljka II, zbog kapitalističke konkurenčije i anarhije proizvodnje (to jest investicijskih odluka).⁶²

Groteskne posljedice koje mogu prouzročiti monokauzalna pojašnjenja disproporcionalnosti kapitalističkih kriza, najbolje je ilustrirao sâm Tugan-Baranovski, koji je ozbiljno tvrdio – i to pokazao "matematički" – da bi se odjeljak I mogao potpuno nezavisno razvijati od odjeljka II, sve do točke u kojoj output potrošačkih dobara graniči s nulom, bez da takav razvoj uzrokuje bilo kakvu krizu.⁶³

2. Čista teorija *subkonzuma masa*. Ona osnovni uzrok kapitalističkih kriza hiperproduckcije vidi u jazu između proizvodnje (ili produktivnog kapaciteta) i masovne potrošnje (realnih plaća radnika ili njihove kupovne moći), koji u osnovi poprima oblik prekomjerne proizvodnje roba u odjeljku II. Prekomerna akumulacija (pad investicija) i prekomerna proizvodnja (prekapacitiranost) u odjeljku I pojavljuju se kao rezultat ove prekomjerne proizvodnje (ili prekapacitiranosti) u odjeljku potrošačkih dobara.

profitabilnošću, onda se također ne može realizirati kroz akumulaciju; on postaje nerealizirani višak vrijednosti ili prekomjerna proizvodnja". Najprije je prekomjerna akumulacija pozicionirana u apsolutnom smislu: nema dovoljno višaka vrijednosti da se oplodi sav akumulirani kapital. Zatim se argument prebacuje na relativnost: i dalje postoji dostatni višak vrijednosti, ali on ne postaje akumuliran, budući da bi kapital dodoao o postu profita. Ali kako se to može promatrati nezavisno od tržišnih cijena dodatno proizvedenih roba? Zar pad tržišnih cijena koji vodi do o postu profita ne reflektira prethodni zastoj, to jest prekomjernu proizvodnju roba povrh prekomjerne akumulacije kapitala?

51 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 216–217.

52 ibid., str. 208, kurziv E.M.

53 Arthur Pigou, otac ekonomike blagostanja, zapravo je branio poziciju rezanja plaća radi rješavanja Velike krize 1929–32. Zaboravio je da bi proces akumulacije počeo rasti, nije dovoljno da se profiti (količine viška vrijednosti) povećaju (ovo se očito postiže rezanjem plaća): kapitalisti također moraju imati očekivanja da će se robe koje su prouzveli dodatnim ulaganjima kapitala i prodati. Ovo baš nije vjerojatno kad se rezanje plaća poklapa s velikim zalihama neprodanih roba i ogromnim neiskorištenim kapacitetima postojeće opreme.

Karl Kautsky, 1854–1938.

Dok ova teorija ima mnoge ne-marksističke prete (Thomas Malthus, Sismonde de Sismondi, ruski narodnjaci), njezini glavni zagovornici među marksistima bili su Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Natalie Moszkowska, Fritz Sternberg i Paul Sweezy.⁶⁴ Njezina slabost leži u njezinoj osnovnoj pretpostavci (koju Sweezy možda uvijek nije dobro razumio, ali ju je barem jasno izrazio) da na neki način postoji *fiksirana proporcija* između razvoja odjeljka I i razvoja proizvodnog kapaciteta odjeljka II. Budući da rast organskog sastava kapitala i stope viška vrijednosti istodobno povećavaju kupovnu moć za sredstvima za proizvodnju mnogo više nego kupovnu moć za potrošačka dobra, zaključak je očigledan: uvijek će biti ostatak potrošačkih dobara koji se neće moći prodati.

No, ne samo da je ova pretpostavka logički nedokazana. Ona je suprotna samoj prirodi kapitalističkog rasta, karakteriziranog rastućom mehanizacijom ili (da posudimo točnu formulu od buržoaskog ekonomista von Böhm-Bawerka) kružnim tokom proizvodnje. Rast kapitalizma podrazumijeva da veći dio ukupne proizvodnje poprima oblik sredstava za proizvodnju, iako to ne može biti popraćeno apsolutnim padom proizvodnje robe široke potrošnje ili pak stagnacijom proizvodnog kapaciteta odjeljka II. Jednom kad se to shvati, ni rast *p/pr* ni rast *v/pr* ne mora automatski dovesti do prekomjerne proizvodnje robe široke potrošnje. To se može dogoditi jedino ako ovaj razlomak:

proizvod I/proizvod II

raste sporije od razlomka:
potražnja za sredstvima za proizvodnju/
potražnja za potrošačkim dobrima.

No, nije moguće matematički demonstrirati ili logički dokazati da je takav razvoj inherentan kapitalističkom načinu proizvodnje.

Opasnost kod teorija subkonzuma (koju je, naravno, Luxemburg u potpunosti izbjegla), jest da one mogu voditi reformističkim zaključcima, koji nisu različiti od "harmoničnih" implikacija teorija nesrazmjera. Potonje tvrde da kapitalizam može izbjegići krizu ako je investiranje "organizirano". Prve tvrde da kapitalizam može izbjegići krizu ako bi realne plaće bile veće ili ako bi vlada distribuirala dodatnu "kupovnu moć" u obliku socijalne sigurnosti i dodatka nezaposlenosti – tj. "preraspodijeli" nacionalni dohodak u korist radnika, "retransformirala" dio viška vrijednosti u dodatne neizravne plaće.⁶⁵

Ova "rješenja" previđaju jednostavnu činjenicu da kapitalistička proizvodnja nije samo proizvodnja roba koje se moraju prodati kako bi se realizirao višak vrijednosti i akumulirao kapital. To je proizvodnja za profit. Bilo koja značajna preraspodjela nacionalnog dohotka u korist dohotka radnika, uoči ili u ranoj fazi krize, kada profitna stopa već opada, znači daljnji pad te stope kroz smanjenje stope viška vrijednosti (uostalom, u tome je b t "preraspodjeli nacionalnog dohotka"). U takvim okolnostima, kapitalisti neće povećati ulaganja, čak i ako bi prodaja prethodno proizvedenih zaliha potrošačkih robe porasla. Depresija će se nastaviti.

3. Čista teorija *hiperprodukcije kapitala*. Ona kao glavni uzrok krize vidi nedovoljno proizvedenu masu viška vrijednosti u usporedbi s ukupnim iznosom akumuliranog kapitala. Ranije smo već ukazali na slabost ove teorije te na njezine opasne implikacije s gledišta proleterske klasne borbe.

Ipak, postoji i specifična demografska varijanta teorije, koja naglašava da nakon dugih razdoblja kapitalističkog napretka, rezervna armija rada ima tendenciju nestajanja, pa kao rezultat toga realne plaće rastu do točke u kojoj uzrokuju oštar pad stope viška vrijednosti i time profitne stope.⁶⁶ Premda se ova mogućnost u 15. glavi trećeg sveska, čiji granični slučaj Marx naziva "apsolutnom hiperprodukcijom kapitala"⁶⁷, ne može isključiti iz opće teorijske perspektive, u stvarnoj povijesti kapitalizma – pod uvjetima opsežne međunarodne mobilnosti (migracije) rada, pa čak i u situaciji kada u nerazvijenim zemljama postoji ogroman potencijal za buduće migracije – bilo koji takav "pritisak stanovništva" na kapitalizam stoljećima je udaljen od nas.⁶⁸ Ta mogućnost također u velikoj mjeri podcjenjuje sposobnost kapitalizma da brzo rekonstruira rezervnu vojsku rada, koncentrirajući se na investicije s ciljem racionalizacije koje, makroekonomski gledano, smanjuju zaposlenost (tj. na temelju srednjoročnog povećanja prosječne stope rasta produktivnosti rada većeg od prosječne stope ekonomskog rasta). To se nevjerojatno potvrdilo tijekom 1970-ih, kada je ukupna masa nezaposlenih u imperialističkim zemljama (članicama OECD-a), odlučno ostavivši iza sebe uvjete gotovo "pune zaposlenosti" kakva je postojala tijekom 1960-ih, udvostručena sa deset milijuna u 1970. godini na dvadeset milijuna u 1980. godini. Istovremeno je ukupan broj radnih mjeseta uništenih u proizvodnji zbog tehnološkog napretka bio daleko veći i od

⁵⁴ Na primjer, veliko zauzdavanje plaća radnicima Zapadne Njemačke 1976–77. i španjolskim radnicima 1978–79, a koje su im nametnula njihova klasno sporazumaška sindikalna rukovodstva – nije vodilo bilo kakvom značajnom smanjenju nezaposlenosti, iako su porasli profiti i investicije. No, investicije su bile gotovo isključivo u svrhu racionalizacije, tako više smanjujući nego povećavajući zaposlenosti.

⁵⁵ Vidi na primjer, Andrew Glyn i Bob Sutcliffe, *Britanski kapitalizam i cijedenje profita*, London, 1972. U svojoj *Political Economy and Capitalism*, London, 1938, Maurice Dobb prepostavlja da kapitalisti uvođe nove strojeve jedino kad plaće rastu, to jest da je u suštini porast organskog sastava kapitala, funkcija date razine plaća. Ovo nije ista što i teorija "cijedenja profita", ali nije ni daleko od nje. Shaikh je ispravno kritizirao ove postavke u *Politička ekonomija i kapitalizam*, op.cit.

⁵⁶ Vidi na primjer Yaffe, op. cit.

⁵⁷ Vidi treći svežak *Kapitala*, str. 210–11.

⁵⁸ Moguća četvrta varijanta monokausalne teorije kriza – demografska – tretirana je dalje u tekstu kao podvarijanta čiste teorije prekomjerne akumulacije.

⁵⁹ Mihail Tugan-Baranovski, *Studien zur Geschichte und Theorie der Handelskrisen in England*, Jen, 1901; Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Beč, 1910; Nikolaj Buharin, *Imperializam i akumulacija kapitala*, London, 1972. Istina je da je Buharin nešto oprezniji od Hilferdinga i da uzima u obzir limitirajuću silu ograničene masovne potrošnje na "bezgraničnost" rasta koju kapitalizam posjedi.

⁶⁰ Tony Cliff, koji je istog uvjerenja, vrlo lako može zamisliti kapitalističku ekonomiju bez krize hiperprodukcije – tako da se anarhija proizvodnje prevlada planiranjem. Vidi: *Rusija: Marksistička analiza*, London, 1970, str. 174.

⁶¹ Vidi treći svežak *Kapitala*, str. 446.

MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svežak Kapitala

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2019.

ovih deset milijuna: milijuni imigrantskih radnika iz manje industrijaliziranih zemalja morali su se vratiti u svoje domovine; milijuni žena i mlađih "otpali su s tržišta rada"; a velika količina proizvodnih radnika pretvorena je u neproizvodne.

Nešto sofisticiraniju verziju ove teorije predložio je mađarski marksist Ferenc Janossy, koji u nesposobnosti kapitalizma da razvije dovoljno kvalificiranih (posebno visoko kvalificiranih) radnika, vidi zapravo neizbjegno usko grlo – koje realne plaće potiskuje prema gore što zauzvrat vodi kraju prosperiteta.⁶⁹ Ali ovdje se uvelike podcjenjuje fleksibilnost kapitala, kako kod ubrzavanja razvoja strukovnih znanja (uključujući i tvorničku razinu), tako i kod smanjenja potreba za visoko kvalificiranim radom putem tehnoloških promjena.

Zagovornici čiste teorije krize izazvane hiperprodukcijom kapitala često tvrde da sve dok akumulacija kapitala neprekidno traje, potrošnja "krajnjih potrošača" automatski raste, budući da se više najamnog rada zapošljava (općenito uz povećane plaće), pa raste i ne-proizvodna potrošnja iz viška vrijednosti. Stoga ne može doći do zasićenosti potrošačkom robom i to sve dok pad profitne stope nije značajno usporio akumulaciju. Koliko je to moguće, prvi dio tvrdnje je točan. Međutim, iz toga uopće ne slijedi zaključak. Ova analiza jedino dokazuje da potrošnja (tj. realizacija viška vrijednosti u odjeljku II) raste sve dok se akumulacija povećava. Ali to ne dokazuje da potrošnja raste *u istom omjeru* kao i produktivni kapacitet odjeljka II. Doista, kombinirano djelovanje povećanog organskog sastava kapitala u odjeljku II i povećanje stope viška vrijednosti u ukupnom gospodarstvu čini vjerojatnjim da će (barem povremeno) potrošnja, dok raste, rasti sporije od produktivnih kapaciteta odjeljka II. U tom slučaju, doista može doći do zasićenosti potrošačkim dobrima prije nego što dođe do usporavanja akumulacije u gospodarstvu u cjelini.

Isto tako, pretpostavka da će usporavanje tekućih investicija (koje je u krajnjoj instanci određeno padom prosječne stope profita) izazvati krizu prije nego se hiperprodukcija roba zapravo i dogodi, u najboljem je slučaju samo jedna moguća varijanta kriznog scenarija, a nipošto ne jedina varijanta koja je konzistentna s Marxovom analizom izraženom ovdje u trećem svesku ili s empirijskim podacima industrijskih ciklusa ako gledamo historijski. Aktualne investicijske odluke kapitalističkih tvrtki funkcija su dviju varijabli: realizacije ran-

jeg profita (tj. raspoloživi višak vrijednosti za akumulaciju) i očekivanja *budućih* profita. O *tekućoj* stopi profita, koja je zapravo makroekonomski krajnji rezultat mnogih aktualnih promjena, kapitalističke tvrtke nemaju načina da saznaju ništa precizno. I tako je sve dok se ne sastave njihove i godišnje bilance drugih kapitalista. Povse je moguće da realizacija prošlogodišnjeg profita (npr. prethodne godine) još uvijek ne odražava pad profitne stope, ali da se investicije i dalje srežu baš zbog toga što već postoje sve vidljiviji znakovi zasićenosti robama koje dotične tvrtke proizvode (ili već postoji vidljiva prekapacitiranost). Nasuprot tome, jednako je moguće da ostvarenje prošlih profita odražava početak pada profitne stope, ali će investicijske odluke i dalje biti u porastu jer, iz bilo kojeg razloga, kapitalistička tvrtka vjeruje da može i dalje značajno povećati prodaju. Očekivanja profita uvijek uključuju, osim tekućih trendova profitne stope, i procjene o očekivanim tržišnim uvjetima i tržišnim udjelima. Upravo je to jedan od razloga zašto u kapitalizmu postoji određena tendencija da se investicije premaši u određenim okolnostima, čak i nakon što je profitna stopa počela padati. Veliki broj kapitalističkih tvrtki vjeruje da će, povećavajući investiranje i proizvodnju, povećati svoj tržišni udio, profitirati od tehnoloških prednosti u odnosu na svoje konkurente itd. Sve te odluke ne mogu sprječiti profitnu stopu da pada. Međutim, one mogu uzrokovati prekomjernu proizvodnju roba prije nego što se akumulacija kapitala stvarno uspori.

Elementi ispravne teorije krize u kapitalizmu, prisutni su dakako u sva tri navedena monokauzalna objašnjenja.⁷⁰ Kako bismo mogli formulirati ispravnu teoriju, ove elemente moramo međusobno integrirati. Najlakši način da postignemo takvu integraciju, u svjetlu na glaska koji treći svezak *Kapitala* stavlja na tendencijski pad prosječne stope profita, jest da raspoznamo niz uzaštopnih oblika koje je tijekom vremena poprimila akumulacija kapitala.

U razdobljima snažnog rasta kapitalističke proizvodnje – kada je poslovanje žustro, trenutačni se proizvod lako prodaje (zaista, potražnja se čini jačom od ponude) i profiti su visoki – nastat će investicijski *boom*, koji će brzo uznapredovati do uskog grla u objema pododjeljcima odjeljka I: pododjeljak strojevi i oprema, te pododjeljak sirovina. Oba ova pododjeljka odjeljka I, po svojim osobinama, manje su fleksibilna u bržem prila-

62 Roman Rozdolski, *Prilog povijesti nastajanja Marxova Kapitala*, London, 1977, str. 489–90, 496, i dr.

63 Mihail Tugan-Baranovski, *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Leipzig, 1905.

64 Rosa Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, London, 1963; Fritz Sternberg, *Der Imperialismus*, Berlin, 1926; Natalie Moszkowska, *Das Marxische System, ein Beitrag zu dessen Aufbau*, Berlin, 1929, i *Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Prague, 1935; Leon Sartre, *Esquisse d'une théorie marxiste des crises périodiques*, Pariz, 1937; Paul Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvijanja*, op. cit.; a što se tiče Karl Kautsky, ovo se odnosi posebno na njegov članak u *Die Neue Zeit*, vol. XX, br. 2, 1901-2, koji predstavlja njegov najopširniji doprinos problemu kriza.

65 Ovo posebno vrijedi za neoknjizanske ekonomiste (neki od njih imaju priličan utjecaj u radničkom pokretu), u zemljama poput Britanije, Francuske i Zapadne Njemačke. Vidi na primjer, *Alternative Wirtschaftspolitik* (posebno izdanje *Das Argument*), Berlin, 1979.

66 Vidi posebno Makatoh Itoh, "Marxove teorije krize", u *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, vol. IV, br. I, veljača 1975. Prvi marksistički teoretičar koji je pokušao dati demografsko pojašnjenje ekonomske krize bio je Otto Bauer, "Die Akkumulation des Kapitals", u *Die Neue Zeit*, vol. XXXI, br. I, 1913.

67 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 215.

68 Samo da se dobije slika o takvim "rezervama". U ovom trenutku milijun ilegalnih imigranata gođišnje dolaze iz Meksika i Srednje Amerike u SAD, od čega značajan dio njih odmah biva deportiran. Ali čak i na sadašnjem stupnju produktivnosti rada u Meksiku i Srednjoj Americi (koji je znatno niži nego u SAD-u), broj nezaposlenih u ovim dvjema regijama iznosi oko petnaest milijuna: to predstavlja potencijalnu dodatnu ra-

godavanju potražnji nego što je to slučaj s odjeljkom II. Stoga će se dodatno ulaganje, akumulacija kapitala, odvijati u većem razmjeru u odjeljku I.⁷¹ Potrebno je proizvesti više sredstava za proizvodnju da bi se proizvela dodatna sredstva za proizvodnju radi proizvodnje dodatnih potrošačkih dobara. Dobra profitna očekivanja zajedno s ostvarenjima visokih profita – glavna su motivacija ovog *boom-a*. Otuda onda i pomak investiranja prema odjeljku I. Postupno nastaje nejednak razvoj (disproporcija) između odjeljka I i odjeljka II.

Na određenoj točki u spomenutom investicijskom *boom-u*, više-manje istovremeno se javljaju dva paralelna fenomena. S jedne strane, dodatno proizvedena sredstva za proizvodnju ulaze u proizvodni proces tek nakon određenog vremena. Ali, kada uđu u taj proces, u oba odjeljka brzo i značajno povećavaju proizvodni kapacitet. No, upravo relativno visoke profitne stope i visoke stope investicija ukazuju na to da se realne plaće i potražnja za potrošačkim dobrima od strane kapitalista i njihovih čankoliza nisu mogle razviti u istom omjeru kao i ovaj iznenadni porast proizvodnog kapaciteta oba odjeljaka (čak i ako proizvodnja brže raste u odjeljku II nego u odjeljku I, pa čak i ako realne plaće rastu). Otuda onda tendencija povećanja hiperprodukcije (ili prekapacitiranosti), prvenstveno u odjeljku II.

S druge strane, masovno uvođenje novih sredstava za proizvodnju u oba odjeljka ne odvija se pomoći starih tehnika, nego s novim poboljšanim tehnikama koje u suštini idu prema uštedi rada, tj. prema povećanju organskog sastava kapitala. To umanjuje stopu profitna, pogotovo budući da se u uvjetima *boom-a*, stopa viška vrijednosti ne može povećavati u istom omjeru, niti se uopće povećava.⁷² Otuda i tendencija prekomjerne akumulacije: *dio novog akumuliranog kapitala* više se ne može investirati po prosječnoj profitnoj stopi, niti se uopće investira, usmjerava se u špekulacije itd.⁷³

Kreditna ekspanzija za određeno vrijeme pokriva taj jaz. Međutim, ona samo odgađa slom, ne može ga izbjegći. Prekomjerna proizvodnja sada se širi od odjeljka II na odjeljak I.⁷⁴ Rastuća prekomjerna proizvodnja robe (prekapacitiranost sve većeg broja grana industrije), u kombinaciji s rastućom hiperprodukcijom kapitala – nužno će voditi naglim rezovima proizvodnih investicija. Nesrazmjer između dvaju odjeljaka sada je skočio s “prekomjerne proširenosti” odjeljka I u “podrazvijenost” tog istog odjeljka. Investicija opada puno brže nego trenutni output.

Kao rezultat sloma – koji, ali ne nužno, može preuzeti početni oblik kreditnog i bankarskog kraha – dolazi do općeg sloma cijena roba (izraženih u zlatu) i to paralelno s padom proizvodnje i zaposlenosti. Nastaje opće obezvredenje kapitala, kao rezultat istovremenih procesa: i tog kolapsa cijena (tj. robnog kapitala), velikog broja stečajeva te pada vrijednosti stalnog kapitala i zaliha sirovina tvrtki koje opstaju. No, taj opći slom cijena samo je prilagodba tržišnih cijena i cijena proizvodnje (kroz nižu prosječnu profitnu stopu) na opće smanjenje vrijednosti prosječne robe, a što je neizbjegjan ishod općeg povećanja investicija, organskog sastava kapitala i prosječne produktivnosti rada u prethodnom razdoblju. Kapitalisti pokušavaju odgoditi ovaj obračun što je duže moguće – otuda i prekomjerna kreditna ekspanzija, špekulacija, prekomjerno trgovanje na burzi itd. uoči samog sloma. Međutim ne mogu ga odgađati beskonačno.

Za sistem u cjelini, učinci kraha su zdravi, ali mogu biti vrlo neugodni za pojedinačne kapitaliste. Opća devalorizacija kapitala ne prati srazmjerno smanjenje mase proizvedenog viška vrijednosti. Drugim riječima ista masa viška vrijednosti može sada oploditi manji ukupni iznos kapitala. Stoga se pad profitne stope može zaustaviti, pa čak i preokrenuti. Opsežno rekonstituirane rezervne vojske rada, koje se odvija tijekom krize i depresije, omogućuje snažan porast stope viška vrijednosti, ne samo kroz ubrzanje, već i kroz smanjenje realnih plaća, što onda vodi dalnjem rastu profitne stope. Cijene sirovina općenito padaju više nego cijene gotovih proizvoda, tako da dio postojanog kapitala postaje jeftiniji. Ovime se usporava rast organskog sastava kapitala, pa to opet podiže prosječnu profitnu stopu na industrijski kapital. Nakon što su dionice dovoljno potonule, a tekuća proizvodnja dovoljno pala pa je potražnja opet nadmašila ponudu, osobito u odjeljku II, novi ciklus pojačane akumulacije kapitala i pojačanih proizvodnih investicija, može započeti.

Iz ovog slijedi da zakon tendencijskog pada prosječne profitne stope zapravo nije toliko izravno objašnjenje za krizu prekomjerne proizvodnje, koliko objelodanjenje osnovnog mehanizma industrijskog ciklusa kao takvog. Drugim riječima, to je više razotkrivanje konkretnog kapitalističkog, tj. neravnomernog, neujednačenog načina ekonomskog rasta, koji neizbjegno dovodi do uzastopnih faza pada profitnih stopa i oporavka profitne stope upravo kao posljedice prethodnog

dnu snagu za SAD. Pritom ni ne spominjemo nekih pedeset milijuna kućanica koje trenutačno nisu zaposlene!

69 Ferenc Janossy, *Das Ende des Wirtschaftswunder*, Frankfurt, 1966.

70 Dok je Lenjin više inklinirao teoriji nesrazmjernosti pri objašnjavanju kapitalističke krize, ipak je bio dovoljno razborit da napiše: “Potrošačka moć društva” i ‘proporcionalni odnos različitih grana proizvodnje’ – nisu uvjeti koji su izolirani, neovisni od i nepovezani jedni s drugima. Naprotiv, odredena razina potrošnje jedan je od elemenata proporcionalnosti”. *Sabranu djela*, vol. 4, str. 58.

71 Marx je u masovno grupiranim uvođenju stalnog kapitala u intervalima od sedam do deset godina, čak vidio i glavne uzroke za periodičnost industrijskog ciklusa i određujući faktor za njegovo prosječno trajanje. O tendenciji premašivanja investicija vidi, J. R. Hicks, *Prilog teoriji poslovnog ciklusa*, Oxford, 1951; Roy Harrod, *Ekonomske eseji*, London, 1953; E. D. Domar, *Eseji teorije ekonomskog rasta*, New York, 1957 itd.

72 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 214, 219–220.

73 *ibid*, str. 214–215.

74 Naravno, to nije apsolutno pravilo. Hiperprodukcija može započeti u određenim podsektorima odjeljka I. To se dogodilo u nekim, iako ne i u većini konkretnih kriza. Dvije posljednje krize – 1974–75. i 1879–80. – započele su u automobilskoj industriji i stambenoj izgradnji, to jest, kod trajnih potrošačkih dobara, podsektora odjeljka II.

MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svezak Kapitala

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2019.

pada. To vrijedi barem što se tiče načina na koji taj zakon djeluje u vremenskom periodu od sedamdeset i pet godina – ostavljajući na stranu, zasad, *memento mori* (u ovom kontekstu “prolaznost”, “smrtnost”, op.ur.) kapitalizma u sekularnoj perspektivi.

Gotovo da i nema sumnje da ovo multi-kauzalno objašnjenje kapitalističke krize, umjesto bilo koje mono-kauzalne varijante, odgovara Marxovu vlastitom uvjerenju, barem prema onome što je navedeno u trećem svesku. Uz citirani odlomak na stranici 115 mogu se citirati još tri odlomka koja ne ostavljaju puno prostora za alternativne interpretacije:

“Zamislimo kao da je cijelo društvo sastavljeno jedino od industrijskih kapitalista i najamnih radnika. Zatim ostavimo po strani promjene cijena, koje sprečavaju velike dijelove cjelokupnog kapitala da se naknade u svojim prosječnim proporcijama i koje, kod opće povezanosti cijelog procesa reprodukcije, kakvu osobito razvija kredit, uvjek moraju izazvati privremene opće zaštote. Ostavimo po strani također i prividne poslove i špekulativne razmjene, koje kreditni sistem potiče. Onda bi neku krizu bilo moguće objasniti jedino nerazmjerom proizvodnje u raznim granama, kao i nerazmjerom u kojem bi potrošnja samih kapitalista stajala prema njihovoj akumulaciji. Ali kako stvari stoje, naknada kapitala predujmljenih u proizvodnju zavisi velikim dijelom od potrošne sposobnosti neproizvodnih klasa, dok je potrošna sposobnost radnika ograničena dijelom zakonomajnine, dijelom time što se oni upotrebljavaju samo dok se mogu upotrebljavati s profitom za kapitalističku klasu. *Posljednji uzrok svih stvarnih kriza ostaje uvjek siromaštvo masa i ograničenje njihove potrošnje, prema čemu stoji nagon kapitalističke proizvodnje da proizvodne snage razvije tako kao da njenu granicu sačinjava samo apsolutna potrošna sposobnost društva*”.⁷⁵

“Ali se periodično proizvodi odviše sredstava za rad i sredstava za život da bi ona mogla fungirati kao sredstva za eksploriranje radnika po nekoj izvjesnoj profitnoj stopi. *Proizvodi se odviše roba da bi se u njima sadržana vrijednosti i u njih uključeni višak vrijednosti mogli realizirati i opet pretvoriti u novi kapital po uslovima raspodjele i odnosima potrošnje kakvi su dati kapitalističkom proizvodnjom*, to jest da bi se taj proces izvodio bez stalno ponavljanja eksplozija”.⁷⁶

“Može tvorničar stvarno prodati izvozniku, a ovaj opet svojim stranim mušterijama, može uvoznik prodati svoje sirovine tvorničaru, ovaj svoje proizvode veletrgovcu itd. Ali negdje na nekoj usamljenoj nevidljivoj točki leži *roba neprodana*; ili se neki drugi put postepeno prepune rezerve svih proizvođača i trgovачkih posrednika. Potrošnja je obično baš tada u najvišem prosperitetu, dijelom zato što jedan industrijski kapitalist pokreće niz drugih, dijelom što radnici koje oni zapošljavaju mogu da troše više nego obično, jer su potpuno zaposleni. S dohocima kapitalista uvećavaju se i njihovi izdaci. Osim toga se, kao što smo vidjeli (drugi svezak, odjeljak III., str. 373-376), vrši stalni promet između jednog postojanog kapitala i drugog postojanog kapitala (i kad se ne uzme u obzir ubrzana akumulacija), koji je isprva toliko nezavisan od individualne potrošnje što nikad u nju ne ulazi, ali koji je ipak njome definitivno ograničen, posto se proizvodnja postojanog kapitala nikad ne vrši radi nje-ga samog, već samo zato što od toga kapitala više treba onim oblastima proizvodnje čiji proizvodi ulaze u individualnu potrošnju. Ovo, pak, može neko vrijeme mirno teći svojim tokom, stimulirano očekivanom potražnjom, pa zato kod trgovaca i industrijalaca u ovim granama posao veoma glatko napreduje. Kriza nastupa čim trgovcima koji prodaju na daleko (ili čije su se rezerve i u zemlji nagonile) vraćanja postanu tako spora i mršava da banke navaljuju da se plati ili da mjenicama na kupljenu robu istekne prije no što se roba dalje proda”.⁷⁷

Kredit i kamatna stopa

Kao što je drugi svezak *Kapitala* naglasio važnost prethodne akumulacije (i prisutnosti) novčanog kapitala, njegova periodičnog ubacivanja u cirkulaciju i njegova periodičnog odljeva iz operacija proizvodnog kapitala, da bi se omogućila proširena reprodukcija (tj. ekonomski rast) za “kapital općenito”, treći svezak naglašava ključnu važnost kredita za “mnoge kapitale” odnosno fluktuacije industrijskog ciklusa u uvjetima konkuren-cije. Pojava općenito poznate prosječne profitne stope neizbjegno dovodi izjednačavanju i kamatne stope. Višak je vrijednosti prije svega podijeljen između profita za poduzetnički kapital (industrijski profit, trgovачki profit, bankarski profit i profit poljoprivrednih poduzetnika koji se razlikuju od pasivnih zemljoposjednika) s

75 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 446, kurziv E.M.

76 Ibid., str. 222, kurziv E.M.

77 Ibid., str. 266-267, kurziv E.M.

jedne strane i kamata, s druge strane. Kroz kapitalistički bankarski sustav, sve raspoložive novčane rezerve (štednja i neinvestirani višak vrijednosti + kapital izvan optjecaja koji je nastao zbog neinvestiranja dijela viška vrijednosti ostvarene tijekom prethodnih ciklusa) transformirane su u funkcionirajući kapital, odnosno pozajmljene kapitalističkim tvrtkama koje zaista funkcioniраju – tj. zapošljavaju najamni rad – bilo u sferi proizvodnje bilo u sferi cirkulacije. Na taj način, kapitalisti mogu raditi s puno više kapitala nego što ga osobno posjeduju. Akumulacija kapitala tako se odvija daleko brže nego što bi to bio slučaj kada bi svaka kapitalistička tvrtka ostvarivala proširenu reprodukciju samo na temelju profita koji je sama realizirala.

Stalna ekspanzija kredita, koja je pratila čitavu povijest kapitalističkog načina proizvodnje, na prvi se pogled čini da naglašava tendenciju smanjenja prosječne profitne stope.⁷⁸ Ukupni iznos profita raspoređenog među ukupnim zbrojem kapitalističkih poduzeća sada je manji od ukupnog iznosa proizvedenog viška vrijednosti, pri čemu je razlika upravo taj ukupan iznos kamata isplaćen pasivnim vlasnicima novčanog kapitala (što ne treba miješati s bankarskim profitima, tj. s prosječnim profitom njihova vlastitog kapitala, a ne njihovih depozita). Ali to je, naravno, lažan dojam. Prosječna je profitna stopa podjela ukupnog iznosa proizvedenog viška vrijednosti ukupnim iznosom društvenog kapitala. Ako, kao posljedica podjele rada kapitalista ili prekomjerne akumulacije, dio tog kapitala nije po sebi izravno proizvodan, drugim riječima, ako nije uključen u neposrednu proizvodnju viška vrijednosti, to ne mijenja njegovu prirodu kao kapitala, tj. vrijednosti koja je stalno u potrazi za povećanjem vrijednosti. Otuda su, prema Marxu ovdje u trećem svesku, učinci kredita (poput učinaka trgovine) na tendenciju opadajuće prosječne profitne stope, suprotni onome što se na prvi pogled čini. Oni u stvarnosti koče tu tendenciju, ili čak nagnjuju da je preokrenu – kao rezultat tri istodobna mehanizama koje ti učinci oslobođaju:

(1) Trgovina i krediti omogućuju brži obrtaj kapitala, čime se povećava broj proizvodnih ciklusa kroz koje jedna suma novčanog kapitala može proći u, recimo, jednoj godini. Ovime se tada povećava masa viška vrijednosti kao i godišnja profitna stopa (budući da se za svaki od tih proizvodnih ciklusa proizvede jednak iznos viška vrijednosti, *ceteris paribus*).⁷⁹

Usput rečeno, to je i razlog zašto su industrijalci spremni dopustiti trgovčkom i bankarskom kapitalu da sudjeluju u općoj raspodjeli poduzetničke dobiti (ukupna masa viška vrijednosti minus ukupna masa kamata), iako ni trgovčki ni bankarski kapital ne proizvode višak vrijednosti. Takva vrsta kapitala ne proizvodi višak vrijednosti, ali pomaže industrijskom i poljoprivrednom kapitalu da proizvedu dodatni višak vrijednosti.

(2) Uvećavajući opseg i tempo akumulacije kapitala u proizvodnoj sferi, iznad profita koje neposredno drže industrijalci i kapitalistički farmeri, trgovina i razmjena ubrzavaju koncentraciju kapitala, potičući tako tehnološki napredak i proizvodnju relativnog viška vrijednosti, koja opet djeluje protivno tendenciji smanjenja prosječne profitne stope.

(3) Putem dioničkih društava (korporacija), kredit stvara situaciju u kojoj se od velikog dijela kapitala, u vlasništvu dioničara, uopće ne očekuje da primi prosječnu profitnu stopu, nego je zadovoljan jedino s prosječnom kamatnom stopom. Stoga je prosječna stopa poduzetničke dobiti znatno veća nego što bi bila da su svi (ili najveći dio) kapitali izravno poduzetnički kapital, tj. da moraju primiti prosječnu profitnu stopu.⁸⁰

Veća fleksibilnost novčanog kapitala, koji nije vezan za bilo koju određenu tvrtku ili granu industrije, uzvrat je jedan od glavnih razloga zašto se izjednačavanje profitne stope može tako lako odvijati i prepoznati u kapitalizmu, tj. zašto društveni kapital ostaje relativno mobilan unatoč rastućim kapitalnim ulaganjima u formi stalnog, relativno nepokretnog kapitala. Usprедno s rezervnom vojskom rada, ove ogromne rezerve novčanog kapitala preduvjet su za iznenadne, brze faze grozničave ekspanzije, koje karakteriziraju industrijski ciklus i samu prirodu kapitalističkog rasta, koji je neravnomjeran i neskladan. Doista, bankarski sustav djelomično igra ulogu socijalne klirinške kuće putem koje se kapital stalno prenosi iz grana koje se suočavaju sa stagnacijom ili opadanjem agregatne potražnje, u grane u kojima se agregatna potražnja ne može zadovoljiti trenutačnom proizvodnjom (ili proizvodnim kapacitetom). Odstupanja različitih profitnih stopa od prosjeka mehanizam su koji daje signale za ove prijenose. U tom smislu, Marx naglašava ključnu ulogu kredita u širenju akumulacije kapitala do njegovih krajnjih granica, dok istodobno funkcioniра kao glavna poluga za prekomjernu špekulaciju, prekomjernu trgovinu i prekomjernu proizvodnju.

⁷⁸ Ibid., str. 554-555, 560-562.

⁷⁹ Industrijski kapital može imati veći obrtaj ako trgovci na veliko i malo odmah kupuju proizvedene robe od industrijskih kapitalista i čuvaju ih na zalihami sve do "posljednjeg kupca". Ova podjela rada unutar same kapitalističke klase, u kojoj trgovčki kapitalisti kupuju robe koje ulaze u sferu cirkulacije od industrijskih kapitalista, objašnjava nam zašto su potonji spremni prepustiti prvima dio viška vrijednosti u obliku trgovčkog profita.

⁸⁰ Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 204-205.

Izoga slijedi da su kreditni ciklus – kao i uspon i pad kamatne stope – zapravo djelomično desinkronizirani u odnosu na industrijski ciklus. U razdoblju oporavka i početnog uspona, novčanog kapitala ima relativno mnogo; razina samofinanciranja tvrtki je visoka; kamatna stopa je relativno niska,⁸¹ a razina poduzetničke dobiti je iznad prosjeka. Obrnuto, na vrhuncu *booma*, tijekom faze pretjeranog zagrijavanja i za vrijeme kraha, novčani kapital postaje sve oskudniji; razina samofinanciranja naglo se smanjuje; potražnja za novčanim kapitalom stalno raste; i kamatna stopa skokovito raste, ne usprkos, nego kao funkcija smanjenja prosječne profitne stope. Tvrte sada ne posuđuju za širenje poslovanja, već za izbjegavanje stečaja; ne radi ostvarivanja dodatne poduzetničke dobiti, već radi uštede kapitala. Stoga, upravo u ovom trenutku ciklusa kamatna stopa može biti iznad stope poduzetničke dobiti (što, naravno, nije "normalni" slučaj). No, kada se nakon kraha, stvarno razviju kriza i depresija, investicije naglo padaju; potražnja za kreditom naglo se smanjuje; kamatna stopa počinje opadati, a to pomaže stopi poduzetničke dobiti da se postupno obnavlja.

Marxova teorija ekstraprofita

Činjenica da je Marxova teorija o diferencijalnoj zemljinoj renti u stvarnosti poseban slučaj općenitije teorije ekstraprofita – do sada nije bila dovoljno cijenjena. To je tim čudnije jer to Marx izričito poentira u trećem sveštu, u nekoliko glava prvog i drugog odjeljka, da bi se zatim detaljnije vratio na to pitanje u šestom i sedmom odjeljku. Još jednom, osnovni pristup svodi se na jednostavnu primjenu teorije radne vrijednosti. Pitanje je li rad koji se potroši u proizvodnji određene robe priznat kao prosječni socijalno potrebni rad ili ne, nije samo fizičko u smislu stvarne količine potrošenih radnih sati – od određene frakcije društvenog ukupnog radnog potencijala koji se koristi za proizvodnju određene robe.⁸² To je funkcija ukupne količine radne snage koja se troši u svim jedinicama koje proizvode tu robu, u odnosu na ukupnu količinu rada koju društvo tome želi posvetiti.⁸³ To je funkcija odnosa između produktivnosti rada u danoj proizvodnoj jedinici i prosječne produktivnosti rada u grani industrije kao cjeline. Marx razlikuje tri osnovna slučaja trenutačne proizvodnje, u odnosu na trenutačne

društvene potrebe. Ne misli se, naravno, na fizičke potrebe, nego na potrebe koje potiče robna proizvodnja i koje su posredovane putem kupovne moći koju pak određuju kapitalističke norme raspodjele, to jest, koju određuje klasna struktura buržoaskog društva.

Prvi slučaj odnosi se na situacije u kojima postoji normalna mobilnost kapitala u odnosu na određenu granu proizvodnje. Ovdje će priljevi i odljevi kapitala, regulirani oscilacijama cijena koje induciraju oscilacije profitnih stope, normalno uravnotežiti društvenu ponudu i potražnju. Pa će se tu izjednačavanje profitne stope obično primijeniti na danu granu. Poduzeća koja posluju uz prosječnu produktivnost rada u grani (koja će biti opće pravilo) dobit će prosječnu profitnu stopu. Poduzeća koja djeluju ispod prosječne produktivnosti rada dobit će manje od prosječnog profita, i riskiraju da u trenucima krize i depresije budu istisnuti iz biznisa. Poduzeća koja su napravila tehnološki napredak, koja djeluju na razini produktivnosti rada iznad prosjeka, uživat će *privremenim ekstraprofitom*, odnosno profit iznad i preko prosječnog profita koji nastaje iz razlike između njihovih individualnih troškova proizvodnje i prosječnih troškova proizvodnje u danoj grani. No, ovaj će ekstraprofit općenito nestati u razdobljima krize i depresije, kada će nova tehnologija postati općom u ovoj grani, a prosječna produktivnost rada (vrijednost robe) prilagoditi se ovoj prvotno višoj produktivnosti.⁸⁴

Drugi slučaj odnosi se na grane proizvodnje koje karakterizira strukturalno stagnirajuća ili opadajuća potražnja: tj. "zastarjela", sa *strukturalnom hiperprodukcijom*. U ovom slučaju, samo poduzeća koja posluju s natprosječnom produktivnosti rada ostvarit će prosječnu profitnu stopu. Poduzeća koja posluju s prosječnom produktivnosti rada imat će manje od prosječne profitne stope. Poduzeća koja posluju ispod prosječne razine produktivnosti rada prodavat će s gubitkom i bankrotirati. Općenito, u situaciji gdje je normalna mobilnost kapitala, takve grane industrije postat će "normalizirane" (tj. vidi prvi slučaj) čak i prije opće krize hiperprodukcije, masovnim zatvaranjem produktivnih jedinica.

No, tu je i treći slučaj, koji bismo mogli opisati kao *strukturalno (ili institucionalno) određenu oskudicu*: tj. slučaj gdje je priljev kapitala ometan (ili sprječen) *prirodnim ili umjetnim monopolima*.⁸⁵ U takvim slučajevima postoji dugoročna nadmoć potražnje nad ponudom. Stoga poduzeća koja posluju s najmanjom produktivno-

⁸¹ U uvjetima stalne inflacije novca, ovo se, naravno, odnosi na "realnu", a ne na "nominalnu" kamatnu stopu. "Realna" kamatna stopa je nominalna stopa umanjena za stopu inflacije. Količina kreditne inflacije u kasnom kapitalizmu može se mjeriti činjenicom da smo poznavali nekoliko dugotrajnih razdoblja negativnih "realnih" kamatnih stopa u ključnim kapitalističkim zemljama.

⁸² O tom pitanju među marksistima se odvija važna rasprava, u kojoj sudjeluje i niz ne-marksista. Isaac Rubin, iako je ispravno poricao čisto fiziološku (reificiranu) definiciju "apstraktog rada", ipak je čvrsto tvrdio da se ona može kvantificirati, ako se bazira na radnom vremenu i radnom intenzitetu (op.cit., str. 155-7). Po mom mišljenju, on je u pravu, a Catherine Colliot-Thelene, u svojem pogоворu Rubinovoj *Povijesti ekonomiske misli* (London, 1979, str. 405-15), nije u pravu kada tvrdi da postoji osnova proturječnost kada Marx definira "društveno potrebni rad" prosječnom produktivnošću rada u svakoj industrijskoj grani, te odnosom između proizvoda te grane i društveno priznatih potreba. Tamo gdje Colliot-Thelene vidi proturječnost, zapravo postoji razlika – između *proizvodnje vrijednosti* koja je strogo ograničena na sferu proizvodnje i *realizacije vrijednosti*, koja se odvija u sferi cirkulacije i ovisi između ostalog o odnosima između strukture proizvodnje i strukture potražnje. Zakon vrijednosti prilagodava raspodjelu radne snage društvenim potrebama *post featum* jer se u uvjetima robne proizvodnje to ne može učiniti *a priori*. Ali to ne znači da rad utrošen u proizvodnom procesu nije stvarao vrijednost, tj. da radnici (radno vrijeme) koji se bave "nepotrebnom" proizvodnjom nisu postojali. To samo znači da je proizvedena vrijednost preraspodijeljena: da ekvivalent jednog njezina dijela nisu dobili oni koji su vlasnici tako proizvedenih roba.

šću rada u toj grani i dalje ostvaruju prosječnu profitnu stopu (tj. određuju cijenu proizvodnje, ili vrijednost, robe proizvedene u toj grani).⁸⁶ Poduzeća koja posluju s većom produktivnošću rada – u prosjeku grane, *a fortiori* natprosječnog nivoa – dobivaju dugoročni ekstraprofit koji je zaštićen samim monopolom, tj. snažnom preprekom koja sprječava priljev dodatnih kapitala u tu granu proizvodnje. Ovaj ekstraprofit ne nestaje čak ni u vremenima krize i depresije, iako će se očito smanjiti u apsolutnom iznosu – kao rezultat pada prosječne profitne stope.

Ovi monopolni ekstraprofici jesu diferencijalne rente. U trećem svesku *Kapitala* mogu se izdvojiti tri takva slučaja diferencijalne rente: zemljšna renta; rudnička renta i tehnološka renta.⁸⁷ Zemljšnu rentu moglo bi se još podijeliti na zemljoradničku rentu i građevinsku rentu.

Prirodni monopoli određeni su činjenicom da je pristup prirodnim resursima neophodnim za proizvodnju (s gledišta upotrebe vrijednosti) ograničen i da se oni ne mogu po volji reproducirati kapitalom. Ovo se odnosi na zemlju kao takvu, posebno na zemlju određene upotrebe vrijednosti (željena relativna plodnost, željena lokacija); na mineralne izvore; na klimatološke preduvjete za korištenje zemljишta radi proizvodnje određenih specifičnih upotrebnih vrijednosti (npr. pamuk, prirodna guma, tropsko voće itd.).

Umjetni monopoli određeni su ograničenom mobilnošću kapitala koja se ne odnosi na prirodne uvjete, već na uvjete koji proizlaze iz rezultata specifičnih faza (oblika) same akumulacije kapitala: koncentracija kapitala (ako je potrebno investirati minimalno 500 milijuna do milijardu funti da bi se osnovala nova tvrtka u određenoj grani industrije s minimalnom razinom profitabilnosti, onda je to očito "prepreka za ulazak" za većinu kapitalista); monopolistička prava na patente, izume ili istraživanja u nekim novim područjima proizvodnje (ili, što je jednako, kvalitativne prednosti u kapacitetima da se ta istraživanja i primijene), organizirana praksa kojoj sistematično pribjegava manji broj tvrtki koje dominiraju proizvodnjom na određenom području, s ciljem odbijanja potencijalnih konkurenata itd.

Kao što je jasno iz ove definicije, prirodni i umjetni monopoli, koji utječu na porast ekstraprofita kroz one-mogućavanje slobodnog ulaska kapitala u grane proizvodnje gdje je profitna stopa natprosječna – uvijek su

relativni, a nikada absolutni. Zemljšte se ne može reproducirati. No, mogućnosti za kapitalna ulaganja na postojeće zemljšte mogu se znatno povećati. Nadalje, na međunarodnoj razini, ogromna područja potencijalno poljoprivrednog zemljишta još nisu iskorištena (u 19. stoljeću, naravno, ta područja su bila još i veća nego danas). Stoga potencijalnog poljoprivrednog zemljisha još uvijek ima u izobilju na svjetskoj razini. K tome, kapitalistička tehnologija može biti razvijena do točke gdje proizvodnja postaje moguća bez korištenja zemljisha. Mineralni izvori su konačni, no sintetička proizvodnja izvorno prirodnih sirovina (vlakna, guma, ulje) nema granica, ili barem ne granica kakve postoje kod prirodnih sirovina.

Što su veći početni kapitalni izdaci potrebni za profitabilnu proizvodnju, to je manji broj potencijalno novih konkurenata u određenoj grani industrije. No, obrnuto, što je veći ekstraprofit u tim granama, to je jači poticaj za "mnoge kapitale" da se međusobno povežu i riskiraju velike inicijalne kapitalne investicije potrebne za dobivanje komada kolača. Što više presudni tehnološki napredak utječe na stabilne ekstraprofite tijekom duljih razdoblja, to je jači pritisak na potencijalne konkurente da ostvare skok unaprijed i tako zaobiđu ove napretke novijom tehnološkom revolucijom itd.⁸⁸ Može se zaključiti da su svi ekstraprofici monopolista uvijek ograničeni vremenom i da dugoročno nestaju, te da se roba proizvedena u prvotno monopoliziranim granama s vremenom razmjenjuje po cijenama proizvodnje. Je li taj "dugi rok", barem što se tiče industrijskih proizvoda proizvedenih u monopoliziranim granama u uvjetima monopolističkog kapitalizma (tj. od približno 1890.), zapravo "dugi val" – kao što sam prepostavio u *Kasnog kapitalizmu* – ili ne, ostaje predmet daljnog istraživanja.⁸⁹

Da bi se u potpunosti shvatila relativna (nikad apsolutna) priroda bilo kojeg monopolija, bilo prirodnog ili umjetnog – pa tako i ograničenost u vremenu bilo kojeg oblika ekstraprofita u kapitalizmu – nužno je u našu analizu ponovno uvesti fenomen strukturalne oskudice koji je i bio njezina početna točka.⁹⁰ Naime, samo sprječavanje mobilnosti kapitala, tj. *prepreke u povećanju proizvodnje*, stvara uvjete u kojima je društvena potražnja za proizvodima proizvedenim u toj grani proizvodnje u dugoročno veća ili jednaku ukupnoj količini dobivenih proizvoda (uključujući one koji su proizvedeni u najloši-

83 I ova točka koju sam ustvrdio u *Raspravi o marksističkoj ekonomiji* (London, 1962), vrlo je kontroverzna među marksistima. Sâm Marx, međutim, sasvim je jasan oko te teme (vidi treći svezak *Kapitala*, str. 587–588): "To je ustvari zakon vrijednosti kakav se potvrđuje ne u odnosu na pojedinačne robe ili artikle, već na svaki put drukčije cjelokupne proizvode posebnih oblasti društvene proizvodnje koje su podjelom rada postale samostalne; tako da ne samo što je na svaku pojedinačnu robu upotrebljeno samo potrebno radno vrijeme, nego je od cjelokupnog društvenog radnog vremena upotrebljena u različitim grupama samo potrebna razmjerna količina. Jer upotreba vrijednost ostaje uslov. Ali dok upotreba vrijednost pojedinačne robe зависi od toga da ona sama po sebi zadovoljava neku potrebu, kod društvene mase proizvoda zavisi od toga da ona bude adekvatna kvantitativno određenoj društvenoj potrebi za svakom posebnom vrstom proizvoda, a da stoga rad bude razmjerno razdijeljen na različite oblasti proizvodnje, razmjerno ovim društvenim potrebama koje su kvantitativno opisane". Vidi isto str. 598.

84 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 146, 165 i 227–229.

85 Ibid., str. 166 i 195.

86 Ibid., str. 145–146.

87 Koristio sam izraz "tehnološka renta" kao ekstenziju Marxove zemljšne rente, kada su uvjeti "umjetnog monopolija" zbog tehnoloških monopolija slični monopolu pri vlasništvu nad zemljom.

88 Impresivan je nedavni primjer sve većeg izazova IBM-ove kvazi-monopolne dominacije u računalnoj industriji, nakon razvoja mikroprocesora i pokušaja japanskih trustova da zaobiđu IBM u proizvodnji pete generacije velikih računala.

89 Vidi *Kasnji kapitalizam*, op. cit., str. 545–6. Ideja izjednačavanja ekstraprofita usporedno uz izjednačavanje prosječnog profita, što podrazumijeva koegzi-

MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svezak *Kapitala*

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2019.

jim uvjetima produktivnosti rada ili na najlošijoj plodnosti tla u poljoprivredi) da će proizvodne jedinice koje imaju niže troškove proizvodnje moći realizirati ekstraprofite u obliku *diferencijalnih renta* (diferencijalne zemljische rente, rudničke rente, tehnološke rente).

Međutim, jednom kada društvena potražnja za robe proizvedene u monopoliziranoj grani industrije ustukne, zaustavi se ili raste sporije nego proizvodnja čak i pod uvjetima relativnog monopola, diferencijalna renta će se smanjiti, a ekstraprofit opasti. Naravno, to ne znači da će ektraprofiti nestati u potpunosti, gdje postoji prirodni monopol, gdje razlike u plodnosti zemlje itd. i dalje opstaju i određuju različite jedinične troškove na različite komade zemlje, u različitim rudnicima itd. Ogromna povećanja prosječne produktivnosti poljoprivrednog rada, koja su bila jedno od glavnih obilježja razvoja kapitalizma u dvadesetom stoljeću i koja su doista premašila stopu rasta industrijske produktivnosti rada, potpuno su izmijenila odnos potražnje i ponude kod osnovnih prehrambenih proizvoda u razvijenim kapitalističkim zemljama.⁹¹ Situacija strukturalne oskudice pretvorila se u strukturalnu prekomjernu proizvodnju koja je određena i smanjenjem udjela izdataka za prehranu u ukupnim troškovima potrošača kada se realni dohoci povećavaju (Engelov zakon). Ne samo da se diferencijalna renta u tim zemljama osjetno smanjila, već je i velik dio poljoprivrednog prostora opet pretvoren u pašnjake, dok su se veliki dijelovi pašnjaka prenamijenili, rekonstruirali u šume ili jednostavno u ledine. Masovna zatvaranja ugljenokopa 1950-ih, 1960-ih i ranih 1970-ih, kad je nafta bila daleko jeftinija od ugljena, u rudarstvu idu usporedno s pripadajućim padom diferencijalnih renti u proizvodnji ugljena.

Ali postupak se može i preokrenuti. Kada društvena potražnja – posredovana povećanjem tržišnih cijena – odjednom nadiže proizvodnju za, recimo, deset ili dvadeset godina, tj. kada se ponovno pojavi strukturalna oskudica, masovno se javlja i diferencijalna renta. To je ono što se dogodilo u proizvodnji zlata od propasti Bretton Woodsa, kada je imperijalističkim središnjim bankama postalo nemoguće održavati cijenu zlata na 35 dolara ili 42 dolara (35 SDR) po unci.⁹² Porast “slobodnih tržišnih cijena zlata”, prvo na 100 dolara, a zatim na 200 dolara, da bi konačno cijena zlata iznosila i više od 600 dolara po unci, učinilo je mnoge “marginalne” rudnike u Južnoj Africi (i drugdje) ponovno isplativima i dovelo

do grozničavog razvoja kapitalnih investicija u zlatno rudarstvo. Između dvadeset glavnih južnoafričkih rudnika zlata, oni produktivniji proizvodili su zlato krajem 1979. s oko 95 dolara troškova proizvodnje po unci (najprofitabilniji rudnik i sa 64 dolara po unci). Manje produktivni od ovih dvadeset rudnika imali su troškove proizvodnje oko 200 dolara po unci (s najvećom pojedinačnim iznosom od 265 dolara). Ovakva situacija daje diferencijalnu rentu od više od 100 dolara po unci za prvu kategoriju rudnika u odnosu na ovu posljednju kategoriju, kad znamo da se zlato prodaje za više od 200 dolara + prosječni profit: recimo, za više od 240 dolara ili 250 dolara po unci.⁹³

Postoji općenitiji razlog zašto kapitalistički način proizvodnje stvara kako tendenciju monopolizacije (npr. kao rezultat povećanja koncentracije i centralizacije kapitala) tako i tendenciju prema povremenom padu specifičnih monopola. To je zato što se ekstraprofitti izvode iz ukupne količine profita koja se treba raspodijeliti između svih kapitalista koji sudjeluju u izjednačavanju profitne stope: drugim riječima, ekstraprofitti smanjuju ukupni kolač raspodijeljen unutar buržoazije, a s izuzetkom monopolista. Budući da postoji tendencija pada prosječne profitne stope, monopolji svih vrsta – uključujući i zemljšni monopol – onda naglašavaju taj pad. Otuda i pritisak kapitala da prevlada prirodne ili umjetne prepreke svojoj mobilnosti: da smanji utjecaj monopolističkih situacija, pa čak da ih pokuša i potpuno eliminirati. Ishod ovog stalnog natezanja je funkcija relativne snage različitih slojeva vladajuće klase. Barem je u 20. stoljeću pritisak bio uspješniji s obzirom na odsutnost kapitalističkih zemljoposjednika (koji nemaju veze s kapitalističkim poljoprivrednim poduzetnicima), nego s obzirom na industrijske, transportne ili rudarske monopole. Iako je i ovdje bio nemali broj slučajeva pada monopolističkih ekstraprofita.

Ovaj pritisak ostaje, bez obzira na to smatra li se da se ekstraprofitti (dodatni višak vrijednosti) monopolista zapravo proizvode unutar monopoliziranih grana proizvodnje ili se smatra, barem u nekoliko slučajeva, da su oni rezultat prijenosa vrijednosti od nemonopoliziranih ka monopoliziranim sektorima proizvodnje. Naime kod obje hipoteze, masa viška vrijednosti koju treba raspodijeliti među svim kapitalistima koji ne uživaju rente bitno je niža nego što bi bila u slučaju “savršene” mobilnosti kapitala u svim granama: drugim riječima, nji-

stenciju u određenom vremenskom rasponu od dvije prosječne profitne stope, jedne u monopoliziranim i druge u ne-monopoliziranim sektorima proizvodnja, obradena je u mojoj *Raspriavi o marksističkoj ekonomiji* (op. cit., Vol. 2, str. 423-6) i obranjena u *Kasnom kapitalizmu* (str. 95, 538-49). Jednako su je snažno i osporavali. Sâm Marx, međutim, to eksplicitno predlaže ovdje u trećem svesku *Kapitala* (Vidi treći svežak *Kapitala*, str. 795).

⁹⁰ Marx se bavi problemom strukturalne oskudice: “Ako je potražnja naprotiv toliko snažna da ne kontrahira kad cijenu regulira vrijednost roba proizvedenih pod najgorim uslovima, onda ove određuju tržišnu vrijednost” (*ibid.*, str. 146).

⁹¹ U poslijeratnom razdoblju, poljoprivredna produktivnost rada rasla je brže od industrije u većini industrijaliziranih kapitalističkih zemalja: u Sjedinjenim Američkim Državama, tri puta brže tijekom 1950-ih. Vidi Theodore Schultz, *Ekonomski kriza u svjetskoj poljoprivredi*, Ann Arbor, 1965, str. 70-72.

⁹² S.D.R. (specijalna prava vučenja, emitirana od strane MMF-a i koja se mogu koristiti jedino na relacijama centralnih banaka, ne na relaciji s privatnim kapitalistima, uključujući i privatne banke) temelje se na zajedničkoj košarici valuta i kao takvi stalno su reaprecirali u odnosu na dolar još od 1971. Otuda i povećanje “službene” cijene zlata MMFa (fiksirano na 35 dolara po unci) koje se dogodilo od 35 na 42 dolara.

⁹³ Studija Banque L. Dreyfus, otisnuto u *Le Monde*, 29. siječnja 1980.

hova je prosječna stopa profita smanjena. A kad to pojavičava tendenciju koja već djeluje iz dubljih razloga, kako je bilo naznačeno ranije u tekstu, pritisak sa suprotnim djelovanjem time će biti jači.

Specifičnost kapitalističke poljoprivrede

U trećem svesku *Kapitala*, Marx dalje razvija misao koju je već naveo na kraju prvog sveska: važnost privatnog prisvajanja zemljišta – njegova pretvaranja u privatno vlasništvo određene ograničene klase – ključna je za nastanak, konsolidaciju i širenje kapitalističkog načina proizvodnje. Taj način proizvodnje pretpostavlja pojavu društvene klase – modernog proletarijata – koji nema pristup sredstvima za proizvodnju i uzdržavanje, te je stoga pod ekonomskim prisilom da prodaje svoju radnu snagu. Sredstva za uzdržavanje su, u prvom redu, hrana, koja bez obzira na slobodan pristup zemljištu može biti proizvedena s minimalnim sredstvima za proizvodnju. Dakle, stvaranje modernog proletarijata uvelike ovisi o zabrani slobodnog pristupa zemljištu onima koji su bez kapitala.

Taj proces privatnog prisvajanja zemljišta, koji se u zapadnoj Europi uglavnom dogodio između 15. i 18. stoljeća, a kulminirao prodajom "slobodnih" zemljišnih rezervi (komunalnih zemljišta) sela koja je oslobođila Francusku revoluciju⁹⁴ – ponovio se i tijekom posljednjeg dijela 19. i cijelog 20. stoljeća u istočnoj Europi, Sjevernoj i Južnoj Americi, Bliskom istoku, Africi, Japanu i jugoistočnoj Aziji. Najodbojniji oblik prisilnog odvajanja izvornog stanovništva od njegovih rezervi plodnog zemljišta dogodio se u istočnoj i južnoj Africi. To se događa upravo danas u zemljama poput Brazilia, Iran-a, Filipina i Meksika (unatoč djelomičnim dostignućima Revolucije 1910-17.).

Međutim, međusobna povezanost između konsolidacije kapitalističkog načina proizvodnje, procesa akumulacije kapitala i borbe kapitala protiv tendencije smanjenja profitne stope mnogo je složenija od ove pravile da se sva zemlja pretvoriti u privatno vlasništvo.

Iz povijesnih razloga, generalizacija privatnog vlasništva nad zemljom, u zapadnoj, središnjoj i velikom dijelu istočne Europe kao i u Japanu, poprimila je početni oblik vlasništva od strane društvene klase koja je odvojena i koja je zapravo izvan "djetalnih" kapitalista (tj.

farmera kapitalista, poduzetnika). Ovi kapitalistički zemljoposjednici (koje ne treba miješati s polufeudalnim ili feudalnim zemljoposjednicima) generalno su zabranili pristup svojem zemljištu kapitalističkoj klasi, osim ako za to nisu primili poseban "nezaradeni" dohodak u obliku *apsolutne zemljišne rente* (isto pravilo vrijedi, naravno, i za rentijere–vlasnike urbanog zemljišta *vis-à-vis* kapitalista koji djeluju u gradevinskoj industriji). U ostalim dijelovima svijeta, fenomen privatnog prisvajanja "viška" zemljišta uključivao je i druge slojeve vladajuće klase: ponekad bi ga prisvojili strani doseljenici,⁹⁵ a ponekad lokalni zemljoposjednici, trgovci, lihvari i drugi sektori vladajuće klase. Postoje slučajevi, iako prično rijetki, koji su kombinacija na ovaj ili onaj način oba procesa.

Ali u svim slučajevima gdje se stvarno vlasništvo nad zemljom razdvojilo od *kapitalističke* poljoprivredne proizvodnje, pojavila se absolutna zemljišna renta. I kao što je slučaj s diferencijalnom zemljišnom rentom, absolutna renta dio je ukupnog viška vrijednosti proizvedenog od ukupne sume rada koji proizvodi robu, a oduzetog od ostatka koji se dijeli između svih kapitalističkih poduzetnika i vlasnika novčanog kapitala. Taj je odbitak tegobniji time što se, suprotno diferencijalnoj renti, ne može umanjiti ili izjednačiti kroz zakone kretanja kapitalističkog načina proizvodnje (konkurenčija, tehnički napredak, povećanje organskog sastava kapitala, koncentracija i centralizacija kapitala itd.). Stoga je ovime zapravo stavljena kočnica na akumulaciju kapitala u poljoprivredi. Otuda onda taj organski nagon kapitala da ukloni postojeće razdvajanje zemljoposjedništva i kapitalističkog poljoprivredneg poljodjelstva: postepeno pretvarajući zemljoposjednike u poduzetnike, a farmere-rentijere u većinu najamnih radnika s jedne strane i manjinu zemljoposjednika-farmera, s druge strane. Preobrazba situacije u kojoj postoji strukturalna oskudica hrane u situaciju strukturalnog izobilja (latentna hiperprodukcija) u većini razvijenih zemalja snažno pomaze ovaj proces.⁹⁶ Ovo predstavlja *tendenčko nestajanje absolutne rente u imperijalističkim zemljama*.

Pozadina tog procesa jest gotovo zapovjednička dugoročna tvrdnja o zakonu vrijednosti dubljeg tipa. *Izvor* absolutne zemljišne rente jest niži organski sastav kapitala u poljoprivredi u usporedbi s industrijom, tj. veća je masa viška vrijednosti proizvedena od poljoprivrednih radnika u usporedbi s industrijskim radnicima

94 Vidi (pored ostalih) Otto Bauer, *Der Kampf um Wald und Weide*, Beč, 1925.

95 U drugom dijelu svoje odlične studije "Vrijednost i renta" (*Capital and Class*, br. 3 i 4), Robin Murray pojašnjava (str. 13 ff.) da su prekomorski naseljenici generalno mogli očekivati "osnovičku rentu" sličnu Hilferdingovoj "osnovičkoj dobiti" kod velikih oligopskih poduzeća. Mislim da je u pravu, barem što se tiče prekomorskih zemalja s natprosječno plodnom zemljom u odnosu na zapadnu Europu. No, ipak daje preterani naglasak na takvu "rentu" kod objašnjava međunarodne migracije, kapitalistički ekspanzionizam i izvore imperializma.

96 Prema spisu OECD-a iz veljače 1980., ukupne zalihe pšenice u imperijalističkim zemljama bila su u prosjeku više od pedeset milijuna tona za svaku godinu između 1970/71. i 1979/80. Ukupne količine maslaca i oboranog mlijeka na kraju godine u imperijalističkim zemljama narasle su s 289.000 tona u 1970. na 1,4 milijuna tona u 1979. godini.

zaposlenima od iste sume ukupnog kapitala.⁹⁷ Barijera zemljoposjedništva koja ga odvaja od kapitalističkog poduzeća omogućava zemljoposjednicima da spriječe da se ta dopunska količina viška vrijednosti usisa u opći proces izjednačavanja profita između svih kapitalista. Stoga je renta uistinu prepreka punom procвату kapitalističke poljoprivrede: izvor relativne zaostalosti poljoprivrede u usporedbi s industrijom, tj. poljoprivredne produktivnosti rada u usporedbi s industrijskom produktivnošću rada. No, Marx, koji je sam istaknuo tu relativnu zaostalost, istaknuo je da to nije fiksna i konačna karakteristika kapitalističkog načina proizvodnje, već se prije ili kasnije može prevladati. Ali kada se poljoprivreda sve više i više industrijalizira, kada se zamjena ljudskog (živog) rada mrtvim radom (strojevi, gnojiva itd.) primijeni u sve većem razmjeru u toj grani proizvodnje, kada se stvore suvremeni *agrobiznisi*, razlika u organskom sastavu poljoprivrednog u odnosu na industrijski kapital postupno nestaje. Slijedom toga, nestaje i materijalna baza za apsolutnu rentu. Kao što je to Robin Murray prikladno izrazio: na isti način na koji se formalna podređenost rada prema kapitalu pretvara u realnu podređenost u poljoprivredi, formalna podređenost zemlje u kapitalističkoj poljoprivredi pretvara se u realnu podređenost zemlje kao materijalnog elementa kapitalističkoj poljoprivrednoj proizvodnji.⁹⁸

Opseg tog procesa industrijalizacije poljoprivrede može se mjeriti sljedećim činjenicama u SAD-u. Između 1915. i 1919. te 1973. i 1977. produktivnost rada u proizvodnji pšenice i soje povećala se deseterostruko, mjereno radnim vremenom potrebnim za proizvodnju 100 bušela. Za kukuruz, povećanje je zapravo tridesetostruko! Proizvodna imovina – uključujući stoku i sirovine na poljoprivrednim gospodarstvima, što se može grubo usporediti s postojanim kapitalom – po poljoprivrednom radniku povećala se pet puta u tekućim dolarama između 1963. i 1978. Raspoloživi dohodak *per capita* po poljoprivrednom radniku, međutim, povećao se za manje od tri puta, od čega je *pola* zapravo došlo od izvora izvan poljoprivrede. Plaća za unajmljeni rad jedva su se udvostručile u istom razdoblju. Ako je ikada i postojao, ovo je dobar pokazatelj povećanja organskog sastava kapitala! Istodobno, “emancipacija” kapitalističke poljoprivrede od korištenja zemljišta učinila je ogromni napredak u stočarstvu, što se prije svega vidi po uzgoju svinja, goveda i prema prikladno nazvanoj “industrija bro-

lera”. Do 1972., 75 posto američke govedine uzgojeno je na tzv. tovilištima, od kojih najveći ima 125.000 grla stoke.⁹⁹

Treba napomenuti da, iako apsolutna zemljšna renta, koja nastaje odvajanjem vlasništva nad zemljom od kapitalističkih farmera (diferencijalna zemljšna renta *ne potječe* iz vlasništva: vlasništvo određuje samo onaj tko ga prisvoji) postupno nestaje u uvjetima “industrializirane” poljoprivrede, ona se ponovno javlja u modificiranom obliku kao “*generalizirana hipoteka nad zemljistem*” u vlasništvu malih i srednjih kapitalističkih farmera – drugim riječima, javlja se kao prijenos značajnog dijela viška vrijednosti proizvedenog u poljoprivredi prema bankama i finansijskom kapitalu.¹⁰⁰

Međutim, kao što sam već naglasio, realna kretanja kapitala nisu vođena prosječnom stopom profita, nego *odstupanjima* od tog prosjeka. Dakle, dok kapital nastoji eliminirati apsolutnu rentu u starijim kapitalističkim zemljama, posebno, ma da ne i isključivo, u zemljama u koje je prodro sa zakašnjenjem, on tu rentu nastoji reproducirati. Na taj način djeluje, na razini svjetske ekonomije, neka vrstu internacionalizacije prisvajanja zemljišta i stvaranja apsolutne zemljšne rente.¹⁰¹ Brazil nam pruža neke od izuzetnih primjera ove tendencije.

Konačno, budući da je poljoprivredna proizvodnja proizvodnja hrane, a budući da je hrana ključan element reprodukcije radne snage – kvantitativno njegov glavni element, barem u ranijim fazama razvoja kapitalističkog načina proizvodnje – postoji još jedan, proturječni, element u odnosu između kapitalizma i poljoprivrede. Dok je za (stvarne ili potencijalne) poljoprivredne kapitaliste glavni problem uklanjanje dvojne strukture zemljoposjedništva i poljoprivrednog poduzetništva, za (nacionalni) kapital kao cjelinu, glavni je kratkoročni problem kako osigurati pristup hrani po najjeftinijim mogućim uvjetima, bilo kroz kapitalističke, polukapitalističke ili pretkapitalističke načine proizvodnje.

To znači da je kapital u cjelini zainteresiran, barem u ranim fazama kapitalističkog razvoja (koji se danas reproduciraju u većini polukolonijalnih zemalja, čak i u onima koje su poluindustrializirane), u održavanju znatnog dijela seljaštva pod uvjetima u kojima još uvjek ima pristup *nekoj* zemlji¹⁰²: nije dovoljno da osigura minimalnu osnovu za život, nego onu *dovoljnu* da osigura dio godišnjeg unosa hrane seljačke obitelji, prisiljavajući ove seljake da traže zaposlenje tijekom dijela godine.

97 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 699–701 i 710–711.

98 Murray, op. cit., str. 21.

99 Američki odjel poljoprivredne statistike SAD-a, 1978, str. 444, 426, 464; Murray, op. cit., str. 21.

100 Vidi Karl Kautsky, *La Question agraire*, Pariz, 1970, str. 296–9.

Rastuću ulogu velikih poduzeća koja se bave transformiranjem hrane (ponajviše i same multinacionalke) i krupne kooperativne zadruge, koje kontroliraju bogati farmeri, također treba spomenuti: ovi imaju tendenciju da sve odrežu farmerе od direktnog pristupa tržištu. Prema francuskom ekonomistu Bernardu Kayseru, jedva 25 posto francuske poljoprivredne proizvodnje sami farmeri produžu konačnim potrošačima ili sami potroše. Sav ostatak prođe kroz ruke krupnih kapitalističkih posrednika, koji onda prirodno uzmu i svoju takšu, vrlo slično – i često paralelnu – hipotekarnom kamatom (Vidi *Economie et Statistiques*, No. 102, Srpanj-kolovoz 1978.).

101 Murray, op. cit., str. 24–5.

102 Migrantski rad u Južnoj Africi i drugim naseljeničkim kolonijama igra sličnu ulogu. Vidi, na primjer, Harold Wolpe “Kapitalizam i jeftina radna snaga u Južnoj Africi”, *Economy and Society*, br. 14, 1972; R. T. Bell, “Migrantski rad: teorija i politika”, *South African Journal of Economics*, vol. 40, br. 4, prosinac 1972; Francis Wilson, *Rad u južnoafričkim rudnicima zlata*, Cambridge, 1972; Giovanni Arrighi, *Radne zalihe u povijesnoj perspektivi: studija o proletarizaciji afričkog seljaštva u Rodeziji*, u G. Arrighi i John Saul, *Esej o političkoj ekonomiji Afrike*, New York, 1973.

Rastući kapitalizam, stoga, bezobzirno suzbija slobodan pristup zemljištu kroz širenje privatnog vlasništva nad zemljишtem i vešto brani *minifundije*, tj. malobrojne parcelirane poljoprivredne proizvodnje,¹⁰³ koje omogućuju da se plaće potisnu ispod razine življenja budući da ta poluproleterska podsekcija klase najamnih radnika djelomično proizvodi vlastitu hranu. Često je istaknuta politička i društvena funkcija takvih namjernih politika buržoaskih vlada. One usporavaju koncentraciju i trajno urbano naseljavanje proletarijata, održavaju biračku bazu kojom se s lakoćom manipulira, kojoj se teže organizirati preko sindikata ili radničkih partija i tako dalje. Ali ekonomska funkcija ovih politika mora se također jasno priznati. One danas igraju važnu ulogu u mnogim polukolonijalnim zemljama, posebno onim naprednjim. Što se tiče *izravne eksploracije* tih bijednih "privatnih vlasnika" od strane kapitala, to ne poprima oblik iznude zemljišne rente, nego iznude *lihvarske kamate*, čime se vlasnici parcela trajno i sve više zadužuju. *Sveukupni razvoj poljoprivrede* pod kapitalizmom bit će rezultanta interakcije pet tendencija, često proturječnih, koje smo upravo podvukli. I ta rezultanta postaje, u određenom smislu, pokazatelj stupnja zrelosti kapitalističkog razvoja u nacionalnoj ekonomiji u cjelini. Na svjetskoj razini, to kulminira tragičnim krajnjim rezultatom. Internacionalizacija apsolutne zemljišne rente znači sve veći jaz između prosječne produktivnosti rada koja djeluje u proizvodnji hrane u imperijalističkim zemljama, s jedne strane, i u polukolonijalnim zemljama, s druge strane.¹⁰⁴ I rastući prodor kapitalizma u polukolonijalnu poljoprivrodu (s pripadajućim fenomenom povećanja komercijalnih naspram prehrabnenih usjeva) i pokušajima buržoaskih vlada da "stabiliziraju" parcelirana poljoprivredna gospodarstva samo dalje povećavaju taj jaz. Posljedica toga je da viškovi hrane na svjetskoj razini postaju koncentrirani u sve manjem broju zemalja, i to većinom imperijalističkih.¹⁰⁵ Drugim riječima, diferencijalna zemljišna renta na svjetskom tržištu dostupna je jedino sve manjem broju kapitalističkih krupnih farmera (agrobiznis).¹⁰⁶

Kapitalizam kao sistem i buržoazija kao klasa

Jedna od izvanrednih značajki trećeg sveska *Kapitala* način je na koji Marx povezuje ekonomsku i društvenu

analizu na razini sustava u njegovu totalitetu – tj. na višoj razini nego što je to učinio u prvom svesku, unutar tvornice (zapravo unutar procesa proizvodnje). U 48. i 51. glavi Marx pokazuje kako reprodukcija specifičnog oblika podjele "nacionalnog dohotka" (godišnje proizvedene nove vrijednosti) između najamnina s jedne strane i profita, kamata i renta, s druge strane automatski reproducira i kapitalističke odnose proizvodnje – tj. osnovne klasne odnose te klasne nejednakosti koje definiraju sustav.

Najveća teorijska slabost reformizma, u kojem se god obliku javlja, jest da ne razumije tu osnovnu istinu. Jesu li najamnine visoke ili niske, jesu li "indirektne" najamnine (socijalne naknade) nepostojeće ili pak opsežne,¹⁰⁷ one *ne mogu* poremetiti osnovne klasne odnose i klasnu nejednakost na kojoj se temelji kapitalistički način proizvodnje. Plaća *ne mogu* rasti do točke na kojoj znatno smanjuju višak vrijednosti (profit), a da kod samog kapitalizma ne izazovu masovni "investicijski štrajk" (dakle, strmi pad akumulacije kapitala), zajedno s pomahnitalim pokušajem da se ubrza zamjena živog rada strojevima – oba procesa utječu na zaustavljanje i poništavanje porasta plaća, kroz učinke masovne nezaposlenosti (i rezova kod javnih "socijalnih" izdataka). Jedina stvar koja je kod kapitalista nemoguća jest natjerati ih da investiraju ili proizvode uz gubitak!

Pored toga, upravo trend prema povećanom organskom sastavu kapitala, prema povećanoj koncentraciji kapitala, prema snažnom porastu minimalnih uvjeta za pokretanje novih proizvodnih jedinica u svim granama proizvodnje, stalno konsolidira monopolno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje koje ima buržoazija kao klasu. Na taj način čini fizički nemogućim da čak i najbolje plaćeni radnici uštide dovoljno novca od svojih najamnina da se ozbiljno upuste u pokretanje vlastitog industrijskog poduzeća.¹⁰⁸ Dok ovo manje vrijedi za maloprodaju i male uslužne djelatnosti (ili u obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima, tijekom perioda akutne nezaposlenosti¹⁰⁹), ukupni je trend vrlo jasan. Plaće se obično troše tijekom čitavog životnog vijeka najmoprimca. One ne mogu dovesti do bilo kakvog ozbiljnog akumuliranja kapitala.¹¹⁰ Plaće ne reproduciraju samo radnu snagu: one također reproduciraju i posebnu klasu pod stalnom ekonomskom prinudom da prodaje svoju radnu snagu. Isto tako, privatno prisvajanje viška vrijednosti ne samo da dovodi do akumulacije kapitala: ono

¹⁰³ Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 181, 747–749.

¹⁰⁴ U proizvodnji pšenice, prinos po hektaru u 1977. godini varirao je između 0,89 metričkih tona u Africi, 1,17 metričkih tona u Južnoj Americi, 1,36 metričkih tona u Aziji, 1,45 metričkih tona u SSSR-u, 3,86 metričkih tona u zemljama EEZ (Europske ekonomske zajednice) te preko 4 metričke tone u najbogatijim poljoprivrednim državama američkog srednjeg zapada.

¹⁰⁵ 1976. godine 90 posto svjetskog izvoza pšenice i pšeničnog brašna držalo je pet zemalja: SAD, Kanada, Australija, Francuska i Argentina.

¹⁰⁶ USAD-u, manje od 150.000 farmi od 1,7 milijuna, to jest s prodajom većom od 100.000 dolara, činilo je više od 50 posto ukupne vrijednosti svega prodanog žita. Ovaj odnos koncentracije bitno je veći u izvozu žita (*Američki popis poljoprivrede: sažetak i podaci*, 1977, str. 1–25).

¹⁰⁷ Danas "neizravne" ili "socijalizirane" plaće (tj. socijalne naknade itd.) čine prilično značajan dio ukupnih troškova reprodukcije radne snage – prema nekim autorima, i do 50 posto, barem u Velikoj Britaniji i Francuskoj (vidi Ian Gough, *Politička ekonomija države blagostanja*, London, 1979., 109., A. Capian, *Reflexions sur les déterminants de la socialisation du capital variable*, u *Issues*, 4, 1979).

Međutim, to nije nikakva "vertikalna" preraspodjela nacionalnog dohotka u korist plaća, a na štetu profita, jer ga se nadoknadije ogromnim odbitcima od brutno plaća u obliku poreza i doprinosa za socijalno osiguranje – odbitaka koji također iznose otprilike 50 posto. Umjesto toga, ono što se zapravo događa je "horizontalna" redistribucija, u korist određenih sektora klase najamnih radnika, na račun drugih. Capian daje primjer Francuske, gdje taj sustav radi u korist priatelja većih plaća i na štetu nižih kategorija plaća, s time da se prvima samo 18,2 posto njihovih bruto novčanih dohoda

MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svezak Kapitala

UP&UNDERGROUND

Proljeće 2019.

također reproducira i društvenu klasu koja može monopolizirati sredstva za proizvodnju i stoga obvezati radnike da neprekidno prodaju svoju radnu snagu vlasnicima kapitala; da neprekidno proizvode višak rada, višak vrijednosti i profit za isključivu korist potonje.

Treba naglasiti da ova dva procesa nisu simetrična. Čak i kada stvarne plaće imaju tendenciju sekularnog porasta i "radničke štednje" postaju fenomen velikih razmjera, one ne oslobođaju pojedinačnog radnika njegovih proleterskih uvjeta; drugim riječima, ne osiguravaju mu dovoljno visoki dohodak (novčanu rezervu) koji bi mu omogućio pokretanje samostalnog poslovanja. One samo predstavljaju "odgođenu potrošnju", tj. dodatni fond osiguranja, iznad i preko socijaliziranih "indirektnih najamnina" (socijalna sigurnost), koja nadopunjuje njegov umanjeni dohodak u periodima bolesti, nezaposlenosti ili umirovljenja, ili za obuzdavanje takvih dodatnih obiteljskih izdataka koji bi mogli nastati radi boljeg obrazovanja ili zbog vjenčanja njihove djece itd. Osim toga, u kasnom kapitalizmu postoji snažan poticaj za kapitalističku klasu da radnike lišava prava na slobodno raspolaganje ovom uštedom, ili čak da ih u cijelosti izvlasti – inflacija je samo najblaži od raznih oblika parcijalne ili potpune eksproprijacije kojoj ona pribjegava.¹¹¹

S druge strane, činjenica da svi sektori buržoaske klase imaju pristup djeliču ukupnog društveno proizvedenog viška vrijednosti, čak i ako nisu izravno uposili svoj vlastiti kapital za proizvodnju viška vrijednosti, uopće ne znači da je taj pristup jednak za svakog kapitalista. Ne djeluje samo pojava monopola u suprotnom smjeru. Zakon o koncentraciji i centralizaciji kapitala djeluje još snažnije u tom smislu. Pojačana konkurenca uklanja mnogo više srednjih i velikih kapitalista (da ne govorimo o sitnima) nego što gornji slojevi klase nadničara uspijevaju probiti prepreke da postanu mali nezavisni poduzetnici u uslužnoj industriji, trgovini na malo ili poljoprivredi.

Ukupan rezultat čitave društvene evolucije, stalno je povećanje onog dijela stanovništva koji se sastoji od radnika; a stalni pad u onome dijelu koji se sastoji od nezavisnih biznismena.¹¹² Nijedno od Marxovih predviđanja nije se moglo jače potvrditi empirijskim dokazima (usprkos ponavljanim protivnim tvrdnjama¹¹³) nego ono koje je identificiralo dugoročni trend klasne polarizacije u kapitalizmu. Marx je uspio napraviti izuzetnu

istorijsku prognozu, koju su tako snažno odbacivali gotovo svi njegovi suvremenici, jer je shvatilo, orijentirajući se na zakone kretanja kapitalizma, da je podjela "neto vrijednosti" (dodane vrijednosti) na plaće i višak vrijednosti morala voditi, pod pritiskom kapitalističke konkurenčije, tome da sve više radnika ne može postati kapitalistima, a da sve manje i manje kapitalista mogu opstati kao kapitalisti.

Kapitalistički odnosi distribucije, iako ukorijenjeni u kapitalističkim odnosima produkcije, nikako nisu identični s njima,¹¹⁴ stalno reproduciraju ove odnose proizvodnje. Ali oni također reproduciraju osnovne materijalne preduvjete klasne borbe i klasne solidarnosti, kako u području distribucije (tj. na tržištu) tako i u proizvodnoj sferi (u tvornici):

(1) Činjenica da pojedinačni radnik nema ekonomskih resursa na koje se može osloniti, da ne može "čekati" dok se njegova tržišna cijena (ponuđena plaća) ne poveća prije prodaje svoje radne snage, zapravo čini kolektivnu organizaciju takve prodaje od strane radnika – tj. sindikalizaciju i kolektivno pregovaranje – moćnom ugrađenom tendencijom kapitalizma, koja se univerzalno reproducira gdje god se pojavljuje radnik.

(2) Činjenica da fluktuacije rezervne vojske rada, u krajnjoj instanci, reguliraju fluktuacije realnih najamnina, stvara snažan ugrađeni interes koji masa radnika ima da se osigura visoka razina zaposlenosti, drugim riječima da zahtijevaju elementarne ekonomske politike *na razini gospodarstva u cjelini*, a koje nastoje ograničiti nezaposlenost.¹¹⁵

(3) Činjenica da je višak rada suština viška vrijednosti i profita (bolje rečeno: rente, kamate i dobiti) stvara jednako snažnu ugrađenu tendenciju u radničkoj klasi da se suprotstavi ubrzanjima, reorganizacijama i oblicima kontrole radnog procesa koje nastoje povećati masu viška rada te njezinim degradirajućim, dehumanizirajućim učincima na pojedinačnog radnika kao i na čitave dijelove radničke klase.¹¹⁶

(4) Konačno, činjenica da kapital *mora* povremeno osporiti sve djelomične pobjede radnika, kako u sferi distribucije (povećanja plaća i socijalno osiguranje; slobodno kolektivno pregovaranje, sindikalna prava i neograničeno prava štrajka) tako i u sferi proizvodnje (skraćivanje radnog tjedna i radnog dana; razni oblici kontrole radnog ritma i organizacije radnog procesa; sindikalna prava na samom radnom mjestu općenito

ka odbija za doprinose za socijalno osiguranje, dok odbici potonjih rastu i do 31,5 posto.

¹⁰⁸ Mali kapital je obično rizičan (kao što i sâm Marx uočava na str. 226 u trećem svesku *Kapitala*) i osudjen na bankrot ili na apsorciju od strane krupnog biznisa koji preuzima pronalaske koje su isprobali ovi pustolovi. Ali je i taj rizični kapital očito izvan dosega normalnim najamnim radnicima koji primaju prosječnu plaću (čak i onu visokokvalificiranog radnika).

¹⁰⁹ U razdobljima nezaposlenosti velikih razmjera, odvija se spor "kapanje" gdje najamni radnici opet postaju poljoprivrednici, osobito u onim naprednim kapitalističkim zemljama gdje napušteno poljoprivredno zemljište ima više ili manje slobodni pristup na kojem je, iako je nemoguće proizvesti prosječnu profitnu stopu, ipak moguće postići proizvodnju koja daje veću količinu upotrebnih vrijednosti nego koja bi se mogla kupiti uz naknadu za nezaposlene.

¹¹⁰ Naravno, u analizu mora ući i činjenica da, s porastom masovne proizvodnje u sve više industrijskih grana, radničke "inducirane potrebe" – i količina dobara i usluga koju bi prosječna plaća trebala kupiti – imaju tendenciju rasta, kao jedna od nuspojava same akumulacije kapitala.

¹¹¹ U slučaju mirovinskih fondova čiji su 'vlasnici' američki sindikati, ali kojima u potpunosti upravljaju velike banke, ova *de facto* eksproprijacija već je uvelike napredovala. Dovršena je u nacističkoj Njemačkoj.

¹¹² U SAD-u, najamni radnici kao udio ukupnog aktivnog stanovništva povećali su se od 62 posto 1880., na 71 posto u 1910., 78,2 posto u 1940. i 89,9 posto u 1970.

¹¹³ Na primjer, Arnold Kunzli, *Für eine kopemikanische Wende des Sozialismus*, u Fur Robert Havemann: *ein Marxist in der DDR*, München, 1980.

itd.), posebno putem nemilosrdnih revolucija u tehnologiji,¹¹⁷ barem povremeno podučava one najinteligentnije, najenergičnije i najmilitantnije dijelove radničke klase kako nije (da parafraziramo Marxa) dovoljno boriti se za veće plaće, nego se treba boriti i za ukidanje samog sistema najamnog rada.¹¹⁸

S druge strane, činjenica da se u kapitalističkom načinu proizvodnje, vlasništvo nad bilo kakvom značnom količinom novca (naravno, uzevši u obzir da se početna razina razlikuje od razdoblja do razdoblja i od zemlje do zemlje) automatski transformira taj novac u novčani kapital – što ne samo da automatski sudjeluje u sveopćoj distribuciji ukupnog društveno proizvedenog viška vrijednosti (putem prisvajanja prosječne kamatne stope), nego se tako potencijalno pretvara u dodatni proizvodni kapital (odnosno, novčani kapital stavljen na raspolaganje dјelujućim kapitalistima u proizvodnim sektorima) – stvara snažnu klasnu solidarnost kod svih vlasnika kapitala u zajedničkoj eksploraciji svih najamnih radnika kao klase; drugim riječima, stvara materijalnu bazu buržoaske klasne solidarnosti i klasne svijesti.¹¹⁹

U tom smislu, svi kapitalisti imaju zajednički interes da se suprotstavljaju “prekomjernim” povećanjima plaće; da podržavaju sve mјere koje uvećavaju masu profita; da podržavaju praksu ubrzanja i “racionalizacije investiranja”; te da šire ove osobine diljem industrije i produzeća u cjelini.¹²⁰ Nadalje, imaju zajednički interes u pokušaju da spriječe uspon militantnog sindikalizma; ili, kad to postane nemoguće, da pokušaju ograničiti ili smanjiti sindikalna prava, da uspostave različite oblike državne kontrole nad sindikatima itd. – bez obzira na njihove razlike u taktici, tempu ili opsegu takvih politika.

Isto tako, sama priroda privatnog vlasništva nad kapitalom i kapitalističke konkurenцијe, putem procesa da svaka kapitalistička tvrtka ide za maksimizacijom vlastitog profitu (tj. da teži za ekstraprofitom preko i iznad prosječne profitne stope), stvara mehanizme kroz koje se nameću opći zakoni kretanja sustava. Zbog toga, a uklanjanjem najslabijih kapitalističkih tvrtki, osigurava se privremenim uspješan obrat tendencije pada prosječne profitne stope. Svaki kapitalist radi za vlastiti pojedinačni interes i na taj način osigurava dugoročnu reprodukciju, konsolidaciju i ekspanziju kapitalističkog sustava u cjelini.¹²¹

Na isti način, pokušaji kapitalista da povećaju količinu viška rada ekstrahiranog iz vlastite unajmljene radne snage – stalnim nastojanjima da povećaju produktivnost rada, organiziraju masovnu proizvodnju sve većeg broja roba i time smanje vrijednost (izraženu u cijenama zlata) svih roba – imaju tendenciju stvaranja zajedničkog interesa buržoaske klase koji onda ide protiv ograničavanja masovne potrošnje (osim u početnim fazama kapitalističke industrijalizacije). Ovo im pomaže da se suprotstave poteškoćama s realizacijom vrijednosti (višak vrijednosti) utjelovljenoj u stalno rastućoj gomili gotovih dobara koju neizbjegno prati proširena reprodukcija i akumulacija kapitala, usprkos pratećoj tendenciji povećane eksploracije produktivnog najamnog rada (prema povijesnom porastu stope viška vrijednosti). Tako se temeljni klasni interes buržoazije stvara u “normalnim”, a ne “abnormalnim” uvjetima eksploracije, uključujući, kad god je to moguće, rastuće realne plaće i osnovno socijalno zakonodavstvo kako bi se ublažio eksplozivni karakter klasne borbe. Izravna represija osmišljena za disciplinu radničke klase koristi se jedino u izuzetnim okolnostima, u teškim strukturalnim krizama (bilo ekonomskim, političkim ili političko-ekonomskim).

Ponovimo, dva procesa upravo naznačena, pri čemu su samosvjesna radnička klasa i samosvjesna buržoaska klasa konstituirane kao izravni proizvodi unutarnjih mehanizama kapitalističkog načina proizvodnje – nisu simetrična. Unatoč svim inherentnim razdvajanjima radničke klase – svim neprestano ponavljajućim fenomenima podjele po zanatskim, nacionalnim, spolnim, generacijskim itd. linijama – ne postoje ugrađene strukturalne zapreke sveukupnoj klasnoj solidarnosti radnika u kapitalizmu. Postoje samo različite razine svijesti, koje čine postizanje te ukupne klasne solidarnosti više ili manje težim, više ili manje neujednačenima u vremenu i prostoru.

Međutim, isto ne vrijedi za buržoasku klasnu solidarnost. U razdobljima prosperiteta, kada se u suštini bore za veće ili manje udjele u rastućoj masi profitu, klasna solidarnost kapitalistima se lako nameće. Međutim, u kriznim razdobljima, konkurenčija mora poprimiti daleko divlju (životinjsku) formu, jer za svakog pojedinacnog kapitalista pitanje više nije ostvarivanje više ili manje profita, nego i samog opstanka njega kao kapitalista.¹²² Ima i slučajeva akutne krize sustava u kojem se ni-

¹¹⁴ Buržoaske norme distribucije i dalje djeluju u prijelaznom periodu između kapitalizma i socijalizma, kao i u prvoj fazi komunizma (socijalizam). Vidi Karl Marx, *Kritika gotskog programa, u Prva internacionala i nakon nje*, Pelican Marx Library, London, 1974, str. 346; Leon Trotsky, *Izdana revolucija*, New York, 1965, str. 53–5.

¹¹⁵ To je barem *dugoročni* interes svih najamnih radnika. Utoliko što su tržišta rada parcijalno fragmentirana, nacionalno i setorski, to jest pošto mobilnost rada nije neograničena, *kratkoručni* interes relativno privilegiranih dijelova radničke klase može se sukobiti s onim dugoročnjima.

¹¹⁶ Vidi, na primjer, Harry Braverman, *Rad i monopolistički kapital*, New York, 1974, *passim*.

¹¹⁷ Na primjer, dugoročna prevlast jednog od najmoćnijih i najmilitantnijih strukovnih sindikata koje je kapitalizam industrijaliziranih zemalja ikad imao, sindikat grafičara, uvelike je podriven revolucijom elektroničke kompozicije u tiskarskoj djelatnosti.

¹¹⁸ Karl Marx, *Nadnice, cijena i profit*, u Marx/Engels, Izabrani radovi u jednom svesku, London, 1970, str. 226.

¹¹⁹ Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 138–139 i 165.

¹²⁰ Ovo vrijedi ne samo za proizvodni rad kao takav, nego i za najamni rad koji unajmljuju komercijalni i bankarski kapital itd. Dok taj rad ne proizvodi direktno višak vrijednosti, on ipak omogućuje uloženom kapitalu u tim sframa da prisvoji dio viška vrijednosti iz proizvodnih sektora. Industrijalisti prihvaju ovu dedukciju, jer im omogućuje da ekonomiziraju svoj vlastiti kapital i povećaju proizvodnju viška vrijednosti kao rezultata bržeg obrtaja njihovog kapitala. Međutim, istovremeno, oni su zainteresirani za najviše moguće reduciranje tih “troškova cirkulacije”, koje oni shvaćaju upravo kao odbitak od vlastitih profitu (*ibid.*, str. 261).

¹²¹ Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 216–217.

MANDEL, ERNEST
Uvod u treći svezak Kapitala

kakva ekonomski ili politička solidarnost ne može nametnuti unutar kapitalističke klase; u kojima će, čak i pred najtežom kolektivnom opasnošću za cijelokupni sustav, prevladati partikularni ili pojedinačni interesi nad kolektivnim i klasnim.¹²²

Naravno, ono što sam upravo rekao, odnosi se na konkureniju unutar kapitalizma, ne na klasnu borbu kapitala i rada kao takvih, u kojoj je situacija upravo suprotna – što je veća društveno-politička kriza, čvršća je solidarnost vladajuće klase. Ali treba naglasiti osnovnu asimetriju ekonomski klasne solidarnosti iznutra, u odnosu na vlasnike kapitala i najamne radnike. U krajnjoj instanci, ona je strukturalno povezana sa suštinski različitim odnosima kapitalista i najamnih radnika prema privatnom vlasništvu i konkurenциji. Privatno vlasništvo i konkurenacija neodvojivo su povezani s kapitalističkom klasom. Konkurenacija među radnicima, međutim, nametnuta im je izvana. Ona nije strukturalno inherentna samoj prirodi ove klase. Naprotiv, radnici normalno i instinktivno teže kolektivnoj suradnji i solidarnosti.¹²³ Dakle, do koje god se razine njihova međusobna konkurenacija svako malo reproducira, posebno u vremenima ekonomskih kriza ili nakon krupnih društvenih ili političkih poraza, uvijek se može prevladati uzastopnim naporima za organiziranje i za podizanje klasne svijesti koje zapravo asistira i sâm napredak akumulacije kapitala.

U sedmom odjeljku trećeg sveska Marx pridaje veliku pažnju mistificirajućoj pojavi prihoda koje "proizvode" različiti "faktori proizvodnje": zemlja, rad i kapital. U naše vrijeme ova je mistifikacija proširena potragom za stopama rasta ili uvećanjem dohotka "proizvedenih" znanstvenim napretkom ili čak višim obrazovanjem.¹²⁴ U sebi i izvan sebe, "znanost" ne stvara ni vrijednost ni dohodak. Rezultati znanstvenih istraživanja, uključeni u nove oblike strojeva i nove oblike organizacije rada, povećavaju produktivnost rada i time bez sumnje pridonose povećanju materijalnog bogatstva. Ali to je nešto sasvim drugačije od proizvodnje vrijednosti ili dohotka. Ono što ove formule mistificiraju jest činjenica da u kapitalizmu privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i preobrazbu manualnog i intelektualnog rada – uključujući znanstveno kreativan rad – omogućuje kapitalistu (kapitalističkoj tvrtki) da u ukupnu vrijednost proizvedenu tijekom procesa proizvodnje robe ugradi rezultate kooperacije, inventivnosti i

vještine svih zaposlenih. I to se u osnovi događa u obliku viška vrijednosti, budući da dotični rezultati ne mijenjaju izravno troškove reprodukcije radne snage, koja sama predstavlja potreban rad (onaj dio dodane vrijednosti koji ne poprima oblik viška vrijednosti). Kvalite te rada tako se pojavljuju kao svojstva razdvojena i odvojena od rada: ili kao kvalitete "kapitala" (kojeg se predstavlja kao masu stvari, oruđa, strojeva i ostalih sredstava za proizvodnju) ili kao kvalitete "znanosti" (koje se opet razdvaja od rada kao da je neki čisti proizvod mozga).

Za Marxa, *znanstveni rad* je sama suština "općeg rada", tj. kreativni rad koji razvija nova otkrića i izume. Ali, kao kolektivni (socijalizirani) rad, nerazdvojivo je povezan s procesom kooperacije mnogih manualnih i intelektualnih radnika koji rade zajedno: "Kao što je rečeno, ove uštede u primjeni stalnog kapitala posljedica su toga što se uslovi rada primjenjuju u velikom razmjeru, ukratko što služe kao uslovi neposredno društvenog, udruženog rada ili neposredne kooperacije u okviru procesa proizvodnje. Ovo je jednim dijelom uslov pod kojim se mehanički i kemijski pronalasci jedino i mogu primijeniti, a da robu ne učine skupljom, a ovo je uvijek *conditio sine qua non*. Drugim dijelom, tek pri velikom razmjeru proizvodnje postaju moguća ekonomiziranja koja proistječu iz zajedničke proizvodne potrošnje. Na posljeku, tek iskustvo kombiniranog radnika otkriva i pokazuje gdje i kako da se ekonomizira, kako da se već učinjena otkrića najjednostavnije izvedu, kakve smetnje treba otkloniti u praksi pri primjeni teorije na proces proizvodnje itd. Uzgred budi rečeno, valja praviti razliku između općeg rada i zajedničkog rada. I jedan i drugi imaju svoju ulogu u procesu proizvodnje, oba prelaze jedan u drugi, ali se i razlikuju. Opći rad jest svaki naučni rad, svako otkriće, svaki pronalazak. On je uslovjen dijelom kooperacijom sa živim ljudima, dijelom iskorištanjem radova minulih generacija. Zajednički rad ima za prepostavku neposrednu kooperaciju individuuma".¹²⁵

Sudbina kapitalizma

Sadrži li *Kapital* teoriju o konačnoj i neizbjegnoj propasti kapitalističkog načina proizvodnje? Može li se odgovor na to pitanje naći u trećem svesku, a posebno u Mar-

122 Ovo vrijedi još više u međunarodnom smislu inego u nacionalnom. Imperijalistički ratovi izuzetan su izraz ovog trenda.

123 To je ukorijenjeno u samom procesu proizvodnje kod industrije velikih razmjera, koja se bazira na kooperativnoj organizaciji rada.

124 Vidi dva sveska koja je uredio Mark Blaug, *Ekonomika obrazovanja*, London, 1968 1969, a koja sadrže dijelove s ekspresivnim naslovima poput *Investicije u ljudski kapital*, *Stopa povrata na investicije i školovanje*, *Stopa povrata na investicije u obrazovanje*, *Produktivnost sveučilišta*, i tako dalje.

125 Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 76.

Eduard Bernstein, 1850-1932.

xovu određenju tendencije pada profitne stope? Implikiraju li zakoni kretanja kapitalističkog načina proizvodnje da sustav ne može zauvijek preživjeti svoje unutarnje proturječnosti? Od same pojave *Kapitala* ova pitanja postavljaju kako Marxovi sljedbenici tako i njegovi protivnici. Takozvana "kontroverzna teorija sloma" odigrala je ključnu ulogu i u povijesti marksističke teorije nakon Marxa i u povijesti međunarodnog radničkog pokreta pod utjecajem Marxovih (ili marksističkih) ideja.

Početna pozicija koju su branili "ortodoksnii" marksisti unutar Druge internacionale bila je oprezna, ali ipak vrlo jasna: sustav će se na kraju urušiti općim zaštravanjem svih njegovih unutarnjih proturječja. Engels je u velikoj mjeri podupirao ovo gledište.¹²⁶ Njega se nesumnjivo može temeljiti na brojnim odlomcima iz *Kapitala* (iako, istina, više iz prvog, nego trećeg sveska).¹²⁷ Njegova je glavna zasluga bila što je klasnu borbu, porast radničkog pokreta i svijesti radničke klase, integrirao u sveukupne perspektive glede konačne sudbine kapitalističkog sustava.

Međutim, treba naglasiti da pitanje može li kapitalizam preživjeti beskonačno ili je osuđen na propast, ne treba miješati s idejom njegove neizbjježne zamjene višom formom društvene organizacije, tj. neizbjježne zamjene socijalizmom. Posve je moguće pretpostaviti neizbjježni kolaps kapitalizma a bez da se pretpostavi neizbjježna pobjeda socijalizma. Doista, prilično rano u povijesti revolucionarnog marksimizma, ova dva procesa bila su prilično radikalno konceptualno odvojena. Sudbina kapitalizma bila je formulirana u obliku ove dileme: sustav ne može preživjeti, već je alternativa socijalizam ili barbarstvo.¹²⁸

Dok su i Marx i Engels – a posebno stariji Engels, suočeni s goleminom i naizgled neodoljivim usponom s vremenog radničkog pokreta – pokazivali snažan optimizam glede budućnosti socijalizma, oni su uvjek bili oprezni kad je pitanje postavljeno u njegovoj najopćenitijoj, najapstraktnijoj, povjesnoj razini – da odbace bilo kakvu ideju o povjesno neizbjježnom slijedu društvene organizacije (načina proizvodnje). U više navrata istaknuli su da je prijelaz s jednog načina proizvodnje na drugi ovisio o ishodu konkretnih klasnih borbi, koje su mogle završiti ili pobjedom progresivnije, revolucionarne klase ili u međusobnom uništenju i stare vladajuće klase i njezina revolucionarnog neprijatelja tijekom dugotrajne dekadencije društva.

Početni stav izazvali su tzv. revizionisti okupljeni oko Nijemca Eduarda Bernsteina, koji je negirao postojanje bilo kakve inherentne tendencije kojom bi se unutarnja proturječja kapitalističkog načina proizvodnje zaostrila. Naprotiv, oni su pretpostavljali da će se ove proturječnosti smanjivati. Ipak, iz toga nisu zaključili da će kapitalizam zauvijek živjeti, nego prije da će postupno odumrijeti, pa tako i nema potrebe da ga se ruši revolucionarnim sredstvima.¹²⁹ Većina kasnijih varijanti građualizma i reformizma (uključujući i eurokomunizam posljednjih godina) ima svoje zajedničke korijene u Bernsteinovim spisima, koji su zapravo izvanredni zbog jasnog i dosljednog načina na koji postavljaju problem¹³⁰ – jedini je problem bio što su se njihova predviđanja pokazala pogrešnima.

Daleko od toga da vodi vječnom miru, kapitalizam je doveo do dva svjetska rata i riskirao treći, samoubilački za čitavo čovječanstvo. Daleko od toga da vodi gladkom funkcioniranju međunarodne kapitalističke ekonomije, svjedočili smo katastrofalnim krizama 1920.-21., 1929.-32. i 1938. Nakon perioda *booma* koji je uslijedio iza Drugoga svjetskog rata, dogodio se novi krah s početkom kasnih 1960-ih i ranih 1970-ih. I daleko od sve veće slobode i demokracije, 20. je stoljeće vidjelo mnogo veću represiju i daleko krvavije diktature od bilo čega čemu su Marx, Engels ili drugi socijalisti iz 19. stoljeća ikad svjedočili i mogli zamisliti u svoje vrijeme.

U tom su kontekstu Marxovi sljedbenici pokušali formulirati na nešto strožiji način vjerojatnu sudbinu kapitalizma. Rosa Luxemburg prva je pokušala razraditi, na strogo znanstvenoj osnovi, teoriju neizbjježnog sloma kapitalističkog načina proizvodnje. U njenoj *Akumulaciji kapitala*, pokušala je pokazati da proširena reprodukcija, uz punu realizaciju viška vrijednosti proizvedenog tijekom procesa proizvodnje zapravo nije moguća u "čistom" kapitalizmu. Taj je način proizvodnje, dakle, imao inherentnu tendenciju da se proširi na ne-kapitalističku sredinu, tj. da proždire velike prostore sinte robne proizvodnje koja još uvjek preživljava unutar kapitalističkih metropola i da se stalno širi prema ne-kapitalističkoj periferiji, tj. kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama. Ova ekspanzija – uključujući njegove najradikalnije oblike: suvremenii kolonijalizam i ubojiti kolonijalni ratovi; imperijalizam i imperijalistički ratovi – bila je neophodna za opstanak sustava. Ako i kada ne-kapitalistička sredina nestane, sustav bi se srušio, jer ne

¹²⁶ Vidi primjerice Erfurtski program njemačke socijaldemokratske partije, koji je nadgledao Engels. U poznatom govoru Augusta Bebela u Reichstagu 3. veljače 1893., kojeg je puno hvatio Engels, slom kapitalizma prikazan je kao posljedica međudjelovanja propaganja srednjih klasa, rastuće koncentracije i centralizacije kapitala, rastuće polarizacije između kapitala i najamnog rada, rastućih klasnih proturječnosti, uzastopnih dubokih ekonomskih kriza, rastućih opasnosti od rata, rastućih prijetnji političkoj demokraciji i rastuće klasne svijesti proletarijata.

¹²⁷ Vidi prvi svežak *Kapitala* op. cit., str. 683-684. U tom je smislu Lucio Colletti u krivu kada Marxovu "teoriju sloma" jednostavno svodi na teoriju tendencijskog pada prosječne profitne stope: vidi njegov uvod u L. Colletti (ur.), *Il futuro del capitalismo, crollo o sviluppo?*, Bari, 1970, str. ci.

¹²⁸ Rosa Luxemburg, "Što želi Spartakov savez?", u R. Looker (ur.), *Rosa Luxemburg: izabrani politički spisi*, London, 1972, str. 275.

¹²⁹ Vidi, prije svega, Bernsteinov *Evolucijski socijalizam*, New York, 1961.

¹³⁰ Vidi, kao tipičan primjer, Anthony Crosland, *Budućnost socijalizma*, London, 1956.

bi mogao u potpunosti realizirati višak vrijednosti. Međutim, Luxemburg je jasno rekla da će, dugo prije tog konačnog trenutka, jednostavne posljedice tih sve na-silnjih oblika ekspanzije, kao i posljedice postupnog reduciranja ne-kapitalističkog prostora – izoštiti unutarne proturječnosti sistema sve do točke eksplozije, te tako pripremiti njegov revolucionarni prevrat.¹³¹

Već sam pisao, u uvodu u drugivezak *Kapitala* (kao i u *Kasnem kapitalizmu*) o snagama i slabostima *Akumulacije kapitala*.¹³² Ovdje se želim baviti samo metodološkim prigovorom koji je uperen protiv teorije sloma Roze Luxemburg – te posljedično i protiv brojnih takvih teorija. Kritičari su naveli da se, temeljeći izglede neizbjježnog kolapsa kapitalističkog načina proizvodnje isključivo na zakonima kretanja sustava, na njegovom unutarnjem ekonomskom mehanizmu, Luxemburg zapravo kreće natrag prema “ekonomizmu”; da je to bio korak unatrag u odnosu na Marxov i Engelsov način, i njihovih prvih učenika – koji su uvijek integrirali ekonomski zakone i kretanja u klasnu borbu, a da bi tako došli do sveukupnih povijesnih projekcija i perspektiva.¹³³

Ipak, ovaj prigovor nije opravдан. Iako je istina da se suvremena povijest kapitalizma, štoviše povijest bilo kojeg načina proizvodnje u bilo kojoj epohi, ne može objasniti na zadovoljavajući način ako klasna borba (a naročito njezin ishod nakon određenih odlučnih bitaka) nije tretirana kao djelomično autonomni čimbenik – istina je i da cijela bít marksizma nestaje ako se ova parcialna autonomija pretvorí u apsolutnu. Upravo je zasluga Roze Luxemburg, kao i nekoliko njezinih kasnijih antagonista u “kontroverzi teorije sloma” da su vezali uspone i padove klasne borbe s unutarnjim zakonima kretanja sustava. Ako bi se pretpostavilo da bi ili beskonačna prilagodljivost kapitalističkog sustava ili politička lukavost buržoazije ili pak nemogućnost proletarijata da podigne svoju svijest na dovoljnu razinu (da ne govorno o navodnoj “integraciji” radnika u buržoasko društvo) mogli, u dugom roku i za neodređenu duljinu vremena, neutralizirati ili preokrenuti unutarnje zakone kretanja i intrinzične proturječnosti sustava, tj. spriječiti ih da se sami nametnu – tada bi jedini znanstveno točan zaključak bio da ti zakoni kretanja ne odgovaraju samoj suštini sistema. Drugim riječima, da je Marx u osnovi bio u zabludi kada je mislio da je otkrio tu suštinu. (Naravno, to je nešto drugačije od mogućnosti *pri-*

vremenih uspona i padova u zaoštravanju proturječnosti, koje nisu samo moguće nego su i neizbjježne, kako je to Marx i sâm istaknuo u svojoj analizi tendencije pada prosječne profitne stope).

Drugi pokušaj da se razvije strogo znanstvena “teorija sloma” (iako treba reći da je u ovom slučaju bio manje rigorozan, nego li onaj koji je poduzela Luxemburg) poduzeli su tijekom i neposredno nakon Prvoga svjetskog rata stanoviti vodeći radikalni marksistički ekonomisti koji su snažno utjecali na Lenjina za vrijeme dok je skicirao svoj *Imperijalizam kao najviši stupanj kapitalizma*. Najistaknutiji od njih bili su Rus Nikolaj Buharin i Mađar Eugen Varga.¹³⁴ Dok izbjegavaju bilo kakvu “monokausalnu” redukciju problema na isključivo jedan faktor, ovi su autori formulirali hipotezu da je kapitalizam ušao u nepovratni period povjesnog pada, što je rezultat kombinirane manifestacije svih njegovih izoštrenih proturječnosti: smanjenje tržišta; pad u svjetskoj trgovini; pad u međunarodnoj podjeli rada; smanjenje novčane ekonomije, pa čak i djelomični povratak trampi i pretkapitalističkih oblika proizvodnje u kapitalističkim zemljama; pad materijalne proizvodnje; kolaps kreditnog sistema; apsolutno smanjenje životnog standarda radnika; povratak ratova i građanskih ratova; ponavljanje revolucija i pobedničkih socijalističkih revolucija.

Iako ova analiza nudi relativno uvjerljiv opis i objašnjenje onoga što se zapravo dogodilo 1914. (ili čak 1912.) – 1921, i opet 1930. – 1940. (ili čak u nekim dijelovima svijeta 1945-48.), ona upada u ozbiljne probleme jednom kada se suoči s događajima u međunarodnoj kapitalističkoj ekonomiji nakon Drugoga svjetskog rata. Nagnjući teoretskom eklekticizmu, nedostaje joj dublja strast koja je nužna da poveže sva ova kretanja s osnovnim zakonima sistema. Konkretno, izbjegava sva-ku raspravu o razlozima zbog kojih bi suprotstavljeni čimbenici – koje je Marx označio kao sposobne da privremeno neutraliziraju tendenciju pada prosječne profitne stope – definitivno prestali biti učinkoviti u epohi kapitalističkog propadanja; te zašto ogromna devalorizacija i uništavanje kapitala koji su se dogodili u krizi 1929-32. i Drugome svjetskom ratu, zajedno s ogromnim porastom stope viška vrijednosti (kako zbog katastrofalnih poraza radničke klase tako i zbog snažnog porasta u produktivnosti rada u odjeljku II, kao posljedice nove tehnološke revolucije) – nisu mogli voditi novom pora-

¹³¹ Rosa Luxemburg, *Akumulacija kapitala*, London, 1963, *passim*.

¹³² Vidi Mandelov uvod u drugivezak *Kapitala*.

¹³³ Ovaj su argument protiv Luxemburg prvi upotrijebili Buharin (vidi *Imperijalizam i akumulacija kapitala*, op. cit., str. 115) te Henryk Grossmann (*Das Akumulation und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Frankfurt, 1967, str. 22), koji su je obojica optužili za njezin “mehanički” ekonomski determinizam. Claudio Napoleoni zauzima sličan pristup u Colletti (ur.), op. cit., str. LII-LIII.

¹³⁴ Buharin, op. cit., str. 113-25; Eugen Varga, *Die Niedergangspériode des Kapitalismus*, Hamburg, 1922, str. 7-14.

Eugen Varga, 1879-1964.

stu proizvodnih snaga – neizbjježno završavajući u novoj opetovanoj tvrdnji o zaoštrenim proturječnostima sistema.¹³⁵

Jedan prebačaj teorije Buharin-Varga o nepovratnom propadanju kapitalističkog sustava od 1914. jest i koncept “opće krize kapitalizma”, u kojem se naglasak postupno pomaknuo od *unutarnjih* zakona dinamike sistema prema *vanjskim* izazovima koji se sve više susreću kao rezultat lančane pobjede socijalističkih revolucija, što je dovelo do smanjenja zemljopisnog područja na kojem se može djelovati. U svom početnom obliku, koncept opće krize kapitalizma – koji je nastao uslijed pobjede Oktobarske revolucije u Rusiji – još uvijek uspostavlja međupovezanost tog vanjskog izazova i posljedičnog zaoštravanja unutarnjih proturječja sistema.¹³⁶ Ali to sve manje vrijedi kod kasnijih varijanti, a posebno u teoriji “državno-monopolističkog kapitalizma”, koja je do kraja razvijena nakon Drugoga svjetskog rata.

Ovdje je “osnovna” kontradikcija jasno definirana kao ona između “socijalističkog tabora” i “kapitalističkog tabora”, a ne više kao sve eksplozivnije unutarnje proturječnosti samog kapitalističkog sustava. Paradoks je čak razvijen do točke u kojoj sovjetski autori ozbiljno tvrde da je, kao rezultat “konkurenциje između dvaju sustava”, kapitalizam “osuđen” na kontinuirani rast!¹³⁷

Na taj način, teorija sloma “dijalektički” se pretvara u svoju suprotnost: pruža kapitalizmu mogućnost da opstane zauvijek. Pretpostavlja se tako sposobnost sustava da na neodređeno vrijeme ukloni i najozbiljnije učinke vlastitih unutarnjih proturječnosti – sve dok se konačno ne potvrdi ekonomска, socijalna i kulturna superiornost socijalističkog tabora. Gotovo da i ne treba naglasiti da je ova nužna intelektualna iskrivljenost strukturalno povezana sa specifičnim interesima sovjetske birokracije – njezinim pokušajima da održava uvjete miroljubive koegzistencije s međunarodnim kapitalizmom, a njezina je glavna briga da zadrži podređenost velikog dijela međunarodnog radničkog pokreta pod vlastitim diplomatskim manevrima – te kao takva predstavlja tipičan fenomen ideološke mistifikacije.

Treći – i opet, stroži – pokušaj teoretičarje neizbjježnosti kapitalističkog sloma ponudio je u kasnim dvadesetima poljski marksist Henryk Grossmann. To je zapravo bila generalizacija – moglo bi se reći čak i ekstremna ekstrapolacija – Marxova tendencijskog zakona

o padu prosječne profitne stope. Grossmann je nastojao dokazati kako sile koje djeluju u suprotnom smjeru dugoročno ne mogu sprječiti pojavu tog zakona, *s rastućom snagom* – sve do točke u kojoj se *sav* akumulirani kapital ne može valorizirati, tj. do točke gdje ukupna masa viška vrijednosti ne može osigurati dostačnu akumulaciju, čak i ako opstanak same kapitalističke klase pada na nulu.¹³⁸ U toj teoriji postoje brojne slabosti koje su istaknuli brojni kritičari.¹³⁹ Glavna je slabost da Grossmann zapravo ne *dokazuje* da *sve* sile koje djeluju u suprotnom smjeru postupno gube svoju sposobnost da neutraliziraju opadajuću profitnu stopu. On posebno podcjenjuje učinke masovnog obezvređenja (i uništavanja) kapitala, koje se povjesno pokazalo mnogo većim nego što on vizualizira (njegova je knjiga završena prije nego što se kriza 1929–32. razvila u svojem punom opsegu – i naravno, prije zastrašujućeg razaranja tijekom Drugoga svjetskog rata).

Dakle, Grossmannova pomalo proizvoljna numerička polazna točka – reproduksijske sheme koje je Otto Bauer razradio u svom odgovoru na Luxemburginu *Akumulaciju kapitala*¹⁴⁰ – dovodi do rezultata koji zanemaruju učinke devalorizacijskih ciklusa kapitala. Takva hipoteza nije održiva kada pozajemo stvarnu povijest kapitalizma (koja je zapravo povijest vođena krizama koja je posvjedočila dvadeset i jednoj krizi prekomjerne proizvodnje od osnutka svjetskog tržišta za industrijske proizvode). Marx u 15. poglavljju trećeg sveska *Kapitala* eksplicitno ukazuje na devalorizaciju kapitala kao funkciju kapitalističkih kriza. Zbog toga se Grossmannovi uzastopni podaci mogu uzeti samo kao da predstavljaju prosjeke ciklusa od sedam do deset godina, umjesto da predstavljaju godišnje iznose. U tom se smislu konačni slom sustava odgađa do 22. stoljeća (nakon trideset sedam ciklusa u trajanju od sedam do deset godina). Da su početni razmjeri između odjeljka I i odjeljka II bili realni – a trebali su biti, u svjetlu stvarne povijesti kapitalističkog načina proizvodnje koji se, 1920-ih, nigdje nije našao situaciji u kojoj se dvije trećine trenutačne proizvodnje odvijalo u odjeljku I – odgoda “sloma” bila bi još izraženija: slom bi se realizirao tek nakon pedeset ili šezdeset ciklusa, tj. nakon 400 ili 500 godina. Grossmann, koji je opsjednut svojim mono-kauzalnim objašnjenjem neizbjježnosti sloma, nemjerno je pokazao upravo suprotno od onoga što je namjeravao: izuzetnu dugovječnost sistema umjesto njegova konačnog sloma, kao funkcije njegovih unutarnjih zakona kretanja.

¹³⁵ Varga je uistinu zauzeo nešto oprezniji stav nakon Drugoga svjetskog rata. Međutim, izgleda da je ta pozicija bila zapravo privremena pozicija na njegovu putu prema harmoničnim konceptijama teoretičara “državnog monopolističkog kapitalizma”. Vidi *inter alia* njegove *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, Moskva, 1967.

¹³⁶ Vidi na primjer, Eugen Varga, *Grundfragen der Ökonomik und Politik des Imperialismus nach dem zweiten Weltkrieg*, Berlin, 1955.

¹³⁷ Vidi na primjer, N. Inosemzev, *Der heutige Kapitalismus*, Berlin, 1973, str. 59, 94–5, 106–7. Za nešto općenitiju kritiku teorije “državnog monopolističkog kapitalizma”, vidi Ernest Mandel, *Kasni kapitalizam*, op. cit., str. 513–22; i Jacques Valier, *Le PCF et le capitalisme monopoliste d'état*, Paris, 1976.

¹³⁸ Grossmann, op. cit. (zvorno izdanje Leipzig, 1929).

¹³⁹ Najsistematicnije kritike Grossmanna nalaze se u Fritz Sternberg, *Eine Umwälzung der Wissenschaft*, Berlin, 1930; and Natalia Moszkowska, *Zur Kritik Moderner Krisentheorien*, Prague, 1935.

¹⁴⁰ Otto Bauer, “Die Akkumulation des Kapitals”, in *Die Neue Zeit* Vol. 31 (1913), prvi dio.

Henryk Grossmann, 1881-1950.

MANDEL, ERNEST

Uvod u treći svezak Kapitala

Mogli bismo biti u iskušenju tretirati Baran/Sweezy teoriju o rastućoj poteškoći "realizacije viška" u monopolističkom kapitalizmu ili kao varijantu teorije sloma Rose Luxemburg ili pak kao: specifičnu vlastitu teoriju sloma.¹⁴¹ Međutim, to nije tako jer dok Baran i Sweezy naglašavaju rastuće poteškoće "realizacije viška", istodobno podcrtavaju sposobnost sustava da integrira radničku klasu u društvo te time osigurava svoju trajnost – iako se to odvija pod uvjetima trajne kvazi stagnacije – umjesto neizbjegnog sloma. Kao nešto ekstremniji zagonvornici teorije "državnog monopolističkog kapitalizma", ti autori moraju projicirati prave neprijatelje sistema izvan njega samog: seljaci iz država trećeg svijeta; marginalizirani super-eksploatirani slojevi i tako dalje. Ali nigdje ne uspijevaju pokazati da navedene društvene sile bilo gdje imaju takvu potencijalnu društvenu i ekonomsku snagu koja bi bila usporediva s onom modernog proletarijata. Budući da takve sile nisu od vitalne važnosti za osnovne proizvodne odnose sustava, one se mogu zanemariti, ili integrirati, ili slomiti, bez da i sâm sistem prestane funkcionirati.¹⁴² Dakle, to zapravo nije nikakva "teorija sloma kapitalizma".

Kao u slučaju mono-kauzalnih teorija krize, svaka od gore navedenih triju verzija očito sadrži točne elemente. Ovi se stoga moraju međusobno povezati kako bi pružili koherentnu teoriju neizbjegnog sloma kapitalizma, koja je u skladu sa svim unutarnjim zakonima kretanja i proturječnostima tog načina proizvodnje, koji se uočava u Marxovoj analizi u prvom svesku *Kapitala*.

Jedan element Grossmannove analize važan je, možda i odlučan, kao polazna točka za takvu sintezu: to je trenutak u kojem, pored tendencije pada *stope viške vrijednosti*, *masa viške vrijednosti* prestaje rasti i počinje opadati – najprije postupno, a zatim trajno. To bi očito bio najozbiljniji udarac stalnom procesu kapitalističke akumulacije. Međutim, Grossmann ne uspijeva nagnjeti konkretan sadržaj takvog početnog pada u proizvodnji viške vrijednosti, što sam pokušao specificirati u *Kasnem kapitalizmu*: dakle, razina mehanizacije, poluautomatizacije – zapravo, širenje pune automatizacije – sve većeg broja grana proizvodnje, u kojima počinje opadati ukupni input produktivnih radnih sati, odnosno u kojima se ukupna proizvodnja vrijednosti smanjuje.

To ne znači odmah i *neposredni* pad u absolutnoj masi viške vrijednosti jer veliki porast produktivnosti

rada inherentan "robotizaciji" može, proporcionalno smanjenju proizvodnje apsolutne vrijednosti, smanjiti potrebno radno vrijeme. Ipak, u dugom roku, to nije moguće bez sve većih rezanja, čak i realnih plaća. Stoviše, nakon određene točke stvar postaje fizički nemoguća. U tom smislu onda proširenje automatizacije iznad krajnjih granica neizbjegno vodi najprije smanjenju ukupnog obujma proizvedene vrijednosti, a zatim do smanjenja ukupne količine proizvedenog viška vrijednosti. Ovo zauzvrat oslobođa četverostruko kombiniranu "krizu sloma": veliku krizu pada profitne stope; veliku krizu realizacije (povećanje produktivnosti rada zbog robotizacije povećava masu upotrebnih vrijednosti proizvedenih u još većem omjeru nego što smanjuje realne plaće, pa se stalno rastući udio tih upotrebnih vrijednosti ne može više prodati); ogromnu društvenu krizu¹⁴³ i veliku krizu "prenamjene" (drugim riječima, veliku krizu te prilagodljivosti kapitalizma) kroz devalorizaciju – *specifične oblike* uništavanja kapitala koji prijete ne samo opstojnosti ljudske civilizacije, nego i fizičkoj opstojnosti čovječanstva ili života na našem planetu.¹⁴⁴

Izlaz očito postoji, i to putem masovne transformacije "usluga" u grane koje proizvode robu (koje pridonose ukupnoj proizvodnji vrijednosti). Doista, to je već počelo s ključnim djelatnostima poput zdravstva, obrazovanja, bankarstva i javne uprave. Sve to govori koliko je pogrešno govoriti o kasnom kapitalizmu kao postindustrijskom društvu.¹⁴⁵ Naprotiv, tek sada ulazimo u doba pune industrijalizacije čitavog niza grana koje su do sada bile izbjegle taj proces. Ali time je samo odgođeno vrijeme obračuna. Naime, industrijalizacija uslužnih sektora reproducira, nakon određenog prijelaznog razdoblja, iste one procese masovne mehanizacije, poluautomatizacije i potpune automatizacije za koje su mikroprocesori već osigurali potrebne tehničke alate (uspit budi rečeno, isto vrijedi i za proces industrijalizacije ne razvijenih zemalja kao izlaz iz strukturne krize). Zato je nemoguće reći da kapitalizam može izbjegći svoju končnu sudbinu: ekonomski slom. Osim toga, s razvojem poluautomatizacije i automatizacije, dolazi do novih značajnih preokreta u revoluciji koju u organizaciji rada i stvarnom radnom procesu stalno proizvodi kapitalizam. Neizbjegno je ponovno masovno uvođenje intelektualnog rada u proces proizvodnje, uz barem relativno smanjenje ekstremne parcelizacije radnih odnosa tejlORIZMA. Što je više najamnog rada zaposleno u svrhu

¹⁴¹ Baran i Sweezy, op. cit., poglavija 3 i 4. Postoјi jasno porijeklo između Baran/Sweezyevog koncepta kapitalističke tendencije prema ekonomskoj stagnaciji, i neokejnzijskih teorija (a ponekad i polimarksističkih); autori poput Michaela Kaleckog (*Studije ekonomiske dinamike*, London, 1943; *Eseji o teoriji ekonomskih fluktuačija*, London, 1939), J. Steindl (*Zrelost i stagnacija u američkom kapitalizmu*, Oxford, 1952) ili Joan Robinson.

¹⁴² Nije slučajno da je većina marksista iz zemalja trećeg svijeta skloni precjenjivati sposobnost kapitalizma da se restrukturira na svjetskoj razini, čisto ekonomskim procesima, a sve da bi prevladao aktualnu depresiju 1970-ih i 1980-ih.

¹⁴³ "Razvitak proizvodnih snaga, koji bi smanjio apsolutni broj radnika, to jest koji bi u stvari osposobio cijelu naciju da cjelokupnu svoju proizvodnju izvrši u manjem odsjeku vremena, izazvao bi revoluciju, jer bi većinu stanovništva izbacio iz kursa" (Vidi treći svezak *Kapitala*, str. 227).

¹⁴⁴ Ne mogu se ovdje baviti problemom "granica rasta", za koji su neki tvrdili da je inherentan ne kapitalističkoj načinu proizvodnje kao takvom, već industrijskoj proizvodnji velikih razmjera, a za koju se smatra da neizbjegno iscrpljuje prirodne resurse. Marx je bio vrlo svjetan tog problema (vidi treći svezak *Kapitala*, str. 748–749, i prvi svezak *Kapitala*, op. cit., str. 636–8). Međutim, on je taj problem vidojao kao nusprodukt specifičnih (i iskrivljenih) oblika tehnološkog razvoja, karakterističnog za kapitalizam, a ne kao neizbjegjan proizvod primjene prirodnih znanosti na proizvodnju. To podrazumijeva da je problem rješiv u drugaćijem društvenom okviru, bez da se čovječanstvo odriče prednosti koje nosi oslobođanje od nekreativnog mehaničkog rada.

Neki od najoštrijih nemarksističkih kritičara suvremenog

nadgledanja i održavanja delikatne i skupe opreme, tim više njegova vlastita vještina, nivo kulture i stupanj uključenosti u proizvodni proces postaje nezamjenjiv element reprodukcije kapitala. Dakle, ne samo da su kooperativne kvalitete objektivno podruštvenog rada unutar tvornice razvijene do većeg stupnja. Sviest radnika da su u stanju voditi tvornice umjesto kapitalista ili kapitalističkih menadžera ostvarila je veliki iskorak. Tako rastuća kriza kapitalističkih odnosa proizvodnje (objektivno i subjektivno, tj. u smislu njihove legitimnosti u očima radničke klase i sve većih slojeva cjelokupnog stanovništva) i izazovi koje pred radnike stavlja radnička borba, postaju sastavni dio tendencije sistema ka slomu.

No, očito je da takav trend nadogradnje rada u proizvodnim sektorima s najvišim tehnološkim razvojem, nužno mora pratiti vlastitu negaciju: porast masovne nezaposlenosti, unutar marginaliziranih slojeva stanovništva, u broju onih koji "odustanu" i onih koje "konačni" razvoj kapitalističke tehnologije istjera iz procesa proizvodnje. To samo znači da su rastući izazovi kapitalističkih odnosa proizvodnje unutar tvornice popraćeni sve većim izazovima svih osnovnih buržoaskih odnosa i vrijednosti u društvu u cijelini, a oni također konstituiraju važan i periodički eksplozivni element te "tendenциje kapitalizma prema konačnom slomu".

Kao što sam ranije naveo, taj slom ne mora nužno biti u korist višeg oblika društvene organizacije ili civilizacije. Upravo se kao funkcija same degeneracije kapitalizma, fenomen kulturnog propadanja, nazadovanja na poljima ideologije i poštivanja ljudskih prava, množi usporedno s neprekidnim slijedom raznolikih kriza s kojim će nas ta degeneracija suočiti (i već nas je suočila). Barbarstvo, kao jedan od mogućih rezultata sloma sistema, danas je mnogo konkretnija i preciznija perspektiva nego u dvadesetim i tridesetim godinama. Čak će se i strahote Auschwitza i Hirošime doimati blažima u usporedbi s užasima s kojima će kontinuirano propadanje sustava suočiti ljudsku vrstu. U takvim okolnostima, borba za socijalistički ishod poprima značaj borbe za sâm opstanak ljudske civilizacije i ljudske rase. Proletariat, kao što je Marx pokazao, ujedinjuje sve objektivne preduvjete za uspješno provođenje te borbe; danas, to je istinitije nego ikad. I barem ima potencijal za postizanje, uz objektivne, i subjektivnih preduvjjeta za pobjedu svjetskog socijalizma. Hoće li se taj potencijal zaista reali-

zirati, ovisit će, u krajnjoj liniji, o svjesnim nastojanjima organiziranih revolucionarnih marksista. Ovi se integriraju u spontana periodička nastojanja proletarijata da reorganizira društvo na socijalistički način, te ga vode do konkretnih ciljeva: osvajanja državne vlasti i radikalne društvene revolucije. Ne vidim razloga da danas budem pesimističniji u vezi ishoda tog nastojanja, nego što je bio Marx u vrijeme kada je napisao *Kapital*.

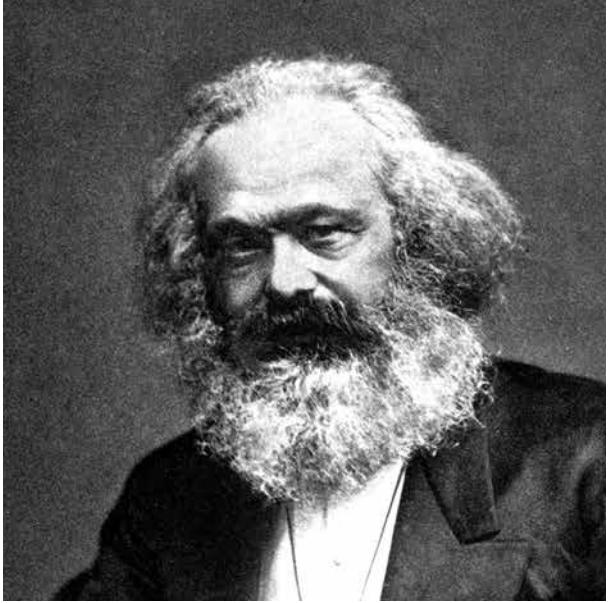
kapitalističkog društva iz ekološke perspektive, došli su do sličnih zaključaka: vidi, primjerice, Barry Commoner, *Krug zatvaranja*, London, 1972; Harry Rothman, *Ubojita providnost*, London, 1972.
¹⁴⁵ Vidi, primjerice, Daniel Bell, *Dolazak postindustrijskog društva*, New York, 1973.

Prijevod: Dimitrije Birač

MARX, KARL

**Glose na marginama Udžbenika
političke ekonomije Adolpha
Wagnera**

MARX, KARL

Glose na marginama
Udžbenika političke
ekonomije Adolpha Wagnera

1. Shvaćanje g. Wagnera je “*socijalno-pravno shvaćanje*” (p. 2). U tome je u “*suglasnosti s Rodbertusom, Langeom i Schaffleom*” (p. 2). Za “*glavne tačke zasnivanja*” on se poziva na *Rodbertusa i Schafflea*. Gospodin Wagner sam govori o *gusarstvu*, kao “*nezakonitom privređivanju*” kod *cijelih naroda*, da je ono pljačka samo ako se “*pretpostavi* da postoji jedno *istinsko jus gentium* (međunarodno pravo, op.ur.)” (p. 18, nap. 3).

On istražuje prije svega “*uslove privrednog života zajednica*” i “*prema njima određuje sfjeru privredne slobode individuuma*” (p. 2).

“Nagon za zadovoljenjem’ ... ne djeluje i ne treba da djeluje kao čista prirodna sila, već njime, kao i svakim ljudskim nagonom, treba da upravljaju um i savjest. Prema tome svaka radnja koja rezultira iz njega *odgovorna* je i uvijek je podložna *etičkom sudu* koji je međutim naravno (!) i sam izložen *historijskoj promjeni*” (p. 9).

Kod “*rada*” (p. 9, § 2) g. Wagner ne provodi razliku između *konkretnog karaktera svakog rada* i *utroška radne snage* zajedničkog svim tim konkretnim vrstama rada (p. 9, 10).

“Čak i puko upravljanje imovinom u cilju primanja rente uvijek sili na djelatnosti koje spadaju pod pojam *rada*, a isto tako i na *upotrebu* postignutog dohotka za podmirenje potreba” (p. 10, nap. 6).

Historijsko-pravne kategorije prema Wagneru su “*socijalne kategorije*” (nap. 6, p. 13).

“Napose *monopoli prirodnog položaja*, osobito u *gradskim* (monopol prirodnog položaja u londonskom Sitiu!) prilikama i zatim pod utjecajem *klime* djeluju na *poljoprivrednu proizvodnju* cijelih zemalja, a nadalje *prirodni monopoli specifične izdašnosti tla*, npr. kod osobito dobrih vinograda, i to također između raznih naroda, npr. kod prodaje *tropskih proizvoda* u zemlje umjerenog pojasa” {“prilog sačinjavaju izvozne carine na proizvode svojevrsnog prirodnog monopola, koje se u mnogim zemljama (južna Evropa, tropске zemlje) nameću u sigurnoj prepostavci da će ih prebaciti na strane potrošače”} (nap. 11, p. 15). Ako g. Wagner otud izvodi *izvozne carine* u zemljama južne

01 Ovdje i u dalnjem tekstu Marxove uglaste zgrade zamijenjene su vitičastim zgradama, op. ur.

Evrope, vidi se da on ništa ne zna o "historiji" tih carina¹⁰¹ – "djeluju tako da se *dobra koja se nalaze slobodna u prirodi* bar *djelomično* priznaju pri privređivanju po mogućnosti što više kao čisto privredna" (p. 15).

Područje *redovne razmjene (prodaje)* dobara je njihovo *tržište* (p. 21).

Pod privrednim dobrima: "*Odnosi prema osobama i stvarima (res incorporales)*, čija predmetna izdvojenost počiva na nekoj apstrakciji: a) *iz posve slobodnog prometa*: slučajevi *mušterija, poduzeća i sl.*, gdje se korisni odnosi prema drugim ljudima, koji su izgrađeni ljudskom djelatnošću, mogu odstupiti *uz naknadu i steći*; b) na temelju izvjesnih *pravnih ograničenja prometa*: isključiva industrijska prava, zemljišne povlastice, privilegije, monopolji, patenti itd." (p. 22, 23).

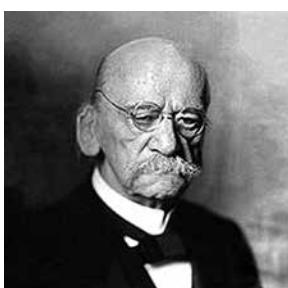
Gosp. Wagner podvodi "usluge" pod "prividna dobra" (p. 23, nap. 2 i p. 28). Pri tom se zapravo radi o njegovoj želji da tajnog savjetnika Wagnera predstavi kao "produkтивног радника"; jer, kaže:

"odgovor je od odlučnog značenja za prosudivanje svih onih klasa koje profesionalno vrše osobne usluge, dakle posluge pripadnika slobodnih zanimanja, prema tome i države. Samo ako se i usluge računaju u privredna dobra, navedene su klase u privrednom smislu *produkтивне*" (p. 24).

Za način mišljenja Wagnera i kompanije vrlo je karakteristično slijedeće:

Rau je ranije napomenuo da od "definicije imovine i isto tako privrednih dobara" zavisi da li "i usluge spadaju u to ili ne". Na to Wagner: mora se "dati takva definicija imovine koja usluge uključuje u privredna dobra" (p. 28).

Ali, "odlučujući razlog" navodno je "da se sredstva za zadovoljenje potreba ne mogu sastojati samo od predmetnih dobara, jer se potrebe ne odnose samo na njih, već i na lične usluge (napose i na usluge države, kao što je pravna zaštita itd.)" (p. 28).

Adolph Wagner, 1835-1917.

Imovina:

1. "čisto ekonomski... u jednom trenutku postojeća zaliha privrednih dobara kao realni fond za zadovoljenje potreba" jest "imovina po sebi", "dijelovi ukupne ili narodne ili nacionalne imovine".
2. "Kao historijsko-pravni pojam... zaliha ekonomskih dobara" u posjedu odn. vlasništvu jedne osobe, "posjedovanje imovine" (p. 32). Posljednji je "historijsko-pravni relativni pojam vlasništva. Vlasništvo daje samo izvjesna ovlašćenja za raspolaganje i izvjesna ovlašćenja za isključivanje prema drugima. Mjera tih ovlašćenja se mijenja" {tj. historijski} (p. 34). "Svaka imovina u drugom smislu je pojedinačna imovina, imovina jedne fizičke ili pravne osobe" (1. c.).

Javna imovina,

"napose imovina prisilnih zajedničkih privreda, dakle napose državna, okružna, općinska imovina. Ta imovina je ili namijenjena općoj upotrebi (kao putevi, rijeke itd.) i vlasništvo nad njom se pridaje državi itd. kao pravnom zastupniku cjeline (naroda, mjesnog stanovništva itd.) ili je to prava državna i općinska imovina, naime imovina uprave, koja i sama služi kod vršenja državnih funkcija i finansijska imovina, koju država upotrebljava za stjecanje prihoda, kao sredstava za vršenje svojih funkcija" (p. 35).

Kapital, *capitale*, prijevod od κεφλειον, čime se označavalo potraživanje neke novčane sume nasuprot kamati (τκ). U srednjem vijeku se uvelo *Capitale, caput pecuniae* kao glavna stvar, nešto bitno, izvorno (p. 37). U njemačkom jeziku upotrebljavala se riječ *Hauptgeld* (p. 37).

"Kapital, osnova za privređivanje, zaliha dobara za stjecanje: zaliha pokretnih sredstava za privređivanje." Na protiv, "zaliha za upotrebu: neka u bilo kom pogledu skupljena količina pokretnih sredstava za uživanje" (p. 38, nap. 2).

Optičajni i stalni kapital (p. 38, 2a i 2b).

Vrijednost. Prema g. Wagneru Marxova teorija vrijednosti je "kamen temeljac njegovog socijalističkog sistema" (p. 45). Kako ja nikad nisam postavio nikakav "so-

MARX, KARL

Glose na marginama Učbenika političke ekonomije Adolpha Wagnera

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

cijalistički sistem”, to je fantazija Wagnera, Schatflea *e tutti quanti* (i svih ostali, op.ur.).

Nadalje: prema čemu Marx

“nalazi zajedničku društvenu supstanciju razmjenske vrijednosti, na koju jedinu on, ovdje misli, u radu, a mjeru veličine razmjenske vrijednosti u društveno potrebnom radnom vremenu” itd.

Ja nigdje ne govorim o “zajedničkoj društvenoj supstanciji razmjenske vrijednosti”, naprotiv kažem da razmjenske vrijednosti (*razmjenska vrijednost* ako nisu najmanje dvoje ne postoji) predstavljaju nešto *njima zajedničko*, šta je sasvim nezavisno “od njihovih upotrebnih vrijednosti” {tj. ovdje od njihovog prirodnog oblika}, naime “vrijednost”. Tako ja kažem: “Ono zajedničko što se pokazuje u odnosu razmjene ili u razmjenскоj vrijednosti roba jest dakle *njihova vrijednost*. Daljnji tok istraživanja dovest će nas do razmjenske vrijednosti kao do nužnog načina izražavanja ili pojavnog oblika vrijednosti, koju najprije *ipak* treba promatrati *nezavisno od tog oblika*” (p. 13).

Ja dakle ne kažem da je “zajednička društvena supstancija razmjenske vrijednosti... rad”, i kako u posebnom odjeljku opširno obrađujem “*oblik vrijednosti*”, tj. razvitak razmjenске vrijednosti, bilo bi čudno da taj “oblik” reduciram na “zajedničku društvenu supstanciju”, rad. Gospodin Wagner zaboravlja također da kod mene ni “vrijednost” ni “razmjenska vrijednost” nisu subjekti, već *roba*.

Nadalje:

“Ali ta” (Marxova) “teorija nije toliko opća teorija vrijednosti koliko teorija troškova, koja se nadovezuje na Ricarda.” (1. c.)

Razliku između mene i Ricarda g. Wagner je mogao da otkrije kako iz *Kapitala*, tako i iz *Ziberova djela* (kad bi znao ruski). Ricardo se u stvari bavio radom samo kao mjerom veličine vrijednosti i zato nije našao nikakvu vezu između svoje teorije vrijednosti i biti novca.

Kad g. Wagner kaže da to nije “opća teorija vrijednosti”, on je sa svog stanovišta posve u pravu, jer on pod općom teorijom vrijednosti misli mudrovanje o riječi “vrijednost”, što mu također omogućuje da ostane kod njemačkog tradicionalnog profesorskog brkanja

“upotrebne vrijednosti” i “vrijednosti”, jer objema je zajednička riječ “vrijednost”. Ali kad on dalje kaže da je to “teorija troškova”, to izlazi ili na tautologiju: robe, ukoliko su vrijednosti, predstavljaju samo nešto društveno, rad, i ukoliko je naime *veličina vrijednosti* jedne robe prema meni određena *veličinom radnog vremena sadržanog u njoj* itd., dakle normalnom masom rada koju stoji proizvodnja jednog predmeta itd.; a g. Wagner dokazuje suprotno uvjeravajući da ta itd. teorija vrijednosti nije “opća”, jer ona ne izražava mišljenje g. Wagnera o “općoj teoriji vrijednosti”. Ili on kaže *nešto pogrešno*: Riccardo (po Smithu) brka vrijednost i troškove proizvodnje; ja sam već u knjizi *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, a isto tako u napomenama u *Kapitalu* izričito ukazao na to da se *vrijednosti i cijene proizvodnje* (koje samo izražavaju troškove proizvodnje u novcu) ne poklapaju. Zašto ne? – to *nisam* rekao g. Wagneru.

Osim toga, ja navodno “postupam proizvoljno”, kad

“te troškove svodim samo na troškove u najužem smislu tzv. radnog učinka. To uvijek već pretpostavlja izvođenje dokaza, kojeg dosad nema, naime da je proces proizvodnje moguć bez ikakva posredovanja djelatnosti *privatnog kapitalista*, koja stvara i upotrebljava kapital” (p. 45).

Umjesto da me opterećuje takvim dokazima o budućnosti, g. Wagner bi obrnuto morao najprije da dokaze da *društveni proces proizvodnje*, čak da i ne govorim o procesu proizvodnje općenito, *nije postojao* u vrlo brojnim zajednicama koje su *postojale prije pojave privatnih kapitalista* (stara indijska općina, južnoslavenska porodična zadruga itd.). Osim toga Wagner je mogao samo reći: eksploracija radničke klase od strane kapitalističke klase, ukratko karakter kapitalističke proizvodnje kako ga predstavlja Marx je tačan, ali on se vara u tom što tu privrednu smatra prolaznom, dok se obrnuto Aristotel prevario u tome što je smatrao da je *robovska privreda neprolazna*.

“Dok se ne izvede takav dokaz” {drugim rijećima, dok postoji kapitalistička privreda}, “u stvari je također” {ovdje proviruju drvene noge ili magareće uši} “i *dobit kapitala, ‘konstitutivni’ element vrijednosti, a ne* prema socijalističkom shvaćanju samo *zakidanje ili ‘pljačkanje’ radnika*” (p. 45, 46).

Ne vidi se šta je to "zakidanje radnika", skidanje njegove kože ili nešto drugo. Međutim, u mom izlaganju dobit kapitala u stvari i nije "samo zakidanje ili 'pljačkanje' radnika". Naprotiv, ja prikazujem kapitalista kao nužnog funkcionera kapitalističke proizvodnje i pokazujem vrlo opširno da on ne samo "zakida" ili "pljačka", nego i iznuđuje *proizvodnju viška vrijednosti*, dakle najprije pomaze da se stvori ono što će zakinuti; ja nadalje iscrpno pokazujem i to da bi kapitalist čak kad bi se pri razmjeni roba razmjerenjivali *samo ekvivalenti* – čim radniku plati pravu vrijednost njegove radne snage – s punim pravom, tj. s pravom koje odgovara tom načinu proizvodnje, dobijao *višak vrijednosti*. Ali sve to ne čini "dubit kapitala" "*konstitutivnim*" elementom vrijednosti, već samo dokazuje da se u vrijednosti koja nije "*konstituirana*" radom kapitalista nalazi jedan dio koji on može sebi "pravno" prisvojiti, tj. ne povređujući time pravo koje odgovara robnoj razmjeni.

"Ta teorija uzima suviše jednostrano u obzir samo jedan od momenata koji određuju vrijednost" {1. Tautologija; teorija je pogrešna jer Wagner ima jednu "opću teoriju vrijednosti" koja se s tim ne slaže, i stoga se njegova "vrijednost" određuje "upotrebnom vrijednošću", kako to dokazuje napose plaćanje profesora; 2. Gospodin Wagner podmeće kao vrijednost trenutnu "tržišnu cijenu" ili cijenu robe koja od nje odstupa, što je nešto vrlo različito od vrijednosti}, "moment troškova, a ne drugi, upotrebljivost, korist, moment potražnje" [tj. ona ne brka "vrijednost" i upotrebnu vrijednost, što je ipak tako poželjno za rođenog smetenjaka kao što je Wagner].

"Ona ne samo što ne odgovara *formiranju razmjenске vrijednosti u današnjem prometu*"

{on misli na *formiranje cijena*, koje ne mijenja apsolutno ništa u određivanju vrijednosti: uostalom u današnjem prometu se *certainly vrši formiranje razmjenске vrijednosti*, kao što to zna svaki špekulant, falsifikator roba itd., koje nema ničeg zajedničkog sa *stvaranjem vrijednosti*, ali budno vreba na "stvorene" vrijednosti; uostalom, ja polazim npr. pri određivanju *vrijednosti radne snage* od toga da se njena vrijednost zaista plaća, što faktično nije slučaj. Gospodin Schaffle u knjizi *Kapitalismus* itd. misli da je to "velikodušno" ili nešto tome slično. On misli samo na naučno nužan postupak},

"nego ne odgovara, kao što to Schaffle u knjizi *Die Quintessenz* i napose u knjizi *Der sociale Korper* izvršno i konačno (!) dokazuje, ni odnosima kakvi se nužno moraju oblikovati u Marxovoj hipotetičnoj socijalnoj državi".

{Dakle socijalna država, koju je g. Schaffle bio tako ljubazan da "oblikuje" za mene, pretvara se u "Marxovu" (a ne u "socijalnu državu" podmetnutu Marxu u Schafflesvoj hipotezi).}

"Uvjerljivo to se može dokazati napose na primjeru žita i sličnog, čija bi se razmjenска vrijednost zbog utjecaja promjenljivih žetvi uz prilično jednaku potražnju čak i u sistemu 'socijalnih cijena' nužno morala regulirati drukčije, a ne samo prema troškovima."

Koliko riječi – toliko besmislica. Prvo, ja nisam nigdje govorio o "socijalnim cijenama", a pri istraživanju o vrijednosti bavim se građanskim odnosima, a ne primjenom te teorije vrijednosti na "socijalnu državu", koju čak nisam konstruirao ja nego g. Schaffle za mene. Drugo, ako kod loše žetve raste cijena žita, to njena vrijednost raste, prvo, jer je dana masa rada *realizirana u manje proizvoda*; drugo, raste još više njena *prodajna cijena*. Kakve veze to ima s mojom teorijom vrijednosti? Upravo za koliko se žito prodaje iznad svoje vrijednosti, upravo za koliko se druge robe, bilo u naturalnom obliku bilo u novčanom obliku, prodaju *ispod svoje vrijednosti*, i to čak ako njihova vlastita novčana cijena ne pada. *Suma vrijednosti* ostaje ista, čak ako je porastao izraz cijele te *sume vrijednosti* u novcu, dakle ako je prema g. Wagneru porasla suma "razmjenске vrijednosti". To je slučaj ako pretpostavimo da *pad cijena* u sumi drugih roba ne pokriva cijenu žita iznad njegove vrijednosti (suvišak cijene). Ali u tom je slučaju razmjenска vrijednost novca *pro tanto* pala ispod njegove vrijednosti; suma vrijednosti svih roba ne samo što ostaje ista, nego ostaje ista čak i u *novčanom izrazu*, ako se i novac uračuna u robe. Nadalje: porast cijene žita iznad porasta njegove vrijednosti uslijed loše žetve sva-kako će u "socijalnoj državi" biti manji nego uz sadašnje zelenoštenje žitom. Ali zatim, "socijalna država" će od samog početka urediti proizvodnju tako da godišnja ponuda žita zavisi samo posve minimalno od vremenskih promjena, opseg proizvodnje – namirnice i njihova potrošnja – racionalno će se regulirati. Najzad, šta treba da

za ili protiv moje teorije vrijednosti dokaže "društvena cijena", ako pretpostavimo da se realiziraju Schaffleove fantazije o njoj? Isto tako malo kao prisilne mjere poduzete pri nestaćici živežnih namirnica na brodu, u tvrđavi ili za vrijeme francuske revolucije itd., mjere koje se ne brinu za *vrijednost*; i kakvog li užasa za "socijalnu državu", povrijediti zakone vrijednosti "kapitalističke (građanske) države", dakle i teoriju vrijednosti! Samo djetinjasto lupetanje!}

Isti Wagner citira sa zadovoljstvom iz Raua:

"Da bi se izbjegli nesporazumi, treba utvrditi šta se uopće misli pod *vrijednošću*, a primjereno je njemačkoj jezičkoj upotrebi da se za to odabere *upotrebna vrijednost*" (p. 46).

Izvođenje pojma vrijednosti (p. 46 sqq.).

Iz pojma vrijednosti treba *d'abord* (najprije, op.ur.) izvesti *upotrebnu vrijednost i razmjensku vrijednost* g. Wagnera, a ne kao kod mene iz *konkretuma robe*, i zanimljivo je pratiti taj *skolasticizam* u njegovom najnovijem "zasnivanju".

"*Prirodno* je nastojanje čovjeka da *odnos* u kojem unutrašnja i spoljašnja *dobra* stoje prema njegovim *potrebama* dovede sebi do *jasne svijesti i razumijevanja*. To se događa *procjenom* (*procjenom vrijednosti*) kojom se dobrima, odnosno stvarima spoljašnjeg svijeta *prijava vrijednost i ona se mjeri*" (p. 46), a na str. 12 stoji: "Sva sredstva za zadovoljenje potreba zovu se *dobra*."

Stavimo li dakle u prvoj rečenici za riječ "dobro" njen vagnerovski pojmovni sadržaj, tada će prva rečenica navedenog pasusa glasiti:

"*Prirodno* je nastojanje čovjeka da *odnos* u kojem unutrašnja i spoljašnja 'sredstva za zadovoljenje njegovih potreba' stoje prema njegovim *potrebama* dovede sebi do *jasne svijesti i razumijevanja*". Tu rečenicu možemo nešto uprostiti izostavljajući "*unutrašnja sredstva*" itd., kao što to g. Wagner u neposredno slijedećoj rečenici odmah "odnosno" i čini.

Čovjek? Ako se ovdje misli kategorija "čovjek", onda on uopće nema "nikakve" potrebe; ako se misli čovjek koji pojedinačno stoji nasuprot prirodi, treba ga shvatiti kao životinju koja ne živi u krdi; ako se misli čovjek koji se već nalazi u bilo kom obliku društva – a to

g. Wagner prepostavlja, jer čovjek kod njega, makar ne-ma univerzitetsko obrazovanje, u svakom slučaju posje-duje jezik – tada kao polaznu tačku treba navesti od-ređeni karakter tog društvenog čovjeka, tj. određeni ka-rakter zajednice u kojoj on živi, jer tu proizvodnja, dakle njegov *proces privređivanja za život*, već ima neki društve-ni karakter.

Ali kod jednog profesorskog pedanta odnosi ljudi prema prirodi od samog početka nisu *praktički*, dakle ni-su odnosi osnovani na djelatnosti, već *teorijski*, i dva od-nosa te vrste već su u prvoj rečenici međusobno isprepletena.

Prvo: kako se u idućoj rečenici "*spoljašnja sredstva za zadovoljenje svojih potreba*" ili "*spoljašnja dobra*" pre-tvaraju u "*stvari spoljašnjog svijeta*", to time prvi od dva isprepletena odnosa dobija ovaj lik: čovjek stoji u *odnosu prema stvarima spoljašnjeg svijeta* kao sredstvu za zado-voljenje svojih potreba. Ali ljudi nipošto ne počinju time što "stoje u tom teorijskom odnosu prema *stvarima spo-ljašnjeg svijeta*". Oni, kao svaka životinja, počinju time što jedu, piju itd., dakle ne što "stoje" u nekom odnosu, već što se *odnose aktivno*, da bi se djelatnošću domogli nekih stvari spoljašnjeg svijeta i tako zadovoljili svoje potrebe. (Oni dakle počinju s proizvodnjom.) Ponavlja-njem toga procesa urezuje se svojstvo tih stvari "da za-dovoljavaju njihove potrebe" u njihov mozak, ljudi kao i životinje uče da spoljašnje stvari koje služe za zadovo-ljenje njihovih potreba razlikuju i "teorijski" prije od svih drugih. Na izvjesnom stupnju daljnog razvoja, na-kon što su se u međuvremenu povećale i dalje razvile i njihove potrebe i djelatnosti kojima se ove zadovoljava-ju, oni će i kad je riječ o cijeloj klasi jezično krstiti te stvari koje su prema iskustvu različite od ostalog spolja-šnjeg svijeta. Ovo se događa nužno, jer oni u procesu proizvodnje – tj. u procesu prisvajanja tih stvari – stoje neprestano u djelatnom ophođenju između sebe i s tim stvarima i često se moraju s drugima za te stvari i boriti. Ali to jezično označavanje samo izražava kao predstavu ono što je ponovljenim potvrđivanjem već postalo isku-stvom, naime da ljudima koji već žive u izvjesnoj dru-štvenoj povezanosti {što je za jezik nužna pretpostavka} izvjesne spoljašnje stvari služe za zadovoljenje njihovih potreba. Ljudi pridaju tim stvarima neko posebno (ge-neričko) ime samo zato što već znaju da one služe za za-dovoljenje njihovih potreba, jer nastoje da češće ili rjeđe ponavljanom djelatnošću dođu do njih i zadrže ih u

o2 [U rukopisu precrtno:] Kod g. Wagnera, međutim, ta "dedukcija" postaje još lješta, jer on ima posla s čovjekom, a ne s ljudima. Tu vrlo jednostavnu "dedukciju" izražava g. Wagner ovako: "Prirodna je težnja čovjeka" (čitaj: njemačkog profesora ekonomije), da "odnos" prema kojem stvari spoljašnjeg svijeta ne samo da postoje kao sredstva za zadovoljenje ljudskih potreba već su kao takve i jezično priznate i zato i služe.

svom posjedu; oni ih možda nazivaju "dobro" ili tako nekako, što izražava da oni praktički te stvari trebaju, da su im te stvari korisne, te daju stvari taj karakter korisnosti kao da ga ona posjeduje, premda teško da bi se ovi kao jedno od njenih "korisnih" svojstava činilo to što je prikladna ljudima za jelo.

Dakle: ljudi su stvarno otpočeli time da prisvajaju neke stvari spoljašnjeg svijeta kao sredstva za zadovoljenje svojih vlastitih potreba itd., itd.; kasnije su oni došli dотле da *ih i jezično označuju* kao ono što su one za njih u praktičnom iskustvu, naime kao *sredstva za zadovoljenje njihovih potreba*, kao stvari koje ih "zadovoljavaju". Međutim, nazove li se ta okolnost što ljudi s takvim stvarima ne samo da postupaju praktički kao sa sredstvima za zadovoljenje svojih potreba, već ih i u predstavi i, dalje, jezično označuju kao stvari koje "zadovoljavaju" njihove potrebe, dakle *njih same* {dok čovjekova potreba nije zadovoljena, on je *nezadovoljan* svojim potrebama, dakle samim sobom}, nazove li se to "prema njemačkoj jezičnoj upotrebi" da im se "pridaje vrijednost", tada se dokazalo da opći pojam "vrijednost" potječe iz odnosa ljudi prema stvarima zatečenim u spoljašnjem svijetu koje zadovoljavaju njihove potrebe i da je to stoga *rodni pojam "vrijednosti"* i da su sve druge vrste vrijednosti, kao npr. kemijska vrijednost elemenata samo jedna podvrsta ovoga.^{o2}

"Prirodno je nastojanje" njemačkog profesora ekonomije da ekonomsku kategoriju "vrijednost" izvede iz jednog "pojma" i on to postiže tako da ono što se u političkoj ekonomiji obično naziva "upotrebnom vrijednošću" "prema njemačkoj jezičnoj upotrebi" "prekrsti u "vrijednost" uopće. I čim je "vrijednost" uopće nađena, ona sad sa svoje strane iznova služi da se "upotrebna vrijednost" izvede iz "vrijednosti uopće". Za to je dovoljno da izostavljeni dodatak "upotrebni" ponovo stavimo pred "vrijednost" uopće.

U stvari je Rau (vidi p. 88) onaj koji nam jednostavno kaže, da "je potrebno" (za njemačke profesorske pedante) "da se utvrdi šta se misli pod vrijednošću uopće" i koji naivno dodaje: "i prema njemačkoj jezičnoj upotrebi za to se ima – odabratи *upotrebna vrijednost*". {U kemiiji se *kemijskom vrijednošću*, *valencijom* jednog elemenata naziva broj u kojem se jedan od njegovih atoma može spajati s atomima drugih elemenata. Ali se također težina u kojoj se spajaju atomi zvala *ekvivalencija*, *ekvivalentom* različitih elemenata itd. itd. Mora se, dakle, najprije odrediti pojam "vrijednost uopće" itd. itd.}

Ako se čovjek odnosi prema *stvarima kao prema sredstvima za zadovoljenje svojih potreba*, on se prema njima odnosi *kao prema "dobrima"*, teste (vidi, op. ur.) Wagner. On im pridaje atribut "dobra"; *sadržaj te operacije* ne mijenja se nimalo time što g. Wagner to prekršta u "pridati vrijednost". Njegova vlastita jadna svijest dolazi "do razumijevanja" odmah u idućoj rečenici:

"Ovo se događa procjenom (procjenom vrijednosti), čime se *dobrima*, odnosno *stvarima spoljašnjeg svijeta*, pridaje vrijednost i ona se *mjeri*."

Nećemo da trošimo nijednu riječ na to što g. Wagner vrijednost izvodi iz procjene vrijednosti (on sam riječi *procjena*, da bi stvar "doveo do jasne svijesti i razumijevanja", u zagradi dodaje "procjena vrijednosti"). "Čovjek" ima "prirodnu težnju" da to čini, da dobra "procjenjuje" kao "vrijednosti" i tako dopušta g. Wagneru da, kao što je to obećao, *izvede "pojam vrijednosti uopće"*. Wagner nije uzalud uz riječ *dobra* prokrijumčario "*odnosno stvari spoljašnjeg svijeta*". On je polazio od slijedećeg: Čovjek se prema "stvarima spoljašnjeg svijeta" koje su sredstva za zadovoljenje njegovih potreba "odnosi" kao prema "dobrima". On te stvari *procjenjuje* dakle upravo time što se prema njima odnosi kao prema "dobrima". A mi smo za tu "procjenu" imali već raniji "opis" u kojem npr. stoji:

"Čovjek kao potrebito biće u stalnom je dodiru s okolinom spoljašnjim svijetom i spoznaje da u tom svijetu leže mnogi uslovi njegovog života i zdravlja" (p. 8).

A ovo znači samo to da on "procjenjuje" stvari spoljašnjeg svijeta" ukoliko one zadovoljavaju njegovo "potrebito biće", ukoliko su ove sredstva za zadovoljenje njegovih potreba, i zato se, kao što smo čuli prije, odnosi prema njima kao "dobrima".

Međutim, može se, napose ako se osjeća "prirodna" profesorska "težnja" da se izvede *pojam vrijednosti uopće*, uraditi i to da se "stvarima spoljašnjeg svijeta" prida atribut "dobra", također da im se *da ime*, da im se "prida vrijednost". Moglo se također reći: odnoseći se prema stvarima spoljašnjeg svijeta koje zadovoljavaju njegove potrebe kao prema "dobrima", čovjek ih "ocjenjuje", pridaje im dakle "cijenu", i tako bi postupkom "čovjeka" profesoru germanicusu *ready cut* (po mjeri,

op.ur.) bilo pruženo izvođenje pojma "cijena uopće". Sve što profesor ne može da učini sam, on daje da učini "čovjek", ali ovaj opet u stvari sam nije ništa drugo nego *profesorski čovjek* koji smatra da je shvatio svijet ako ga je svršao pod apstraktne rubrike. Ali ako je "pridavanje vrijednosti" stvarima spoljašnjeg svijeta ovdje samo drugi način izražavanja za pridavanje atributa "dobra" tim stvarima, tad time nije nipošto, kao što to hoće da podvali Wagner, *samim dobrima* pridana "vrijednost" kao neko od njihovog "bivstvovanja kao dobra" različito određenje. Samo je mjesto riječi "dobre" stavljena riječ "vrijednost". {Mogla bi se, kao što vidimo, staviti i riječ "cijena". Mogla bi se staviti i riječ "blago"; jer time što "čovjek" izvjesne "stvari spoljašnjeg svijeta" obilježava kao "dobra", on ih "cijeni" i stoga se odnosi prema njima kao prema "blagu". Vidi se dakle kako je g. Wagner iz "prirodnog nastojanja čovjeka" da profesoru pruži njegov zatucani svijet pojmove (predstava) mogao da jednim udarcem dočara 3 ekonomskе kategorije: *vrijednost, cijena, blago.*} Ali g. Wagner ima nejasan nagon da pobegne iz svog labirinta tautologije i da prokrijumčari "daljnje nešto" ili "nešto daljnje" Otud rečenica: "ćime se dobrima, *odnosno* stvarima spoljašnjeg svijeta, *pridaje vrijednost* itd." Kako je g. Wagner obilježavanju "stvari spoljašnjeg svijeta" kao "dobra" tj. njihovom *odlikovanju i fiksiranju* (u predstavi) kao *sredstava za zadovoljenje ljudskih potreba* dao isti naziv tim "stvarima *pridati vrijednost*" on to ne može nazvati: *pridati vrijednost samim dobrima*, kao što ne bi mogao reći ni *pridati vrijednost vrijednosti* stvari spoljašnjeg svijeta. Ali *salto mortale* se vrši u izrazu "*pridati vrijednost dobrima, odnosno stvarima spoljašnjeg svijeta*" Wagner bi morao reći: obilježavanje izvjesnih stvari spoljašnjeg svijeta kao "dobra" može se *nazvati* također: "*pridavanjem vrijednosti*" tim stvarima, i to je Wagnerovo *izvođenje pojma vrijednosti*" naprosto ili uopće. Tom *promjenom jezičnog izraza* ne mijenja se *sadržaj*. To je uvijek samo *obilježavanje ili fiksiranje u predstavi* stvari spoljašnjeg svijeta koje su sredstva za zadovoljenje ljudskih potreba; u stvari dakle samo *spoznavanje i priznavanje izvjesnih stvari spoljašnjeg svijeta kao sredstava za zadovoljenje potreba "čovjeka"* (koji ipak kao takav u stvari pati od "potrebe za pojmom").

Ali g. Wagner želi obmanuti nas ili samog sebe da je on umjesto da dade isti sadržaj dvama imenima, na protiv produžio od određenja "dobre" do jednog od njega različitog, razvijenijeg *određenja "vrijednost"* a to se

vrši jednostavno time što on "stvarima spoljašnjeg svi-jeta" "*odnosno*" podmeće riječ "dobra" proces koji se opet "zamagljuje" time što on "dobrima" "*odnosno*" podmeće "stvari spoljašnjeg svijeta". Njegova vlastita zbrka tako postiže siguran efekt da izazove zbrku i kod njegovih čitalaca. On je to lijepo "izvođenje" mogao i obrnuti ovako: Time što čovjek stvari spoljašnjeg svijeta koje su sredstva za zadovoljenje njegovih potreba upravo kao takva sredstva za zadovoljenje potreba *razlikuje* od ostalih stvari spoljašnjeg svijeta i zato ih *odlikuje*, on ih *cjeni*, pridaje im *vrijednost* ili im daje *atribut "vrijednost"* to se može izraziti i tako da im kao karakterističnu označku prida atribut "dobre" ili da ih kao "dobre" poštujte ili cijeni. Time se "*vrijednostima*" *odnosno* stvarima spoljašnjeg svijeta, *pridaje* pojам "dobra" I tako je iz pojma "vrijednost" "izveden" pojám "dobre" uopće. Kod svih takvih *izvođenja* radi se samo o tome da nas *odvedu* od zadatka čijem rješenju nisu dorasli.

Ali g. Wagner u istom dahu prelazi svom brzinom od "vrijednosti" dobara na "*mjerene*" te vrijednosti.

Sadržaj bi ostao apsolutno isti i da riječ vrijednost uopće nije bila prokrijumčarena. Moglo bi se reći: Time što čovjek izvjesne stvari spoljašnjeg svijeta, koje itd. obilježava kao "dobra" on će ta "dobra" malo-pomalo međusobno usporediti i prema hijerarhiji svojih potreba dovesti ih u izvjestan poredak po rangu, tj., ako to netko hoće tako nazvati, "*izmjeriti*" ih. O izlaganju stvarnih mjera tih dobara, tj. izlaganju njihovih *mjera veličine* Wagner ovdje ne smije govoriti ni za živu glavu, jer bi to čitaoca suviše živo podsjetilo na to kako se malo ovdje radi o onom što se inače misli pod "*mjerenjem vrijednosti*".

{Da se obilježavanje stvari spoljašnjeg svijeta koje su sredstva za zadovoljenje ljudskih potreba (ukazivanje na njih) može također nazvati "*dobrima*" da se tim stvarima može "*pridati vrijednost*", Wagner je mogao dokazati ne samo kao Rau iz "njemačke jezične upotrebe" već i ovako: Tu je latinska riječ dignitas = *dostojanstvo, dostojanstvenost, rang* itd., koja kad se pripiše stvarima znači i "*vrijednost*" dignitas je izvedeno od *dignus*, a ovo od dic, point out, show, odlikovati, pokazati, *dignus* dakle znači *pointed out* (istaknut); otud također *digitus*, prst, kojim se pokazuje jedna stvar, ukazuje na nju; grčki: δεικνυμι, δακτυλο (prst); *gotski*: ga-tecta (dico); *njemački*: *zeigen* (pokazati); mogli bismo doći još do mnogo drugih "izvođenja" s obzirom na to da δεικνυμι ili δεικνω (učiniti vidljivim, iznijeti na vidjelo, ukazati) ima zajednički korjen δχομαι (zadržavati, uzeti) sa δεικνυμι.

- 03 Kod Marxa igra riječi: "entwickelt sich", "verwickelt sich" = izlaže se, zapliće se.
 04 Marx misli na prvi svezak *Kapitala*.
 05 Marx misli na svoje djelo *Prilog kritici političke ekonomije*.

Toliko banalnosti, tautološke zbrke, cjepidlačenja, krijumčarenja uspijeva g. Wagner da ugura u nepunih 7 redaka.

Nikakvo čudo što taj mračnjak (*vir obscurus*) poslije te majstori je s velikom samosviješću nastavlja:

"Višestruko sporni i ponekим često samo *prividno dubokoumnim istraživanjima* još više *zamračeni pojam vrijednosti* izlaže se jednostavno" (indeed (u stvari, op. ur.) {rather se "zapliće"⁰³} "ako se, kao što se događalo dosad" {naime kod Wagnera} "pode od potrebe i *privredne prirode* čovjeka i stigne do *pojma dobra, a na njega se nadoveže pojam vrijednosti*" (p. 46).

Ovdje imamo *pojmovnu* privedu, čije navodno *izlaganje* kod tog opskuranta izlazi na "nadovezivanje" i donekle na "razvezivanje".

Daljnje izvođenje pojma vrijednosti:

Subjektivna i objektivna vrijednost. Subjektivno i u njenopćenitijem smislu vrijednost dobra = značenju koje "se pripada dobru zbog ... njegove korisnosti... nije svojstvo stvari po sebi, mada vrijednost i objektivno ima za pretpostavku korisnost neke stvari" {dakle ima za pretpostavku "objektivnu" vrijednost} "U objektivnom smislu pod 'vrijednošću' se misle 'vrijednosti' a zatim i dobra koja imaju vrijednosti gdje (!) dobro i vrijednost, dobra i vrijednosti postaju u biti identični pojmovi" (p. 46, 47).

Nakon što je Wagner ono što se obično naziva "upotrebnom vrijednošću" naimenovao za "vrijednost uopće", za "pojam vrijednosti" uopće, on ne može da se ne sjeti da je "tako izvedena" (!) "vrijednost" – "upotrebna vrijednost". Pošto je najprije "upotrebnu vrijednost" proglašio za "pojam vrijednosti" uopće, za "vrijednost na prosto", on poslije toga otkriva da je o "upotreboj vrijednosti" samo bulaznjo, dakle je "izveo", jer za njega su bulažnjenje i izvođenje "u biti" identične operacije mišljenja. Ali tom prilikom saznajemo kako to kod imenovanog Wagnera стоји subjektivno s dosadašnjom "objektivnom" zbrkom pojmove. On nam naime otkriva jednu tajnu. Rodbertus mu se obratio pismom, koje se može pročitati u tibingenskom časopisu od 1878., u kojem on, Rodbertus, obrazlaže zašto postoji "samo jedna vrsta, vrijednosti", upotrebna vrijednost.

"Ja" (Wagner) "priključio sam se tom shvaćanju, čije sam značenje već jednom istakao u prvom izdanju".

O onom šta kaže Rodbertus Wagner kaže:

"To je posve tačno i traži da izmijenimo uobičajenu nelogičnu 'podjelu' 'vrijednosti' na *upotrebu vrijednosti* i na *razmjensku vrijednost*, kakvu sam i ja još bio napravio u § 35 prvog izdanja" (p. 48, nap. 4),

i isti Wagner svrstava mene (p. 48, napomena) među ljude prema kojima "upotrebu vrijednost" treba sa svim "ukloniti" "iz nauke".

Sve je to "buncanje". *De prime abord* (prije svega, op. ur.) ja ne polazim od "pojmova", dakle ni od "pojma vrijednosti", pa stoga ne treba da ga "dijelim", ni na koji način. Ja polazim od najjednostavnijeg društvenog oblika u kojem se pojavljuje proizvod rada u sadašnjem društvu, a to je "roba". Ja analiziram nju, i to ponajprije u onom obliku u kojem se pojavljuje. I tu sad nalazim da je ona, s jedne strane, u svom prirodnom obliku *upotrebna stvar*, ili *upotrebna vrijednost*; a s druge strane nosilac *razmjenske vrijednosti* i s tog gledišta i sama "razmjenska vrijednost". Daljnja analiza ovog mi pokazuje da je razmjenska vrijednost samo jedan "pojavni oblik", samostalan način prikazivanja *vrijednosti* sadržane u robi, a zatim prelazim na analizu te vrijednosti. Stoga je izričito rečeno, p. 36, 2. izd.⁰⁴: "Kad smo na početku ove glave na uobičajen način rekli: roba je upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost, bilo je to, tačno govoreći, pogrešno. Roba je upotrebna vrijednost, odnosno upotrebeni predmet, i 'vrijednost'. Kao ta dvostruka stvar, što i jest, ispoljava se ona čim se *njena vrijednost* javi u vlastitom obliku, u obliku različitom od njena prirodna oblika, čim stekne oblik *razmjenske vrijednosti*" itd. Ja dakle ne dijelim vrijednost na upotrebnu vrijednost i na razmjensku vrijednost kao suprotnosti na koje se cijepa ono apstraktno, "vrijednost", već dijelim konkretan društveni lik proizvoda rada; "roba" je s jedne strane upotrebna vrijednost, a s druge strane "vrijednost", ne razmjenska vrijednost, jer puki pojavn oblik nije njen vlastiti *sadržaj*.

Drugo, samo *vir obscurus* (opskurant), koji nije shvatio nijednu riječ *Kapitala*, može zaključivati: kako Marx u jednoj napomeni uz prvo izdanje *Kapitala*⁰⁵ odbacuje sve njemačko profesorsko lupetanje o "upotreboj vrijednosti" uopće i čitaoce koji hoće da saznaju nešto o pravim upotrebnim vrijednostima upućuje na kakav "uvod u poznavanje robe" – kod njega *upotrebna vrijednost* ne igra nikakvu ulogu. Ona naravno ne igra ulo-

gu svoje suprotnosti, "vrijednosti", koja s njom nema ničeg zajedničkog, osim što se u imenu "upotrebljena vrijednost" pojavljuje riječ "vrijednost". On bi s istim pravom mogao reći da je kod mene zanemarena "razmjenska vrijednost", jer je ona samo pojavnji oblik vrijednosti, ali nije "vrijednost", jer za mene "vrijednost" neke robe nije ni njena upotrebljena vrijednost, ni njena razmjenska vrijednost.

Ako treba analizirati "robu" – najjednostavniju ekonomsku konkretnost – treba ostaviti po strani sve odnose koji s danim predmetom analize nemaju nikakve veze. Ali ono što treba reći o robi ukoliko je ona upotrebljena vrijednost, rekao sam stoga u nekoliko redaka, ali s druge strane sam istakao karakterističan oblik u kojem se ovdje pojavljuje upotrebljena vrijednost – proizvod rada; naime: "Neka stvar može biti korisna i proizvod ljudskog rada, a da ne bude roba. Tko svojim proizvodom zadovoljava vlastitu potrebu stvara, doduše, upotrebljenu vrijednost, ali ne i robu. Da bi proizvodio robu, *on mora da proizvodi ne samo upotrebljenu vrijednost, već upotrebljenu vrijednost za druge, društvenu upotrebljenu vrijednost*" (p. 15⁶). {To je korijen Rodbertusove "društvene upotrebljene vrijednosti".} Time sama upotrebljena vrijednost – kao upotrebljena vrijednost "robe" – dobija historijski-specifičan karakter. U primitivnim zajednicama, u kojima se npr. sredstva za život proizvode zajednički i dijele među članove zajednice, zajednički proizvod zadovoljava direktno životne potrebe svakog člana zajednice, svakog proizvođača; društveni karakter proizvoda, upotrebljene vrijednosti, leži ovdje u *njenom (općem) zajedničkom karakteru*. {Naprotiv, g. Rodbertus pretvara "društvenu upotrebljenu vrijednost" robe u "društvenu upotrebljenu vrijednost" uopće, dakle bulazni.}

Kao što iz gornjeg proizlazi, bilo bi dakle čisto buncanje kad bi se sad kod analize robe – zato što se ona s jedne strane pokazuje kao upotrebljena vrijednost ili dobro, s druge strane kao "vrijednost" – ovom prilikom "nadovezivala" svakojaka banalna razmišljanja o upotrebnim vrijednostima ili dobrima koja ne pripadaju u područje svijeta roba, kao "državna dobra", "općinska dobra" itd., kao što to čini Wagner i njemački profesor *in general*, ili o dobru "zdravlje" itd. Tamo gdje je sama država kapitalistički proizvođač kao pri eksplataciji radnika, šuma itd., njen je proizvod "roba" i zato ima specifični karakter svake druge robe.

S druge strane *vir obscurus* je previdio da ja već pri analizi robe ne ostajem kod dvostrukog načina u kojem se ona pokazuje, već odmah produžujem dotle da se u tom dvostrukom bivstvovanju robe pokazuje dvostruk karakter rada čiji je ona proizvod: *korisnog rada*, tj. konkretnih načina rada koji stvaraju upotrebljene vrijednosti i apstraktног rada, rada kao trošenja radne snage, svejedno na koji se koristan" način ona troši (na čemu kasnije počiva prikaz procesa proizvodnje); da pri izlaganju *oblika vrijednosti robe*, u krajnjoj liniji njenog novčanog oblika, dakle *novca*, vrijednost jedne robe ne predstavljam u *upotreboj vrijednosti* druge, tj. u naturalnom obliku druge robe; da sam višak vrijednosti izvodim iz jedne "specifične" *upotrebljene vrijednosti radne snage*, iz upotrebljene vrijednosti koja samo njoj pripada itd. itd., da dakle kod mene upotrebljena vrijednost igra posve drukčije važnu ulogu nego u dosadašnjoj ekonomskoj nauci, ali *nota bene* da ona uvjek dolazi u obzir samo tamo gdje takvo razmatranje izvire iz analize danih ekonomskih oblika, a ne iz mudrovanja o pojmovima ili riječima "potrebna vrijednost" i "vrijednost".

I zato se pri analizi robe ni kad se govori o njenoj "upotreboj vrijednosti" ne nadovezuju odmah definicije "kapitala", koje naravno moraju biti čista besmislica dok smo tek pri analizi elemenata robe.

Ali g. Wagnera u mom prikazu nervira (šokira) upravo to što neću da mu učinim ljubav da slijedim njemačko-domovinsko profesorsko "nastojanje" i pobrakam upotrebljenu vrijednost i vrijednost. Iako vrlo *post festum*, njemačko društvo je ipak malo-pomalo iz feudalne naturalne privrede, ili bar iz njene predominacije, prešlo na kapitalističku privrodu, ali profesori stoje još uvjek jednom nogom u starom blatu, što je prirodno. Iz kmetova veleposjednika oni su se pretvorili u kmetove države, *vulgo* (pučki rečeno) vlade. Zato naš *vir obscurus*, koji čak nije opazio da moja *analitička* metoda, koja ne polazi od čovjeka, već od ekonomski danog društvenog perioda, i koja nema ničeg zajedničkog s njemačko-profesorskim metodom pojmove nadovezivanja "s riječima se lako sporiti, još lakše sistem stvoriti" kaže:

"U saglasnosti s Rodbertusovim a također sa Schaffleovim shvaćanjem ja kod *svake vrijednosti* ističem njen karakter *upotrebljene vrijednosti* i naglašavam procjenu upotrebljene vrijednosti tim više zato što se procjena razmjenске vrijednosti ne može nikako primijeniti

07 Kod Marxa igra riječi: Gehalt = sadržaj i plaća.

na mnoga od najvažnijih privrednih dobara” {šta ga tjeru na isprike? on se dakle kao državni službenik osjeća obaveznim da brka upotrebnu vrijednost i vrijednost!}, “a ni na državu i njene funkcije, ni na druge opće-privredne odnose” (p. 49, napomena).

{Ovo podsjeća na stare kemičare prije nauke o kemiji; kako je mast za jelo, koja se u običnom životu zove prosto mast (prema nordijskom običaju), obično u nekom stanju, nazvali su oni *kloride*, *cinkovu mast*, *antimonovu mast*, itd. mastima, držali su se dakle, da bismo govorili kao *vir obscurus*, *masnog* karaktera svih klorida, spojeva cinka i antimona}. Blebetanje se svodi na ovo: Kako izvjesna dobra, napose *država* (jedno dobro!) i njene “usluge” (napose usluge njenih profesora političke ekonomije), *nisu “robe”*, moraju se u samim “robama” sadržani oprečni karakteri {koji se *izričito* pojavljuju i u *robnom obliku* proizvoda rada} pobrati jedni s drugima! Kod Wagnera i družine teško je uostalom tvrditi da oni više dobivaju ako se njihove “usluge” odrede prema njihovoj “upotreboj vrijednosti”, prema njihovom stvarnom “sadržaju” nego ako se one odrede prema njihovoj “plaći”⁰⁷ (prema “društveno određenoj cijeni” kako to kaže Wagner), tj. “procijene” prema njihovom *plaćanju*.

{Jedino što je jasno u osnovi te njemačke besmislice jest to da su se riječi *Wert* (vrijednost) ili *Würde* (dostojanstvo, unutrašnja vrijednost) u jeziku najprije primjenjivale na same korisne stvari koje su dugo postojale, čak i kao “proizvodi rada”, prije nego što su postale *robama*. Ali s naučnim određenjem “vrijednosti” robe to ima upravo toliko veze kao okolnost što se riječ *so* antički najprije upotrebljavala za kuhinjsku so, i stoga od Plinijskog i šećer itd. figurira kao *vrsta soli* {indeed (u stvari, op. ur.) sva bezbojna čvrsta tijela koja se tope u vodi i imaju naročit okus}, zbog čega kemijska kategorija “so” obuhvaća i šećer itd.}

{Kako kupac ne kupuje robu zato što ona ima vrijednost, već zato što je ona “upotrebsna vrijednost” i upotrebljava se za određene svrhe, razumije se samo po sebi: 1. da se upotrebe vrijednosti “procjenjuju”, tj. da se istražuje njihov *kvalitet* (jednako kao što se mjeri, važe itd. njihova *količina*); 2. da se, ako se različite vrste robe mogu uzajamno zamjeniti za istu upotrebu, ovoj ili onoj daje prednost itd. itd.}

U gotskom ima samo jedna riječ za *Wert* i *Würde*: *vairths*, τιμη, {τιμω – *ocjeniti*, to jest procijeniti; odrediti

cijenu ili *vrijednost*, *izvršiti procjenu*, *metafforički*] *vrednovati*, *poštovati*, *uvažavati*, *odlikovati*. Τιμη – *ocjena*, otud: određivanje vrijednosti ili cijene, proračun, procjena. Zatim: *procjena vrijednosti*, također *sama vrijednost*, *cijena* (Herodot, Platon), αι τιμα – kod Demost[ena] *troškovi*. Zatim: *procjena vrijednosti*, *čast*, *poštovanje*, *počasno mjesto*, *počasna služba* itd., *Rost*, *Griech[isch]-Deutsch[es] Lexikon.*}

Wert (vrijednost), *Preis* (cijena) (*Schulze, Glossar*)
gotski: *vairths*, adj., ξιο, καν

staronordijski: *verdhr*, dostojan, *verdh*, *Wert*, *Preis*; anglosaski: *veordh*, *vurdh*; engl[eski]: *worth*, adj. i subst. *Wert* i *Würde*.

“srednjovisokonjemački:

wert, gen. *werdes*, adj. *dignus* (vrijedan, dostojan) a isto tako *pfennincwert*. *-wert*, gen. *werdes*, *Werth*, *Würde*, veličanstvenost, *aestimatio*, *roba određene Werth*, npr. *pfenwert*, pennyworth. *-werde*: meritum (zasluga), *aestimatio*, *dignitas* (dostojanstvo), dragocjeno svojstvo”. (Ziemann, “Mittelhochdeutsches Wörterbuch”).

Wert i *Würde* su dakle sasvim usko povezani, etimološki i po značenju. Stvar zamagljuje *neorgansko* (pogrešno) *sklanjanje* riječi *Wert* koje se uobičajilo u novovisokonjemačkom: *Werth*, *Werthes* mjesto *Werdes* jer gotskom *th* odgovara visokonjemačko *d*, a ne *th=t*, a to je također slučaj u srednjovisokonjemačkom (*wert*, gen. *werdes*, 1. c.). Prema pravilu koje vrijedi u srednjovisokonjemačkom, moralno bi d na završetku riječi postati t, dakle *wert* umjesto *werd*, ali genitiv *werdes*.

Ali sve ovo ima s ekonomskom kategorijom “*Wert*” (vrijednost) jednako mnogo i jednako malo veze kao s *kemijskom Wert kemijskih elemenata* (atoma) ili s *kemijskim ekvivalentima* ili *Gleichwerten* (težinama u kojima se spajaju kemijski elementi).

Nadalje treba spomenuti da se čak i u tom jezičnom pogledu – ako iz prvobitne identičnosti riječi *Würde* i *Wert* slijedi samo po sebi, kao iz prirode stvari, da se ta riječ odnosila također na stvari, proizvode rada u njihovom naturalnom obliku – to kasnije prenijelo bez promjene direktno na *cijene*, tj. na vrijednost u njenom razvijenom obliku vrijednosti, tj. na razmjensku vrijednost, što sa samom stvari ima tako malo veze kao i to što se nastavila upotrebljavati ista riječ za *Würde* uopće,

MARX, KARL

Glose na marginama Učbenika političke ekonomije Adolpha Wagnera

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

za počasnu službu itd. Dakle jezički ovdje nema razlikovanja između upotrebnosti i vrijednosti.

Prijeđimo sad na autoritet našeg opskuranta, na Rodbertusa {riječ je o njegovom članku u "Tübingener Zeitschrift"}. Vir *obscurus* citira iz Rodbertusa ovo:

U tekstu na str. 48:

"Postoji samo jedna vrsta vrijednosti, i to je upotrebnost. Ona je ili individualna upotrebnost vrijednosti ili društvena upotrebnost vrijednosti. Prva stoji u odnosu prema individuumu i njegovim potrebama, bez ikakva obzira na neku društvenu organizaciju".

{To je već besmislica, usp. *Kapital*, p. 171,⁰⁸ gdje je rečeno da je proces rada kao svršishodna djelatnost radi izradivanja upotrebnih vrijednosti itd. "svim njegovim" (ljudskog života) "društvenim oblicima jednakovo svojstven" i "nezavisno od svakog od njih". Prvo, prema individuumu ne stoji riječ "upotrebnost vrijednosti" već konkretne upotrebe vrijednosti, a koje od njih "stoje prema njemu" (kod ovih ljudi sve "stoji"; sve je zastalo), zavisi od stupnja društvenog procesa proizvodnje, odgovara dakle također "nekoj društvenoj organizaciji". Ali ako Rodbertus hoće da kaže samo trivijalnost da upotreba vrijednost koja stvarno stoji kao predmet upotrebe prema individuumu stoji prema njemu kao individualna upotreba vrijednosti, tada je to ili trivijalna tautologija ili je pogrešno, jer da ne govorimo o takvima stvarima kao riži, kukuruzu ili pšenici, i da ne govorimo o mesu, koje prema jednom Indijcu ne stoji kao živežna namirnica, individuum može osjetiti potrebu za titulom profesora ili tajnog savjetnika ili za ordenom samo u sasvim određenoj "društvenoj organizaciji".}

"Druga je upotreba vrijednost, koju ima jedan društveni organizam koji se sastoji od mnogo individualnih organizama (odn. individua)" (p. 48, tekst).

Lijep njemački! Radi li se ovdje o "upotreboj vrijednosti" "društvenog organizma" ili o upotreboj vrijednosti koja se nalazi u posjedu jednog "društvenog organizma" {kao npr. zemlja u prvobitnim zajednicama}, ili o određenom "društvenom" obliku upotrebe vrijednosti u jednom *društvenom organizmu*, kao npr. tamo gdje prevladava robna proizvodnja, a upotreba vrijednost koju pruža jedan proizvođač mora biti "upotreba vrijednost

za druge" i u tom smislu "društvena upotreba vrijednost"? S takvim trućanjem ne može se ništa početi.

Prijeđimo sad na drugu rečenicu Wagnerovog Fausta:

"Razmjenjska vrijednost je samo historijski plašt i dodatak društvene upotrebe vrijednosti iz određenog historijskog perioda. Kad netko upotreboj vrijednosti suprotstavlja jednu razmjenjsku vrijednost kao logičku suprotnost, on logičkom pojmu logički suprotstavlja historijski pojam, što logički ne ide" (p. 48, napomena 4). "To je", likuje *ibidem* (na istom mjestu, op. ur.) Wagnerus, "to je posve tačno!"

08 Marx misli na prvi svezak Kapitala.

Tko je taj "netko" koji to radi? Sigurno da Rodbertus tu misli mene, jer je on prema R. Meyeru, svom *famulusu* (pomoćniku, op. ur.), napisao velik debeo rukopis" protiv *Kapitala*. Tko logički suprotstavlja? Gospodin Rodbertus, za kojega su "upotreba vrijednost" i "razmjenjska vrijednost" obje od prirode samo "pojmovi". U stvari, u svakom cjenovniku svaka pojedina vrsta robe vrši taj neologičan proces da se kao *dobro, upotreba vrijednost*, razlikuje od drugih kao pamuk, konac, željezo, žito itd., da predstavlja od drugih *toto coelo* kvalitativno različito "dobro", ali da predstavlja istovremeno i svoju *cijenu* kao nešto kvalitativno isto, ali kvantitativno različito *iste biti*. Ona se predstavlja u svom naturalnom obliku za onoga tko je treba i u od toga sasvim različitom *obliku vrijednosti* koji joj je sa svim ostalim robama "zajednički" i kao *razmjenjska vrijednost*. Ovdje se radi o "logičkoj" suprotnosti samo kod Rodbertusa i njemu sličnih njemačkih profesorskih pedanata, koji polaze od "pojma" vrijednosti, a ne od društvene stvari", "robe" i daju da se taj pojam u samom sebi rascijepi (udvostruči) te se tada svađaju koje je od dvaju prividjenja ono pravo!

Ali ono što se nalazi u turobnoj pozadini afektiranih fraza jednostavno je besmrtno otkriće da čovjek u svim stanjima mora jesti, piti itd. {ne može se čak ni nastaviti, oblačiti se ili imati nož i viljušku ili krevet i stanove, jer to nije slučaj u svim prilikama}; ukratko, da on spoljašnje stvari za zadovoljenje svojih potreba mora u svim stanjima naći gotove u prirodi ili ih se domoći, ili ih pripremiti iz onog što nađe u prirodi; u tom svom stvarnom postupanju on se dakle odnosi faktički uvijek prema nekim spoljašnjim stvarima kao prema "upotrebnim vrijednostima", tj. on s njima uvijek postupa

kao s predmetima za svoju upotrebu; zato je upotrebljena vrijednost prema Rodbertusu "logički" pojam; dakle, kako čovjek mora i disati, i "disanje" je "logički" pojam, ali ni za živu glavu "fiziološki". Ali sva Rodbertusova plitkost ispoljava se u njegovoj suprotnosti između "logičkog" i historijskog" pojma! On shvaća "vrijednost" (ekonomsku, nasuprot upotreboj vrijednosti robe) samo u njenom pojavnom obliku, *razmjenskoj vrijednosti*, i kako se ona javlja samo tamo gdje bar jedan dio proizvoda rada, upotrebljni predmeti, funkcioniraju kao "*robe*", ali to ne od početka, nego tek u izvjesnom društvenom periodu razvitka, dakle na određenom stupnju historijskog razvitka, *razmjenska vrijednost* je "historijski" pojam. Međutim, da je Rodbertus – a reći ću niže zašto on to nije video – analizirao dalje razmjensku vrijednost robe – jer ona postoji samo tamo gdje se *roba* javlja u množini, različite vrste robe – on bi iza tog pojavnog oblika našao "vrijednost". Da je on dalje istraživao vrijednost, on bi dalje našao da u njoj stvar, "upotreblna vrijednost", vrijedi kao puko opredmećenje ljudskog rada, kao *utrošak jednake ljudske radne snage* i zato je taj sadržaj predstavljen kao *predmetni karakter stvari*, kao [karakter] koji stvarno pripada *njoj samoj*, iako se ta predmetnost *ne* pojavljuje u svom naturalnom obliku {ali što čini da je potreban poseban *oblik vrijednosti*}. On bi dakle bio našao da "vrijednost" robe samo u jednom historijski razvijenom obliku izražava ono što postoji i u svim drugim historijskim oblicima društva, pa makar i u *drugom obliku*, *naime društveni karakter rada* ukoliko on postoji kao *utrošak "društvene" radne snage*. Ako je tako "vrijednost" robe samo određeni historijski oblik nečega što postoji u svim oblicima društva, takav je oblik i "društvena upotreblna vrijednost" kako on karakterizira "upotreblnu vrijednost" robe. Gospodin Rodbertus je uzeo mjeru veličine vrijednosti od Ricarda; ali isto tako kao ni Ricardo, nije istražio ni shvatio supstanciju same vrijednosti; npr. "zajednički" karakter [radnog procesa] u prvoj bitnim zajednicama kao zajednički organizam povezanih radnih snaga i zato *njihovog rada*, tj. utroška tih snaga.

Daljnje riječi o Wagnerovom lupetanju o ovom pitanju – suviše su.

Mjera veličine vrijednosti. Gospodin Wagner me ovdje prihvata, ali na svoju žalost nalazi da sam "eliminirao" "rad na stvaranju kapitala" (p. 58, nap. 7).

"U prometu koji reguliraju društveni organi mora se kod određivanja *procijenjenih vrijednosti* odn. *propisanih cijena* primjereno uzeti u obzir taj *moment troškova*" [tako on naziva količinu rada koja je utrošena itd. u proizvodnji] "kao što se to u načelu i radilo kod ranijih odozgo određenih i zanatskih cijena i moralno bi se ponovo raditi u eventualnom *novom sistemu propisanih cijena*" {misli se socijalističkom!}. "Ali troškovi u slobodnom prometu *nisu isključiv* temelj za određivanje razmjenskih vrijednosti i cijena i ne mogu to biti ni u jednom *zamišljivom društvenom stanju*. Jer nezavisno od troškova uvijek moraju nastupiti *kolebanja* upotrebnih vrijednosti i *potreba*, čiji *utjecaj na razmjensku vrijednost i cijene* (ugovorne i propisane) tada modificira i mora modificirati utjecaj troškova" itd. (p. 58, 59). "Za tu oštroumnu ispravku socijalističkog učenja o vrijednosti... imamo zahvalit! (*Schaffleu*", koji u knjizi *Der sociale Korper III*, p. 278 kaže: "Ni kod jedne vrste društvenog utjecanja na potrebe i proizvodnju ne može se postići da *sve potrebe* ostanu u uvijek kvalitativno i kvantitativno u ravnoteži s proizvodnjom. Ali ako je tako, tada *društveni kvocijenti vrijednosti troškova ne mogu u isti mah proporcionalno vredniti kao društveni kvocijenti upotreblne vrijednosti*" (p. 59, nap. 9).

Da ovo izlazi samo na trivijalnost porasta i pada *tržišnih cijena* iznad i ispod vrijednosti i na pretpostavku da je u "Marxovoj socijalnoj državi" mjerodavna njegova za građansko društvo stvorena teorija vrijednosti, svjedoči Wagnerova rečenica:

"One će" (cijene) "povremeno odstupati više ili manje od toga" {od troškova}, kod dobara čija je upotrebljena vrijednost postala veća one će rasti, kod onih čija je upotrebljena vrijednost postala manja – one će padati. *Samo na dugu stazu* troškovi će moći da uvijek iznova dođu do izražaja kao odlučujući regulator" itd. (p. 59).

Pravo. Za fantaziju opskuranta o privredno stvaralačkom utjecaju *prava* dovoljna je jedna rečenica, iako on stalno iznova iznosi absurdno gledište koje je sadržano u njoj.

MARX, KARL

Glose na marginama Uџbenika političke ekonomije Adolpha Wagnera

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

“Pojedinačno gospodarstvo ima na čelu, kao organ svoje tehničke i ekonomske djelatnosti... jednu osobu kao pravni i privredni subjekt. To gospodarstvo dakle nije čisto privredna pojava, već je ono ujedno zavisno od stanja prava. Jer pravo odlučuje o tome tko vrijedi kao osoba, a time i tko može stajati na čelu jednog gospodarstva” itd. (p. 65).

Saobraćaj i transport (p. 75-76) p. 80 (napomena).

Iz p. 82: gdje je “izmjena u (naturalnim) sastavnim dijelovima mase dobara” [jednog gospodarstva, alias (drugim imenom, op.ur.)] kod Wagnera krštена “razmjenom dobara” biva proglašena za Schaffleovu “društvenu razmjenu materija” – bar jedan njen slučaj; ali ja sam riječ upotrijebio i pri “naturalnom” procesu proizvodnje kao razmjenu materija između čovjeka i prirode} uzeta od mene, gdje razmjena materija po prvi put dolazi u analizi R-N-R i prekidi se mijenjanja oblika kasnije označavaju također kao prekidi razmjene materije.

Ono što g. Wagner kaže o “unutrašnjoj razmjeni” dobara koja se nalaze u jednoj grani proizvodnje (kod njega u jednom “pojedinačnom gospodarstvu”), dijelom u odnosu na njihovu “upotrebnu vrijednost”, a dijelom u odnosu na njihovu “vrijednost”, i o tom se kod mene raspravlja pri analizi prve faze R-N-R, naime R-N, primjer tkalca (*Kapital*, p. 85, 86/87⁰⁹), gdje na završetku stoji: “Zbog toga naši posjednici roba otkrivaju da ista podjela rada koja ih čini nezavisnim privatnim proizvođačima čini i društveni proces proizvodnje i njihove odnose u tom procesu nezavisnim od njih samih, da se međusobna nezavisnost individua dopunjava sistemom svestrane stvarne materijalne zavisnosti” (*Kapital*, str. 872).

Ugovori za stjecanje dobara putem prometa. Ovdje opskurant (*vir obscurus*) okreće moje i svoje naglavce. Kod njega je tu najprije pravo, a zatim promet; u stvarnosti se dešava obrnuto: najprije je tu *promet*, a zatim se iz njega razvija *pravni perekodak*. Ja sam pri analizi robnog prometa pokazao da se kod razvijene trgovine trampom razmjenjivači prešutno priznaju kao jednakе osobe i vlasnici dobara koja će uzajamno razmijeniti; oni to čine već u vrijeme dok jedan drugom nude svoje robe i pogodaju se oko cijene. Ovaj faktični odnos koji nastaje razmjenom i u razmjeni kasnije dobija *pravni oblik* u ugovoru itd.; ali taj oblik ne stvara ni svoj sadržaj, razmjenu, ni u njoj dani međusobni odnos osoba, već vice versa. Kod

Wagnera suprotno:

09 Marx misli na prvi svezak Kapitala.

“To stjecanje” {dobara prometom} “nužno preposta-vlja određeni *pravni perekodak*, na osnovu kojeg” (!) “se vrši promet” itd. (p. 84).

Kredit. Umjesto da prikaže razvoj novca kao *platežnog sredstva*, Wagner čini prometni proces, ukoliko se on odvija u tom obliku da oba ekvivalenta ne stoje istovremeno jedan prema drugom kao R-N, odmah “*kreditnim poslom*” (p. 85 sqq.), pri čemu “nadovezuje” da je to često povezano s plaćanjem “kamata”, što služi i tome da se “da povjerenje” i time povjerenje” postavi kao temelj “kredita”.

O *Puchtinom* itd. pravnom shvaćanju “imovine”, prema kojem ovamo spadaju i *dugovi kao negativni sastojci* (p. 86, nap. 8).

Kredit je “*potrošački kredit*” ili “*proizvodni kredit*” (p. 86). Prvi pretežno na nižem stupnju civilizacije, drugi na “višem”.

O uzrocima zaduženosti {uzroci pauperizma: kolebanja žetvi, vojna služba, konkurenčija robova} u starom Rimu. (Jhering, 3. izd., str. 234, II, 2. *Geist des romischen Rechts*.)

Prema g. Wagneru, na “nižem stupnju” prevlada “*potrošački kredit*” između “nižih potlačenih” klasi i “viših rasipničkih”. *In fact* (zapravo, op.ur.): u Engleskoj, Americi općenito prevladava “*potrošački kredit*” s izgradnjom sistema depozitnih banaka!

“Napose se pokazuje... *proizvodni kredit* kao ekonomski faktor narodne privrede koja počiva na *privatnom vlasništvu na zemljištu i pokretne kapitale* i koja dopušta *slobodnu konkurenčiju*. Taj se kredit nadovezuje na *posjedovanje imovine*, ne na imovinu kao čisto ekonomsku kategoriju”, zato je samo “*istorijsko-pravna kategorija*” (!) (p. 87).

Zavisnost pojedinačnog gospodarstva i imovine od djelovanja spoljašnjeg svijeta, napose od utjecaja konjunkture u narodnoj privredi

1. *Promjena u upotreboj vrijednosti:* u nekim slučajevima se poboljšavaju tokom vremena, kao uslov nekih prirodnih procesa (*vino, cigare, violine* itd.).

“Pogoršavaju se u velikoj većini... raspadaju se na svoje materijalne sastojke, slučajevi svake vrste.” Tome odgovara “*promjena*” razmjenske vrijednosti u istom smjeru, “*povećanje vrijednosti*” ili “*smanjenje vrijednosti*” (p. 96, 97). Vidi o ugovoru za zakup stana u Berlinu (p. 97, nap. 2).

2. Izmjenjeno ljudsko poznavanje svojstava roba; time je u pozitivnom slučaju “*imovina povećana*”. {Upotreba kamenog ugljena za topljenje željeza u Engleskoj oko 1620., kada je smanjenje šuma već ugrožavalo opstanak željezara; kemijska otkrića, kao otkriće joda (korištenje jodnih slanih izvora). Fosforit kao gnojivo. Antracit kao gorivo. Materije za plinsko osvjetljenje, za fotografiranje. Otkriće boja i lijekova. Gutaperča, kaučuk. Biljna slonovača (od Phytelphas macrocarpa). Kreozot. Parafinske svjeće. Upotreba *asfalta, smrekovih iglica* (šumske vune), plinova iz visokih peći, katrana od kamenog uglja za dobijanje anilina, vunenih krpa, pilovine itd. itd.} U negativnom slučaju smanjenje upotrebljivosti i stoga vrijednosti (kao poslije otkrića trihina u svinjskom mesu, otrovnih materija u bojama, biljkama itd.) (p. 97, 98). Otkrića *ruda* u tlu, novih korisnih svojstava u njegovim proizvodima, otkriće njihove nove upotrebljivosti povećava *imovinu zemljoposjednika* (p. 98).

3. Konjunktura.

Utjecaj svih spomenutih “uslova” koji “bitno suođređuju izradu dobara za promet, njihovu potražnju i prodaju” ... stoga njihovu “razmjensku vrijednost”, također i razmjensku vrijednost “pojedinog već gotovog dobra... posve je ili pretežno nezavisan od “privrednog subjekta”, “odn. vlasnika” (p. 98). Konjunktura postaje “mjerodavan factor” u “sistemu slobodne konkurenциje” (p. 99). Jedan – “pomoću principa privatnog vlasništva” – pri tom dobija “ono što nije zasluzio” pa tako drugi trpi “štete”, “ekonomski nezaslužene gubitke”.

O špekulaciji (nap. 10, p. 101). Cijene stanova (p. 102, nap. 11). Ugljenokopi i željezare (p. 102, nap. 12). Brojne promjene tehnike obaraju vrijednosti industrijskih proizvoda, kao i oruđa za proizvodnju (p. 102, 103).

Kod “privrede čije se stanovništvo i blagostanje povećava pretežu... povoljne šanse, iako s prigodnim povremenim i lokalnim padovima i kolebanjima, kod zemljoposjednika, osobito kod gradskog (velegradskog)” (p. 102).

“Tako konjunktura donosi dobitke, ali naročito vlasniku zemljišta” (p. 103). Ovi kao i većina drugih “*dobitaka na vrijednosti od konjunkture*... samo su čisti *zgodici na kocki*”, kojima odgovaraju “*gubici na kocki*” (p. 103).

Isto o “trgovini žitom” (p. 103, nap. 15).

Tako se mora “otvoreno priznati... da je privredni položaj pojedinca ili porodice *bitno i proizvod konjunkture*” i to “nužno slabu značenje lične privredne odgovornosti” (p. [104], 105).

“Vrijedi li” zato “*današnja organizacija* narodne privrede i *pravna baza*” (!) “za nju, dakle privatno vlasništvo na... zemlju i kapital” itd. “za uglavnom *nepromjenljivo uređenje*”, tada, poslije dužeg prežvakavanja, nema nikakva sredstva “za suzbijanje... uzroka” (nevola koje proizlaze iz toga, pa bilo to zastajanje prodaje, krize, otpuštanje radnika, smanjenje plaća itd.), “dakle *ne tog zla samog*”, dok g. Wagner misli da suzbije “simptome”, “posljedice zla” time da “*konjunkturne dobitke*” pogodi “*porezima*”, “ekonomski neskrivljene” “*gubitke*” koji su proizvod konjunkture “racionalnim... sistemom osiguranja” (p. 105).

To je, kaže opskurant, rezultat, ako se današnji način proizvodnje s njegovom “pravnom bazom” smatra za “nepromjenljiv”; ali njegovo istraživanje koje ide dublje nego socijalizam istjerat će “samu stvar” na čistac. *Nous verrons* (vidjet ćemo, op.ur.), kako?

Pojedini glavni momenti koji sačinjavaju konjunkturu.

1. Kolebanja u žetvenim prinosima glavnih namirnica pod utjecajem vremenskih i političkih prilika, kao i smetnji za obrađivanje uslijed rata. To utječe na proizvođače i potrošače (p. 106). [O trgovcima žita: *Tooke, History of Prices*; za Grčku: *Bockh, Staatshaushalt der Athener*, I, 1, § 15; za Rim: *Jhering, Geist*, str. 238. Uvećana smrtnost nižih slojeva stanovništva danas sa svakim malim povećanjem cijena “sigurno je dokaz kako malo prosječna plaća u masi radničke klase prekoračuje iznos koji je absolutno potreban za život” (p. 106, nap. 19).} Poboljšanja saobraćajnih sredstava (“u isti mah”, kaže se uz to u nap. 20, “najvažnija pretpostavka špekulativne trgovine žitom koja izjednačuje cijene”), izmjenjene metode obrade zemljišta “plodored”, gajenjem različitih proizvoda, na

MARX, KARL

Glose na marginama Udžbenika političke ekonomije Adolpha Wagnera

UP&UNDERGROUND
Proljeće 2019.

- koje različite vremenske prilike djeluju različito povoljno ili nepovoljno“}; otud *manja kolebanja u cijenama žita u kratkim razdobljima* ako se usporede “sa srednjim i starim vijekom”. Ali kolebanja su još i sada vrlo velika. (Vidi nap. 22, p. 107; na istom mjestu *facts*).
2. *Promjene u tehnici. Nove metode proizvodnje.* Bessemrov čelik mjesto željeza itd., p. 107 (i uz to nap. 23). *Uvođenje strojeva umjesto ručnog rada.*
  3. Promjene u komunikacionim i transportnim sredstvima, koje utječu na prostorno kretanje ljudi i dobara: To pogda napose... *vrijednost zemljишnog posjeda* i artikala *niže specifične vrijednosti*; cijele proizvodne grane su prisiljene na teški prijelaz na druge metode rada (p. 107). {Uz to nap. 24. ib. *Porast vrijednosti zemljišta u blizini dobrih saobraćajnica* zbog bolje prođe tu dobijenih proizvoda; *olakšanje nagomilavanja stanovništva u gradovima*, otud *ogroman porast vrijednosti gradskog zemljišta i vrijednosti u blizini takvih mjesta. Olakšani odvoz iz krajeva s dosad niskim cijenama žita i drugih poljoprivrednih i šumskih sirovina, rudarskih proizvoda u krajeve s višim cijenama*; kroz to u prvim krajevima otežan privredni položaj svih elemenata stanovništva sa stalnim prihodima, naprotiv korist za proizvođače i napose zemljoposjednike. Obrnuto dje luje olakšani *dovoz (uvoz!)* žita i drugih materija niske specifične vrijednosti. U zemlji koja kupuje robu na dobitku su potrošači, oštećeni su proizvođači; prisiljeni su da prijeđu na druge proizvodnje, kao u Engleskoj od gajenja žita na stočarstvo u 40-im godinama uslijed konkurenциje jeftinog istočnoevropskog žita u Njemačkoj. Težak položaj za *njemačke zemljoradnike* (sada) zbog *klime*, zatim zbog *nedavnih velikih povećanja plaća*, koje oni ne mogu tako lako da prebace na proizvode kao industrijalci itd.}.
  4. *Promjene ukusa, mode* itd., do kojih često dolazi za kratko vrijeme.
  5. *Političke promjene* na području nacionalnih i međunarodnih odnosa (rat, revolucija itd.); utoliko što su *povjerenje i nepovjerenje* uslijed njih sve važniji pri rastućoj podjeli rada, izgradnji međunarodnog itd. saobraćaja, sudjelovanju kreditnog faktora, ogromnih dimenzija modernog vođenja rata itd. (p. 108).
  6. *Promjene u poljoprivrednoj, obrtnoj i trgovačkoj politici.* (Primjer: reforma britanskog zakonodavstva o žitu.)
  7. *Promjene u prostornom rasporedu i cjelokupnom ekonomskom položaju svega stanovništva*; kao iseljavanje sa sela u gradove (p. 108, 109).
  8. *Promjena u društvenom i ekonomskom položaju pojedinih slojeva stanovništva*, kao dopuštanjem slobode udruživanja itd. (p. 109). {Francuskih 5 milijardi¹⁰, nap. 29 ib.}.
- Troškovi u pojedinačnom gospodarstvu.* Pod “radom” koji proizvodi “vrijednost”, na koji se svode svi troškovi, treba napose razumjeti i “rad” u tačnom širem smislu, u kojem on “obuhvaća sve svjesne svrhovite ljudske djelatnosti koje su potrebne za dobijanje prinosa”, dakle napose također “duhovni rad upravljača i djelatnost kojom se kapital stvara i upotrebljava”, “stoga” i “*dobit kapitala*” koja plaća tu djelatnost pripada u “konstitucione elemente troškova”. “To shvaćanje je u proturječnosti sa socijalističkom teorijom vrijednosti i troškova i s kritičkom kapitalom” (p. 111).
- Opskuran mi podmeće da “*višak vrijednosti* koji proizvode jedino radnici na *nepravedan* način ostaje kapitalističkim poduzetnicima” (nap. 3, p. 114). Ja međutim kažem upravo suprotno; naime, da proizvodnja roba na izvjesnoj tački postaje nužno “kapitalističkom” proizvodnjom roba i da prema *zakonu vrijednosti* koji upravlja tom proizvodnjom “*višak vrijednosti*” pripada kapitalistu a ne radniku. Umjesto da se upušta u takvu sofistiku, katedarskosocijalistički karakter *viri obscuri* (opskuranta, op.ur.) potvrđuje se naprotiv sljedećom banalnošću, naime da
- “bezuslovni protivnici socijalista” “previdaju svakako mnogobrojne slučajevе *odnosa iskoriščavanja* u kojima se čisti prihodi ne dijele tačno (!), *troškovi proizvodnje individualnih poduzeća* smanjuju suviše na štetu radnika (ponekad i kapitalista financijera) i suviše u korist poslodavaca” (l.c.).
- Narodni dohodak u Engleskoj i Francuskoj*
(str. 120, 7—9).

¹⁰ Poslijе njemačko-francuskog rata 1870-1871, Francuska je prema odredbama mirovnog ugovora od 10.5.1871. morala platiti Njemačkoj 5 milijardi francaka ratne odštete.

¹¹ Godišnji namet koji je papa zah-tijevao od svih katolika (prvobi-tno po i srebreni pfenig od sve-ke obitelji na dan sv. Petra); do danas značajan izvor prihoda papinske kurije.

Godišnji bruto-prihod u jednom narodu:

1. Cjelokupnost novoproizvedenih dobara u godini. *Domaće sirovine uvrstiti potpuno prema njihovoj vrijednosti; predmete izrađene od tih sirovina i od inozemnih materijala {da bi se izbjeglo dvostruko zaračunavanje sirovih proizvoda} sa iznosom povećanja vrijednosti postignutog obrtnim radom; u trgovini prodane i prevezene sirovine i poluproizvode sa iznosom time prouzrokovano povišenja vrijednosti.*
2. *Uvoz novca i roba iz inozemstva na osnovu renti od potražnih prava tuzemstva iz kreditnih poslova ili od ulaganja kapitala domaćih državljana u inozemstvu.*
3. Posredstvom uvoza inozemnih roba realno plaćena zarada domaćih luka na brodarini u vanjskoj trgovini i posredničkom prometu.
4. *Gotovina ili robe uvezeni iz inozemstva kao rimese (domaća mjenica, glasi na inozemnu valutu i isplaćuje se na domaćem tržištu, op.ur.) za strance koji borave u zemlji.*
5. *Uvoz iz besplatnih darova, kao kod trajnih davanja inozemstva tuzemstvu, trajnog useljavanja i stoga redovna useljenička imovina.*
6. *Suišak vrijednosti od uvoza roba i novca koji se vrši u međunarodnoj trgovini {ali tada odbiti, 1. izvoz u inozemstvo}.*
7. *Vrijednost korisćenja imovine za uživanje (kao od stambenih zgrada itd.) (p. 121, 122).*

Za čist prihod treba odbiti među ostalim "izvoz dobara kao plaćanje za zarade inozemnih luka od brodarina" (p. 123). {Stvar nije tako jednostavna: (*unutrašnja*) cijena proizvodnje + trošak prijevoza = prodajna cijena. Izvozi li tuzemstvo svoje vlastite robe na svojim vlastitim brodovima, to inozemstvo plaća troškove prijevoza, ako tamo vladajuća tržišna cijena itd.}

"Pored trajnih davanja treba računati redovna plaćanja stranim podanicima u inozemstvu (plaće za podmićivanje, kao one Perzijanaca Grcima, *plaće stranih učenjaka* pod Louis-em XIV, Petrov novčić"¹¹ (p. 123, nap. 9).

Zašto ne *supsidije*, koje su njemački kneževi primali redovito od Francuske i Engleske?

Vidi naivno razvrstane *dijelove prihoda* privatnika koji se sastoje od "državnih i crkvenih usluga", (p. 125, napomena 14).

Procjena vrijednosti kod pojedinaca i u narodnoj privredi.

*Uništenje jednog dijela neke zalihe robe da bi se ostatak prodao skuplje Cournot u raspravi *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses*, 1838., naziva "une véritable création de richesse dans le sens commercial du mot" (pravo stvaranje bogatstva u trgovackom smislu rječi) (p. 127, nap. 3).*

Upoređenje o opadanju potrošnih *zaliha* kod privatnika ili, *kako to zove Wagner, njihovog "kapitala za korištenje"* u našem periodu kulture, napose u Berlinu, p. 128, nap. 5, p. 129, nap. 8 i 10; pored toga, pre malo novca ili vlastitog *obrtnog kapitala* u samom *poslu proizvodnje*, p. 130 i tamo nap. 11.

Relativno veće značenje vanjske trgovine danas, p. 131, nap. 13, p. 132, nap. 3.

Pisano od druge polovine 1879. do novembra 1880.

Sur Kritik
der
Politischen Ökonomie

von

Karl Marx.

Erstes Heft.

Berlin.

Verlag von Franz Duncker.
(W. Besser's Verlagsbuchhandlung.)

1859.